

Каримбой Қурамбоев

МАХТУМҚУЛИ – ИЛҲОМ ЧАШМАСИ

83.3(54)

к. 80

КАРИМБОЙ ҚУРАМБОЕВ

МАХТУМҚУЛИ – ИЛҲОМ ЧАШМАСИ

«ТАФАККУР» нашриёти
ТОШКЕНТ - 2012

УДК: 372.893(072)

83.3(5Ў)

Қ80

Қурамбоев, Каримбой.

Махтумқули — илҳом чашмаси/ К. Қурамбоев. — Т.: Tafakkur, 2011. — 360 б.

ББК 83.3(5Ў)

Масъул муҳаррир:

*Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг
академиги Бахтиёр Назаров*

Китобда XVIII аср туркман адабиётининг буюк шоири, донишманд Махтумқули Фирогий ижоди қиёсий адабиётшунослик йўналишида ўрганилади. Ҳар икки адабиётда Махтумқули анъаналари руҳида қалам тебратган шоирлар асарлари адабий таъсир ва ўзига хослик аспектида тадқиқ этилади. Ўзбек адабиётида Махтумқулига бағишланган ижод намуналари таҳлил қилиниб, шоир шеърларининг қорақалпоқ ва ўзбек тилларига таржималари ҳусусида сўз юритилади, ўзбек олимларининг Махтумқули ҳақидаги тадқиқотларига ҳам муносабат билдирилади.

Китоб олий ўқув юртларининг филолог талабалари, магистрантлари ва тадқиқотчиларига, қардош адабиётлар, адабий алоқалар ва таъсирлар, таржимашунослик, ҳусусан, Махтумқули ижоди билан қизиқувчиларга мўлжалланган.

ISBN 978-9943-24-031-5

© К.Қурамбоев, 2011

© «TAFAKKUR» нашриёти, 2011

Ушбу китобимни олижаноб фазилатлари билан қирқ беш йил давомида менга ҳаётда суянчиқ бўлган фарзандларимнинг меҳрибон онаси, умр йўлдошим Тўхтажон Жуманиёзовага бағишлайман.

Муаллифдан

Сўнгги йилларда Ўзбекистон ва Туркменистон давлатлари ўртасида ўрнатилган ижтимоий-иқтисодий, маданий соҳалардаги ҳамкорликларда ибратли тадбирлар кўзга ташланмоқда. Ўзбекистон Президенти, ҳурматли Ислоҳ Қаримовнинг Туркменистонда бир неча марта давлат таширифи билан бўлиши, Туркменистоннинг ҳурматли Президенти Гурбангули Бердимўхамедовнинг бир неча бор Ўзбекистонга давлат таширифи билан келгани ва ҳар икки томон ўртасида халқларимизнинг ижтимоий-иқтисодий манфаатига хизмат қиладиган бир қатор ҳужжатларнинг имзолангани маданиятларимиз ва адабиётларимиз алоқаларининг янада мустаҳкамланишида алоҳида аҳамият касб этди. Бу сиёсий тадбир жумладан, адабиётларимиз дўстлиги рамзига айланган, — Алишер Навоий ва Махтумқули Фирӯғийдек буюк сўз санъаткорлари ижодини ҳар икки адабиётшунослиқда, кенг доирада ўрганишга йўл очди, тадқиқотлар яратишга илҳомлантирди. Ушбу китобни шу йўлдаги саъй-ҳаракатларнинг кичик бир кўриниши, халқларимиз ва адабиётларимиз дўстлигига хизмат қилишнинг камтарона бир ифодаси сифатида қабул қилишингизни истардим...

Ўйлаб кўрсам, салкам ярим асрдан бери Махтумқули ижоди, шоир асарларининг ўзбек ва қорақалпоқ адабиёти билан алоқадорлиги хусусида шуғулланиб келаётган эканман. «Махтумқули ва ўзбек адабиёти» деган биринчи мақолам бундан қарийб қирқ беш йил олдин матбуотда босилгани ёдимда бор. Шундан бери Махтумқули ижодини ўзбек, кейинроқ қорақалпоқ адабиёти билан қиёсий ўрганиш илмий фаолиятимнинг етакчи йўналишларидан бирига айланди. Ҳозирга қадар шу мавзуга доир олтмишга яқин илмий

мақолаларим Ўзбекистон, Туркменистон ва Қорақалпоғистон республикаларининг марказий газета-журналларида, илмий тўпламларда ўзбек, туркман, қорақалпоқ ва рус тилларида босилди. «Махтумқули шеърляти Ўзбекистонда» (1984) номли рисолам чоп этилди. «Кеўил кеўилден суў ишер» (1991) деган монографиям ва докторлик диссертациям (1992) нинг қарийб тўқсон фоизи Махтумқули ижодини ўзбек ва қорақалпоқ адабиётлари билан типологик ўрганишга бағишланди. Шунингдек, адабий алоқалар ва таъсирлар масалалари ёритилган китобларимнинг муайян боб ёки бўлимларида ҳам Махтумқулига алоҳида ўрин ажратилган. Очиги, бирор китобим йўқки, унда туркман, қорақалпоқ ва ўзбек, ёки умуман, туркий адабиётларнинг буюк сўз санъаткорлари қаторида Махтумқули номи, асарлари ҳам фахр билан тилга олинмаган бўлсин.

Тўғри, Махтумқули ижодига доир тадқиқотларим, мақолаларимнинг салмоқли қисми шўро даврида ёзилган ва чоп этилган. Фикримча, улар бугун ҳам аҳамиятини йўқотмагандек. Шундай бўлса-да, уларни яна назардан ўтказдим, сайқаллаштириб давр руҳига мослаштиришга, янги материаллар билан тўлдиришга ҳаракат қилдим ва ушбу китобга киритдим. Бу ҳаракатим қай даражада самарали бўлди, хулоса чиқариш сизга ҳавола.

Махтумқули шеърлятига қизиқиш Ўзбекистонда, Қорақалпоғистонда ҳам жамиятда, тузумда қандай сиёсат ва мафкура ҳукмрон бўлишига қарамай, ҳеч қачон пасайган эмас. Шоир сиймосини қалбларга абадий муҳрлаш, бадий меросини халқимиз тафаккурига кўпроқ сингдириш мақсадида шоир ва ёзувчилар, адабиётшунос олимлар турли жанрларда ранг-баранг асарлар яратдилар, таржимонларимиз фаол ва самарали ижодий меҳнат қилдилар. Бу ҳақдаги сўнгги йиллардаги илмий изланишларим ҳам китобдан ўрин олди.

Яна бир фикр. Махтумқули ижоди билан боғлиқ тадқиқотларимнинг маълум бир бўлаги Туркменистоннинг газета-журналларида, илмий тўпламларида туркман ва рус тилларида кўп маротаба босилди. Атоқли туркман олимлари уларга ижобий фикр билдириб, туркман матбуотида махсус мақолалари, тақризлари (айримлари Ўзбекистон ва Қорақалпоғистоннинг газета-журналларида ҳам таржимада эълон қилинди) билан чиқишди, мени доимо қўллаб-қувватлаб

турдилар. Ростини айтсам, бағри кенг, олийжаноб, дўстпарвар туркман адиблари ва олимларининг менга кўрсатган эътибори туфайли туркман илмий-адабий жамоатчилиги орасида бирмунча танилдим. (Асл ҳақиқатни айтганим учун мени нокамтарликда айбламассиз, деб умид қиламан). Шундай экан, туркман адабиёти ва адабиётшунослиги, олимлари ва адиблари, матбуоти билан узоқ йиллар ҳамкорлик қилишимда менга воситачи, хайрихоҳ бўлган, илмий ҳамкорлик қилган таниқли адабиётшунос олим ва шоир, филология фанлари доктори Ахмет Маммедов тимсолида барча туркман олимларига, Махтумқули ҳақидаги мақолаларимнинг Туркманистонда тарғиб қилинишига озми-кўпми ҳисса қўшган туркман газета-журнали ходимларига ушбу китоб орқали чуқур миннатдорчилик билдиришни бурчим деб биламан.

Китобдаги тадқиқотлар узоқ йиллик илмий фаолиятимнинг натижаси. Ҳар бир илмий ишда муайян камчиликлар бўлганидек, мазкур китобда ҳам муаллиф сезмаган хатоликлар ўтиб кетган бўлиши мумкин. Бунинг учун олдиндан узр сўрайман. Китоб Махтумқулининг Ўзбекистон ва Қорақалпоғистондаги шон-шухрати, машҳурлигининг асл сабаблари хусусида сизга қисман маълумот бера олса, озгина бўлса-да, эҳтиёжингизни қондиришда воситачилик қилса, энг асосийси, уч қардош адабиёт алоқаларининг Махтумқули мисолидаги амалий кўриниши сифатида қабул қилинса, муаллиф ўзини мақсадга эришган ҳисоблайди.

МАВЗУНИНГ ЎРГАНИЛИШИ ТАРИХИГА БИР НАЗАР

XVIII аср туркман адабиётида янги саҳифа очган, уни тараққиётнинг янги босқичига кўтарган буюк сўз санъаткори, мутафаккир шоир Махтумқули Фироғийнинг ҳаёти ва ижоди уч асрдан бери дунё китобхонлари, илмий-адабий жамоатчилиги диққатини жалб қилиб, ҳайратга солиб келаяпти. Адабий мероси жаҳон маънавий хазинасининг ажралмас бўлаги сифатида авлодлардан-авлодларга ўтиб, ахлоқий тарбия қуроли, илҳом чашмаси вазифасини бажармоқда. Улуғ шоир шеърияти илмий-тадқиқот манбаига айланганига ҳам кўп йиллар бўлди. Бу ўлмас ижод билан фақат туркман олимларигина эмас, жаҳоннинг кўзга кўринган шоир ва ёзувчилари, адабиётшунос — танқидчилари ҳам шуғулланиб, салмоқли илмий ишлар, китоблар нашр эттиргани маълум. И.А.Беляев, А.Н.Самайлович, Н.П.Остроумов, В.В.Бартольд, Е.Э.Бертельс каби дунёга машҳур туркологлар XX асрнинг бошларидаёқ Махтумқули асарларининг жаҳоншумул аҳамияти ҳақида мақолалар, тадқиқотлар яратдилар.

Туркман адабиётшунослигида Махтумқули меросини ўрганиш бўйича илмий тажриба тўпланган, деб айтиш учун асослар етарли. Агар шоир ижоди юзасидан тадқиқотлар олиб борган туркман олимларини номма-ном санайдиган бўлсак, бир неча саҳифани ташкил этиши аниқ. Туркман адабиётшунослигида «махтумқулишунослик» илмий мактаб сифатида шаклланди. Бу жараён муваффақиятли давом этмоқда.

Махтумқули асарларини қиёсий адабиётшунослик, ўзбек ва қорақалпоқ адабиётлари билан алоқада, таъсир ва ўзига хослик йўналишида тадқиқ этилиши тарихига назар ташласак, бу соҳада катта ютуқларга эришилганига гувоҳ бўламиз. Шоир шеъриятини Марказий Осиё, жумладан, қорақалпоқ ва ўзбек адабиётлари билан қиёсий ўрганишга XX асрнинг 50-йилларида киришилиб, матбуотда мавзуга доир

баъзи фикрлар айтилган, мақолалар ёзилган бўлса-да, фундаменгал илмий-тадқиқотлар, асосан, 50-йилларнинг иккинчи ярмида пайдо бўла бошлади. Туркман олимлари бу ишда анча фаол бўлганлигини таъкидлаймиз. Айниқса, Махтумқули асарларини қорақалпоқ адабиёти билан таққослаб ўрганишда улар салмоқли ютуқларга эришди. Атоқли туркман адабиётшунос олими, филология фанлари доктори Сейт Гарриевнинг ўтган асрнинг 60—70 йилларидаги илмий изланишлари, эълон қилган мақолалари, нашр қилдирган китоби ҳамда ҳимоя қилган докторлик диссертацияси мазкур мавзуга пойдевор бўлиб хизмат қилди. Муаллифнинг «Туркман адабиётининг совет шарқи халқлари адабиётлари билан ўзаро алоқалари тарихидан»¹ монографияси ва авторефератининг² махсус бир боби «Махтумқули ва қорақалпоқ адабиёти» деб аталиб, унда шоир асарларининг бахши-жировлар, қиссахонлар томонидан ижро этилиши, Махтумқули ҳақида яратилган ривоят-афсоналар, шоир анъаналарининг XIX аср қорақалпоқ адабиётида давом эттирилиши каби масалалар ҳақида сўз юритилади. С. Гарриев илмий ишларида Махтумқули шеърини ўзбек ва озарбайжон адабиётлари билан таққосланган саҳифалар ҳам борки, уларда туркман шоирининг асарлари Навоий, Ғолибий, Исмол шоир ва бошқалар билан солиштирилиб, тадқиқ этилади. Бу ишлар муаллифнинг тилга олинган адабиётлар тўғрисида пухта билим соҳиби эканлигидан дарак беради. Ва олимни қиёсий адабиётшуносликнинг Марказий Осиёдаги етук мутахассисларидан бири эди, деб аташ мумкин. С. Гарриевнинг Махтумқули ижодини қорақалпоқ ёки ўзбек адабиёти билан қиёслаган ишларида, бугунги кун нуқтаи назаридан баҳсли, мунозарали ўринлари бўлса-да, олимнинг монографияси, диссертацияси ва мақолалари қиёсий адабиётшуносликнинг янги бир йўналишини бошлаб берган, келажакда уни янада давом эттириб ривожлантиришда методологик манба бўлиб хизмат қилишига аминмиз.

¹ С. Гарриев. Туркмен эдебиятынын совет гундогары халыкларынын эдебиятлары билен өзара багланышыгынын тарыхындан. Ашгабат, «Ылым». 1967.

² С.А. Карриев. Из истории взаимосвязей туркменской литературы и литератур народов советского востока. АДД. Ашгабат, 1968., 29—45-стр.

Таниқли туркман олими, филология фанлари доктори Ахмет Маммедов ҳам ўтган асрнинг 90-йиллари бошларида Махтумкули ижодини қорақалпоқ мумтоз адабиёти, жумладан, Кунхўжа, Ажиниёз, Бердақ асарлари билан қиёслаб баъзи мақолаларини эълон қилди. Масалан, олимнинг ўз таржимасида туркман тилида чоп этилган «Гунхожа. Ажиниёз. Бердақ. Гошгулар», (Ашгабат, 1993) шеърлар тўпламига сўзбоши ўрнида ёзган «Махтумкулининг қорақалпоқ шогирдлари» (5–12 бетлар) номли мақоласи шу йўналишдаги тадқиқотлардан бири. Муаллиф мақолада уч қорақалпоқ шоирининг ижодий биографияси тўғрисида маълумот бериш билан бирга, уларнинг Махтумкули шеърлятига муносабатлари ҳақида ҳам аҳамиятли фикрларни айтган.

Г.О. Чориев, Б.Гарриев, М. Кўсаев, Р.Режепов, З.Мухаммедова, А.Мередов, Н.Гуллаев, С.Муродов, Қ.Атаев ва бошқа туркман олимларининг баъзи тадқиқотларида Махтумкули ижодининг ўзбек ёки қорақалпоқ адабий муҳити билан боғлиқ жиҳатларига доир маълумотлар бор. Умуман, туркман адабиётшунослигида туркман-қорақалпоқ-ўзбек адабий алоқалари тўғрисида бирор илмий иш ёки мақола ёзилгудек бўлса, бу мавзу тилга олинади, Махтумкулининг у ёки бу адабиётдаги ўрни ҳақида фикр билдирилади.

Қорақалпоқ адабиётшунослигида Махтумкули ижодининг қорақалпоқ адабий жараёни билан қиёсий ўрганилиши тарихи ҳам, доираси ҳам кенг ва салмоқдор. Бунинг асосий сабаби, фикримизча, Махтумкули асарларининг Қорақалпоғистонда кўпроқ тарқалганлиги, қорақалпоқ халқининг «ўз» шоирига айланиб кетганлигида бўлса керак. Ўзбекистон Қаҳрамони, Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон халқ шоири Ибройим Юсупов «Қорақалпоғистон — Махтумкулининг иккинчи шоирлик ватани» деб ёзгани бежиз эмас. Қорақалпоғистонда Махтумкулидан куйламаган қиссахон ёки бахши-жиров йўқ ҳисоби. Айни кунларда ҳам шоир шеърларига куй басталаб, анъанавий қорақалпоқ оҳангига солиб ижро этмаган хонанда кам топилади. Ўтмишда ҳам, ҳозир ҳам Махтумкулининг насихат шеърларидан илҳомланиб, таъсирланиб шеърлар ёзишга интилган шоирларни бирмабир санайдиган бўлсак, каттагина рўйхат юзага келади. «Махтумкули ва қорақалпоқ адабиёти» деган йўналишда илмий-тадқиқотлар, туркум мақолаларнинг ёзилишига сабаб бўлган

омиллардан бири ҳам шу. Қорақалпоқ халқи, китобхонлари Ажиниёз ва Бердақ асарларини қанчалик қадрлаб, севиб ўқиса, Махтумқули шеърларини ҳам худди шундай эъзозлаб мутолаа қилади, ижодкорлари унга эргашиб шеърлар битади.

Қорақалпоқ адабиётшунослигида Ажиниёз ижодини Шарқ мумтоз адабиёти, жумладан, Махтумқули лирикаси билан таққосланиб махсус тадқиқотлар яратилмаган бўлса-да, ўтган асрнинг 40-йилларида шоир лирикасига Шарқ адабиёти, Махтумқули ижодининг таъсири бўлганлиги адабиётшунослар томонидан қайд этилган эди. Масалан, йирик қорақалпоқ адабиётшуноси Н. Довқораев бу ҳақда мана бундай ёзганди: «Эжинияз Шығыстың уллы шайырлары — Науайы, Фирдаўсий, Саадий, әсиресе, туркменнин атақлы шайыры Мақтымқулының шығармалары менен жақсы таныс болған. Ол араб, парсы, өзбек, қазақ, туркмен тиллерин жақсы билген. Жжинияз Шығыстың атақлы шайырларынан, әсиресе, Науайы, Мақтымқулыдан көп уйренген. Олардың тәсири Эжинияздың шығармаларында көп гезлеседи»¹.

Бу фикрлар фактлар билан далилланмаган бўлса-да, Ажиниёз ижодини Шарқ мумтоз адабиёти, айниқса, Махтумқули асарлари билан қиёсий ўрганишда илмий йўналиш, шоирнинг Навоий ва Махтумқули ижодига муносабатини белгилашда ўзига хос манба деб биламиз.

Қорақалпоқ адабиётшуносларидан Н. Жапақов, Қ. Айимбетов, С. Ахметов, Қ. Мақсетов, Ҳ. Ҳамидов, Қ. Бойниёзов, А. Муртозаев, А. Каримов, Б. Исмаилов, А. Пахратдинов, К. Мамбетов, С. Баҳодирова, Б. Қалимбетов, А. Пирназаров, Д. Пахратдинов ва бошқа олимларнинг диссертациялари ҳамда китобларида, қорақалпоқ — туркман адабий алоқалари ёритилган мақолаларида Махтумқули ижодининг Қорақалпоғистон билан боғлиқ томонлари, шоирларига таъсири каби масалалар кенгроқ, баъзиларида қисқароқ шаклда баён этилган. Қ. Бойниёзовнинг «Қосықтың куши» (1977), Қ. Мақсетовнинг «Қарақалпақ әдебиятының тууысқан халықлар әдебиятлары менен байланысы» (1987), А. Муртозаевнинг

¹ Қаранг: Эжинияз Қосыбай ұлы. Тандамалы шығармалары. Нөкис, 1949., 3-бет

«Шайырдың муҳаббаты», (1988), А.Каримовнинг «Ждебия-
тымыздың гейпара мәселелери» (1988) каби рисолаларининг
муайян саҳифаларида Махтумқули ижоди XIX аср қорақал-
поқ адабиёти билан таққосланади, асарларининг қорақал-
поқ тилига таржима қилиниши билан боғлиқ баъзи муам-
молар ҳақида мулоҳазалар айтилади.

Бу ишлар Махтумқули ижодини қорақалпоқ адабиёти
билан қиёсий ўрганишнинг муайян босқичи сифатида эти-
борга муносибдир. Ушбу сатрлар муаллифи ҳам «Кеўил-
кеўилден суў ишер...» (1991) монографиясининг салмоқли
қисмини Махтумқули ижодини қорақалпоқ мумтоз ва за-
монавий адабиёти билан алоқадорлиқда, адабий ўхшашлик
ва ўзига хосликда ўрганишга бағишлаган эди. Шоир асар-
ларининг Кунхўжа, Ажиниёз, Бердақ, Ўтеш, Умар, А.Муса-
ев, С. Нурумбетов, А. Добилов, И. Юсупов лирикасига таъ-
сири, замонавий қорақалпоқ адабиётида Махтумқули анъа-
наларининг давом этиши, шеърларининг қорақалпоқ тили-
га таржима қилиниши масалалари тадқиқотларимизнинг
асосий таҳлил объекти бўлганлиги мутахассисларга маълум
деб ўйлаймиз.

Ўзбек адабиётшунослигида Махтумқули ижодининг
ўзбек-туркман адабий алоқалари аспектида илмий ўргани-
лиши масаласига келсак, бу жараён серқирра, материаллар-
га бой бўлмаса-да, ҳарҳолда тилга олса арзигулик илмий
ишлар бор. 1968 йилда адабиётшунос Ҳ. Абдуллаев «Махтум-
қули ва ўзбек адабиёти» мавзусида номзодлик диссертаци-
ясини ҳимоя қилди ва шу асосда «Махтумқули ва ўзбек
адабий муҳити» (1983) деган рисола нашр эттирди, респуб-
лика газета-журналларида мақолалари босилди ва уларда
асосан, шоир ижодининг Хоразм адабий муҳити билан боғ-
лиқ саҳифалари ўрганилади. Бахшилар, халфалар, хонанда-
лар репертуаридаги Махтумқули шеърларининг ижро эти-
лиши, Хоразмда шоир ҳақида тўқилган ривоятлар ҳам му-
аллифнинг тадқиқот объекти бўлди. Булар Махтумқули
ижодини илк маротаба ўзбек (Хоразм) адабий муҳити би-
лан қиёсий ўрганган илмий изланишлар сифатида аҳамият-
лидир. Р. Иноғомовнинг «Адабий қардошлик тароналари»
(1972), Қ. Тоҳировнинг «Октябрдан аввалги ўзбек-туркман
адабий алоқалари проблемасига доир» (1988) китобларида,
В. Зоҳидов, В. Абдуллаев, Ж. Шарипов, О. Собиров,

С. Мамажонов, С. Фаниева, С. Шермухамедов, С. Мирзаев ҳамда бошқа баъзи муаллифларнинг ўтган асрнинг 60-йилларида эълон қилган айрим мақолаларида мавзуга доир фикрларни учратиш мумкин. Мен ҳам Махтумқули ижодини ўзбек-туркман адабий алоқаларининг ёрқин саҳифаларидан бири тарзида анча йиллардан бери ўрганиб, Ўзбекистон, Туркменистон ва Қорақалпоғистонда бир неча китоб ва туркум мақолалар нашр эттирдим. Жумладан, «Ўзбек-туркман адабий алоқалари» (1978), «Махтумқули шеърияти Ўзбекистонда» (1984), «Кўнгил бермиш сўзимга» (1991), «Адабий тасирдан ижодий ўзига хосликка» (2007), «Адабий жараён, ижод масъулияти, адабий алоқалар» (2009) номли монографияларим, мақолаларим Махтумқули шеъриятининг ўзбек ва қорақалпоқ адабий муҳити билан боғлиқ қирраларини тадқиқ этишга бағишланган эди.

Гувоҳ бўлганингиздек, Махтумқули ижодини ўзбек ва қорақалпоқ адабиётлари билан қиёсий ўрганган илмий ишлар, китоблар ва рисоаларнинг кўпчилиги шўро даврида ёзилган, чоп этилган. Адабиёт ва адабиётшуносликнинг бошқа соҳалари қаторида, адабий алоқалар ва таъсирлар, умуман, қиёсий адабиётшунослик ҳам мустабид тузумнинг ҳукмрон мафкураси томонидан қонуниятга айлангизилган муайян қолиплар доирасида тадқиқотлар яратишга маҳкум этилгани сир эмас. Бунинг учун бирор ижодкорни ёки шу мавзуга бирон илмий иш ёзган олимни айблаб, тадқиқотларини камситиш фикридан мутлақо йироқмиз. Замон ўзгарди, янгиланди. Энди бир вақтлар билиб, билмай ёки мажбуран юборилган хатоларни тўғрилаш имкони туғилди. Шўро даври адабиёти ва адабиётшунослиги мустақиллик мафкураси мезонлари, янги илмий концепциялар асосида қайта ўрганилиб, янгича баҳоланаётган бир шароитда, адабий алоқалар, таъсирлар, умуман, қиёсий адабиётшуносликнинг бу жараёндан холи бўлиши, фикримизча, мантиқан нотўғри. Истиқлолга эришилгунга қадар миллий адабиётларнинг алоқалари, таъсири ҳақида ёзилган, нашрдан чиқарилган тадқиқотлар, шулар қаторида Махтумқули ижодининг ўзбек ёки қорақалпоқ адабиётлари билан алоқада ўрганилган ишлар ҳам янги қарашлар, янги методология асосида, ҳозирги давр талабидан келиб чиқиб таҳлил қилинса, истиқлол даври адабий материаллари билан бойитилса экан,

деган фикрдамиз. Албатта, мустақиллик йиларида қорақалпоқ адабиётшунослигида бу йўналишда баъзи илмий изланишлар олиб борилди. К.Мамбетовнинг «Эжинияз» (1994) китоби чоп этилди. П.Алламбергенова «Қорақалпоқ адабиётида Махтумқули анъаналари» (1999) мавзуида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди. Қ. Жаримбетовнинг «XIX аср қорақалпоқ лирикасининг жанр хусусиятлари ва ривожланиш тарихи» (2004) монографиясининг баъзи саҳифаларида Махтумқули ва Ажиниёз лирикасининг муштарак жиҳатлари ҳақида фикр билдирилди.

Ўзбек адабиётшунослигида Махтумқули ижоди, гарчи адабий портрет шаклида ўрганилиб, бир неча мақолалар эълон қилинган бўлса-да, шоир лирикасини типологик таҳлил қилинган салмоқли илмий ишлар ёзилмади. «Махтумқули ва ўзбек адабиёти» деган кўламдор ва серқирра илмий мавзу бугунги кун нуқтаи назаридан ўрганилса, қиёсий адабиётшунослик янги тадқиқотлар билан бойийди, ўзбек-туркман, туркман-ўзбек адабий алоқаларининг мундарижаси кенгаяди, бу жараён Махтумқули шеъриятининг халқимиз орасида янада оммалашишига ёрдам беради. Ва энг асосийси, адабиётларимизни бир-бирига яқинлаштиради, халқлар дўстлигини мустаҳкамлайди.

Ахир «Адабиётлар дўстлиги - халқлар дўстлиги» деган шиор бекорга айтилмаган. Бадиий адабиёт ҳам, адабий алоқалар ҳам шу муқаддас ғояга хизмат қилар экан, у ҳеч қачон халқлар, миллатлар назаридан четда қолмайди, балки жаҳон адабиёти минбарига чиқиб, шон-шухратга беланади. Ҳар бир миллий адабиётда бу фикрни тасдиқлайдиган мисоллар етарли.

* * *

Юқорида қорақалпоқ ва ўзбек адабиётшунослигида шўро даврида, қисман мустақиллик йилларида «Махтумқули ва қорақалпоқ адабиёти», «Махтумқули ва ўзбек адабиёти» йўналишида яратилган тадқиқотларни бир сидра кўздан кечирдик. Лекин бу Махтумқули ҳақида ким нима ёзган бўлса ҳаммаси қамраб олинди, деган маънони англатмайди. Китобни ёзиш жараёнида, бошқа муаллифларнинг мавзуга алоқадор ишларига ҳам муносабат билдириб ўтишни лозим топдик.

Бир қарашда, тилга олинган тадқиқотларда мавзу атрофлича ўрганилдек кўринади. Аслида ундай эмас. Адабий алоқалар ва таъсирлар масаласига доир шўро даврида ёзилган, биз тилга олган кўпчилик тадқиқотлардаги баъзи илмий концепциялар мустақиллик даври қиёсий адабиётшунослиги талабларига жавоб бермай қолди. Шахсан ўзимнинг Махтумқули ижодини ўзбек ва қорақалпоқ мумтоз ва замонавий адабиёти билан алоқалари ўрганилган китобларим ва мақолаларимда шундай камчиликлар мавжудлигини, баъзи масалалар юзасидан етарли даражада асосланмаган, бугунги талабларга жавоб бера олмайдиган хулосалар чиқарганимни тан оламан. Китобда улар ҳақида махсус тўхтаб, нуқсонларимни бартараф этишга уриниб кўраман.

Адабий алоқа ва таъсир бир-бири билан диалектик боғлиқ тушунчалар. Лекин улар ўртасида муайян фарқ ҳам бор. Адабий алоқа таъсирга нисбатан кенгроқ категория. Унинг предмети, шакллари ҳам кўп ва хилма-хил. Адабий таъсир эса адабий алоқага қараганда торроқ, асосан, бадиий асарнинг ички маъно-мазмунда намоён бўладиган эстетик тушунча. Лекин барибир у адабий алоқа шаклларининг узвий қисми сифатида ҳамиша «бирга юради». Бу тушунчаларга махсус тўхтаётганимизнинг сабаби шундаки, «Махтумқули ва ўзбек адабиёти» ёки «Махтумқули ва қорақалпоқ адабиёти» мавзусини адабий алоқа йўналишидан кўра, кўпроқ адабий таъсир аспектида ёритишни назарда тутамиз, «таъсирланувчи»нинг ўзига хослигини кўрсатиш асосий эътиборимизда бўлади.

Бир адабиётнинг иккинчи адабиётдан, бир шоир асарининг иккинчи бир шоир асаридан фарқини фақат қиёсий таҳлил орқали изоҳлаш, адабий таъсир белгиларини шу йўл билан аниқлаш мумкин. Умуман, қиёсий адабиётшунослик адабиёт илмининг жуда нозик, шу билан бирга қизиқарли соҳаларидан бири эканлиги ҳақида В.Г.Белинский ўз даврида шундай ёзган эди: «Нарсаларнинг қадри бир-бирига қиёс қилинганда яхши билинади. Агар икки ёзувчи бир турда ижод қилиб, бир-бирига қандайдир ўхшашлиги бор экан, бинобарин, уларни параллел жойларга қўйиб бир-бирига қиёсан баҳолашдан бошқа илож йўқ; энг одил тарози шу»¹.

¹ В.Г. Белинский. Адабий орзулар. Тошкент, 1977., 68-бет

Яна бир масала. Китобда таҳлилга тортилган манбалар, шоирларнинг ижоди, асарлари олдин бошқа бир тадқиқотчи томонидан ўрганилган, мақолалар, ҳатто китоблар нашр этилган бўлиши мумкин. Бир мавзу, бир хил адабий материал асосида ўнлаб, балки юзлаб тадқиқотлар яратилганига мисоллар етарли. Гап мавзулар ёки адабий манбаларнинг бир хиллигида эмас, балки ўша ўхшаш материалларга тадқиқотчининг ўзича ёндашуви ва таҳлил усулида, ўзига хос хулоса чиқара олиш санъатида. Шу масала билан боғлиқ яна бир ҳолатни унутмаслик керакки, икки олим ҳеч қачон бир хилда фикрламайди. Ҳар бири ўз дунёқараши, илмий салоҳияти, тажрибасига таяниб мулоҳаза юритади. Бадиий асарни баҳолаши, эстетик савия ҳам ҳар олимда ҳар хил, илмий-адабий манбаларга ёндашув, таҳлил усулларида ҳам фарқлар бўлиши табиий. Айтайлик, ўзбек, қорақалпоқ ёки туркман адабиётшуноси ўрганмоқчи бўлган манба бир хил, мавзу ҳам ўхшаш. Бундай вазиятда ҳар бир муаллиф мустақил, янги фикр айтиши керак. Яъни масалага ўзбек адабиётшуноси ўз нуқтаи назаридан, қорақалпоқ адабиётшуноси қорақалпоқ олими назари билан ёки туркман адабиётшуноси ўз қарашларидан келиб чиқиб фикр юритадики, бундай ишларни бир-бирининг такрори деб бўлмади. Шундай экан, мавзуси, таҳлил манбалари ўхшаш тадқиқотлар юзасидан хулоса чиқарилганда, формал ўхшашликларга қараб эмас, муаллифларнинг масалага ёндашуви, фикр юритишдаги ўзига хослиги, таҳлил усулидаги ўзгачалигига кўпроқ аҳамият бериб бир ечимга келинса, адолатли хулоса бўлади.

Мавзунинг ҳали очилмаган саҳифалари, мутахассислар эътиборидан четда қолиб келаётган қирралари ҳам оз эмас. Тилга олинган тадқиқотларнинг кўпчилигида Махтумқули ижоди мумтоз адабиёт ёки фольклорга боғлаб ўрганилган. Бу тўғри, албатта. Шу билан бирга, шоир бадиий мероси, анъаналари, кўпроқ замонавий адабиёт, ҳозирги ўзбек ва қорақалпоқ шеърояти, мустақиллик даври адабий жараёни билан боғлаб ўрганилса, мавзу доираси янада кенгайган бўларди. Ҳозирги қорақалпоқ ёки ўзбек адабиётида Махтумқули анъаналари муваффақиятли давом этаётгани, адабиётнинг турли жанрларида шоир образи яратилган ўнлаб бадиий асарлар пайдо бўлганига қарамасдан, мавзунинг таҳлили ҳар икки адабиётшуносликда ҳануз очиқ турибди.

Китобда мана шу «бўшлиқ»ни озгина бўлса-да тўлдиришга, Махтумқули анъаналарининг бугунги қорақалпоқ ва ўзбек шеърлятида, драматургияси ва насрида давом этиши, шоир образи яратилиши билан боғлиқ баъзи асарлар тўғрисида имкон қадар фикр билдиришга жазм этдик. Биз ҳам Махтумқули шеърлятининг XIX аср қорақалпоқ адабиёти, айтайлик, Кунхўжа, Ажиниёз, Бердақ ижодига таъсирини четлаб ўтишни лозим топмадик. Лекин биз бу мавзунини бошқачароқ йўналишда, мавзунинг баҳс-мунозараларга сабаб бўлиб келаётган айрим жиҳатларига кўпроқ диққат қаратишни, муаммолар юзасидан мулоҳазаларимиз билан ўртоқлашишни назарда тутдик, шоирлар ижодини адабий алоқадан кўра, кўпроқ адабий таъсир ва ўзига хослик кўринишида ўрганишга уриндик.

Махтумқули шеърларининг ўзбек тилида илк маротаба босилиб чиққанига ярим асрдан ошди. Истиқлол йилларида шоир асарлари ҳар хил таржимонлар томонидан ўзбек тилига қайта-қайта ўгирилиб, нашр этилаяпти. Шоир шеърларининг биринчи марта қорақалпоқ тилига таржима қилиниб, китоб шаклида босилганига эллик бир йил, иккинчи марта чоп этилганига ўттиз йил бўлди. Бироқ бу таржималар ҳақида на ўзбек адабиётшунослигида, на қорақалпоқ адабиётшунослигида тилга олгудек махсус илмий иш ёзилмади. Китобда таржимашуносларимиз томонидан деярли унутилган бу масалани ҳам имкон қадар таҳлил қилишга интиламиз. Шояд бу ҳаракатимиз келгусида Махтумқули шеърларининг ўзбекча ва қорақалпоқча таржималари ҳақида катта таржимашунослик тадқиқотининг яратилишига туртки бўлса.

Яна бир гап. Махтумқули шеърлари ўзбек ва қорақалпоқ тилларига таржима қилиниб, нашр этилган бўлса-да, мисол танлашда уларнинг таржималаридан эмас, асл нусхаларидан фойдаланишни афзал кўрдик. Сабаби, таржима аслиятнинг айнан ўзи бўлиши жуда қийин. Махтумқули шеърларининг қорақалпоқ ёки ўзбек тилларига баъзи таржималари асл нусхага мутлақо ўхшамаслигига гувоҳ бўлдик. Бу йўлни танлашимизнинг яна бир сабаби бор. Қорақалпоқ китобхони ҳам, ўзбек ўқувчиси ҳам Махтумқули шеърларини туркман тилида бемалол ўқиб тушунишига аминмиз. Умуман, аслиятнинг поэтик нафосатини, туйғулардаги

ҳаяжон, жўшқинлик ёки сокинликни, шеърнинг миллий жилолаларини яқиндан ҳис этиш учун, бизнингча, асл нусхани ўқишнинг завқи бошқача. Баъзи қорақалпоқ ва туркман олимларининг тадқиқотларидан келтирилган мисолларни ҳам таржимада эмас, аслида беришга қарор қилдикки, ўйлашимизча, бу ерда ҳам сиз учун бирор муаммо чиқмайди.

Хуллас, мавзунинг ўрганилмаган ёки ўрганилган бўлсада, бугунги кун талабига жавоб бермайдиган жиҳатлари анча бор. Уч қардош адабиёт алоқаларининг барча йўналишларини бир илмий тадқиқот ёки бирон китоб доирасига сингдириш жуда қийин. Бу масалада уч республика адабиётшуносларининг, хусусан, адабий алоқалар, айниқса, Махтумқули ижоди билан шуғулланадиган мутахассисларнинг ҳамкорлиги, тажриба алмашишлари жуда зарур. Чунки, Махтумқули фақат туркманнинггина эмас, ҳар бир ўзбекнинг ҳам, ҳар бир қорақалпоқнинг ҳам қалбини сеҳрлаган донишманд шоир.

Мустақиллик йилларида ўзбек-туркман-қорақалпоқ адабий алоқалари ривожда янгиланишлар кўзга ташланмоқда. Адабий алоқаларимиз шаклан ҳам мазмунан янгиланиб, тараққиётнинг янги босқичига кириб бораёпти. Ўтмишда тўпланган ижобий тажрибалардан фойдаланиб, янгилари билан бойитилиб, самарали ривожланаётгани халқларимизни мамнун этмоқда. Сўнгги 4—5 йилда Ўзбекистон ва Туркманистонда ҳамкорликда ўтказилаётган адабий-маданий тадбирлар: илмий анжуманлар, адабиёт ва санъат фестиваллари, атоқли шоир ва ёзувчиларнинг юбилей саналарини биргаликда нишонлаш, олимлар ва ижодкорларнинг борди-келдилари йўлга қўйилгани, буларнинг барчаси таҳсинга сазовордир.

Хуллас, уч қардош халқ — туркман, ўзбек ва қорақалпоқларнинг ардоқли ва севимли шоири Махтумқули ижодига бағишланган ушбу китоб тилга олинган илмий-адабий ва маданий тадбирларнинг кичик бир ифодаси сифатида уч халқ адабиёти ва адбиётшунослиги ҳамкорлигига камтарона хизмат қилса, орзуимиз ушалган бўларди.

ЎЗБЕК АДАБИЁТИДА МАХТУМҚУЛИ АНЪАНАЛАРИ

НАВОИЙДАН ИЛҲОМЛАНГАН МАХТУМҚУЛИ

Алишер Навоий ва Махтумқули Фироғий наинки икки халқ — ўзбек ва туркманларнинг, балки барча туркий тилли халқлар ва туркий адабиётларнинг фахрига айланган, бир неча асрлардан бери асарлари жаҳон аҳлини ҳам ҳайратга солиб келаётган беназир сўз санъаткорларидир. Икки улуг шоир ижоди ҳар икки адабиётшуносликда ўрганилиб, ранг-баранг илмий китоблар яратилди ва яратилмоқда. Мустақиллик йилларида бу ишлар янги шакл ва янги мазмунда давом эттирилаяпти. Бу факт Навоий ва Махтумқули меросининг ҳеч бир даврда ҳам умумбашарий, умуминсоний аҳамиятини йўқотмайдиган ғоят буюк мерос эканлигидан далолат беради.

Навоий ва Махтумқули мавзуси бизга қадар ҳам ўрганилган. В. Абдуллаев, А. Ҳайтметов, С. Фаниева, Қ. Тоҳиров, Р. Иноғомов, Ҳ. Абдуллаев каби ўзбек олимларининг, Б. Гарриев, Р. Режепов, М. Кўсаев, С. Гарриев, Н. Гуллаев, С. Муродов, А. Маммедов, Б. Тоғон сингари туркман адабиётшуносларининг тадқиқотлари, китоблари ва мақолаларида Навоий аънааларининг Махтумқули ижодида ривожлантирилиши билан боғлиқ илмий изла-нишлар бор.

Мавзу таҳлилига киришар эканмиз, ҳар икки адабиётшуносликдаги мавжуд материалларни ҳисобга олган ҳолда, Навоий ва Махтумқули ижодидаги муштаракликлар, ўзига хосликлар, адабий аънаага янгича ёндашув ва талқин ранг-баранглиги каби масалаларни бугунги қиёсий адабиётшунослик тамойиллари, янги адабий манбалар асосида таҳлил қилишга уриниб кўрамиз.

Ўзбек адабиётида ҳам, туркман адабиётида ҳам Махтумқулининг камолотида Навоий асарларининг таъсири бўлганлигини далиллайдиган адабий материаллар етарли. Махтум-

қули «Бўлсам» радифли шеърда Навоий ҳақида шундай ёзган эди:

*Дамганида йерген уссат Новайи,
«Чар диван»ы, «Перхат-Ширин» зыбайи,
Захыреддин Бабур, «Мизан-овзаны»,
Гашларына барып мен Межнун болсам¹.*

Махтумқули устозларига муносабатини образли шаклда: Мажнун Лайлига қандай ошиқ бўлса, мен ҳам Навоий ва Бобур асарларига худди шундай мухлисман, дейди юқоридаги тўрт мисрада. Махтумқулининг бошқа шеърларида ҳам Навоийнинг номи, асарлари, яратган образлари тилга олинади.

*Солтан Хусейин, Мир Алышер дунйёда давагар
Перхат биле Ширин, Лейли биле Межнун дилавар.
Бар юрды гезип, сейли Хорасана гелендир².*

Одатда, бир шоирнинг иккинчи шоир ижодига таъсири ҳақида сўз юритилганда дастлаб таъсирланувчининг устози ёки бирор асари ҳақидаги фикрлари эсга олинади, парча келтирилади. Бу тўғри, албатта. Баъзи ёзувчи ва шоирлар ўз ижодига кимлар, қайси адабиётнинг вакиллари кўпроқ таъсир кўрсатганини айтадилар ёки ёзиб қолдирадилар. Аслида бундай факт тадқиқотчига аниқ йўналиш, таъсир белгиларини аниқлашда ёрдам бериши мумкин. Ҳар хил таҳминий мулоҳазалардан кўра, бундай маълумотлар таъсирланувчи ижодкор асари юзасидан тўғри ва ишончли хулоса чиқаришда қўл келади. Шундай экан, таъсирни ўрганишга бағишланган тадқиқотда муаллиф бу хилдаги фактдан фойдаланса, муаллиф мўлжални тўғри олади, чиқарилган хулоса ҳам ишончли бўлади. Лекин бу жараён фақат фактни қайд этиш билан тўхтаб қолмаслиги керак. Тадқиқотчи таъсирланган ижодкорнинг лабораториясини мукаммал ўрганиши, таъсир белгиларини аниқлаш учун асарнинг «ичига», қат-қатига «сингиб» кетиши зарур. Бу ниҳоятда мураккаб иш. Мураккаблиги шундаки, адабий таъсир асарнинг маъно-мазмунига, барча бадиий компонентларига сингдириб

¹ Магтымгулы. Сайланан эсерлер. 2 томдук. 1 том. Ашгабат. «Туркменистан», 1983., 67-бет. Кейинги мисоллар шу нашрдан бўлади, томи, бети кўрсатилади.

² Магтымгулы. Ашгабат. «Туркменистан», 1960., 405-бет

юборилган бўлади. Шунинг учун таъсир белгилари ҳамиша ҳам бўртиб кўриनावермайди. Шунинг ҳам унутмаслик керакки, адабий таъсир ҳақиқий ижодкор ёки унинг бирор асарининг тақдирини ҳал қиладиган эстетик категория эмас. Гарчи у адабиётлар тараққиётида, муайян шоир ёки ёзувчи ижодида, асарининг яратилишида алоҳида аҳамият касб этсада, ёрдамчи куч функциясида қолиши лозим. Ижодкорнинг ўзидаги имкониятни ишга солишда, тезлаштиришда «хизмат» қилса, шунинг ўзи кифоя. В.Г. Белинский бу жараён ҳақида шундай ёзган эди: «Улуғ шоирнинг иккинчи шоирга таъсири у яратган поэзиянинг бошқа шоирда кўриниши эмас, балки унинг бошқа шоирда бўлган, лекин ҳаракатсиз ётган кучларни уйғотиши ва ҳаракатга келтиришидир. Қуёш нури ерга тушиши билан қуёшдаги кучни ўзи билан олиб келмайди, балки ердаги кучни қўзғатади, ҳаракатга келтиради. Улуғ шоирларнинг таъсири ҳам худди мана шу қуёш нури сингари мавжуд, лекин ҳаракатсиз ётган кучларни ишга солиб юборадилар»¹.

Дарҳақиқат, бир адабиётнинг иккинчи адабиётга, бир ёзувчи асарининг иккинчи бир ёзувчи асарига таъсирини шу мезонда ўрганилсагина адабиётларнинг ёки ижодкорнинг ўзига хослигига зарар етказилмайди. Алишер Навоий асарларининг Махтумқули лирикасига таъсирини ўрганиш жараёнида ушбу қоидага таянишга, таъсир масаласига Махтумқулининг ўзида мавжуд, лекин «ҳаракатсиз ётган кучларни уйғотувчи ва ҳаракатга келтирувчи» қўшимча восита сифатида қараймиз ва таҳлилни ҳам шу негизда олиб боришга интиламиз. Китобнинг кейинги бобларида ҳам бирор шоир ижоди таъсир аспектида Махтумқули шеърляти билан қиёсланганда ҳам шу назарий фикрдан келиб чиқишга ҳаракат қиламиз.

* * *

Махтумқулининг бошқа шеърларида ҳам Навоий номи, асарлари, шунингдек, Шарқ адабиётининг қатор намояндалари ҳам тилга олинади, устоз сифатида қадрланади. Шоирнинг жаҳон адабиёти билан танишувида мадраса таълими катта роль ўйнаган. Маълумки, Махтумқули Хивадаги «Шер-

¹ В.Г.Белинский. Собр. соч. в трёх томах. Том 2. Москва, «Художественная литература», 1948., 164-бет

ғози» мадрасасида уч йил таҳсил олди. Баъзи оилавий сабабларга кўра, у ўқишни давом эттира олмай қишлоғига қайтиб кетган. Бу ҳақда шоирнинг «Шерғози» шеърида, бошқа илмий-адабий манбаларда ҳам маълумотлар бор. Мадраса Махтумқули ҳаётида унутилмас таассурот қолдирганини «Шерғози» номли шеърида ёзган эди:

*Мекан эйлеп, уч йил ийдим дузуңи,
Гидер болдум, хош гал, гөзел «Ширгазы»!
Өтурдим ғышыңы, навруз-языңы,
Гидер болдум, хош гал, гөзел «Ширгазы»!*

*Селжерер мен инди ағы-гараны,
Дост, рақып, гардашым, хакы, яраны,
Окыдым, гөтердим китап, «Куръаның»,
Гидер болдум, хош гал, гөзел «Ширгазы»!*
(1 т., 148-бет)

Мадраса Махтумқули учун илм-маърифат булоғи эди. Айни пайтда, шоир дунёқарашининг кенгайиб ҳаётдан сабоқ олишида, яхши билан ёмонни ажратиб эзгуликка хизмат қилишни ўрганишида мактаб бўлди. Шоирнинг «Сенде тәлим алды, ачылды дилим» ёки «Ылым-тәлим алган сени унутмаз» деган сатрларида мадраса унинг шахсий ва ижодий тақдирида қанчалик чуқур из қолдирганини тасаввур қилса бўлади. Айниқса, мадрасадаги адабий таълим, Шарқ адабиёти мутафаккирлари ижоди билан муфассал танишиш, бадий маҳоратининг чиниқишида, мумтоз шеърият сирларини ўзлаштириб олишида мактаб вазифасини ўтади. Фирдавсий, Умар Хайём, Сулаймон Боқирғоний, Низомий, Румий, Ҳофиз, Саъдий, Жомий, Насимий, Навоий, Фузулий каби шоирларнинг асарлари билан Махтумқули «Шерғози» мадрасасида танишди, улардан ибрат олди. Фирдавсийнинг «Шоҳнома», Ҳофизнинг «Соқийнома», Саъдийнинг «Бўстон» ва «Гулистон», туркий ва форс-тожик адабиётининг бошқа-да гўзал намуналарини шу даргоҳда мутолаа қилди.

*Абу Сағыт, Омар Хайям, Хемеданы,
Фирдовси, Нызамы, Хафыз перваны,
Желаледдин Румы, «Жаме ул маны»,
Алардың жайында мен хем кән болсам.*

*Окыт билдим Саадының мен «Бостанны»,
Гөр, не ажап Хаканының «Медайны»,
Истәр мен «Шахнама», «Сакынаманы»,
Халыф Омар бирлен Сулейман болсам.*
(1 т., 67-бет).

Махтумқулининг тафаккур уфқи кенгайишида бу маънавият булоқларининг роли беқиёс эди. XVIII аср шароитидаги мураккабликлар, давр зиддиятларини тўғри англаб, реал тасвирлашда, инсонпарварлик ғояларини қуйлашда, салафларнинг ижодий тажрибалари шоирга таянч бўлган.

Мадраса кўрган шоиргина салоҳиятли фикрлайди, устозлари билан ижодий мусобақа қилиш учун ўзида куч топа олади. Махтумқули шундай истеъдодга эга, сўз санъаткорларидан биридир.

Махтумқулининг маҳоратли шоир бўлиб шаклланишида Алишер Навоий асарларининг аҳамияти ҳам катта. Бу фикр туркман ва ўзбек олимлари томонидан маъқулланган, матбуотда чиққан мақолалар, китобларда Навоий Махтумқулининг адабиётдаги устозларидан бири сифатида эътироф этилди.

Шоир навоийёна поэтик шаклларда ғазаллар, назиралар, мухаммаслар битгани яқдиллик билан таъкидланди. Гарчи бу фикрларнинг аксарияти шўро даврида айтилиб, ёзилган бўлса-да, бугун ҳам аҳамиятини сақлаб келмоқда.

Дарҳақиқат, Махтумқули Навоий ижодини ғоят қадрлаган, шоирни ўзига устоз санаган. Туркман халқи бу ҳақда афсоналар ҳам тўқиган.

Мана, шулардан бири: Эмишки, қайсидир бир анжуманда эътиборли кишилардан бири Махтумқулидан сўрабди: «Агар ҳозир ҳазрати Навоий бўлганларида сиз нима қилардингиз? — Устоз Мир Алишер ҳаёт бўлганларида, — дебди Махтумқули, — мен ул кишидан жиловдорликни тилаб олар эдим. Отларининг жиловидан тутиб, узангиларини ўпар эдим. Қўлларига сув қуйиб, сочиқ тутсам, ўзимни жаннатда, деб билар эдим».¹

Бу ривоятни эҳтимол реал факт сифатида қабул қилиш тўғри эмасдир. Агар ҳар қандай афсона ҳам муайян ҳаёт

¹ «Гулистон», 1972., 9-сон.

ҳақиқатига мослаб тўқилишини назарда тутсак, унда реал воқеликка яқинлик бор. Чунки, туркман халқи Махтумқулининг Навоийга ҳурматини худди шундай тасаввур қилган ва икки буюк шоир тимсолида бирор гоёни ифодалашни назарда тутган.

Навоий анъаналари Махтумқули ижодида, аввало, лирик турнинг ғазал, назира, мухаммас, мусаддас каби жанрларида кўпроқ кўринади. Шоирнинг арузда битилган шундай шеърлари борки, беихтиёр Навоий ғазалларини эслатади. «Кўнгил» радифли ғазал гоёвий-бадий хусусиятлари билан Навоийга жуда яқин.

*Билмезем хич, кайсы дердиң мубтеласыдыр көңул,
Я, реб, ол бивепаның, чоҳ хөвәсидир көңул...*

» *Йығлыиш, Магтымгулы, дергаха арзың эдевер,
Не учин көп йыглаган бир гун гулесидир, көңул.*
(2 т., 66-бет.)

Фикримизча, Махтумқулининг бу ғазали Навоийнинг «Кўнгил» радифли ғазалига назира. Навоий ғазалидаги вазн, қофия, радиф, бошқа-да бадий урсурлар Махтумқули ғазалига таъсир қилганини қуйидаги икки байт тасдиқласа керак.

*Қани бир чехраки майл этгай анга хаста кўнгул,
Қани бир зулфки бўлғай анга вобаста кўнгул...*

*Зулмидир деса Навоийки, қилай ишқин тарк
Манъ этиб ичкаридин ёлборур оҳиста кўнгул¹*
(1 т., 278-б.)

Икки шоир байтларида ташқи ўхшашлик бор. Мавзу бир, ифода шакллари ҳам муштарак, бироқ талқин бошқа. Навоий лирик қаҳрамони қалби кўпроқ маъшуқа дардида безовталанса, Махтумқулининг лирик қаҳрамони замоннинг ғам-ғуссаларидан изтироб чекади. Яна бир фарқи шундаки, Махтумқули ғазалининг ифода усули соддароқ, халқ тилига яқин. Шоирнинг Навоий ғазалларига назиралар ёзиб, мухаммаслар боғлашдаги ўзига хосликларидан бири ҳам шунда, бу шеърый шаклларни туркман адабий тилига мос-

¹ Алишер Навоий. Асарлар 15 томлик. 1 том, Тошкент, 1963., 278 бет. Кейинги мисолларда томи, бети кўрсатилади.

лаштириб китобий тилни халқ тилига уйғунлаштирганидир. Бу эса Махтумқулининг туркман ёзма адабиётини, туркман тилини ўз даврига анча яқинлаштирганидан, Навоий асарларидаги ғоявий мотивларга, поэтик шаклларга ижодий ёндашиб ўз миллий адабиёти манфаатларини кўзлаб қалам тебратганидан далолат беради.

Махтумқулининг арузда ёзилган шеърлари орасида вазни, қофияси, радифи билан Навоий ғазалларини эслатадиганлари кўп. Масалан, Махтумқулининг «Қоши ёй», «Қайдасен?», «Сени», «Эй, дўст», «Тўғриси», «Бор менинг», «Келдим», «Туркман биноси», «Билмасмидинг», «Кўрмишам», «Керакмас», «Айлади» ва бошқа ўнлаб ғазаллари, мухаммаслари борки, улар Шарқ шеърлятига хос поэтик жиолари билан ўқувчига завқ беради. Айни пайтда, бу асарлар Навоийга ижодий эргашишнинг ўзига хос намуналари ҳамдир. Жумладан, Махтумқулининг «Айт», «Тут», «Яхшидир», «Ўлмасдан бурун» шеърлари Навоийнинг шу радифдаги ғазалларига жавоб тариқасида ёзилган. Бу ғазалларда одобахлоқ, иноқлик ва дўстлик, қадр-қиммат, олижаноблик, инсон тақдири ва эрки ғоялари илгари сурилади. Навоийнинг «Тут» радифли ғазалининг айрим байтлари билан танишинг:

*Тахти жаҳонинг кишвару-мулки Искандар бўлди тут,
Хизр умри ҳам мулк узра муяссар бўлди тут.*

*Бундай мулку-умрдан сўнг жини, инсу, вахшу тайр,
Ўқму амрингга Сулаймондек мусаххар бўлди тут.*

*Мунча ҳиммат топмағидан сўнгга бир адна қулинг,
Шаҳд ила мукнетда Қорунча товонгар бўлди тут.¹*

Байтларнинг талқини Махтумқулида бошқачароқ. Навоий ғазалидаги Искандар, Сулаймон, Қорун Махтумқулида ҳам тилга олинади.

*Сува, еле, ҳокми гечен Сулейман
Бак, олардан не нам галды, не нышан,
Тешне галып, жайың болса чөлустаң,
Деря ичре мен Искендер болдум тут!*

¹ Алишер Навоий. Ҳазойин ул-маоний. Тошкент, 1959., 75-бет

*Ёлдаш болсаң диле душмез мур биле,
Ферш тапмайын, биле ятсаң мар биле,
Йигрим алты керет, йуз муң әр биле,
Карун хазынасын гола алдым тут.*

(1 т., 205-бет)

Навоий ғазалида тилга олинган афсонавий образларнинг Махтумқули шеърида ҳам такрорланишини таъсир белгиси демоқчи эмасмиз. Шарқ адабиётида бу номлар азалдан маълум. Навоийдан кейин яшаб ижод этган шоирлар ҳам бу образлардан муайян ғояни ифодалаш учун фойдаланган. Махтумқули ҳам бу анъанавий образларга мурожаат этган, шеър сюжетида маълум бир мақсадни кўзлаб қўллаган. Бу жараёнда Навоий тажрибаси Махтумқулига улги бўлгани ҳақиқатга яқинроқ. Искандар, Сулаймон, Қорун тимсоллари Навоий ғазалида қандай ғояга хизмат қилган бўлса, Махтумқули шеърида ҳам худди шу мақсадга йўналтирилган.

Лекин бир ғоя, бир мақсад икки хил шеърий шаклда талқин этилган. Навоий фикрни ғазал жанрида, аруз вазида ифодалаган бўлса, Махтумқулида бу ғоя бармоқда, тўртлик шеърий шаклида амалга оширилган.

Алишер Навоийнинг «Айт» радифли ғазали шоир шеъриятининг гултожларидан бири. Ундан илҳомланмаган, назиралар ёзиб, мухаммаслар боғламаган шоир кам. Ўзбек адабиётида ҳам, туркман адабиётида ҳам Навоийга эргашиб «Айт» радифли гўзал назиралар, мухаммаслар ёзган шоирлар кўп.

Туркман адабиётида Андалиб, Махтумқули, Муллонафас, Сеидий, Зелилий ва бошқалар шу ғазал таъсирида, назиралар, мухаммаслар битишди. Бу масалада, айниқса, Махтумқули тажрибалари ибратлидир.

Идеал гўзаллик тимсоли маъшуқани таърифлаш, ошиқнинг ёр ишқидаги руҳий тўлғанишларини тасвирлаш Шарқ ғазалчилигига хос етакчи мавзулардан бири. Навоийда ҳам бу анъана ранг-баранг шакл ва мазмунда жилоланган. Жумладан, «Айт» радифли ғазалдаги поэтик ифода, мавзунинг бетакрор талқини, лирик қаҳрамондаги изтироб, ҳижрон, маъшуқанинг эътиборсизлигидан нолиш кайфияти жуда таъсирли чиққан.

*Эй сабо, ҳолим бориб сарви хиромонимға айт,
Йиғларимнинг шиддатин гулбарги хандонимға айт...*

*Эй Навоий, ҳеч гулшанининг сенингдек хушнавो
Булбули йўқ эрканин шоҳи суҳандонимға айт.*

(2 м., 51-бет)

Алишер Навоийнинг «Ғаройибус-сиғар» девонидаги етти бандлик «Айт» радифли ғазалнинг мана, биринчи байти:

*Эй насими субҳ, аҳволим дилоромимға айт,
Зулфи сунбул, юзи гул, сарви гуландомимға айт...*

(1 м., 117-бет)

Мазкур ғазаллардан илҳомланган Махтумқули мавзуни ўзига хос поэтик овозда ёритади, лирик қаҳрамон кечинмалари ҳам Навоий лирик қаҳрамони кечинмаларидан ўзгача, кўпроқ шоир шахсияти билан боғлиқ, шеърда лирик талқиндан кўра ижтимоий муаммолар тасвири етакчи.

*Бады-саба, бу арзымны ол ёвуз солтанга айт,
Элмыдам зар эйлеген, ол гөзлери хун-ганга айт,
Шум пелекниң голундан гитген жаны-жананга айт,
Айра душубән, гам чекан, гарабагт доганга айт,
Дунйөден арманлы болган ол пахыр перванга айт...!*

*Хака арзым будур, эй, дост, кылсын азат гардашы,
Акыбан деряга дөнди, мовч уруп гөзлер яшы,
Гойды алнымга гелтирип, пелек айрылык ашы,
Дий, ничик зар кылмасын Пырагы, ёкдур сырдашы,
Ики дунйөде герегим, арзувлы иманга айт!*

(1 м., 101-бет).

Шеър жанр эътибори билан мухаммасга ўхшайди. Гарчи шеърда Навоий ғазалининг бирор байти, мисраси қўлланилмаган бўлса-да, мазмуни, тасвирий воситаларида, вазни, қофияси ва радифида Навоий ғазалига оҳангдош нуқталар кўп. Муҳаммасда Навоий ғазалининг таъсири сезиларли. Бироқ унинг мазмуни Навоий ғазалидан жиддий фарқ қилади. Лирик қаҳрамонларнинг қалб зиддияти икки шоирда икки хил берилган, бир-бирини такрорламайди. Ўазалда ҳам, муҳаммасда ҳам «сабо» образи бор, лирик қаҳрамонлар «сабо»га мурожаат этади. Лекин мурожаатлар маъно-моҳиятига кўра икки хил. Агар Навоийнинг лирик қаҳрамони

маъшуканинг бевафолигидан нолиб, дарду ҳасратини «Жону жаҳондин ҳам яхши кўрадиган жонон»ига етказишни «сабо»дан сўраса, Махтумқулининг лирик қаҳрамонини ижтимоий ҳаётдаги муаммолар ташвишлантиради. Дунёнинг беҳисоб зарбаларидан, адолатсиз турмуш тарзидан безор бўлган, зулм исканжасида «қанотлари қирқилган», «кўз ёшлари дарё бўлиб оққан», «дунёдан армонли бўлган» инсон (лирик қаҳрамон) арзи ҳолини айтиб, сабога ёлворади, мадад сўрайди.

Навоий ғазалида қаламга олинган севги-садоқат мавзусини Махтумқули ўз даври талабларига жавоб берадиган даражада қайта ишлайди, унга замон ва замин руҳини сингдириб, тарихий шароитга мослаштиради. Мавзу талқинида яна бир ўзига хослик бор. Мухаммаснинг ҳар банди, ҳар мисрасида XVIII аср муҳити билан чиқиша олмаган шоирнинг тузумдан норозилиги реал тасвирланган. Шу маънода, мухаммас соф ишқий лирикага эмас, ижтимоий салмоғи устун танқидий руҳдаги шеърга яқин.

Махтумқулининг «Кўрилмасдан бурин», «Найларам», «Ўтди», «Назар айла», «Бордир», «Жаҳонга келдим», «Бўлдим», «Ғайри», «Беҳабар», «Меҳмондир», «Қулинг бўлдим», «Наврўздан сени» каби бошқа аруз вазнидаги ўнлаб ғазаллари, мухаммаслари, олтиликлари, тўққизликлари, ўнликлари борки, улар Шарқ адабиёти, жумладан, Навоий анъаналари туркман адабиётида Махтумқули томонидан изчил давом эттирилганига мисол бўла олади.

Навоий ва Махтумқули лирикасидаги шаклий ўхшашликлар тўғрисида кўпроқ тўхталдик. Шоирнинг ҳаётдаги баъзи ижтимоий-ахлоқий муаммоларга муносабат билдиришда Навоий анъаналарига эргашганлигини далиллайдиган мисоллар ҳам бор. Маълумки, Навоий асарлари мавзу жиҳатидан хилма-хил: инсонпарварлик, ватанпарварлик, севгида садоқат, адолатпарварлик, тинчлик ва халқлар дўстлиги ғоялари куйланган. Таълим-тарбия масалалари қаламга олинган шеърлар ҳам шоир лирикасида алоҳида туркум. Умуман, Алишер Навоий XV аср шароитидаги муҳим ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-таълимий муаммоларни дадил кўтариб чиққан, маҳорат билан қаламга олган улўф шоир ва мутафаккирдир. Махтумқули Навоийнинг мана шу ижодий салоҳиятига эътиқод қўйди, ҳаётбахш анъаналарини ўз даврига уйғунлаштириб, янги руҳда давом эттирди. У Навоий-

нинг фақат шеърий асарлари билангина эмас, эпик асарлари, хусусан «Ҳамса» достони билан ҳам яхши таниш бўлган. Шоир «Бўлсам» радифли ғазалида «Дамғаныда йўрген уссат Новайи, «Чар диваны», «Перхат-Ширин» зыбайи» деб ёзгани бежиз эмас. Шундай экан, Махтумқули ижодидаги ижтимоий-сиёсий ёки ахлоқий ғоялар талқинида Навоийнинг шу йўналишдаги асарларининг таъсири бор, деб ҳисоблаймиз. Масалан, Махтумқулининг баъзи шеърларидаги мавзулар, ғоялар тасвирида Навоийнинг «Ҳайрайт ул-аброр» достони анъаналари давом эттирилгани сезилади. Бир мисол. «Ҳайрат ул-аброр»нинг учинчи мақолати адолатли ва адолатсиз шохларга бағишланган. Шоир адолатсиз замонда халққа жабр қилганларни қоралаб, адолатни ҳимоя қилиб чиқади, бу ҳаракат гуноҳ эканлигидан ҳукмдорларни огоҳлантирди.

*Ҳақ сени адл этгали султон этиб,
Зулм ила сен халқни вайрон этиб.*

*Ул сени маъмури ибодат қилиб
Сен лаабу лаҳвни одат қилиб...*

*Гаҳи-гаҳи ёд айла надоматни ҳам,
Қайси надоматки, қиёматни ҳам¹.*

Навоийнинг бу қарашлари Махтумқулида янада кескинроқ ва шиддатлироқ. XVIII асрдаги ижтимоий тенгсизлик туфайли халқ бошига тушган кулфатларнинг сабабчилари умумлашма образ орқали фош этилади. Махтумқулининг «Фаттоҳ» номли шеъри айнан шу мавзуга бағишланган, унда навоийёна талқиннинг ўзига хос қиррасини кўриш мумкин.

*Сен туркмениң илин, гулун солурдың,
Ганлар дөкуп, гөзал юрдум долдурдың,
Шехит боланларың серин галдырдың,
Унудар сен тагты-кәни сен, фетдах!
(1 т., 132-бет)*

Мазкур шеърда насиҳатдан кўра хитоб, ялинишдан кўра шоирнинг қалб исёни устун. Агар Навоий талқинидаги ҳукмдор тимсолида XV аср шароитида адолатсизлик рамзини та-

¹ Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. Тошкент, Ғ.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989., 53-бет

саввур қилсак, Махтумкули шеъридаги умумлашма золим образи тимсолида XVIII аср ҳаёти учун типик турмуш ша-роитини, реал шахсларни кўз олдимизга келтирамиз. Шеър Махтумкули яшаган даврнинг оғир турмуш кўринишидан бир лавҳа. Асарлардаги бундай ўхшашликлар, биринчидан, Навоий ва Махтумкули яшаган замон муаммоларининг уму-мийлиги, халқлар тақдирининг туташлиги билан изоҳлан-са, иккинчидан, туркман шоири ўз даври учун долзарб ма-салаларни кўтариб чиқиш ва дадил тасвирлашда Навоий анъаналари изидан борганлигини кўрсатади.

Ҳар бир ижодкор салоҳияти, асарларининг халқ ҳаётига яқинлиги, уларда инсонлар тақдирининг қай даражада ифода этилганига қараб белгиланади. Бу масалада Навоий шахси-яти ҳам, ижоди ҳам ибрат. Инсонпарварлик Навоий фао-лиятининг олмос қирраларидан бири. Шу боисдан ҳам шо-ирнинг барча асарларида инсон манфаати, уни ҳар хил таъ-зийқлардан ҳимоя қилиш, ҳукмдорларни адолатга чорлаш, халқ билан ҳамдард бўлишга даъват каби ғоялар баъзан на-сиҳат, баъзан эса талаб оҳангида акс садо беради. Шоир-нинг қуйидаги тўртлиги ҳар бир инсонни эғзуликка хизмат қилишга ундовчи, таълимий аҳамияти юксак шеърият на-мунасидир.

*Хуб эл била суҳбат тутубон ҳўб ўлғил,
Яхшини талаб қилғилу матлуб ўлғил.
Ширин сўз ила халққа марғуб ўлғил,
Юмшоқ де ҳадисингнию маҳбуб ўлғил
(15 т., 43-бет).*

Махтумқулининг буюклиги ҳам асарларининг халқчил-лигида. Эл, халқ дарди билан яшаган, ижод қилган Махтум-қулининг дидактик шеърларида ҳам инсонпарварликнинг Навоийга хос ифодасини кўрамиз. Халқ манфаатларини ҳимоя қилишда икки шоир бир бирига яқин позицияда турган, адолатсизликка қарши курашда адабиётдан восита сифатида фойдаланганлар. Махтумқулининг «Бўлғил» шеъ-ридан олинган қуйидаги тўрт навоийёна талқиннинг органи-нал ифодасидир:

*Сулайман сен, мура бир гулак гойгул,
Сөзун диқлегил, жовабын айгыл.*

Ҳақим болсан, халкы Гун киби чойгул!

Акарда сув я өсерде ел болгул!

(1 т., 122-бет).

Мисралар Навоий тўртлигига ҳамоҳанг, фикрларда ўхшашлик бўлса-да, фарқлар ҳам бор. Махтумқули шеърларида қўлланилган, бироқ Навоийда учрамайдиган поэтик образлар, таққослар туркман шоири шеърининг ўзига хос жиоларидир.

Алишер Навоийнинг:

Одами эрсанг, демагил одами,

Оники, йўқ халқ ғамидин ғами —

деган, афоризмга айланиб, барчага ёд бўлиб кетган машҳур байти бор. Ўзгалар дарди билан яшаш, қўлдан келса ғамхўрлик кўрсатиш, ёрдам бериш ҳар бир инсон учун ҳам қарз, ҳам фарз эканлиги ҳақидаги фикр байтда поэтик кашфиёт даражасида ифодаланган.

Навоийнинг ҳикматлари Махтумқулидек халқпарвар шоирнинг назаридан четда қолиши, инсонпарварлик туйғуларини жўштириб, қўлга қалам олишга ундамаслиги мумкинмиди? Шоирнинг яхши ва ёмон одамлар ҳақидаги қарашларининг шаклланиб, бирор асар шаклига келишида Навоий афоризмларининг роли борлигини қуйидаги мисоллар бемалол тасдиқлай олади.

Махтумқули ёзади:

Адам бардыр, аны шалар чагырдар,

Адам бар, зулм эдип, гарып агырдар,

Адам бар, пер душек янын агырдар,

Адам бардыр, ак киз дызына дегмез

(1 т., 210-бет).

Ёки:

Адам бар — муң тумен ийдирсең аздыр,

Адам бардыр — иен ашына дегмез.

(1 т., 180-бет).

Мисралар Навоийнинг тилга олинган байтига ўхшаш. Бироқ мавзуга муносабат икки шоирда икки хил. Агар Навоий ҳикматида ҳар бир одам халқ ғами билан яшамоғи

керак деса, Махтумқули одамийликдан йироқ, ялқов, дангаса, бошқаларга фойдаси тегмайдиган шахсларни танқид қилади. Навоий байтидаги «одам» билан Махтумқули ҳикматларидаги «одам» моҳият эътибори билан бир-биридан фарқ қилади. Бирида насиҳат, иккинчисида, танқидий руҳ кучли. Махтумқулининг қуйидаги тўртлигида ҳам Навоийга ҳамоҳангликни кўрамиз:

*Адам болуп, адам гадрын билмеен,
Ондан ене отлап йөрен мал ягшы.
Сөзлегенде, сөз манысын билмеен,
Ондан ене сөзлемеең лал ягшы.*

Махтумқулининг «Бўларми» шеърисида шу мазмунга яқин яна бир тўртлик бор:

*Адам бардыр адамларны боздуран,
Шейтан болуп, догры ёлдан аздыран,
Хатың сөзуң ой арада гездирен —
Аларның гойнунда иман болармы.*
(1 т., 212-бет).

Махтумқули ҳикматлари Навоийга ҳар қанча ўхшаш бўлмасин, фикрларда такрорийлик йўқ. Навоий қаламга олган мавзу XVIII аср шароити, одамлари ахлоқи, реал воқелик талаби асосида қайта ишланган, кенгайтирилган. Махтумқули ҳар бир мавзуни, ҳаёт материалини ўз дунёқараши, ижодий принципи ва ўз услубига содиқ ҳолда бадиий ифодалай олган.

Алишер Навоий ва Махтумқули Фирӯғий асарларини қиёслаш жараёнида ҳар икки шоир ижоди учун умумий бир адабий ўхшашлик диққатимизни тортди. Диалог («деди», «дедим») Шарқ мумтоз адабиётида анъана бўлиб келаётган шеърӣй шакллардан бири. Кўп шоирлар бу усулни баъзан яхлит асар шаклида, баъзан муайян асарининг ички қурилишида қўллаган. Ўзбек адабиётида ҳам, туркман адабиётида ҳам бу соҳада муайян тажриба бор. Масалан, Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонидаги Фарҳод ва Хисрав диалогини эсланг. Савол-жавоб достоннинг драматик нуқталаридан бири, воқеалар ривожининг кульминацияси. Махтумқули шеърлари билан танишиш жараёнида диалогга қурилган ўша машҳур савол-жавоб ҳаёлимизда гав-

даланди. Ҳарҳолда бу ўхшашлик тасодифий эмасдек туюлди бизга ва икки асарни қиёслаб, бирор фикр айтиш истаги туғилди. Махтумқули Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони билан таниш бўлгани ҳақида айтган эдик. «Бўлсам» радифли шеърида Махтумқули: «Чар диваны», «Перхат-Ширин» зыбайы» — деб ёзганидан хабарингиз бор. «Хамса»га кирган бошқа дostonларни эмас, айнан «Фарҳод ва Ширин»ни алоҳида ажратиб кўрсатиши тасодиф бўлмаса керак. Достондаги Фарҳод ва Хисрав диалоги, тахминимизча, Махтумқули хотирасига муҳрланиб қолган. Шоир диалог усулига эҳтиёж сезгудек бўлса, Навоий тажрибасига мурожаат этгани эҳтимолга жуда яқин. Сабаби, икки шоир асаридаги савол-жавобларнинг ифода усуллари, шаклий белгилари жуда ўхшаш. Дастлаб, Махтумқули шеърдан олинган мисол билан танишинг.

Дийдим: Недир бу дунёнинг дирлиги?

Дийди: Ятсаң дуйшдур, туранда -хыял.

Дийдим: Я, раб, дунё нәге меңзейдир?

Дийди: Гарры зеңдир, йузунде йуз хал

Дийдим: Недир мулки жаҳан сөйгуси?

Дийди: Дердесердир, я бойна вебал...

(2 т., 113-бет)

Адабий таъсир, кўпинча шаклдан бошланиб, муайян асарнинг яратилишида туртки, баъзан бадиий «қолип» вазифасини бажаришини инобатга олсак, «Фарҳод ва Ширин» достонидаги диалог Махтумқули лирикасида акс-садо берган. Махтумқулининг «Кўнгил вайрондир» шеъри ҳам диалог усулида ёзилган. Бироқ шеърнинг мавзуси ҳам, ифода усули ҳам шоирнинг бошқа шеърларидан фарқли, савол-жавоб севги атрофида бўлиб ўтади. Лекин бу шунчаки оддий диалог эмас, балки образли мушоҳадага қурилган, муҳаббатдан сўз очувчи салмоқли шеър. Диалогдаги эҳтирос, ҳаяжон, севиш-севилишнинг изтироблари, қувончлари, умуман, лирик қахрамонларнинг ички ҳиссиётлари табиий ва таъсирли чизилган.

Дийдим: Гойдуң армана

Дийди: Көңулдир вейран.

*Дийдим: Өлерем имди,
Дийди: Галар сен аман...*

*Дийдим: Ок киприклерин,
Дийди: Гашиларым кеман.*

*Дийдим: Йүзде халлар бар.
Дийди: Ройда гуллер, хей.*

*Дийдим: Гел, сен хабарлаш.
Дийди: Билер иллер, хей.*

*Дийдим: Гийжең гараңкы.
Дийди: Укуда Айым.*

*Дийдим: Кимлер ясавул?
Дийди: Кипригим — яйым...
(1 т., 97-бет).*

Савол-жавобдаги образлилик: лирик қахрамоннинг киприкларини ўқга, қошларини камонга ўхшатилиши, юзидаги холни гулга қиёсланиши, ойнинг кечаси уйқуда экани, ёр киприги ойни ясовулдек ҳимоя қилиб туриши ва.ҳ.к. лар Махтумқулининг поэтик санъатидан дарак беради. Шеър Махтумқули билан лирик қахрамон (шоирнинг севгилиси Менгли) диалогига қурилган. Шу боисдан ҳам Махтумқули лирик қахрамонни таърифлаш, гўзаллигини васф этиш мақсадида шу хилдаги ифодаларни танлаган ва маҳорат билан талқин этган. Махтумқули шеърининг ҳажми катта, йигирма беш саволга йигирма беш жавобдан иборат. Саволда ҳам, жавобда ҳам лирик қахрамонлар (Махтумқули ва Менгли) нинг қалб тугёни талқини устун. Шоирнинг қарама-қарши ҳиссиётларга бой, мунозара усулида шеърлар битишида Алишер Навоийнинг қуйидаги машҳур байтлари ибрат бўлган, деб ўйлаймиз.

*Деди: Қайдин сен эй мажнунни гумроҳ?
Деди: Мажнун ватандин қайда огоҳ.*

*Деди: Недур сенга оламда пеша?
Деди: Ишқ ичра мажнунлик ҳамиша.*

*Дедиким: Куймагингни айла маълум!
Деди: Андин эрур жоҳ аҳли маҳсум...
(7 т., 278-бет)*

Қиёсланган парчаларда фарқ катта. Агар Фарҳод ва Хисрав тўқнашувида, худбинлик, босқинчилик, иккиюзламачилик, жаҳолат (Хисрав), шу билан бирга, муҳаббатга содиқлик, мардлик, ҳақгўйлик (Фарҳод) каби хислатлар конкрет шахслар образи орқали берилса, Махтумқули шеърларидаги савол-жавобларнинг мазмунида лирик талқин биринчи ўринда туради. Махтумқули диалогларидаги конфликт ташқи тўқнашув шаклида эмас, ички коллизияда намоён бўлади. Манфаатлари зид, дунёқараши тўғри келмайдиган шахслар эмас, балки севиш ва севилишда омадсизликка учраган лирик қаҳрамонларнинг кўнгил кечинмаларидаги зиддиятларни бериш Махтумқулини кўпроқ қизиқтирган ва Навоий қўллаган бадиий шаклни шу мақсадда фойдаланган.

Махтумқули ўз даврининг ижтимоий-сиёсий муаммоларига муносабат билдиришда ҳам мазкур шаклни қўллаган. Шоирнинг «Хабар йўқ сиздан» номли шеъридан кичкина парча билан танишинг:

Дийдим: Не чарх айланяр?

Дийди: Дунйә елидир.

Дийдим: Адам не гулмез?

Дийди: Жанлы өлудир...

Дийдим: Пырагы исмим,

Дийди: Пырат чеке сен.

Дийдим: Гол-аяк ысмаз,

Дийди: Дағлар чыка сен.

(2 т., 170-бет)

Махтумқулига қадар яшаб ижод этган туркман шоирлари меросида савол-жавоб усулида ёзилган шеърларни учратмадик. XIX аср туркман адабиётининг атоқли шоирларидан бири Муллаанафас асарлари орасида диалогга қурилган икки шеър бор: «Гўзал ёрни истаб», «Айт арзинг меҳмон». Иккиси ҳам муҳаббат мавзусида, ошиқ-маъшуқларнинг савол-жавобидан иборат. Уларнинг фақат биттасидан парча келтирамиз.

Дийдим: Гелдим. Гулуң мен!

Дийди: Тур гит, мусулман!..

Дийдим: Бир поса бергил!

Дийди: Берей гулдурсең.

Дийдим: Хак ашык менем,

Дийди: Кәриң билдирсең

Дийдим: Ажыз мыхман мен,

Дийди: Гелгил өлдурсең...¹

Күриб турганингиздек, савол-жавобда ўқувчига завқ бағишлайдиган жозиба бор, ошиқ туйғуси, маъшуқа ҳолати баёни қалбингизни сеҳрлайди. Шоир ҳар икки томоннинг ишқ йўлидаги кўнгил розини шеърий тилда табиий ва таъсирли бера олган. Мисралар поэтик жиҳатдан ҳам яхши ишланган, вазни, қофиялари мазмунга мос, мусиқий оҳангдорлик диалогга жило берган. Шу хусусиятлари билан у Махтумқулининг «Кўнгил вайрондир» шеъридаги диалогни эслатади. Фақат мазмуни эмас, ифода усули ҳам бир-бирига жуда яқин.

Бироқ Махтумқулидаги диалогда кўпроқ севги изтироби, маъшуқа висолига етолмаган ошиқнинг қалб нидоси акс садо берса, Мулланафас шеъридаги диалогда ошиқ-маъшуқларнинг севинч туйғулари, муҳаббатда мурод-мақсадларига етгани ҳақида сўз юритилади. Махтумқули шеъри маълум маънода ижтимоий-ахлоқий мавзуга мойилроқ, Мулланафас шеъри эса соф ишқий лирика намунаси.

Мулланафас диалог усулида шеър ёзишда Махтумқули тажрибасига таянган бўлиши эҳтимолга яқин, албатта. Сабоби, Махтумқули Мулланафаснинг устозларидан бири. Ҳар қандай ижодкор, аввало, ўз миллий адабиёти анъаналарига таяниб иш кўришга интилади, зарурат туғилган пайтдагина бошқа адабиётларнинг тажрибаларидан фойдаланади. Шу мантиққа асослансак, Мулланафаснинг диалогга қурилган икки шеърининг яратилишида Махтумқули шеърлари билан бирга, «Фарҳод ва Ширин» достонидаги машҳур мунозаранинг ҳам озми-кўпми таъсири бўлган. Чунки, Алишер Навоий ҳам Мулланафас ижодига таъсир кўрсатган шоирлардан бири. Буни Мулланафас ўзи ҳам эътироф этади. Шоирнинг Навоий ғазалларига боғлаган мухаммаслари, ёзган назиралари, айниқса, «Зухра-Тоҳир» достонида аруз вазни-

¹ Молланепес. Лирика. Ашгабат. «Туркменистан», 1973., 17-бет.

да битилган туркум шеърӣй шакллар фикримизни тасдиқлайди.

Алишер Навоийнинг бой ва ранг-баранг мероси, гўзал шеърӣяти, буюк дostonлари Махтумқули Фироғӣйдек донишманд шоир учун илҳом булоғи, поэтик тажриба тўплашида маънавий таянч, маҳорат мактаби бўлди. Шоирнинг XVIII аср туркман адабиёти, қолаверса, жаҳон адабиётининг бетакрор сиймоларидан бири даражасига кўтарилишида Шарқнинг машҳур сўз усталари қаторида Алишер Навоийнинг ҳам ҳиссаси салмоқли экалиги ҳақидаги фикр таниқли туркман адабиётшуноси ва танқидчиси Сайлов Муродовнинг қуйидаги мулоҳазаларида ўз ифодасини топган эди: «Өнки халыпаларың — Нызамының, Новайының Фузұлының, Азадының мекдебини акыллы-башлы гечен Мағтымгулы дурмушдакы адалатсызлыга гаршы гөрешмекде халыпаларының дӨбине эерди. Өз халкының практикасындакы дуйғили меселелери гөзгамакда, эдебияты гарыпларын жуммушине батырмакда болса олардан оздурды».¹

Махтумқули устозлари анъаналарини давом эттирган, ўзига хос бадийий услуб ва поэтик овозда ижод қилган, туркман адабиётида мактаб яратган мутафаккир шоирдир. У яратган ижод чашмасидан эндиликда нафақат туркман халқи ва шоирлари, балки барча туркий шеърӣят мухлислари, жумладан, ўзбек адиблари ҳам баҳраманд бўлмоқдаки, бу факт Махтумқули бадийий мероси нақадар ҳаётбахш, умуминсоний аҳамият касб этадиган маънавият булоғи эканлигидан далолат беради.

Ҳа, бу икки буюк сўз санъаткор — Алишер Навоий ва Махтумқули Фироғӣйни икки қардош халқ, ижодкорлари тенг даражада қадрлайди, асарларида илгари сурилган ғоялардан, яратган поэтик образлардан баҳраманд бўлади. Бу анъана шу кунларда ҳам давом этаётганига кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Туркман шоири Тўйли Авазовнинг «Навоийдан, Фироғӣйдан» радифли мухаммаси ҳам икки шоир шеърӣятига юксак эҳтиромнинг ёрқин ифодасидир.

*Аё, дўстлар, сўзламишам Навоийдан, Фироғӣйдан,
Дунё сирип изламишам Навоийдан, Фироғӣйдан,*

¹ С. Мырадов. Асырларың жуммушинден. Ашгабат, «Магарыф», 1978., 199-бет

*Ажиб маъно кўзламишам Навоийдан, Фироғийдан,
Ўқиб ашъор бўзламишам Навоийдан, Фироғийдан,
Кўшиқ, достон боғламишам Навоийдан, Фироғийдан.¹*

Ушбу мухаммас Алишер Навоийнинг бирор ғазалига боғланган эмас, унда ўзбек шоири байтлари йўқ. Шеър мустақил бешлик намунаси. Шундай бўлса-да, унда Шарқ мумтоз адабиётига, мухаммас жанрига хос хусусиятлар яхши сақланган. Шаклий ифодасида навоийёна талқин, Махтумқули лирикасига хос дидактик қарашлар мавжуд. Муҳими, Навоий ва Фироғийнинг шеърят уммонида дурлар терган, ҳикматларидан баҳраманд бўлган ҳозирги замон туркман шоирининг Навоий ва Фироғийга ҳурмати, миннатдорлик туйғулари гўзал тасвирланган.

*Тоҷми-кулоҳ кийдим вале, бошда юз минг хаёл бирла,
Адоватдан йироқ бўлиб, овворамаи савол бирла,
Дердиларки, ҳақиқатни бошга тоғе қил, ҳақни сўйла,
Пурҳикмат бир китоб очдим, тур ўрнигдан тавоб айла,
Ичида дур боғламишам Навоийдан, Фироғийдан.*

Ёки:

*Фарҳод ишқи юрагимда, йўл берурми баланд тоғлар,
Ошиқларга висол армон, булбулларга орзу боғлар,
Чархи фалак чап айласа, гулга қўнар шум зоғлар,
Таъзим айлаб устозларга, қўл узатсам бу чоғлар,
Бир умрга сиғинмишам Навоийга, Фироғийга.*

Шеърнинг мазмуни, оҳанги, хулоса икки тақдирдош адабиётнинг икки буюк сиймолари қаламга олган мавзулар, гоёлар ҳеч қачон, ҳеч бир даврда ҳам аҳамиятини йўқотмайдиган, доимо авлодларга хизмат қилишда давом этадиган бадиий мерос эканлигига ишорадир. Навоийдан, Фироғийдан илҳомланиб адабиётда комиллика эришган, устоз шоирлар анъаналарини давом эттираётган, ўз адабиётларини ҳар жиҳатдан бойитиб бораётган адиблар икки адабиётда кўп. Ўзбек ва туркман бадиий-эстетик тафаккури тараққиётида Навоий ва Махтумқули меросининг умумбашарий аҳамияти шунда.

¹ «Дўстлик байроғи», 1991., 27 апрель. Туркман тилидан Раимбой Собиров таржимаси.

Туркий шеърят осмонининг сўнмас қуёши — Алишер Навоий ва Махтумқули Фироғий тимсолида адабиётларимиз ҳамкорлиги, халқаримиз дўстлигининг янги заминдаги амалий ифодасини ҳам кўрамиз, фахрланамиз. Туркманистон халқ шоири Қора Сейтлиев шеърларидан бирида ёзганидек:

*Туркманнинг уйида мажлис очилса,
Навоийдан бошлар бахшилар созин,
Ўзбекнинг уйида маъно очилса,
Фироғийдан бошлар донолар сўзин.
Севимли Жайхуннинг икки дилдори,
Икки қардош халқнинг бирдир баҳори...*

Ҳа, Алишер Навоий ва Махтумқули Фироғий истиқлол йилларида ўзбек ва туркман адабиётларини бир-бирига яқинлаштиришнинг, ўлмас асарлари орқали қардош, тақдирдош туркман ва ўзбек халқларининг азалий дўстлигига хизмат қилишнинг буюк тимсолига айланди. Мангуликга даҳлдор бу улуғ сўз санъаткорларининг халқлар ва адабиётлар манфаати йўлидаги анъаналарини давом эттириш бугунги ижод аҳли учун ҳам қарз, ҳам фарздир.

МАХТУМҚУЛИ ФИРОҒИЙ ХАЛҚ ШОИРЛАРИ ВА ХОНАНДАЛАР РЕПЕРТУАРИДА

Махтумқули Ўзбекистонда ҳам худди Туркманистондагидек қадр топган, асарлари севиб ўқиладиган, кўпчилик шеърлари кўшиққа айланган, қисқаси, ўзбекларнинг ўз шоиридай қалбларга сингиб кетган. Бу номни эшитмаган, шеърларидан баҳраманд бўлмаган ёки шоир шеърлари билан айтиладиган кўшиқларни тинглаб завқланмаган адабиёт ё кўшиқ мухлиси йўқ бўлса керак. Ўзбекистон халқ ёзувчиси Шухрат «Ўзбек хонадонларининг ҳеч бирининг тўйи Махтумқули кўшиқларисиз ўтмайди» деб ёзганида катта ҳақиқат бор. Агар ушбу сатрлар муаллифидан Ўзбекистонда қардош адабиёт шоирларидан қайси бири машҳурлик қозongan, деб сўрашса, биринчи навбатда, ҳеч иккиланмай, Махтумқули деб жавоб берган бўлардим. Бу шунчаки, баланд-парвоз гап эмас, асл ҳақиқат ҳам шу. Шоир шеъриятига қизиқиш кеча ёки бугун пайдо бўлган эмас. Бу қизиқишнинг тарихи узун. Махтумқули ҳаётлик давридаёқ асарлари ўзбек халқи орасига тарқала бошлагани ҳақида маълумотлар бор, бу ҳақда афсона, ривоятлар ҳам тўқилган.

Махтумқулининг Ўзбекистонда машҳурлигининг сабаблари кўп. Шоир асарларида ёзилишича, бошқа-да илмий-адабий манбалар берган маълумотларга қараганда, Махтумқули ҳозирги Ўзбекистоннинг Хивадан ташқари шаҳарлари, жумладан, Бухоро, Фарғона, Самарқанд, Андижон, Наманган, Зарафшонда, шунингдек, Амударё соҳилларида ҳам бўлган. Профессор Ҳ. Ҳасановнинг «Сайёҳ олимлар» китобининг Махтумқулига бағишланган «Махтумқули — туркман булбули»¹ бобида шоир саёҳат қилган ўлкалар, мамлакатлар номма-ном тилга олинади, шулар қаторида Махтумқулининг Ўзбекистон ҳудудидаги баъзи шаҳарларда бўлганлиги шоир асарлари мисолида далилланади.

¹ Ҳ. Ҳасанов. Сайёҳ олимлар. Тошкент, «Ўзбекистон», 1981., 221-бет.

Махтумкули қайси ўлка, қандай шаҳар ёки қишлоқда бўлмасин, мантиқан ўйлаб кўрсак, у ердаги ҳаёт билан танишган, ижодкорлари билан ҳамкорлик қилиб, мушоираларда қатнашган бўлиши табиий. Шу тарзда шоир асарлари у сафарда бўлган жойларда аста-секин ёйила бошлаган. XIX ва айниқса, XX аср бошларида Махтумқулининг бир туркум шеърлари Ўзбекистон ҳудудидан, шоир сафарда бўлган жойлардан ёзиб олингани ҳамда девон шаклига келтирилгани маълум. Ҳозирги кунда ЎзФА Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида шоирнинг «Девони Махтумқули», «Ғазалиёти Махтумқули», «Маснавиёти Махтумқули», «Ашъори Махтумқули» номлари билан сақланаётган девонлари айнан Республикамизнинг турли бурчакларидан ёзиб олинган ва девон шаклига келтирилган. Туркман олимлари берган маълумотларга қараганда, девонлар XIX асрнинг иккинчи ярмида кўчирилган ва улар бир қатор ўзгаришларга ҳам учраган, яъни Махтумқулининг асл нусхаларидан фарқли ўлароқ, уларнинг тили ҳам туркман адабий тилига эмас, балки ёзиб олинган ҳудуд шеvasига яқинлиги қайд этилади. Шоир қўлёзмаларининг Тошкент нусхалари билан махсус шугулланган туркман адабиётшуноси А. Мередов ёзади: «Мағтымгулының диванының Дашкент нусгаларының көпуси Хорезм областындан тапыланы учин оларда өзбек дилиның Хорезм шивесининг айратынлыкларыны гөрмек болар»¹.

Махтумқули қўлёзмаларининг кўпчилиги Хоразмдан топилганлигини адабиётшунос Ф.Ғанихўжаевнинг «Махтумқули шеърлари» мақоласида келтирилган қуйидаги факт тасдиқлаши мумкин: «ЎзФА нинг Ҳ. Сулаймонов номидаги қўлёзмалар фондида Махтумқули шеърларининг икки қўлёзма тўплами бор. Яқинда қўлёзмаларни тартибга солиш пайтида шоирнинг яна бир шеърлар мажмуасига дуч келдик. Махтумқулининг бу шеърлари Сайқалийнинг «Баҳром ва Гуландом» достони билан бир муқова ичида берилган. Қўлёзманинг боши ва охири йўқ. Шунинг учун унинг ёзилган даврини аниқлаш имкони бўлмади. Тахминга кўра XIX асрда кўчирилганга ўхшайди. Тўпламни бизга 1986 йилда Хоразм вилоятининг Шовот туманидаги Чкалов номли жа-

¹ *Мағтымгулы*. Мақалалар. Ашгабат, «Туркменистан», 1960 ., 199-бет.

моа ҳўжалигида яшовчи Пошша Рахимова келтириб бери-ди¹».

Бу фикрларни таъкидлаётганимизнинг сабаби шундаки, Махтумқули асарларининг Ўзбекистонга кириб келиши, оммалашиши бевосита шоирнинг юртимиз ҳудудларида бўли-ши билан боғлиқ. Шоир шеърлари ҳали ўзбек тилига ўги-рилмасдан анча илгари мухлислар қалбига сингиб, маъна-вий мулкига айланган эди. Салкам икки ярим асрдан бери халқимиз, ижод аҳли Махтумқулини билади, шеърларини қўлма-қўл ўқийди, хонандалар куйга солиб ижро этади, шоирлар илҳом олади. Бу ўлмас мероснинг Ўзбекистонда шуҳрат қозонишида, оммалашишида халқ шоирлари, бах-шилар ва халфалар, хонандалар билан созандаларнинг роли беқиёсдир. XX аср бошларидаёқ Ислом шоир Назар ўғли, Эргаш Жуманбулбул ўғли, Пўлкан шоир, Фозил Йўлдош ўғли ва бошқа халқ ижодкорлари Махтумқули шеърлари-нинг чинакам тарғиботчилари сифатида танилдилар. Улар Махтумқули шеърларини бахшичилик йўлига солиб ижро этишдан ёки бирор дostonни куйлашдан олдин Махтумқу-ли шеърларидан муқаддима ўрнида фойдаланган. Шу йўл билан шоир асарларининг халқимиз орасида тобора ёйилиб боришига ҳисса қўшдилар. Ислом шоир Назар ўғли ўзбек фольклорида Махтумқули анъаналарини изчил давом эт-тирган шундай атоқли халқ шоирларидан биридир.

* * *

Ислом шоир асли Самарқандлик. Юртимизнинг бошқа вилоятларида, жумладан, Бухорода тез-тез бўлиб, термалар ижро этгани ҳақида маълумотлар бор. Бухоро билан чегара-дош Туркманистоннинг Чоржўй (ҳозирги Лебоб) вилоятига қарашли бир неча шаҳар ва қишлоқлардаги маҳаллий шо-ирлар, бахшилар билан учрашиб, ҳамкорлик қилган, воҳа-нинг тўй-базмларига бирга қатнашиб, dostonлар, термалар айтган. Ислом шоирнинг шундай танишларидан бири Чор-жўйлик туркман бахшиларидан бири Отаниёз эди. Улар дўст тутиниб, кўп йиллар ижодий ҳамкорлик қилган. Чоржўй ва Бухородаги тўй-томошаларда бирга қатнашган. Ислом шоир Махтумқули шеърларини Отаниёз бахшидан ўрганга-

¹ «Эдебият ва сунгат», 1987., 4 ноябрь.

нини эсдаликларида ёзиб қолдирган. ЎзФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтининг фольклор архивида шоирларнинг учрашуви, танишуви, дўстлигига доир материаллар мавжуд бўлиб, уларда Ислом шоирнинг Отаниёз билан ҳамкорлиги ҳақида маълумотлар берилади¹.

Фольклоршунос О. Собиров XX асрнинг 50-йиллари бошида Ислом шоирдан Махтумқулининг «Кўринг», «Бўлма», «Ярашмас» радифли шеърларини ёзиб олганини шоир ҳақидаги китобида қайд этади ва Махтумқулининг баъзи шеърларини Ислом шоир варианты билан қиёслайди².

Таққосланган мисоллардан Ислом шоир Махтумқули шеърларини қисқартириб, ўзгартириб, бир неча қўшимчалар билан қуйлагани маълум бўлади. Махтумқулининг «Бўлма» радифли шеъри ўттиз икки банд. Ислом шоир фақат шеърнинг тўққиз бандини ёд билган ҳамда ижро этган. Ижрода ҳам ўзгаришлар анча. Масалан, Махтумқулида шундай тўртлик бор:

*Айдарлар: Йиртык дон гөрсе, ит гапар,
«Пәли яман бенде, худадан тапар»,
Ахыры бир гуни кылар сен сапар,
Дар көңул пыглыны тутужы болма.*

(1 м., 115-бет).

Ислом шоир варианты қуйидагича:

*Айтарлар йиртиқ тўнни кўрса ит қопар,
Эшак семирған сўнг эгасин тепар.
Сен ҳамку оламдан қиларсан сафар,
Кўнглиңда манманлик сотгучи бўлма.*

Ислом шоир ўзгартирган мисралар банднинг мазмунини бузмаган. Махтумқулидаги «Пәли яман бенде, худадан тапар» мисрасининг халқ афоризмларидан фойдаланиб, «Эшак семирған сўнг эгасин тепар» мазмунида айтилгани банднинг таъсирини кучайтирган. Махтумқули шеъридаги «Догры сөз устунде берер ширин жан» қаторининг «Яхши гапга доим берар ширин жон» шаклида ёки «Розы — шеб гефлат-

¹ Қаранг. С.А. Карриев. Из истории взаимосвязей туркменской литературы и литератур советского востока. АДД, Ашхабад, 1968., стр. 60–61.

² О. Собиров. Ислом шоир Назар ўгли. Тошкент, «Фан», 1967., 12-бет.

да ятыжы болма» мисрасининг «Ғафлат тўшагида ётувчи бўлма» деб ўзгартириб қўйлангани, бизнингча, эътироз туғдирмайди.

Ислом шоирнинг Махтумқули шеърларини ўзбекчалаштириб айтганига қараганда у туркман тилини яхши билган. Махтумқулидан қўйланган, шундай шеърлар борки, улар шоирнинг ўзбек тилидаги бугунги таржималаридан қолишмайди. «Кўринг» радифли шеърнинг Ислом шоир варианты шундай таассурот қолдиради. О. Собиров берган маълумотга қараганда, Ислом шоир Махтумқулининг ўн бир банддан иборат «Кўринг» шеърининг фақат олти бандини танлаб ёд айтган. Бироқ шоир ўзбекчалаштирган бандларда ҳам ўзгаришлар бор. Мисраларнинг ўрни алмашган, айрим ҳолларда Махтумқули қўллаган сўз ва иборалар куй ва оҳангга мослаштирилган. Бу ўзгартиришлар шеърларнинг ғоявий-бадий савиясига салбий таъсир кўрсатмаган. Масалан, Махтумқули шеъридаги «Бирев билен ашна болай дийсеңиз» қаторининг «Бир мард билан ошна бўлай десангиз» ёки «Магтымгулы насазлара душ болуп» деган мисранинг «Энди бўлиб номардларга сен дучор» деб ўзгартирилиб ижро этилгани ҳеч қандай норозилик уйғотмайди.

Ислом шоир Махтумқулидан қўйлаганда ўзи ҳам шеърнинг мазмуни, ғояси, вазни, қофиясига мос термалар тўқиб, туркман шоири шеърига қўшиб юборган пайтлари кўп бўлган. Махтумқулининг «Бўлма» шеърининг Ислом шоир вариантыда мана бундай тўртлик бор:

*Мард киши то ўлгунча дўст бўлар,
Номард бир кун дўст бўб, эрта ғаш бўлар,
Эли юртга билгин номинг наст бўлар,
Борар ерга кесак отгувчи бўлма.¹*

Банд Махтумқулининг «Бўлма» ёки «Бўлмас» радифли шеърларининг ҳеч бирида йўқ. Ислом шоир бу бандни ўзи ижод этиб Махтумқули шеърига қўшган. Тўғри, банд бадий жиҳатдан «Бўлма» шеърига нисбатан бирмунча заиф. Мисралар, умуман, ғояга уйғунлашса-да, қаторларнинг ифода усули ялонғоч, оддий гапга ўхшаб қолган. Вазнида, бўғи-

¹ Ушбу тўртлик. О. Собировнинг «Ислом шоир Назар ўғли» (1967) китобининг 13-саҳифасидан олинди.

нида номувофиклик бор. Ислом шоирнинг Махтумқулига ихлоси, садоқати жузъий нуқсонлар билан ўлчанмайди, албатта, балки улуг туркман шоири меросини тарғиб қилишдаги фидоийлиги ва фаоллиги билан белгиланади.

Ислом шоир Махтумқулининг ахлоқий-таълимий шеърларини худди ўз термаларидек ижро этган, ўзи ҳам йўл-йўлакай мисралар, бандлар тўқиб кетаверган. Баъзан уларни фарқлаш, қайсиниси Махтумқули шеъри, қай бири Ислом шоирга тегишли эканини ажратиш мушкул бўлган. Шоирлар ижодидаги бу ўхшашлик адабий ҳамкорлик самараси, икки қардош адабиётни бир-бирига улайдиган, фольклор ва ёзма адабиёт алоқаларининг бир кўриниши.

* * *

Ўзбек дostonчилик мактабининг йирик вакилларида бири Эргаш Жуманбулбул ўғли ҳам Махтумқули асарларини, насихат шеърларини яхши билган ва улардан баҳраманд бўлиб ижод этган халқ шоири саналади. Эргаш Жуманбулбул ижро этган «Равшан», «Хушкелди», «Қундуз билан Юлдуз» ва бошқа дostonларда, дидактик мазмундаги шеърлар парчаларда Махтумқулига хос талқин кўзга ташланиб туради. Жумладан, «Равшан» дostonи баъзи эпизодларида, образларнинг ички кечинмалари баёнида, бирор воқеага муносабат билдиришда Махтумқули шеърларидаги дидактик мотивлар Эргаш Жуманбулбулга илҳом берган. Дoston қаҳрамонларидан бири Ҳасан ўғли Равшанни узоқ манзилга кузатмоқда.

*Ўзингдан пастларман ҳар йўлга кетма!
Болам, айтган насихатим унутма!
Олдингдан ким чиқса, бесалом ўтма!
Бир ғарибни кўрсанг, зинҳор оғритма!*

*Зинҳор манманликнинг йўлини тутма!
Асли зотим баланд дема, чироғим,
Зинҳор-зинҳор, болам ўзингдан кетма!
Кўнгли синиқ бўлса, болам, шод айла!...!*

¹ Ўзбек шеърини антологияси. Тошкент, 1961., 126-бет.

Бу термалар Махтумқулининг «Сухбат яхшидир», «Бўлма», «Керак», «Эл яхши», «Зар бўлмас», «Муҳтож айлама», «Бош бўлманг», «Гул бўлгил» ва бошқа насиҳатга йўғрилган шеърларини эслатади. Махтумқулида шундай бир тўртлик бор:

*Етими гөрэнде, гулер йуз бергил,
Голдан гелсе, оңа тагам-дуз бергил,
Бир гамлы гөрэнде, ширин сөз бергил,
Энтәни голдара хемаят ягшы.*

(1 т., 167-бет).

Достондаги Ҳасанхон тилидан берилган «Йиқилганни, болам, сен босиб ўтма! Қўлингдан келганча ёмонга кетма! Зинҳор-зинҳор бир мискинни йиғлатма!» мисраларини ўқиганимизда, беихтиёр Махтумқулининг қуйидаги тўртлигини эсладик:

*Акмайын галмаздыр бир акан арык,
Бир тенде адам ки, семиздир арык,
Бир йузи барукдыр, ёк йузи чирик,
Чирик дийп, гаты сөз айдыжы болма!*

(1 т., 113-бет)

Махтумқулининг насиҳат шеърларида яна: «Кишиге гаты сөз айдыжы болма», «Ёлукса гезуңе гуң-у сагырлар, Оларың халына гулгужы болма» ёки «Көнүлде мен-менлик эдижи болма», «Барар ерге кесек атыжа болма» каби мисралар борки, улар қандай ижодкор бўлмасин хаёлига ижод уруғини ташлайди. Эргаш Жуманбулбулнинг қуйидаги термасида Махтумқулига хос насиҳат ўзбекона одоб-ахлоққа уйғунлаштирилиб талқин этилгани мана шу илҳомнинг меваси.

*Қўлингдан келганча чиқар яхши от,
Яхшилик қил, болам, ёмонликни от!
Насиҳатим ёд қилиб ол, ёлғизим,
Ёлғиз юрса, чанг чиқармас яхши от.*

Тўртлик туюқ намунасига ҳам ўхшайди. «От» сўзи уч мисрада уч хил маънода: биринчи мисрада яхши ном чиқариш, иккинчида, ёмонликни ташлаш, тўртинчи мисрада ҳайвон маъносиде келган. Терманинг қофиялари тасодифан туюққа ўхшаб қолганми ёки шоир атайлаб туюқ жанрига

мурожаат этганми, бу бизга номаълум. Лекин барибир бу ижобий факт.

«Равшан» достони муносабати билан яна бир характерли мисолга диққатингизни қаратмоқчимиз. Маълумки, атоқли адиб Комил Яшин «Гўрўғли» туркум дostonлари асосида «Равшан ва Зулхумор» музыкали драмасини ёзган эди. Гарчи драманинг негиз сюжети халқ дostonларига таяниб яратилган бўлса-да, муаллиф баъзи саҳналарда образлар характери очиш, мавжуд вазиятга муносабатини, руҳий ҳолатини намоён этиш учун ёзма адабиётдаги насиҳат шеърлардан ҳам фойдаланган. К.Яшинга бу жараёнда, назаримизда, Махтумқули шеърлари «ёрдам»га келган. Эргаш Жуманбулбул дostonида насиҳат Ҳасанхон тилидан Равшанга қарата айтилган эди. К. Яшин драмасида мурожаат Гўрўғли тилидан берилади. Сафарга отланаётган Равшанга Гўрўғли дейди:

*Кел, ўғлим насиҳат айлай,
Ғарибни эзувчи бўлма.
Қарорсиз шамол янглиғ сен
Сарғардон кезувчи бўлма.*

*Ғариб кўрсанг салом бергил,
Эгилганга сен ҳам эгил,
Қайда бўлсанг элим дегил,
Юртидан безувчи бўлма.*

*Яхшининг юзи бўстондир,
Уни кўрмак шараф-шондир,
Ёмоннинг иши зиёндир,
Ёндашиб юрувчи бўлма!¹*

Бандлардаги дидактик қарашларда Махтумқули насиҳат шеърларининг, хусусан, «Бўлма» радифли шеърнинг таъсири борлигига шубҳа қилмасангиз керак. Бизнингча, Махтумқули шеърдан мисол келтириб, қиёслашга зарурат йўқ, чунки уларнинг туркман шоири шеърларига оҳангдошлиги шундоқ ҳам кўриниб турибди. Тўғри, бандлар Эргаш Жуманбулбул дostonидан аввал келтирилган шеърый парчага ҳам яқин. Лекин бари бир К. Яшинга Махтумқули шеърларининг таъсири устунроқдек туюлди бизга. «Равшан ва Зул-

¹ К. Яшин. Танланган асарлар. 6 томлик. 2 том. Тошкент, Ф. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971., 190-бет.

хумор» драмасыдаги Бахши бобонинг Гүрўелига қарата айтган:

*Бўлар одам ўн ёшида бош бўлар,
Бўлмас одам қирқида ҳам ёш бўлар —*

деган икки мисрани ўқиганда, Махтумқулининг:

*Давлатли ўғиллар ўнда бош бўлар,
Яшаганда, бадавлатлар ёш бўлар —*

деган ҳикматли байтини эсладик. Ва бу факт К. Яшин драмада насиҳат сахна яратишда кўпинча Махтумқули шеърлари таъсирида бўлган, деб хулоса чиқаришга асос беради. Ҳарҳолда, драматург «Равшан ва Зулхумор»ни ёзаётганда икки чашма — Махтумқули шеъриятидан ҳам, «Равшан» достонидан ҳам фойдаланган.

«Равшан ва Зулхумор» драмасыда Махтумқули шеърларини ёдга соладиган яна бир мисолга мурожаат этамиз. Махтумқули шеърлари орасида «Тушган кунларим» номли тўққиз бандлик шеър бор. Унда инсоннинг ҳар хил ёшдаги ҳолати бирма-бир саналади, яъни, шахснинг дунёга келишидан тортиб, юз ёшгача ҳаёти, тақдирига доир воқеалар кетма-кет таърифланади. Ҳар хил ёш, ҳар хил кайфиятига хос ҳолатлар баён этилади. Махтумқули шеъридан мисол келтирамыз:

*Кыркымда гоюлып, кәсәм долмушам,
Эллимда элиме тасбых алмышам,
Алтымшымда пире мурит болмушам,
Пыгамбар яшыны яшан гунлерим...¹*

Махтумқулининг «Кунларим» шеъри халқ оғзаки ижоди анъаналари усулида ёзилган. Туркий халқлар фольклорида, жумладан, достонларда терма характеридаги бундай шеърлар учраб туради.

Лекин биз Махтумқули шеърига ёзма адабиёт намунаси сифатида қараймиз. Чунки, ҳар бир шоир адабиётда (фольклорда) бўлган шеърий шаклни ўз даврига, ижодий тамойилига, дунёқарашига мослаштириб, қайта ишлайди, шу не-

¹ Магтымгулы. Сайланан эсерлер. Ашгабат, «Туркменистан», 1976., 564-бет.

гизда янги асар пайдо бўлади. «Кунларим»нинг яратилиши жараёни ҳам шу тарзда кечган. Махтумқулининг «Кунларим» шеъри «Равшан ва Зулҳумор» драмасидаги саксон ёшни қоралаган Гўрўғли тилидан берилган «Кунларим» термасини эслатади. Шеърларнинг вазни, қофияси, радифи, ҳатто бўғин ўлчовларигача бир хил. Албатта, гап шеърларнинг формал ўхшашлигида эмас. Гап шундаки, К. Яшин Махтумқули шеърининг ифода шаклини қўллаб, Гўрўғли характери очишга хизмат қиладиган янги шеър ярата олди. Гўрўғли халқ қаҳрамони, ботир ҳамда ватанпарвар. Ҳар бир банд, ҳар мисра Гўрўғлига хос фазилатларни бадиий далил-лашга қаратилган. Термани ўқисангиз, Гўрўғли кўрсатган қаҳрамонликларни, донишмандлиги ҳамда ватанпарварлигини тасаввур қилишингиз мумкин. У жонли инсондек кўз олдингизда гавдаланади. Терманинг драма сюжетига, воқеалар руҳига мослаштириб юборилгани К. Яшиннинг драматурглик маҳорат белгиси. Гўрўғли тилидан берилган «Кунларим» термасидан икки банд келтирамиз.

*Ўн олтида отга абзал солганман,
Ўн еттида беклик талаб қилганман,
Ўн саккизда Чамбилга бек бўлганман,
Ботирликнинг даврин сурган кунларим...*

*Саксонимда сакраб-сакраб боққанман,
Ёв келса қирмизи қонин тўкканман,
Охирида нортуюдек чўкканман,
Булут чайнаб, музни бурккан кунларим.*

Гўрўғлига хос мардлик ва жасоратни мадҳ этувчи термадан, мана, яна тўрт қатор:

*Камолимда арқираган эр эдим,
Ёвни кўрсам уни шердай ер эдим,
Қаримасам асқар тоғча бор эдим,
Якка келиб, танҳо кетган кунларим¹.*

Драмадаги «Кунларим» термасининг яратилиши тарихини фақат Махтумқулига боғлаб қўймоқчи эмасмиз. Драма Эргаш Жуманбулбулнинг «Равшан» достони асосида яра-

¹ К. Яшин. Танланган асарлар. 2 том. Тошкент, Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971., 177-бет.

тилган. Драмада дostonнинг негиз сюжети сақланган. Шундай экан, «Кунларим» термасининг ижодий тарихида ҳар икки шоир — Махтумқули ва Эргаш Жуманбулбул шеърларининг ҳиссаси бор, деган фикрдамиз.

* * *

Махтумқули ва ўзбек адабиёти хусусида сўз юритганда, шбирнинг Хоразм адабий муҳити билан боғлиқ фаолиятини четлаб ўтиш мумкин эмас. Маълумки, Махтумқули уч йил Хивада яшаб, «Шерғози» мадрасасида таълим олди. Уч йил оз муддат эмас, ижод қиламан деган шоир учун етарли. Шоир бу даврда самарали ижод қилгани аниқ. Бироқ Махтумқули қайси асарларини Хоразмда ёзганини номма-ном санаш имкони йўқ. Аминмизки, шоирнинг туркум шеърларининг яратилиш тарихи бевосита Хоразм, Хива, мадраса таълими билан алоқадор. Туркман адабиётшуноси А.Мередовнинг Ўзбекистондаги қўлёзмалар институтида сақланаётган Махтумқулининг кўпчилик девонлари Хоразмдан топилгани, уларда ўзбек тилининг Хоразм шеваси хусусиятлари устун эканлиги ҳақидаги фикрида асос бор. Шоир шеърлари Ўзбекистоннинг бошқа минтақаларига нисбатан Хоразм воҳасида кенг тарқалган. Унинг ҳаётлик чоғида ҳам, кейин ҳам Махтумқули Хоразм халқи учун энг сеvimли шоир бўлиб келган. Махтумқули ҳақидаги ривоятларнинг кўпчилиги Хоразмда тўқилган.

Шоирнинг Хивадаги ҳаёти, ижодий фаолияти, одамлар, ижодкорлар билан муносабати, ижтимоий-тарихий шароит ҳақида туркум ривоятлар яратилган ва улар Махтумқулининг бу даврдаги турмуш тарзи, ижоди ҳақида муайян тасаввур беради. «Хива йўлида», «Махтумқули ва Нури Қозим», «Айтишув», «Хива кўчасида», «Махтумқули Хива хони ҳузурида», «Муносиб шогирдлар» ва бошқа ривоятларнинг сюжетлари орқали Махтумқулини ҳам шахс, ҳам ижодкор сифатидаги баъзи хислатларини билиб олиш мумкин. Хоразм халқининг Махтумқулига, Махтумқулининг Хоразм халқига муносабати, Навоий ва Махтумқули ҳақида тўқилган «Ундай ёзма, бундай ёз...», «Навоийнинг шогирдиман», «Ёзганларинг элга маъқулми?» каби ривоятларда, афсона либосида бўлса-да, яхши очиб берилган. Адабиётшунос Ҳ.Абдуллаевнинг «Махтумқули ва ўзбек адабий му-

ҳити»¹ рисоласида ривоятлар таҳлил қилиб берилгани учун мавзунини давом эттиришни маъқул кўрмадик.

Махтумқули бадиий меросининг Хоразмда кенг ёйилишида роль ўйнаган яна бир муҳим манба бор. Бу Хоразмлик бахшилар ва халфалар фаолияти билан боғлиқ манба. Хоразмда Махтумқулидан айтмайдиган бахши, шоир шеърларини куйламаган халфа йўқ ҳисоби. Профессор Ҳ.Абдуллаев: «Махтумқули асарлари кенг тарқалган Хоразмда шоир шеърларини ўз репертуарига киритмаган бирорта ҳам бахши ёки созанда йўқ» деб ёзганида тўла ҳақли. Бу фикрларни тасдиқлайдиган мисоллар кўп. Агар ҳозир Махтумқули шеърларидан куйлаган Хоразмлик бахшилар ёки халфалар, созандаю хонандаларни бирма бир санасак, узун рўйхат вужудга келади. Воҳада ўтмишда ҳам, ҳозир ҳам тўй-базмлар Махтумқулисиз ўтмаган. Бола бахши Абдуллаев, Матёқуб Назаров, Мадраҳим Шерозий, Қурбон Исмоилов, Абдулла Матниёзов, Матназар Жабборовдек халқ бахшилари, Анаш халфа (Онажон Собирова), Ожиза (Онабиби Отажонова) ва бошқа қатор халфалар репертуарининг катта қисмини Махтумқули шеърлари билан айтиладиган қўшиқлар ташкил этган. Айниқса, Онажон Собированинг халфачилик фаолияти Махтумқулининг насиҳат шеърлари билан жуда гўзал бўлган. Хоразм халфачилик мактабини махсус ўрганган олимларнинг ёзишича, Онажон халфа «Баҳром ва Гуландом», «Тоҳир ва Зухра», «Лайли ва Мажнун», «Ошиқ Ғариб», «Юсуф-Аҳмад», «Ошиқ Маҳмуд» дostonларини ёд билган ва халфачилик усулига солиб куйлаган, ўзи ҳам дostonлардаги шеърлардан илҳомланиб термалар яратиб, гармонда ижро этган. «Анаш халфа»² китобида «Онажон халфа ижодидан намуналар» деган сарлавҳа остида бир туркум шеърлар берилганки, Онажон Собирова нафақат халфачилик мактабининг моҳир ижрочиси, балки шеърлар ҳам ёза олиш қобилиятига эга қалам соҳибаси эканлигига гувоҳ бўлдик.

Онажон халфанинг шеърятда танилишида Хоразм дostonчилиқ мактабининг роли катта бўлганидек, Махтумқу-

¹ Ҳ. Абдуллаев. Махтумқули ва ўзбек адабий муҳити. Тошкент, «Фан», 1983., 73-81 бетлар.

² Анаш халфа. Тошкент. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006., 5-бет. Нашрга тайёрловчилар: С. Рўзимбоев, Н. Собирова.

ли асарларининг таъсири ҳам шу даражада. Исбот учун бир мисол. «Анаш халфа» мажмуасида халфа ижро этган айрим дostonлардан парчалар берилган. Шулар қаторида Онажон халфа репертуаридаги «Ошиқ Маҳмуд» дostonидан ҳам салкам йигирма бетга яқин парча илова қилинибди. Дostonдан парчани ўқиш жараёнида арузда ёзилган «Тўғриси» радифли ўн мисралик шеър диққатимизни тортди. Бир қарашда, у ғазалга ҳам ўхшаб кетади. Қофиялари, радиф қўллаш санъати, мисралардаги бўғинларнинг тенглиги, вазни, поэтик оҳанги мумтоз ғазалчилик анъаналарини эслатади. Бироқ, айрим байтларда мисраларнинг бир хилда такрорланиши, ғазалнинг ҳар байти икки мисрадан иборат бўлиши шарт эканлиги ҳақидаги қоидага ушбу шеърда амал қилинмаганини кўрдик. Биз буни шеърнинг камчилиги демоқчи эмасмиз. Балки шоира-халфа шеърни куй ва ижро талабига кўра анъанавийликдан биров чекиниб, шу шаклда куйлаган бўлиши эҳтимол. Гап ҳозир бу ҳақда эмас. Гап шундаки, бу шеър Махтумқулининг беш байтлик «Тўғриси» радифли шеърини ёдимизга солди. Дастлаб, бу шунчаки тасодифий ўхшашлик бўлса керак, деб ўйладик. Махтумқули ғазали билан Онажон халфа шеърини ёнма-ён қўйиб ўқигач, бу ўхшашлик тасодифий эмасдек туюлди бизга ва шеърларни таққослаб кўришга қарор қилдик. Онажон халфа ижро этган «Ошиқ Маҳмуд» дostonидаги ўша шеърни китобда қандай шаклда берилган бўлса, худди шундай шаклда келтирамиз:

*Кўп жафо чекдим йўлингда, эй Нигорим тўғриси,
Сен менга қилсанг жафо, эй жонажоним тўғриси.*

*Кечалар майлар ичиб, кундуз хуморим тўғриси,
Сен менга қилсанг жафо, эй жонажоним тўғриси.
Мен сенга муштоқман, эй жонажоним тўғриси.*

*Кечалар майлар ичиб, дол бўйнига кўйлак бичиб,
Тўшак ёзсам сени қучиб, эй сарвинозим тўғриси.*

*Оқ юзингда қаро зулфинг, булутга менгзар эмиш,
Ёрим кўриб гул юзингни, мен беқарорман тўғриси.*

*Шайх Отойи хаста экан, келди Маҳмуд сўрмоқа,
Мен сенга муштоқман, эй, жонажоним тўғриси.¹*

¹ Анаш халфа. Тошкент, 2006., 68-бет.

Шеър аслида олти байт, ўн икки мисрадан иборат бўлиб, учинчи байтнинг биринчи ёки иккинчи мисраси техник хато туфайли тушиб қолган кўринади. Ҳарҳолда бу жузъий нуқсон оз бўлса-да, шеърнинг композицион бутунлигига таъсир кўрсатган. «Тўғриси» радифли шеър достонда алоҳида эмас, воқеаларнинг ичида берилган. Образларнинг руҳий дунёсини очишга йўналтирилган. Шеърда тилга олинган Нигор, Отойи, Маҳмудлар достоннинг образлари. Достонда Маҳмуджон билан Нигорхонларнинг севги саргузаштлари, кўрган қийинчиликлари, охир-оқибат мурод-мақсадларига етишлари ҳақида ҳикоя қилинади. Шеърда Маҳмуджоннинг кўнгил кечинмалари севгилиси Нигорхонга мурожаати, қалб изҳори баён этилади. Хуллас, шеър ошиқ билан маъшуқанинг севгиси ҳақида. Ҳар икки шеър тўғрисида тўлиқроқ тасаввурга эга бўлишингиз учун Махтумқули шеърини ҳам тўла келтиришга лозим топдик.

*Эй, пери, мен ашығам саңа, диерем, доғрысы,
Гөрмейинче гул йузуңни, бикарам доғрысы.*

*Шәҳриңизде бир пери, адың эшитдим мен сениң,
Билбили-бичәрем, чох ахы-зарам, доғрысы.*

*Бир безиргенем менем, ышкың матагын сатарам,
Шәҳриңизге гелмишем, бес, сөвдагәрем, доғрысы*

*Гиде билмен шәҳриңизге, хыз-харамдан горкарам,
Еди пирниң лефзиден бир ядыгәрем, доғрысы*

*Эй, пери, зулпуң фери, валла, сениң дей хуплара,
Айдадыр Мағтымгулы, бес пишекәрем, доғрысы
(1 т., 45-бет)*

Икки шеърда шаклий ўхшашликдан ташқари, ички мазмунида ҳам бир хилликлар анча. Махтумқулининг лирик қаҳрамони маъшуқа ишқида ёнаётганидан, висолига етиш учун шаҳарма шаҳар кезиб чиқишга тўғри келганидан нолиса, ўзини кўнишга гули йўқ булбулга қиёсласа, Онажон халфа шеъридаги Маҳмуджон ҳам худди шу ҳолатни бошидан кечиради. У «кўп жафо чекиб» узоқ манзилдан Нигорхонни излаб келган ва учрашгач, дил изҳорини унга шу тарзда баён этади. Махтумқули шеъридаги лирик қаҳрамон туйғулари билан Онажон халфа шеъридаги Маҳмуд кечин-

малари ифодасида умумийлик, ҳатто ўхшашлик бор эканлиги кўриниб турибди. Лекин бу ўхшашлик талқиннинг янгилигини инкор этмайди. Махтумқули шеъридаги лирик қаҳрамон — ошиқнинг маъшуқага муҳаббати умумий оҳанда, яъни ошиқ-маъшуқларни доимий қийнаб келган муҳаббатга садоқат ёки вафосизлик ё хиёнат каби анъанавий усулда ёритилган бўлса, Онажон халфа шеърида бу туйғулар конкрет образ — Маҳмуд орқали берилади. Севгидан «жафо чеккан» ҳам, «кечалар майлар ичиб» маъшуқага муштоқ бўлган ҳам, «оқ юзи», «қора зулфи»га маҳлиё бўлган ҳам ошиқ Маҳмуд. Онажон халфа шеърининг яна бир ўзгачалиги, шеър бевосита дoston воқеаларига уланиб кетади ва образларнинг мавжуд вазиятга муносабатини ойдинлаштиришда ҳам бадиий восита вазифасини бажаради. Икки шеърда ҳам «эй сарвинозим», «гул юзинг», «қора зулф» сўз бирикмаларининг бир хилда қўлланилиши ва бир хил маънода ишлатилиши тасодифий бўлмаса керак. Махтумқули шеъридаги «Гөрмейинче гул йузуңи, бикарарам догрысы» деган мисранинг Онажон халфа шеърида «Ёрим кўриб гул юзингни, мен беқарорман, тўғриси» шаклида келтирилиши, халфа айнан «Тўғриси» радифли термани ижод қилаётганда Махтумқули ғазали таъсирида бўлган дейишга асос беради.

Махтумқули шеърларининг Хоразмда машҳурлиги ҳақида гапирганда яна бир фактни тилга олиб ўтиш зарур. Махтумқули шеърларини Хоразм халқ қўшиқларидан ажратиб ўрганиш кутилган натижани бермайди. Сабаби, шоир шеърларининг кўпчилиги Хоразм халқ қўшиқларига киритилиб нашр этилган. Хоразмда номдор қўшиқчилардан тортиб ҳаваскор хонандаларгача Махтумқули шеърларини кўйлайди, баъзилари Махтумқули йўлида қўшиқлар, шеърлар ҳам яратган. Шундай хонанда-шоирлардан бири Муридо тахаллуси билан шеърлар битган Матёқуб Назаровдир. Унинг «Яхши», «На фойда», «Келинг», «Қўшни» каби термалари, қўшиқлари билан танишсангиз, дарҳол Махтумқули шеърларини эслайсиз. Бир мисол.

*Ўз боғингда битган гулни хўрлама,
Ўзга боғда битган гулдан на фойда?
Яқиндаги қўшнингни ҳеч ёт дема,
Узоқдаги ўғил-қиздан на фойда?*

Ёки:

*Насиҳатим, дўстинг билан от чопма,
Дуст бўлиб душманга сирингни айтма,
Оқил бўлсанг ўз ёрингни ранжитма,
Ширин, Лайли, Шоҳсанамдан на фойда?¹*

Бандларда Махтумқулининг «Не фойда» номли беш бандлик шеърининг «ҳиди»ни ҳис қилаётган бўлсангиз ажабмас. Бандларнинг қурилиши, вазни ва бошқа хусусиятлари Махтумқулининг қуйидаги тўртлигига жуда уйғун.

*Пақыр -мисгин билен бир ерге гитсең,
Ядындан чыкармаз мерхемет этсең,
Айдар Магтымгулы, жахандан өтсең,
Огул-гыз, гелинден, малдан не пейда.
(2 т., 22-бет)*

Махтумқули шеъридаги «Бағларда ачылан гулден не пейда», «Беримсиз байларда пулдан не пейда» ёки «Устуне салынан жулден не пейда», «Берқдан чекилен ёлдан не пейда» мисраларидаги насихатлар хонанда учун илҳом булоғи, шунга яқин фикрлар айтиш учун манба вазифасини ўтаганига аминмиз. Хонанданинг қуйидаги термалари ҳам бевожита Махтумқули шеърларига ўхшатма.

*Маъракада сўз билмасанг,
Жим бўлиб ўтирган яхши.
Билиб сўз аслига етсанг
Кўпчиликка уйган яхши.*

*Ақл туғилар турмушдан,
Илм ортади ўқишдан,
Овга чопмас бургут қушдан,
Бир серғайрат чумчуқ яхши².*

Бандлар Махтумқулининг «Яхши» радифли туркум шеърларига жуда яқин. Эзгуликни улуғлаш, яхшилик ғояларига садоқат руҳидаги бу шеърлар нафақат ижодкор ёки хонандани ром этади, эстетик диди ривожланган ўқувчига ҳам бир олам маъно, завқ бағишлайди. «Яхши» радифли

¹ Хоразм халқ қўшиқлари. Тошкент «Фан», 1965., 354-бет.

² Уша жойда. 353-бет.

терма Махтумқулининг қайси шеърига эргашиб тўқилганини айтиш қийин. Лекин шу нарса аниқки, хонанда ижро этган терманинг бандлари, ҳар мисраси Махтумқулининг «Ёт яхши» шеърининг мисраларига жуда оҳангдош.

*Магтымгулы, достдан сырың гизлеме,
Бивепадыр нәмәхреми гөзлеме,
Умсум отур, халк ичинде сөзлеме,
Сөзлер болсаң, сөз аслына ет ягшы*
(2 т., 43-бет)

Махтумқули шеърларидаги «Эй яранлар, бир базарсыз шәхерден, Ондан ки бир гувлап ятан чөл ягшы», ёхуд «Урса, сөксе, хөрласа-да ил ягшы», «Ясхана еринде гулмек яраш-маз», «Тоюң мейлисинде гулен ягшыдыр» ёки «Хич азар бермегил бир мусулмана, Огры Өрден бир догры ит ягшы» каби теран маъноли ҳикматлар шоирнинг тафаккур салоҳияти қанчалик бақувват ва кенг, фалсафий қарашлари ҳаётий эканлигини кўрсатади. Бундай ибратли мушоҳадалар, қайси халқ шеърляти бўлмасин, ўнлаб, юзлаб асарларнинг яратилишида маънавий таянч вазифасини ўташига шубҳа йўқ. Юқорида сўз юритилган мисоллар — Онажон халфа ҳамда М. Назаровларнинг Махтумқули йўлида ижод этган шеърлари мана шу ҳаракатнинг амалий натижаларидир. Биз фақат икки ижодкор — халфа шоира ва хонанда — шоир репертуаридан мисол келтирдик. Лекин Махтумқулига эргашган, ҳам Махтумқулидан, ҳам ўз ижод намуналаридан қўшиб куйлаган халфалар, санъаткорлар Хоразм воҳасида оз эмас. Уларнинг ҳаммасига номма-ном тўхташ имкони йўқ. Шу икки мисол Хоразмда Махтумқули анъаналари қандай шакл ва мазмунда давом эттирилгани тўғрисида, фикримизча, маълумот бера олади.

Мавзу тадқиқига доир бир мулоҳазани ҳисобга олишингизни истаймиз. Онажон халфа репертуаридаги Махтумқули йўлида ёзилган ва ижро этилган шеърларни ҳам, М. Назаров куйлаган қўшиқларни ҳам ҳақиқий лирика намуналари, бадий мукамал асарлар, деб хулоса чиқариш унчалик тўғри бўлмас. Шеърларнинг заиф томонлари анча-мунча бор. Бадий савия жиҳатидан ҳеч бири Махтумқули шеърларига тенглаша олмайди, албатта. Шеърлар кўпроқ

куйга, қўшиққа мослаб қайта ишлангани, тингловчилар енгил «ҳазм» қилиши, қалбини сеҳрлаб олиши назарда тутилгани боис, Махтумқулининг баъзи насихат шеърлари «қайта бичиб, қайта тикилган». Лекин шундай бўлса-да, бу жараённинг ўзи ҳам Махтумқулининг Хоразм воҳасида машҳурлик қозонишида алоҳида аҳамиятга эгаки, бунини эътироф этишимиз зарур. Ҳали Махтумқули шеърлари ўзбек тилига таржима қилинмасдан анча олдин шоир бадиий мероси халфалар, бахшилар, хонандалар, санъаткорлар томонидан шу тарзда тарғиб қилинганлигини назарда тутсак, улар фаолияти эъзозга муносиб.

ШОИР СИЙМОСИ ВА АНЪАНАЛАРИ ЎЗБЕК ШЕЪРИЯТИДА ¹

Махтумқули ўзбек халқ шоирлари, бахшилари ва халфалари, созандаю хонандаларига илҳом бериб, истеъдодининг чиниқишига, адабиёт ва санъат соҳасидаги муваффақиятларида қанот бўлганидек, ўзбек шоирлари учун ҳам шеърининг гўзал намуналарини яратишида маънавий таянч вазифасини ўтамоқда. Ўзбек адабиётида Махтумқулига бағишлаб ёки унга эргшиб ёзилган шеърлар тўпланса, бир шеърый гулдаста бўлади.

Шоир аъналарини давом эттирган ижодкорлар орасида ўзбек адабиётининг номдор адиблари, шеърятда энди қалам тебрата бошлаган шоирлар ҳам бор. Шеърларнинг барчаси бир хил бадиий савияда эмас. Шудай бўлса-да, уларда Махтумқулига чуқур ҳурмат, аъналарига садоқат, туркман халқи ва адабиётига эҳтиром кучли. Шунинг назарда тутиб, уларнинг бадиий салоҳиятидан қатъий назар, таҳлилдан ташқарида қолдиришни маъқул кўрмадик. Бундай мавзуларда қанчалик кўп асарлар яратилса, бошқа бир адабиётнинг атоқли ижодкорлари шу тарзда тарғиб қилинса, адабиётларимиз ва ижодкорларимизнинг бир-бирига яқинлашиш жараёнлари юзага келади, ўзбек-туркман, туркман-ўзбек адабий алоқаларининг ривожланишига ижобий таъсир кўрсатади. Туркман қалам аҳлининг Алишер Навоийга, ўзбек шоирларининг Махтумқули Фироғийга бағишлаб ёзган бадиий асарлари айнан шу жиҳати билан аҳамиятлидир. Бу йўналишда ҳар икки адабиётда ҳам яхши тажриба тўпланган.

* * *

Махтумқули шеърятидан баҳраманд бўлиб, уни ўзига устоз билган, асарларини халқимизда тарғиб қилишда фаол

¹ Мақола адабиётшунос, филология фанлари номзоди *Гуландом Қурашбоева* билан ҳамкорликда ёзилди.

шоирларидан бири, Ўзбекистон халқ шоири Миртемирдир. У шеърларидан бирида шундай ёзганди:

*Махтумқули шеърининг шарбатин ичиб қондим,
Юз элнинг шоиридай мен ҳам дилимдан ёндим,
Юз элнинг шоиридай мен ҳам дилда қувондим,
Юз элнинг шоиридай —
Шеърнинг ўлмас кучига мен ҳам дилдан ишондим...*¹

Миртемир ижодида Махтумқулига мурожаат тасодифан пайдо бўлган эмас, шоирнинг Махтумқули мавзусида шеърлар ёзишининг тарихи ва сабаби бор. Биринчидан, муаллифнинг Махтумқули шеърляти билан атрофлича танишуви «шеърининг шарбатин ичиб қониш», Миртемирни илҳом билан куйлашга, «дилдан ёниб», «дилдан қувониб» ёзишга даъват этган. Миртемир Махтумқулининг 1958 йилда ўзбек тилида илк мартаба босилиб чиққан «Танланган асарлар»ига масъул муҳаррирлик қилган. Китобга туркман шоирининг тўрт юзга яқин шеърлари Жуманиёз Шарипов томонидан ўзбек тилига ўгирилиб киритилган эди. Миртемир таржималарга сайқал бериб, бадиий савиясини кўтарди, шоирлик тажрибасини ишга солиб, таржималарни мукаммаллаштирди. Бу жараён Миртемирни Махтумқулига янада «яқинлаштирди». «Махтумқули шеърининг шарбатин ичиб қондим» деб ёзганида шоир, мана шу маънавий уйғунликни назарда тутган. Ва бу «яқин»лик, шоирни Махтумқулига ҳурмат руҳида шеърлар битишга ундаган. Иккинчидан, Махтумқули ватанига сафар, у яшаб ижод этган адабий муҳит билан танишув, таассуротлар Миртемирга илҳом берган ва шоирга бағишлаб шеърлар ёзишига туртки бўлган.

Ҳар қандай шеърнинг яратилишига нимадир сабабчи, яъни шоирни қўлга қалам олишга «мажбур» қилган ҳаётий факт бўлади. Шоир бирор кўрган ёки эшитган нарсасидан таъсирланмагунча, шеър ёзишга ўтира олмайди. Бадиий ижод тажрибасида синовдан ўтган ҳақиқат бу. Миртемир ижоди ҳам бундан истисно эмас. Шоирнинг катта-кичик жанрдаги ҳар бир асари негизида у эшитган ёки гувоҳ бўлган воқеа ётади. Ўтган асрнинг 60-йиллари бошларида Махтумқули таваллудининг 225 йиллиги Туркманистонда кенг ни-

¹ *Миртемир. Асарлар. 2 том. Тошкент, 1971., 92-бет.*

шонланди. Шу муносабат билан Ашхабодда катта тантана уюштирилади. Унга дунёнинг кўп мамлакатларидан меҳмонлар қатнашди. Жумладан, Ўзбекистонлик ижодкорларнинг бир гуруҳи ҳам тантанада иштирок этди. Улар орасида Миртемир ҳам бор эди. Махтумқулига бағишланган шеърларидан бирининг ёзилиш сабабини шоир ушбу юбилей билан боғлаб шундай ёзган эди: «Буюк туркман шоири Махтумқули тўйида, шодиёна байрам кечасида ўзбек адабларидан Асқад Мухтор, Жуманиёз Шарипов, Ҳаким Назирлар саҳнага совға тарзида ўзбек чиннисозлари ясаган феруза ва чинни пиёлалар олиб чиқишганлиги бутун залга титроқ солди. Мен ўша зумдаёқ хаёл оламига кўчдим. Саҳнада Нозим Ҳикматни аниқ кўрдим, бироқ Нозимдан баландроқда Низомий ва Пушкин, Фузулий ва Жомий, Шота, қўйинг-чи, устозлар даврасини кўрдим. Шеър дунёга келди».¹

Дарҳақиқат, «Махтумқули тўйида...» номли машҳур шеър ўша илҳомнинг меваси эди. Миртемирнинг ижодий тамойили шундай бўлганки, у қалбини тўлқинлантирмаган, ҳаяжонга солмаган турмуш фактини ҳеч қачон қаламга олишга уринмаган. Шунинг учун ҳам шоирнинг аксарият асарлари ҳаётий ва табиий, ўқувчига завқ бағишлайди, шоир туйғуларига бефарқ бўлолмайсиз, у сизни сеҳрлаб олади. Саҳнада бўлаётган ҳолатни сиз ҳам худди шоирдек кўриб, ҳис қилиб турасиз. Шеър ниҳоятда самимий, лирик таровати ва нафосати билан меҳрингизни қозонади, ҳузур қилиб ўқийсиз. Шеърни шартли равишда икки қисмга ажратиш мумкин. Биринчи қисмида, Махтумқули юбилейига совға учун ўзбек чиннисозлари ясаган чинни кўзанинг таърифи берилади. У шунчаки, оддий, қуруқ таъриф эмас. Шеърда шоирнинг ўз халқи санъатидан фахрланиш туйғулари жилдор ва маъноли ифодалар орқали баён этилади.

*Ҳайбатда ярқирар, кўз қамаштирар,
Чинни косалару бир чинни кўза
Қараганинг сайин эс адаштирар
Ҳар қайси гўёки яхлит феруза.
Нақшлари чиннисоз дилидай ёрқин
Ўзбек тўёнаси каттакон тўйга*

¹ Миртемир. Дўстлар даврасида. Тошкент, 1980 ., 47-бет.

*Ял-ял ёнар эди феруза ёлқин,
Мен ҳам лол қолардим, чўмгандим ўйга.¹*

Чинни кўза шунинг учун ҳам қадрлики, унга Алишер Навоийнинг расми туширилган. Улуғ Навоий қардоши Махтумқули тўйига «меҳмон» бўлиб келган. Бу талқинда катта рамзий маъно бор. Мазкур поэтик детал шеърнинг маъносини кучайтирган, икки биродар халқ, икки қардош адабиёт дўстлиги ҳақидаги гоя унутилмайдиган бадий шаклда берилгани муаллифнинг юксак маҳорати ифодасидир. Шеърнинг иккинчи бўлимида шоир ўқувчини тўйхонага «олиб киради». Тўй шодиёнаси давом этмоқда. Махтумқули тўйида «етти иқлим йўлчилари-ю» дунё адиблари жам. Барчанинг эътибори Алишер Навоийнинг расми туширилган чинни кўзада. Унинг «ял-ял ёнаётган феруза ёлқин» жилоси кўзларни қамаштиради. Гўё Ҳайём ва Фузулий, Низомий ва Пушкинларнинг шўх даврасида ҳазрат Навоий биродари тўйига завқ ва файз киритиб, чинни кўзадан зумрад косаларга «шеър шаробин» улашмоқда. Ушбу манзарани ўзбекнинг кўзи билан кўриб, қалби билан ҳис қилган Миртемир фахрланади, илҳомланади. Ўзини шу давранинг бир иштирокчисидай ҳис қилиб, қуйидаги мисраларни ижод этади:

*Гўё Махтумқули туғилган кунда
Дунё адиблари бўлган эди жам
Туркманлар тўйида шундай тўкинда
Санъат саройида оқ қошонада,
Фузулий, Ҳайёмнинг шўх даврасида
Давронга ярашиқ шодиёнада,
Гўё шеър шаробин элексир мисол
Зумрад косаларга лим-лим тўлдириб,
Барчани этиб лол
Қардоши тўйига завқ, файз келтириб
Улашарди жами қўноқларга жом,
Навоий бобом...*

Миртемир шеърда «чинни кўза» бадий детали орқали ўзбек халқининг буюк туркман шоирига эҳтиромини қалб ҳарорати ва шоирона меҳр билан тасвирлаган. Махтумқули тўйини бугун жаҳон халқлари худди ўз тантаналаридек,

¹ *Миртемир. Шеърлар. Тошкент, 1964., 62-бет.*

кўтаринки руҳда нишонлаганини рамзий маънода ёрита олган. Сир эмаски, баъзан бирор шоир ёки ёзувчининг юбилейи муносабати билан шеър ёзилгудек бўлса, у кўпроқ ижтимоий-сиёсий шиорлар, баландпарвоз ибораларга йўғрилган бўлади, лирик жозибадан кўра, публицистик таъқин устунлиги сезилиб туради. Бундай календарбоб шеърларнинг умри узоққа бормайди, бир ёнади-ю, сўнг абадий сўнади. «Махтумқули тўйида...» шеърининг ёзилганига эллик йилдан ошди, бироқ у ҳамон бадиий тароватини, таъсирини йўқотган эмас. Кеча ёки бугун ёзилган, ҳали сиёҳи «қуримаган» янги шеърдек ўқилади.

Миртемирнинг Махтумқулига бағишланган яна бир шеъри бор. Шеър «Барҳаётлик» деб номланади. У аввалги шеърнинг мантикий давомига ўхшайди. Бироқ бу шеърда Махтумқули сиймоси гўё тирик инсондек ўқувчи кўз ўнгида гавдаланади. Шоирнинг ташқи портрети ёрқин бўёқларда чизилган. Сиз Махтумқулини гўё кўриб тургандай, ўзингизни у билан мулоқотда бўлаётгандай сезасиз: кийиниши, юриш-туриши, ўзини тутиши унутилмайдиган деталларда берилган. Шеърни ўқиб бўлганингиздан кейин ҳам Махтумқули қиёфаси кўз олдингиздан кетмайди. Махтумқули меҳмонлар даврасида. У шеър ўқимоқда:

*Туркман тупроғининг севик бир ўғли,
Туркман тупроғининг ёниқ шоири
Энида бешмати, қўзи қалпоғи,
Белида белбоғи, оппоқ япоғи,
Шеърни бошлади оғир, салмоқдор,
Ёху, бу овозда қандай қудрат бор.
Тингларди оломон, меҳмонлар жимжит,
Тингларди кенг майдон, кексаю йигит,
Шеърини тугатди шоир... илжайди,
Чапаклар, оламни тутди чапаклар,
Қизлар кулгисидан сочди чечаклар.¹*

Буюк туркман шоир мероси билан яхши таниш, маънавий-маърифий оламини теран идрок этган, қалбига сингдирган Миртемирдек маҳоратли шоиргина Махтумқулининг шеърият даҳосига нисбатан қудратли сўзлар айта олади.

¹ *Миртемир. Шеърлар. Тошкент, 1961., 65-бет.*

Миртемир туркман халқи ҳаётига бағишлаб бошқа-да бир неча шеър ёзган эди. Шоир туркман мавзусида қалам тебратар экан, албатта, ҳар бир шеърда Махтумқули номини тилга олади, туркман халқи ва адабиётининг фаҳрига айланган бу улуг сиймони унутмайди, унинг тимсолида туркман адабиётига эҳтиромини намоён этади. Бир мисол. Шоирнинг «Юз бир» номли қардошлиқ қасидаси бор. Шеър халқлар дўстлиги мавзусида. Қасиданинг ўттиз мисраси туркман ҳаётига бағишланган: ўлканинг одамлари, тақдирлар туташлиги, табиати, бошқа-да ўзига хосликлари таърифланади. Ҳар бир қаторга қардош халқга эҳтиром руҳи сингдирилган.

*Тақдирдошим туркман эли-жигарбанд,
Соғинаман кўрмасам.
Марви шоҳи жаҳон тенги-Самарқанд,
Не бахт, шавқин сурмасам...
Мени чорлар туякаш чол, боғдор чол,
Махтумқули сози ҳам...
Жонон гилам тўқувчи не Ойжамол
Ҳаёси ҳам, нози ҳам...
Мени чорлар ҳатто ёзнинг ёлқини,
Туғишганлик ҳавоси,
Яйлов, ўба, пахтазорлар салқини
Берди оғам дунёси...¹*

Қасидада туркман колорити, туркман замини руҳи характерли бадий деталларда берилган.

Миртемирнинг туркман халқи ва адабиётига, хусусан, Махтумқулига ҳурмати чексиз бўлган. Шоир «Туркман дафтарида» номли шеърӣ туркум яратишни ният қилганди. Қардош халқ ҳаётига бағишланган барча шеърларини мана шундай ном билан аташни ўз олдига мақсад қилиб қўйган экан. Шоирнинг «Кўл ёқалаб...» номли шеърининг пастки қисмига қавс ичида «Туркман дафтарида» деб изоҳ берилиши ҳам шу мақсадга қўйилган илк қадам эди. Агар шоир шундай туркум яратишга муваффақ бўлганида эди, ундаги шеърларнинг каттагина қисмини Махтумқулига бағишланган шеърлар ташкил этиши табиӣ эди. Афсуски, шоир-

Миртемир. Излаганим. Шеърлар. Тошкент, 1975., 56-бет.

нинг ҳаётдан бевақт кетиши бу олижаноб орзуни армонга айлантирди. Шунга қарамасдан, Миртемирнинг Махтумқулига бағишланган шеърлари ўзбек адабиётида, мухлислар хотирасида улуғ туркман шоирига садоқат рамзи, ўзбек-туркман адабий алоқаларининг ёрқин саҳифаларидан бири бўлиб қолди.

* * *

Атоқли адиб Мақсуд Шайхзода ҳам Махтумқулининг ихлосмандларидан, шоир анъаналари руҳида шеърлар битган сўз усталаридан бири. Унинг «Махтумқулига» шеъри ижодий илҳомнинг, Махтумқулига эргашишнинг яхши бир кўриниши. Бу шеър ҳам ҳаётӣй факт асосида ёзилган. 1962 йили Туркманистонда ўзбек адабиёти ва санъати ҳафталиги ўтказилади. Тадбир иштирокчилари орасида М. Шайхзода ҳам бор эди. Ва у республиканинг Тошҳовуз вилоятидаги умумтаълим мактабларидан бирида ўқувчилар билан ўтказилган учрашувда иштирок этади. Мактаб жамоаси М. Шайхзодага Махтумқулининг «Шеърлар» китобини тақдим этишади. Бу воқеадан таъсирланган шоир жавоб ёзишни кўнглига тугиб қўяди ва кўп ўтмай «Махтумқулига» деган шеър ижод этади.

Махтумқули шеърлари орасида «Ҳай» радифли тўрт шеър бор. Шеърларнинг радифи бир бўлса-да, фарқи катта. М. Шайхзода бу шеърларнинг ҳаммасини ўқиганми ёки фақат биттаси шоирга илҳом бериб, Махтумқулига жавоб ёзиш истагини уйғотганми, буни аниқ айтолмаймиз. Бироқ, адабиётшунос Ҳ. Олимжонова билан бўлган бир суҳбатда М. Шайхзода ушбу шеър тарихидан сўз очиб, шундай деган экан: «Махтумқули девонида жуда чиройли бир мурабба бор. Ҳар тўртинчи сатр «ҳей» деган радиф билан тугаб, шеърга романтик парвоз, саҳрои кенглик ва полвонларга ҳос наъра қолоритини бағишлайди. Мен ҳам «Махтумқулига» шеъримни шу строфик тарзда ёздим ва Махтумқулига ҳурмат юзасидан унинг шеъридан эпиграф тариқасида икки тўртлик олдим»¹.

Мана, М. Шайхзоданинг ўша шеърига эпиграф қилиб танланган Махтумқули шеърининг икки банди:

¹ «Ўзбекистон маданияти», 1967., 9 май.

*Кысमत олмаз, гидем узак ёллара,
Несиб гоймаз, гидер ёлум баглар, хей!
Хейран Межнун болуп, чыкам чёллере,
Барып, месген тутам сизи, даглар, хей!...*

*Магны аңлаң Магтымгулы сөзунден,
Пикре душер, яшлар акар гөзунден,
Хемме затлар тагйыр тапар өзунден,
Я, реб, йыкылмазмы бейик даглар, хей!*
(1 т., 60-бет)

Юқоридаги икки бандни аслиятдан келтирдик. М. Шайхзода шеърида эса уларнинг ўзбекча таржималаридан фойдаланилган. Бандларни Махтумқулининг Ж. Шарипов таржимасидаги варианты билан солиштириб кўрдик, фарқи бор. Демак, М. Шайхзода уларни ўзбек тилига ўзи ўтирган. Шеър туркман шоирига жавоб, назирага ҳам ўхшайди. Шеърда шаклий ўхшашликлар кўп. Вазн, қофия, радифи ва бўғини Махтумқули шеърига жуда муштарак.

*Эй, оқсоқол, эй, туркманнинг отаси,
Шарқли бахшиларнинг зўри, каттаси.
Ерни ёқди кўз ёшинг ҳар қатраси,
Сени эслаб кўк чашмалар йиғлар, хей!*

*Сен инсофни, яхшиликни куйладинг,
Сўзнинг тўғри маъносини сўйладинг,
Зулмни, золимни расво айладинг —
Ёв бағрини тилди шеърый ўқлар, хей.¹*

Махтумқулининг Шарқ адабиётидаги ўрни, шеъриятининг таъсир қудрати, адолат ва ҳақиқат, инсоф ва диёнат куйланган шеърларини зулмга, золимларга қарши ўқ қилиб отишдан чарчамаган шоирнинг маҳорати, жасорати шу йўсинда талқин этилади. Тақдир зарбаларидан изтироб чеккан Махтумқулининг қалб нидолари М. Шайхзода қаламида ўзгача эшитилади. Шоирнинг фақат шу шеъридагина эмас, умуман, «Хей» радифли бошқа шеърларидаги мавзулар оддий халқнинг аччиқ қисматига қайғуриш, зулмдан норозилик, халқ манфаатларини ҳимоя қилиш, инсонийликни насихат йўли билан бўлса-да, одамлар онгига сингдириш

¹ М. Шайхзода. Хиёбон. Шеърлар. Тошкент, 1967., 80-бет.

в.ҳ.ларни М.Шайхзода янги замон руҳида, ўзбек шоири қарашлари билан ифодалайди. Махтумқули орзу қилган замонлар етиб келганини, инсонни таҳқирлаш, ҳақ-ҳуқуқларини поймол қилган даврлар ортда қолганини ҳозирги авлод номидан гапирди.

*Авлодларинг зулм аждарин бўғолди,
Халқ танида жароҳатлар соғолди,
Талқон бўлиб ерга чўкиб йўқолди —
Эл-элатни айирган у тоғлар, ҳей!*

Ёки:

*Чаман яшар қадим чўллар тушида,
Келгин сенинг ўрнинг тўйлар бошида,
Хаққинг бор-ку элнинг тотли ошида,
Келиб қолди сен чақирган чоғлар, ҳей!*

Шеърда баландпарвоз мисралар йўқ. Унда ўзбек шоирининг Махтумқули ижодига самимий муносабати, шеърияти билан танишиш туфайли ўзида туғилган руҳий ҳолат, фалсафий фикрлар катта ҳаяжон, бетакрор ифодаларда тасвирланган. Шоирни улуғлашга хизмат қиладиган қандай бадий восита бўлса, М.Шайхзода ҳаммасини «ишга» солган. «Таърифлари етти иқлимга кетган», «Қўшиқлари ўлимлардан голиб келган» Махтумқули ўзбек шоири наздида кураш майдонида Гўрўғлидек мард, чавандоз, шеърят чаманида эса булбулларга жўровоз, ғоят истеъдодли ва қайноқ қалбли шоирдир:

*Гўрўғлидек сен мард эдинг, чавандоз,
Аммо қўлда қилич эмас, торли соз.
Булбулларга ўзинг эдинг ҳамовоз,
Шу деб сени соғинибдур боғлар, ҳей!*

Мисралардаги рамзлар, сўз ва сўз бирикмалари бир бирига жуда уйғун, Махтумқулининг шоирлик маҳоратини тасаввур қилишга ёрдам беради. М.Шайхзода шеърнинг охирида Махтумқули шеъридаги анъана - охирги бандда таҳаллус қўллаш усулини ҳам сақлайди. Ва банд муаллифнинг Махтумқули шеъриятига садоқатининг яна бир гўзал ифодаси.

*Диёрингни келиб кўрдим кўзим-ла,
Шайхзодаман, дерман юрак сўзим-ла,*

*Ўзбекнинг шоири чуқур таъзимда,
Девонингни ўпиб дилда сақлар, ҳей!*

XX аср ўзбек адабиётининг йирик вакили Мақсуд Шайхзодадек файласуф шоирнинг Махтумқулига бағишловида илгари сурилган гоёлар, таъриф ва тавсифлар, худди Миртемир шеърлари сингари, самимий, фикр ва туйғуларга бой, ҳеч қачон аҳамиятини йўқотмайди. Гарчи шеър шўро муҳи-тида ёзилган бўлса-да, у мустабид тузум мафкурасидан холи, шоирнинг қалб амри, даъвати билан битилган ҳақиқий шеърият намунасидир. М. Шайхзоданинг «Ўзбек, туркман — бир дўгон, бир туғишган» номли шеъри Махтумқулидек буюк шоир тугилиб ўсган туркман замини, халқи ва адабиётига ҳурматнинг яна бир ифодасидир.

* * *

Махтумқулига чин ихлос қўйиб, асарларини тарғиб қилишда фаол бўлган ижодкорлардан яна бири ёзувчи, таржимашунос олим Жуманийез Шарипов эди. Олим-таржимоннинг фаолияти туфайли ўзбек китобхонлари ўтган асрнинг 50-йиллари иккинчи ярмида Махтумқули асарларини илк маротаба ўзбек тилида ўқиш имкониятига эга бўлди. Шоир асарларини ўзбек тилига таржима қилишдаги бу биринчи тажриба ўз даври адабий жараёнида муҳим ҳодиса деб қабул қилинди. Бугун Махтумқули шеърларини ўзбек тилига таржима қилувчиларнинг сони кўпайди, китоблари ўзбек тилида қайта-қайта босилмоқда. Бу соҳага биринчи марта қадам қўйиб Махтумқулининг тўрт юз эллиқдан ортиқ шеърларини ўзбек тилига ўгирган Ж. Шариповнинг таржималари ҳозирги мутаржимлар учун тажриба мактаби вазифасини ўтаётгани сўзсиз. Махтумқули шеърларининг Ўзбекистонда машҳурлиги, ҳар бир ўзбекнинг қалбига қўшиқ бўлиб киргани ҳақида Ж. Шарипов матбуотда фикрлар ҳам билдирди ва шундай деб ёзди: «Ҳеч бир тўй ёки тантанали кеча йўқки, у ерда Махтумқули ғазаллари куйланмаса! Махтумқули шеърлари кишига завқ-шавқ, ором беради, дилларга дармон бўлади. Дилимизда, тилимизда Махтумқули! У биз билан доимо бирга! Ўзбекнинг етти ёшидан етмиш ёшига қадари туркман халқининг булбулгўёси Махтумқулини севади, унинг шайдоси. Навоий, Муқимий, Фурқат,

Авазларни севганимиз каби Махтумқулини ҳам ўз шоиримиздай севиб ардоқлаймиз. Унинг сеҳркор, оҳанграбо шеърлари бир олам, уларда коинот ўз аксини топган. Амударё каби жўшқин, Қорақум саҳроси каби бепоён, улардаги ҳарорат кишига жон бағишлайди, дилларни-дилларга пайванд этади».¹

Бу эътироф Махтумқули мухлислари, ўзбек ижодкорлари ҳаёлидаги фикр, десак хато бўлмас. Ж. Шарипов шоир шеъриятини ўзбек тилига ўгириш жараёнида шеърияти сеҳрини, таъсирини ҳис қилган ва «Эй, Махтумқули» номли шеърини ёзган. Махтумқули ҳақидаги қарашларини назмда давом эттирган. Шеърнинг асл нусхаси билан танишиш имкони бўлмади. Шунинг учун унинг туркман тилидаги таржимасидан фойдаландик. Шеърни таниқли туркман шоири Аллаберди Ҳайитов туркман тилига ўгирган ва «Эдебият ва сунгат» газетасида эълон қилган. «Эй, Махтумқули»нинг Миртемир ёки М. Шайхзода шеъридан фарқи шундаки, Ж. Шарипов Махтумқулининг ижодий салоҳияти ҳақида гапириб, шоирни кўпроқ Хоразм муҳити, талантининг очилишида муҳим босқич саналмиш Хива мадрасасидаги таълим билан уйғунлаштириб талқин этади.

*Туркмен доганмызы сайрак билбили,
Шыгырлар багының сенсен тер гули,
Дессаплар дөретди мукаддес голы,
Гечмишиң шахыры мерт, Магтымгулы*

*Гарагум устинде яңланды сазың,
Хивада дузулди энче биязың,
«Ширгазы»да гечди көң гишың-язың,
Бизе якын сөзуң, эй, Магтымгулы...!»²*

Шеърнинг қолган бандларида ҳам Хоразм колорити устун. Махтумқули асрларининг Хоразм заминида абадийликка муҳрлангани, Хива мадрасасидаги таълим шоирни ўлканинг халқи ва адабий муҳитига яқинлаштиргани ҳақида сўз юритилади.

*Хорезм оглы мен, сениң гардашың,
Китабың, яшлыкдан болды сырдашым,*

¹ «Совет Ўзбекистони», 1966., 12 ноябрь.

² «Эдебият ва сунгат», 1960., 1 декабрь.

Шеърнинг баъзи нуқсонлари ҳам бор. Кўпчиликка маълум гаплар шеърга солиб айтилгандек. Тўғри, маълум фактларни ҳам шеър қилиб ёзиш мумкин. Бироқ бу маълумотлар ўқувчи хотирасида қоладиган бадий шаклда, рамзлар, образли мушоҳадалар, нозик кечинмалар орқали ифодалансагина китобхонни қониқтира олади. «Эй, Махтумқули» шеъри бу мезонга унчалик жавоб бермайди, бадийлиги анча бўш. Шеърдаги баъзи фикрлар эътироз туғдиради. Муаллиф шеърнинг биринчи банди учинчи мисрасида: «Десанлар доретди мукаддес голы» деб ёзади. Туркман адабиёти тарихида, олимларнинг тадқиқотларида Махтумқулининг бирор эпик дoston ёзганлиги ҳақида маълумот учрамайди. Шундай экан, бундай нотўғри фикр ўқувчини чалғитади, хато хулоса чиқаришига сабаб бўлади. Шеър бунга қарамай, ўзбек қаламкашининг Махтумқулига чуқур ҳурматининг бадий ифодаси сифатида ижобий баҳога лойиқ, халқларимиз ва адабиётларимиз дўстлигининг бир кўриниши.

Юқорида таҳлил қилинган асарларнинг барчаси шўро даврида ёзилган, нашр этилган. Шу муносабат билан бир фикрга эътибор қаратишингизни истардик. Сир эмаски, шўро даври сиёсати ва мафкураси ҳукмронлиги даврида ёзилган ҳар қандай асарга мустақиллик йилларида шубҳа билан қарашга одатланганмиз, уларда мустабид тузум мафкурасининг таъсири бирор шаклда йўқмикан? деган хавотир билан ўқиймиз, таҳлил қиламиз. Бу, бор гап. Яқин ўтмишда инқирозга учраган сиёсий тузум мафкураси таъсиридан ташқарида туриб ижод қилиш, бирор асар яратиш осон бўлмаганини ҳам жамоатчилик яхши билади.

Лекин эътиқодига содиқ қалам аҳли, бадийят масъулиятини унутмасдан, маънавий-ахлоқий қадриятларимизга мутлақо тўғри келмайдиган шўро мафкурасининг ақидаларини асарига тиқиштиравермай, қалб амри билан ижод қилган адиблар ҳам бор эди. Миртемир, М.Шайхзода каби истеъдод соҳиблари бадий ижодда, кўпроқ қалби буюрганини ёзишга, имкон қадар асл бадийят қонуниятлари доирасидан чиқмасликка ҳаракат қилган. Шунинг учун ҳам уларнинг аксарият асарлари, жумладан, Махтумқули ҳақидаги шеър-

лари, яратилганига 40—50 йил бўлса-да, ҳали ҳам аҳамиятини сақлаб келаяпти.

* * *

Махтумқули асарлари ҳеч бир даврда ҳам ўзбек адаблари назаридан четган қолган эмас, шеърлари ҳамиша илҳом булоғи бўлиб келган, ундан таъсирланиб ижод қилган шоирлар ҳамма замонларда ҳам бўлган. Айниқса, мустақиллик йилларида Махтумқули шеъриятига қизиқиш кучайди. Бундай қизиқишнинг асл сабабини, шоир асарларининг ўзбек тилига таржима қилиниб қайта-қайта босилаётгани билан изоҳлаган бўлардик. Мустақиллик йилларида Махтумқулининг диний мавзудаги шеърлари ҳам ўзбек тилига ўгирилди, нашр этилди. Китобхонлар энди шоирнинг бадиий мероси билан тўлиқ танишиш имконига эга бўлди. Махтумқули истиқлол даврида ўзбек ўқувчилари севиб мутолаа қиладиган, ўғит-насихатларидан ибрат олиб маънавий комилликка интиладиган, санъаткорларимиз шеърларини қўшиқ қилиб куйлайдиган шоирлардан бирига айланди. Шоир асарлари ҳозирги эркин замонда нафақат китобхон ёки санъаткор, балки ижод аҳли учун ҳам ибрат, илҳом чашмасига, ҳикматлари ҳаёт дарслигига айланди. Ўзбекистон Қаҳрамони, Ўзбекистон халқ шоири Абдулла Орипов «Махтумқули» шеърида бу ҳақиқатни гўзал шеърӣй шаклда ифодалаб шундай ёзди.

*Шоир укам, ўқи, Махтумқулини,
Ҳикматга йўғрилган панду насихат,
Ғанимат демиш у умр йўлини,
Ҳа, умр ўткинчи, умр ғанимат.*

*Беписанд боқмагил кўҳна оламга,
Ҳали май ичмабсан қисмат қўлидан,
Фақат билганингни олгил қаламга,
Бунӣ ҳам ўргангил Махтумқулидан.¹*

Ҳозирги ўзбек шеъриятида Махтумқули анъаналарига эргашиб шеърлар ёзишда бир ўзига хослик кўзга ташланади. Баъзи шоирлар Махтумқулининг насихат шеърларидан илҳомланиб, унга жавоб ёзишга, бир вақтлар шоир муро-

¹ «Ўзбекистон овози», 2010., 18 февраль.

жаат этган мавзуларни янгича талқин этишга ҳаракат қилади. Ва эргашаётган шеърдан бирон мисра ёки бандни эпиграф келтиради. Бундай тажриба М. Шайхзоданинг «Махтумқулига» шеърдан бошланган эди. Танланган эпиграф шеър мавзуси ва мазмунига, ғоясига мос бўлиши керак. Махтумқулига муносабат билдиришда бу тажрибадан фойдаланиб келаётган шоирлардан бири Ўзбекистон халқ шоири Ҳалима Худойбердиевадир. Шоира «Меҳмондир» деган шеър битган ва унга Махтумқулининг «Кўзга меҳмондир» шеърдан «Одам ўғли бу дунёга меҳмондир» сатрини эпиграф қилиб танлаган. «Меҳмондир» радифли шеър Махтумқулида бир неча: «Белга меҳмондир», «Кўзга меҳмондир», «Тизга меҳмондир» в.ҳ., табиат ва жамиятдаги барча нарсалар, ҳодисалар ўзгариб, алмашилиб туриши, абадий нарсанинг ўзи йўқлиги, инсон умри ҳам худди фасллардек янгиланиб бориши ва ҳар бир одам дунёга меҳмон янглиғ бир куни уни тарк этиши, буларнинг барчаси ҳаёт қонуни эканлиги ҳақидаги ғоя шеърларнинг мазмунига сингдирилган. Гарчи шеърларнинг мавзу ва ғояси умумий бўлса-да, ифода шакллари, чиқарилган хулосалар ўзаро фарқланади. «Меҳмондир» шеърини ёзишда муаллиф Махтумқулининг шу мавзудаги барча шеърлари билан танишган ва ўзида уларга жавоб ёзиш истагини сезган кўринади. Шеърнинг ғоявий йўналиши, оҳанги, замондошларига мурожаатда Махтумқулига хос поэтик талқинни кўрамиз.

*Меҳмон эрур — асли дунёда бари,
Ранги сориғ кузак бизга меҳмондир.
Юракка меҳмондир ғалаёнлари,
Тизингдаги мадор тизга меҳмондир.
Беи кунликдир бу дунёнинг ёруғи,
Ерга тушгай бул куни кўкдаги туғи,
Кетмоқ учун кўрар йўл тадоригин,
Қарға-қийғир дала-тузга меҳмондир.*

Махтумқули шеърларидаги баъзи мисралар шоирага янги фикр айтиш учун инсоннинг руҳий ҳолатини таҳлил қилишда қанчалик қўл келганини шарҳлаш шарт бўлмаса керак. Илҳом ижодий таъсир самараси ўлароқ ёзилган ҳар қандай асар ўзига хосликка эга бўлиши зарур. Муаллиф қаламининг ҳеч кимга ўхшамайдиган ранглари шеърда жиловланиб

турсагина ўқувчида илиқ таассурот қолдириши мумкин. Миллий-маҳаллий замин руҳини умуминсоний ва умум-миллий қадриятлар билан уйғунлаштириб тасвирлаш ҳам муаллиф зиммасида бўлади. Ҳ. Худойбердиеванинг «Меҳмондир» шеъри бу жиҳатдан ўқувчи қалбига йўл топа олади. Шеър Махтумқули ғояларини янги ижодий муҳит, тарихий шароит руҳидан келиб чиқиб реалистик давом эттирган яхши асар.

Оналар тўғрисида, оналар ва фарзандлар муносабати, онани қадрлаш, улуғлаш ҳақида кўп шеърлар ёзилган. Ҳ.Худойбердиева бу мавзунинг ҳеч бир шоирга ўхшамайдиган бир шакл ва мазмунда талқин этади. Шеърда қўлланилган тасвир воситалари, тимсоллар ҳам янги. Она меҳрига тенг келадиган меҳр йўқ. Она ҳам омонат, бу дунёга меҳмон. Шундай экан, унинг қадрига етиш, авайлаб асраш ҳар бир фарзанд учун ҳам қарз, ҳам фарз, деган фикр шеърда хитобдай эшитилади. Она кўксини, қалбини кўргонга, фарзандини шу кўргон ичидаги гулга ўхшатиб, образли шаклда фикр айтиш шоира истеъдоди белгиси. Шеърнинг поэтик маъноси ибратли, тарбиявий аҳамияти юксак.

*Тилсиз бўлса ҳамки мунглиғ онангиз,
Санчаберманг кўксига тиг, таънангиз,
Унинг бағир қўргонида тунангиз,
Оҳ, бу қўргон, болам Сизга меҳмондир.*

Қуйидаги тўрт қаторда онанинг, оналарнинг нидоси, ўкинчи фарзандга, фарзандларга васиятдек акс садо беради.

*Гарчанд бул кун булбулнинг бир туриман,
Эсаётган шамолнинг ҳур-ҳуриман —
Кетаётган оналарнинг бириман,
Маним аччиқ нолам Сизга меҳмондир.*

Ҳ. Худойбердиева шеърининг Махтумқулидан яна бир фарқи, янгилиги шундаки, туркман шоирининг «Меҳмондир» туркум шеърларидаги мавзулар янги даврга, конкрет ҳаёт шароитига мослаштирилади, аниқ образларнинг руҳий кечинмалари, миллий қадриятларимизга хос анъаналар ўзбек шоири қалби билан ёритилади. Махтумқули шеърларидаги бадиий қолип ўзбек шоири учун қалб кечинмаларини ифодалаш учун қулай шакл вазифасини бажаради.

Қорақалпоғистонда яшаб ўзбек тилида фаол ижод қилиб келаётган таниқли адиба, Қорақалпоғистон халқ шоири, Бердақ номидаги Қорақалпоғистон давлат мукофоти лауреати Гулистон Матёкубова ҳам Махтумқули шеърляти мухлисляридан бири. Шоира лириканинг бир неча жанрлярида ижод қилиб, ўнлаб китоблар нашр эттирди, достонляри босилди. Драмалар ҳам ёзди. Насрда ҳикоялар ва қиссалар, публицистик мақолалар ва очерклар ҳам эълон қилди. Серқирра қалам соҳиббаси ижодида Махтумқули асарлярини эслатиб турадиган шеърлар ҳам бор. «Наврўзи олам дерлар» номли шеъри шундай характерда. Шеър сарлавҳаси остида «Махтумқули йўлида» деган изоҳ берилган. Муаллиф, гарчи шеърни «Махтумқули йўлида», деб изоҳлаган бўлса-да, уни Махтумқулининг конкрет бир шеърига эргашиб ёзилган деб айтиш қийин. Бироқ шеърда Махтумқулига хос поэтик оҳанг, ритм, вазнда ўхшашлик борлиги сезилади. Мисол билан танишиб кўринг:

*Чархпалак айланган Ернинг юзида,
Наврўз олам дерлар ойнинг яхшисин.
Одам ўғлин умри қисмат изида
Ота макон дерлар жойнинг яхшисин.¹*

Ёки:

*Кимга ҳайрат, кимга ҳасрат берибсан,
Кимга ҳавас, кимга ҳасад берибсан,
Кимга офат, кимга омад берибсан,
Учқур бедов дерлар, тойнинг яхшисин.*

Бандларнинг ички мазмунидан кўра ифода шаклида Махтумқулини эслатадиган хусусиятлар етарли. Шеърда инсонни комилликка етаклайдиган, шахсини безайдиган, гўзал хислатлар ранг-баранг ифодаларда чизилади.

*Қуёш қурдатидан олам яшарар,
Муҳаббат сеҳридан санам яшарар,
Имон эътиқоддан одам яшарар,
Қизнинг қоши дерлар ёйнинг яхшисин.*

¹ Г. Матёкубова. Ватан руҳи. Нукус, «Қарақалпақстан», 2011., 129-бет.

Г. Матёкубованинг Махтумқулининг бирор шеърига бевосита ўхшатма қилиб ёзган шеърлари ҳам бор. Жумладан, «Топмассан», «Кўнглимга» шеърларининг ифода усуллари Махтумқулини эслатади. Икки шеър ҳам Махтумқулидан эпиграф билан бошланади. Биринчи шеърга шоирнинг «Топмассан» шеърининг биринчи бандидаги: «Ниче иши акыл билен жем етсен, Пелек чашыр, бир гун хасап тапмас сен» мисралари эпиграф қилиб олинган, иккинчисида «Юрагинг қон ичида» мусаддасининг биринчи бандидаги «Көңулге иш битирдин, гелдин, жахан ичинде» деган дастлабки қатор эпиграф сифатида танланади. Икки шоир шеърининг ифода шакли ўхшаш. «Топмассан» радифли шеърнинг ҳар банди тўрт мисра, ўн бир бўғинли, бармоқ вазнида ёзилган бўлса, «Кўнглимга» шеърининг ҳар банди олти мисрадан иборат, мусаддас намунаси. Г. Матёкубова Махтумқули мусаддасига гўё мусаддас билан жавоб берган. Махтумқулининг ижтимоий-ахлоқий қарашлари Г. Матёкубова шеърида лирик қаҳрамон кечинмалари фонида, бугунги ҳаёт, реал одамлар шахсиятидаги ижобий ёки салбий хислатларга боғлаб ёритилган.

Махтумқули бир вақтлар ўз замони дарду ҳасратида, дунёнинг бевафолигидан шикоят қилиб кўнгил кечинмаларини шундай баён этган эди:

*Көңул, не иш битирдин гелдин, жахан ичинде,
Галдың дунё гамында, йурегиң ган ичинде,
Абат дийип, эл сундуң, дуйби вейран ичинде,
Тен топракдыр, эгленмез жовхери-жан ичинде,
Рустем гума гарылып, галды егсан ичинде,
Сен аларның янында гелмез сен сан ичинде*
(2 т., 13-бет).

Мусаддасдаги шикоят мотивлари Г. Матёкубова шеърида бутунлай бошқа шакл ва мазмунда. Шоиранинг лирик қаҳрамони кечинмаларидаги зиддият, яхшилик билан ёмонликнинг, эзгулик билан жаҳолатнинг тўқнашуви ва бундан чиқарилган хулоса бугунги ҳаёт, одамлараро муносабатларга бориб тақалади. Лирик қаҳрамоннинг қалб ҳарорати, атроф-муҳит, баъзи инсонлардаги салбий иллатларга муросасизлиги, туйғуларнинг шиддатқорлиги ўқувчини бефарқ қолдирмайди.

*Меҳр кўргузиб жсоним зору гирён ичинда,
Яхши ниятлар кўзлаб қолдим армон ичинда,
Хатоларим қатордир минг пушаймон ичинда,
Бошим танимда эрмас, тош тегирмон ичинда,
Умидимнинг гуллари абру найсон ичинда,
Кўнглим шуми насибанг руҳи равон ичинда.¹*

Бир қарашда, банддаги фикрлар, эзгулик билан ёвузлик ўртасидаги кураш, лирик қаҳрамоннинг қалбидаги зиддият, ички конфликт Махтумқули шеърига ўхшаб кетади. Бироқ, бу ички коллизия икки шоирда икки хил талқин этилади. Г. Матёкубованинг лирик қаҳрамони кўпроқ шахс тақдирига қайғуради, Махтумқули шеъридаги лирик қаҳрамон, умуман, яхшилик билан ёмонлик дунёси одамлари ҳақида фикр юритади, насиҳат қилади, яхшиликка, эзгуликка чақиради. Г. Матёкубова эса реал ҳаётдаги иллатларни қоралаш йўлидан боради. Шеърда насиҳатдан кўра инкор, реал ҳаётга жиддий муносабат, лирик қаҳрамонда тугилган кечинмалар очиқ тасвирланган. Куйидаги фикр қайсидир маънода муаллифнинг яшаб турган муҳитига муносабатининг реал ифодаси.

*Маккорлик, хиёнатга тўлмиш ўнгу сўлларим,
Меҳру вафо изласам жафо тортар йўлларим,
Макру хийла сеҳридан оқармайди тунларим,
Кулфатдан хабар келса олдиға чиқ қушларим,
Майли, умримни олсин, майли сўлсин гулларим,
У дунёсида сўлмас гул бор Гулистон ичинда.*

(18-бет).

Г. Матёкубованинг «Топмассан» шеърида Махтумқулининг шу радифдаги шеърига қисман ўхшашлик бўлса-да, мазмуни, кечинмалар бошқа. Лирик қаҳрамон қалбини безовта қилган, уни руҳан қийналишга мажбур этган куч – нопоклик, худбинлик, хиёнат, туҳмат, садоқатсизлик каби иллатлардир. Шоира инсонийликка хилоф бундай ҳаракатлардан огоҳ бўлишга чорлайди. Виждонсизликдан, маънавий қашшоқликдан холи яшаш, эзгуликка хизмат қилиб, ёмонликка мурасасиз бўлиш лирик қаҳрамоннинг ҳаётий

¹ Г. Матёкубова. Излаганларим. Тошкент, «Ёзувчи», 2000., 17-бет. Кейинги мисоллар шу нашрдан бўлади, бети кўрсатилади.

позициясидир. Бу қарама-қарши кечинмалар гоҳ шиддатли, баъзан вазмин оҳангда ифодаланади. Лирик қаҳрамон туйғуларининг серқирралиги шеърга алоҳида поэтик маъно касб этганидек, ўқувчи ҳам бу кечинмаларга бефарқ бўлолмайди, юрагида туғён уйғотади, шоирнинг эзгулик ҳақидаги фикрларига хайрихоҳ бўлса, маънавий тубанликни рад этади. Шеър кундалик ҳаётимизга ҳамнафас, замон руҳи билан суғорилган асардир. «Топмассан» шеъри айнан шу хусусияти билан Махтумқули шеъридан фарқ қилади. Г.Матёқубова шеъридаги поэтик ифодалар, тимсоллар ҳам ўзига хос.

*Тоза ниятларим сотиб кетарлар,
Кун бермай кўз билан отиб кетарлар,
Кўз ёшинг пушмонлар ютиб кетарлар,
Ҳайрон бўлиб ақли хуш топмассан.*

Ёки:

*Нигоҳларга қора зулмат кўринур,
Садоқат изласанг тухмат кўринур,
Ҳимматга маломат, иллат кўринур,
Бахт эгаси — ҳумоюн қуш топмассан.*
(15-бет)

Гулистон Матёқубова Махтумқули анъаналарини шу тарзда давом эттирди, шеърларига жавоб ёзиб, ижодий имкониятларини кенгайтирди, маҳоратини чиниқтириб борди. Устоз шоирлардан ижодий таъсирланиб, уларга эргашиб асарлар ёзишнинг афзаллиги ҳам шунда — бадиият бобида тажриба тўплаб, ижодий комилликка эришишда. Адабий жараёнда синовдан ўтган, исботланган ҳақиқат бу. Фикримизча, Гулистон Матёқубованинг шеъриятдаги баланд парвозида мумтоз адабиётнинг атоқли шоирлари қаторида Махтумқули ҳикматларининг ҳам маълум даражада ҳиссаси бор.

* * *

Ўзбек шеъриятида Махтумқули бадиий сиймоси гавдалантирилган баъзи шеърларни, шоир анъаналарини давом эттирган, унга эргашиб ижод қилган атоқли адибларнинг катта-кичик лирика намуналарини назардан ўтказдик, имкон қадар қиёслаб фикрлар билдирдик. Махтумқулига бах-

шиёналар ёки шоирга эргашиб шеърлар ёзган муаллифлар кўп. Жумладан, Э.Мадраҳимов (Ошиқ Эркин)нинг «Топилмас», Қ. Муҳаммадризонинг «Туркманнинг», «Найлайин», Ю. Ҳузурийнинг «Бахтима», «Айтади» каби шеърлари ҳам Махтумқули йўлида ёзилган бўлиб, шоир анъаналари ўзига хос тарзда давом эттирилган, ривожлантирилган. Шеърлардаги Махтумқули поэтикасига хос хусусиятлар, лирик қаҳрамоннинг давр муаммоларига муносабатини ифодалашдаги умумийликлар илҳом ва ижодий таъсир самарасидир. Гарчи шеърларда лирик қаҳрамонларнинг ҳис-туйғулари, ички кечинмалари бир хил бадий савияда ифодаланмаган бўлса-да, Махтумқули лирикасига ихлос, эҳтиром, юксак даражада эканлиги уларнинг бош фазилати саналади.

Хуллас, мавзу таҳлилини давом эттириш учун материаллар етарли. Бироқ айтилган фикрлар муайян хулосалар чиқаришга имкон беради. Биринчидан, ўзбек шеъриятида Махтумқулига бағишлаб ёзилган шеърлар шоир номини улуғлаш билан бирга, унинг ижодий слоҳияти, шоирлик маҳорати ҳақида ҳам ўзбек китобхонлари тасаввурини бойитади, Махтумқулини шеърият мухлисларига янада яқинлаштиради. Иккинчидан, Махтумқули йўлида ёзилган шеърлар адабий таъсир, ижодий илҳом натижаси бўлиб, ўзбек шеъриятида байналмилал мавзуларнинг доирасини кенгайтди, мундарижасини дўстлик ҳақидаги янги асарлар билан тўлдирди. Учинчидан, бу асарларнинг барчаси ўзбек-туркман, туркман-ўзбек адабий алоқаларининг ўзбек шеъриятидаги ифодаси сифатида адабиётларимиз дўстлиги китобига ёрқин саҳифалардан бири бўлиб қўшилди. Бундай асарлар ҳар икки адабиётда қанчалик кўп яратилса, адабий алоқаларимиз ҳам кун сайин ривожланиб, мазмунан чуқурлашиб бораверади. Бу эса халқларимиз ўртасидаги азалий дўстликнинг янада мустаҳкамланишига замин ҳозирлайди. Шундай экан, бу жараёни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, халқларимизнинг азалий ва абадий дўстлигига хизмат қиладиган шакллари фаоллаштириш ижодкорларимиз олдида турган долзарб вазифалардан биридир.

ЎЗБЕК ДРАМАТУРГИЯСИДА МАХТУМҚУЛИ ОБРАЗИ

Махтумқули ижоди, ноёб шеърляти ўзбек шоирларига илҳом берди, ёзувчи ва драматургларни ҳам қизиқтирди. Ўзбек саҳнасида Махтумқули қиёфасини гавдалантириш, шоирнинг ҳаёт ва ижод йўли билан халқимизни яқиндан таништириш учун драматурглар, санъаткорлар астойдил ҳаракат қилишди. Ўтган асрнинг 60-йиллари иккинчи ярмида атоқли туркман ёзувчиси Берди Кербобоевнинг муқаддимали, тўрт пардадан иборат «Махтумқули» («Халқ шоири») драмаси машҳур адиб Комил Яшин томонидан ўзбек тилига таржима қилинди ва Муқимий номидаги музикали драма ҳамда комедия театрида Халқ артисти Раззоқ Ҳамроев томонидан саҳналаштирилди. Атоқли композитор Дадаали Соатқулов асарга куй басталади. Драмадаги Махтумқули, Озодий, Човдур, Менгли, Охун ва бошқа образларни театрининг етакчи актёр ва актрисалари Т. Бадинов, М. Юнусов, Ҳ. Умаров, Р. Болтаев, М. Каримова, Р. Шокировлар маҳорат билан ижро этишди. Ўзбек театри саҳнасида Махтумқули образининг пайдо бўлиши республикаимиз маданий ҳаётида улкан воқеа сифатида қабул қилинди. Музикали драма кўп йиллар давомида саҳнада намоиш этилиб, ўзбек томошабинларига Махтумқули шахсияти, ижодий фаолияти ва у мансуб ижтимоий-тарихий шароит, адабий муҳит ҳақида яхши маълумот берадиган асар сифатида ўзбек театри тарихидан муносиб ўрин эгаллади. Драманинг муваффақиятли саҳналаштирилгани ҳақида Ўзбекистон ва Туркменистон матбуотида ижобий фикрлар билдирилди, тақризлар босилди.¹

1980 йилда драманинг Комил Яшин таржимасидаги матни адиб «Асарлар»ининг олтинчи жилдига киритилиб нашр

¹ *Е. Мирзо*. Махтумқули саҳнада. «Ўзбекистон маданияти». 1966., 30 ноябрь; *Н. Байрамов*. Магътымгулы ўзбек саҳнасында. «Эдебият ва сунгат», 1966., 5 декабрь, в.х

этилди. Ўзбек китобхонлари, томошабинлари Махтумқулини саҳнада кўриш билан бирга, у ҳақдаги асарни ўқиш имконига ҳам эга бўлди. Махтумқули образи ўзбек драматургияси ва театр санъатига биринчи марта шу тарзда кириб келди. Ўзбек адабиётида, хусусан, драматургияда Махтумқули образини яратишга уринишлар кейин ҳам давом этди. Шоир қиёфасини илк бор саҳнада гавдалантиришга жазм этган ўзбек ижодкорларидан бири, Хоразмлик драматург, шоир ва ёзувчи Қурбонбой Матризоевдир.

* * *

Қ. Матризоев аслида Туркменистоннинг Тошҳовуз вилоятида туғилиб вояга етган. У туркман адабий муҳитига яқин, Махтумқули асарлари кенг ўрганиладиган, шеърини оммалашган воҳанинг фарзанди. Ижоддаги илк қадамларини ҳам шу заминда бошлаган. Кичик-кичик пьесалар, шеърлар машқ қилиб турган. Баъзиларини туркман матбуотида ҳам эълон қилди. Туркман ижодкорлари билан ҳамкорлик, суҳбатлар, мумтоз ва замонавий туркман адабиёти билан яқиндан танишиш, айниқса, туркман тилини яхши ўрганиб олгани, бўлажак ёзувчининг кейинги ижодий ишларида, хусусан, «Фурбатда ғариб» («Махтумқули») асарини ёзишда қўл келгани табиий.

Тўрт пардали олти кўринишли «Фурбатда ғариб» драмси 1966 йилда ёзилган ва ўша йили Огаҳий номидаги Хоразм мусиқали драма ва комедия театрида саҳналаштирилган. Асарга композитор Абдишариф Отажонов куй басталаган. Пьесадаги асосий ролларни театрнинг етакчи актёрлари ижро этишган. Драма кўп йиллар театр репертуаридан тушмай келди. Ўзбекистон радиоси асарнинг радио варианты тайёрлаб, бир неча марта эфирга узатди. Драма адабиётшунослар, танқидчилар назаридан ҳам четда қолмади. Асарга матбуотда фикр билдирилиб, ютуқ ва камчиликлари айтилди. «Фурбатда ғариб» драмасига илк маротаба «оқ йўл» тилаган атоқли олим, академик Матёқуб Қўшжонов эди. Қ. Матризоев ижодига бағишланган «Илҳом лаҳзаси»¹ мақоласида устоз мунаққид пьеса ҳақида сўз юритар экан, бир фактни эслайди. Домла Хоразмда меҳнат таътилида юр-

¹ М. Қўшжонов. Жайхун жилolari. Тошкент, «Ўзбекистон», 2008., 165-бет.

ганида, Қ. Матризоев олим билан учрашиб янги ёзган асарини ўқиб, фикр айтишни сўрайди. М. Қўшжонов суҳбат пайтида бу ёш йигитнинг адабиётга ихлоси баланд эканлигини сезади-да, асарини ўқиб фикр билдиришга рози бўлади. Вақт ажратиб, қисқа муддатда асарни ўқиб чиқади ва «Асар менда яхши таассурот қолдирди. Қўлимга қалам олдим-да, тақриз ёзиб: буни драмангиз билан бирга театрга топширинг, дедим», деб ёзади М. Қўшжонов «Илхом лаҳзаси» мақоласида. Атоқли танқидчининг «Оқ йўли» ҳарҳолда драманинг келажагига йўл очгандай, парвозига қанот бағишлагандай бўлади. Кейинчалик драма ҳақида махсус илмий тадқиқотлар ёзилгани, мақолалар босилгани, устоз М. Қўшжоновнинг «Фурбатда ғариб» асари ҳақида кўп йиллар олдин айтган фикрлари, башорати илмий ҳақиқат эканлигини тасдиқлади. Профессор Ҳ. Абдуллаев «Махтумқули ва ўзбек адабий муҳити» рисоласида мазкур асарга алоҳида тўхтаб ёзади: «Қурбонбой Матризоев бу драмаси билан ўзбек адабиётига Махтумқули образини дадил олиб киришга ва ўз имкониятлари доирасида улуғ мутафаккир шоирнинг ҳаёт йўли ва серҳосил ижодининг айрим томонларини ёритиб беришга муваффақ бўлди»¹.

Олимнинг бу фикрларини маъқуллаймиз. Биз ҳам ўзбек-туркман адабий алоқаларига доир мақолаларимиз ва китобларимизда ушбу драмага муносабат билдирган эдик. Жумладан, «Бадий адабиётга кўчган образ» номли мақоламиз махсус «Фурбатда ғариб» драмаси таҳлилига бағишланган бўлиб, унда асарнинг ютуқ ва камчиликларини умумлаштиришга урингандик.² Ўтган асрнинг 80-йиллари иккинчи ярмида Республикамизнинг баъзи газеталарида мазкур драмага нисбатан кескин танқидий фикрлар ҳам айтилди. Биз уларга таҳлил давомида муносабат билдиришга ҳаракат қиламиз. Очиги, XX асрда «Фурбатда ғариб» драмаси юзасидан матбуотда айтилган мулоҳазалар ҳаммаси бўлмаса-да, маълум бир қисми бугун аҳамиятини йўқотгандек, давр талабига жавоб бермай қолгандек туюлади. Асарни янги илмий қарашлар нуқтаи назаридан кўздан кечириш, баҳолаш за-

¹ Ҳ. Абдуллаев. Махтумқули ва ўзбек адабий муҳити. Тошкент, «Фан», 1983., 86-бет.

² *Ўзбек филологиясидан тадқиқотлар*. Илмий асарлар, Нукус, 1985., 72–88 бетлар.

рурати борга ўхшайди. Драма таҳлилига қайта мурожаат қилаётганимизнинг бир сабаби шу — асарнинг бадиий-эстетик қиммати, образлар туркуми ҳақидаги сўнгги кузатишларимиз билан ўртоқлашишдан иборат.

* * *

Аввало, драманинг номланиши ҳақида. Муаллиф асарни «Ғурбатда ғариб» деб атаган. Ва у пьесанинг ғоявий мазмун йўналишига мос. Махтумқули уч йил Хивада яшаб, «Шерғози» мадрасасида таълим олган, ватанидан узоқда ҳаёт кечирган. Шоирнинг «ғурбатда»ги ҳаётига ишора қилиб, муаллиф шу номни танлаган. У бизга беихтиёр Алишер Навоийнинг «ўурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш...» мисралари билан бошланадиган машҳур рубойисини эслатади. Қ. Матризоев Махтумқулининг Хоразмда яшаган йилларини Алишер Навоийнинг Астрободдаги ҳаётига ўхшатган ва унга шу ном маъқул келган кўринади. Лекин айрим илмий манбаларда, мақолалар ва тадқиқотларда драма, негадир «Махтумқули» деб юритилади. Бизнингча, асарнинг номи ўзгартирилмагани маъқул. К. Яшин ҳам Берди Кербобоевнинг «Халқ шоири» драмасини ўзбек тилига таржима қилганда асарни «Махтумқули» деб номлашни афзал кўрган. Тўғри, қавс ичида «Халқ шоири» деган ном сақланган. Лекин, барибир биз аслият сақланиши тарафдоримиз. Чунки ўзбек драматургиясида бир жанрдаги икки асарнинг бир хил ном билан юритилиши, бизнингча, мақсадга мувофиқ эмас.

Қ. Матризоев «Ғурбатда ғариб»ни ёза бошлаганида ўзбек драматургияси тарихий шахслар образини бадиий талқин қилишда тажрибага эга эди. Адабиётимизда «Алишер Навоий», «Мирзо Улуғбек», «Нодира», «Фурқат», «Аваз Ўтар» дек тарихий-биографик драмалар бор эди. Муаллиф учун бу асарлар саҳнада тарихий шахс образини гавдалантиришда, характерлар яратиш, мозий ҳақиқатини бадиий ҳақиқатга айлантириш принципларини эгаллашда тажриба вазифасини ўтагани, шубҳасиз. Қ. Матризоев таянган яна бир манба бор. Бу туркман адабиётида Махтумқулига бағишланган бадиий асарлар, шоирнинг ҳаёти ва ижоди ўрганилган илмий тадқиқотлар: мақолалар, рисоалар, монографиялар. Туркман адабиётида Махтумқули образи яратилган асарлар бир туркум. Бадиий адабиётнинг деярли барча жанрларида Мах-

тумқулига бағишланган асарлар бор. Буларнинг барчаси муаллиф учун Махтумқули ҳақида драма ёзишда озми-кўпми манба вазифасини ўтаган. Хусусан, Б. Кербобоев қаламига мансуб «Халқ шоири» драмасининг ижодий тажрибаси драматург учун амалий аҳамият касб этгани аниқ. Қ. Матризов мазкур асарни Берди Кербобоевга ўқитгани ва унинг ҳам «оқ фотиҳа»сини олгани тўғрисида баъзи мақолаларда айтилган. Хуллас, Қ. Матризов Махтумқули ҳақида иъёса ёзишга киришмасдан олдин ижодий тайёргарлик босқичидан ўтган: илмий-бадий манбаларни ўрганган, туркман ижодкорлари билан суҳбатда бўлиб, маслаҳатлар олган. Ўзбек адабиётида биринчи марта Махтумқули ҳақида бундай асарнинг пайдо бўлиши ўз даври адабий муҳитида ижобий ҳодиса эди. «Фурбатда ғариб» танқидчиликда ўзбек драматургиясининг катта муваффақияти сифатида баҳоланмаган бўлсада, Махтумқулининг Хоразмдаги уч йиллик ҳаёти, шахс ҳам ижодкор сифатидаги фаолияти, Хоразм муҳити билан ҳамкорлиги тўғрисидаги маълумотлар билан китобхонлар ва томошабинларни таништиришдаги аҳамиятини тан олмаслик, асарга нисбатан адолатсизлик бўларди. Шу боисдан биз қуйида драманинг фазилатлари ҳақида кўпроқ сўз юритишга ҳаракат қиламиз.

* * *

«Фурбатда ғариб»нинг негиз сюжетини Махтумқулининг Хоразмда яшаб, Хива мадрасаларида ўқиган йиллари воқеалари ташкил этади. Муаллиф шоир ҳаётининг айнан шу даврини асар сюжетида асос қилиб олгани бежиз эмас. Бу уч йил, биринчидан, Махтумқули ижодий тақдирида теран из қолдирган, дунё, қолаверса, Хоразмнинг ижтимоий-сиёсий шароити, халқининг турмуш тарзи билан танишуви, тафаккур уфқининг кенгайишига таъсир кўрсатган давр эди. Иккинчидан, Махтумқули шахсини Хоразм халқи ва адабиёти билан уйғунликда бадий талқин этиш муаллифга бирмунча қулай, яъни асарда маҳаллий шароит — Хоразм колоритини бериш учун яхши имконият эди. Драма туркман адабиётида Махтумқули ҳаёти бадий ёритилган асарлардан шу томони билан ҳам фарқланади. Тўғри, Б. Кербобоевнинг «Халқ шоири» драмасининг биринчи пардасида, шунингдек, Гилич Қулиевнинг «Махтумқули» романи би-

ринчи китобида шоирнинг «Шерғози» мадрасасидаги таълими билан боғлиқ воқеалар бор. Бироқ уларнинг ҳеч бири «Фурбатда ғариб»нинг сюжети, образлар туркумига айнан ўхшамайди. Ҳар бир муаллиф шоирнинг «Шерғози» мадрасасидаги ҳаётини ўзига хос талқин этишга ҳаракат қилган. Агар Қ. Матризоев драмасида Махтумқулининг Хоразмдаги ҳаёти кенг ёритилса, туркман ёзувчилари асарларида асосий эътибор шоир ҳаётини туркман ижтимоий-тарихий шароити, туркман колорити фонида тасвирлашга катта ўрин ажратилган.

«Фурбатда ғариб» сюжетига асос бўлган давр қарама-қаршиликларга тўла эди. Бу конфликт драмада ўз ифодасини топган. Муаллиф асарда даврни характерлайдиган, замон руҳини берадиган, Махтумқули характерини очишга хизмат қиладиган конфликт ярата олган. Бу зиддият, баъзан ташқи, ўзаро кураш фонида кўзга ташланса, айрим ҳолатларда ички коллизия шаклида намоён бўлади. Асарнинг бу хусусияти дастлабки пардаларданоқ кўрина бошлайди. Мана, пьесанинг биринчи пардаси. Махтумқули Хивага ўқишга отланмоқда. Севгилиси Менгли билан хайрлашиш учун келган. Қиз ҳам паришон. Севишганларнинг дил изҳорларига бағишланган бу сахна яхши чиққан. Махтумқули ва Менглининг қалб кечинмалари, бир-бирига меҳри, муҳаббати, висол онларидаги ички тўлғанишлар лирик фонда, романтик кўтаринкиликда яхши очилган. Махтумқули Менглига мурожаат этиб куйламоқда:

*Мен кетарман Хива томон,
Ёрим қолгин эсон-омон.
Махтумқули қилмас гумон,
Менглим, хуш қол энди, хуш қол...¹*

Менгли ҳам узоқ манзилга чиқаётган Махтумқулига шеър билан жавоб қайтарар экан, ҳижрон, айрилиқ азоблари ҳозирданоқ қалбини ўртаётганини куйиниб баён этади.

*Хива кетса, дерлар, асло келмас ул,
Шодон ўйнаб, ўзга элда кулмас ул,*

¹ Қ. Матризоев. Қасам ва виждон. Тошкент, Ғ. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987., 7-бет. Мисоллар шу нашрдан бўлади, бети кўрсатилади.

*Менглининг аҳволин унда билмас ул,
Оҳ, на бардош айлайн, Махтумқули.
(8-бет)*

Икки шахс қалбидаги зиддиятли туйғулар (Махтумқулининг севгилисидан йироқлашиш туфайли юрагида ғалаён ураётган кечинмалар, Менглининг мавжуд вазиятга муносабатидаги руҳан қийналишлари) томошабинни ҳам, китобхонни ҳам ҳаяжонлантиради. Бадий адабиётдаги ошиқ-маъшуклар муносабатига ҳос анъанавий талқин мазкур сахнада табиий ва ишонарли кўрсатилган. Бу сахна беихтиёр Фарҳод ва Ширин, Лайли ва Мажнун, Тоҳир ва Зухра, Ошиқ ўариб ва Шоҳсанам, Саётхон ва Ҳамро образлари билан боғлиқ воқеаларни, севги саргузаштларини эслатади.

Драманинг кейинги кўринишларида воқеалар бироз кескинлашади, конфликт кучайтирилиб, образлараро тўқнашувларга кенг ўрин берилади. Драмадаги конфликтнинг бир тармоғи Менгли тақдири билан боғлиқ. Менгли асарда муваффақиятли чиққан образлардан бири. Махтумқули Хоразмга кетгач, Шихимбой Менглини шоирдан айнитиб, унга уйланиш нияти борлигини айтади. Қиз бу таклифни рад этса-да, у қабиҳ ниятидан қайтмайди. Бу сахна ҳаяжонли воқеаларга бой. Қ. Матризоев Менгли образида муҳаббатини ҳар қандай бойлик ва мартабадан устун қўйишга қодир вафодор қиз тимсолини ярата олган.

Махтумқулининг Хоразмдаги ҳаёти силлиқ кечмайди. Мадрасадаги муҳит, таълим жараёнидаги муаммолар, шоирнинг мударрислар билан баҳс-мунозаралари, келишмовчиликлар ҳам драмада алоҳида пардаларда реалистик ёритилган. Умуман, Махтумқулининг мадраса ҳаёти билан боғлиқ зиддиятли воқеалар Б. Кербобоевнинг «Халқ шоири» драмасида ҳам бор, у асар айнан Махтумқули ва Охун мунозараси, тортишувидан бошланади. Коинотнинг сир синоати, дунёвий ҳақиқатни эътироф этиш борасидаги дунёқарашлар курашида Охун мағлуб бўлади. У Махтумқулининг донишмандлигига тан бериш ўрнига, шоирни «дахрий»ликда, «кофирлик»да айблаб, мадрасадан қувгин қилишдан бошқасига кучи етмайди. Охун драманинг бошқа пардаларида ҳам Махтумқулининг маънавий рақиби сифатида кўринади ва шоир образини тўлдиради. Айтиш мумкинки, Охун «Халқ

шоири» драмасининг етакчи образларидан бири. Лекин Қ. Матризоев драмасида Охун Махтумқулига қарши турган кучли тип сифатида кўп ҳам кўзга ташланмайди. Махтумқули ва Охун бахсида ҳам бирининг ғолиб келиши, иккинчисининг енгилиши мантиқан асосланмагандек, конфликт юзакидек туюлади. Муаллифнинг характерлараро кураш фонида конфликт яратиш масаласида тажрибасининг камлиги, назаримизда, айнан шу сахнада сезилади. Адабиётшунос Б.Имомовнинг «Ошкоралик ва талабчанлик» мақоласидаги драма конфликтининг заифлиги ҳақидаги танқидий фикрларида жон бор. Мунаққид ёзади: «Бўлак-бўлак тортишувлар, ҳар замонда кўзга ташланадиган тўқнашувлар, кўпинча бу тўғридаги хабар ёки имо-ишоралар тарих ҳақида образли тасаввур ҳосил қилмаганидек, характерни ҳам шакллантирмайди. Образларнинг схематиклиги ҳам конфликтсизликнинг оқибатидир».¹

Бу фикрларни қисман маъқуллаган ҳолда муаллифнинг баъзи танқидий мулоҳазалари мунозарали эканини, бироз ошириб танқид қилинганини айтиб ўтмоқчимиз. Муаллиф ёзади: «Ҳаётини масалалар жонли характерни юзага чиқармайди. Чунки улар образлар курашига, қисматига уйғунлаштирилмайди, конфликтнинг ривожланиш онлари бўлиб юзага чиқмайди ва кўзда тутилган фикрлар иллюстрация этувчи образлардан иборат бўлиб қолади». Ва олим фикрини давом эттириб: «Унда («Фурбатда ғариб»да — К.Қ.) на Махтумқулининг жонли образи, на у яшаган даврнинг характерли томонлари реалистик ифодасини топган» деб ёзадики, очиги, бутун бошли драмани йўққа чиқаришга, уни инкор қилишга қаратилган бундай кескин танқидий фикрга қўшилиб бўлмайди. Бадий савияси паст деб хулоса чиқарилган ҳар қандай асарда ҳам муваффақиятлар бўлганидек, ғоявий-бадий мукамал деб тан олинган ҳар бир асардан ҳам камчилик топиш мумкин. «Фурбатда ғариб» музикали драмаси ҳам бундан мустасно эмас. Асарнинг узоқ йиллар театр сахнасида намоиш этилгани, радиодан кўп маротаба эфирга узатилгани, халқимизга маънавий озуқа бўлаётгани ва ниҳоят китоб бўлиб босилгани фактининг ўзиёқ, драманинг адабиётимиз ва санъатимиз ривожига озми-

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1987., 20 ноябрь.

кўпми ўринга эга эканлигини кўрсатмайдими? Драманинг бадий қадр-қиммати ҳақида сўз юритилганда унинг ижтимоий-тарбиявий аҳамиятини ҳам унутмаган маъқул. Драмада конфликтлар алоҳида-алоҳида, яхлитланмаган бўлса-да, Махтумқули характери очишга йўналтирилган, ўқувчи ёки томошабин эслаб қоладиган тўқнашувлар бор. Шулардан бири Махтумқулининг хон ва унинг амалдорлари билан мунозараси акс этган сахна. Махтумқули халқпарвар, адолатпарвар, эл-юртда катта обрўга эга шоир. Хон ва мулозимлар Махтумқулини сарой шоири бўлишга кўндириб, обрўсидан фойдаланишга уринганлар. Умуман, тарихдан маълумки, подшоҳлар, хонлар ўз мавқеларини кўтариш, халқ олдида ўзларини инсонпарвар қилиб кўрсатиш мақсадида илғор фикрли, истеъдодли тарихий шахслардан қурол сифатида фойдаланишга уринганлар. Бунга тарихда мисоллар кўп. «Гурбатда ғариб»да бу тарихий ҳақиқат Махтумқули образи орқали реалистик талқин этилган. Шоир билан хон ва унинг амалдорлари ўртасидаги диалогда, мунозарада Махтумқули характериға хос белгилар: этиқодига содиқлик, сохта обрў, мол-дунё олдида виждонига хилоф иш қилмаслик белгилари намоён бўлади. Шоир хоннинг дўқ-пўпсаларидан кўрқмайди, саройда қолиб унга қулдек хизмат қилгандан кўра, оддий халқ билан бирга бўлишни афзал билади ва хоннинг инъомларидан воз кечиб, саройни тарк этади. Куйидаги диалогда давр ҳақиқати, ўз тақдирини ватани, халқи тақдирига боғлаган ватанпарвар ва халқпарвар шоир тимсолини кўрамыз.

Мулозим:

— *Хон ҳукми-худонинг ҳукмидир шоир,
Ғазаллар битурсан хонларга доир.*

Махтумқули:

— *Бунда тўкиларкан беғуноҳ қонлар,
Бунда жон бераркан асл инсонлар.
Бунда йиғлар экан элнинг онаси,
Бу — жаллод макони, зулм хонаси.*

Искандар:

— *Фироғий, бунча ҳам ҳаддингдан ошма,
Арбоблар ёқасин тутма, талашма.*

Махтумқули:

— Сарой эмас экан менинг кошонам,
Қалб бунда истамас, мансаб, макон ҳам!
Менга Ватан эрур дўстлар ораси,
Сарой қули эмас, мен халқ боласи!

(32-бет)

Мазкур савол-жавобда Махтумқулининг хонлик салтанатига муносабати, адолатсизликларга муросасизлиги, халқ манфаатини ҳар нарсадан устун қўядиган шоир бўлгани таъсирли акс этган. Зеро, Махтумқули ва хон тўқнашувига бағишланган бу саҳнани «конфликтсиз, схематик, иллюстация»га асосланган деб бўлармикин? Махтумқулининг айрим характер белгилари шу зиддиятда очилганини кўрмаслик мумкин эмас.

«Ғурбатда ғариб» драмасида яна бир яхши саҳна бор. Бу Махтумқулининг Хоразм халқи билан муносабати, дўсту биродарлиги ёритилган кўриниш. Сюжет тарихий ҳақиқатга асосланиб яратилган. Маълумки, ўзбек, туркман ва қорақалпоқ халқлари асрлар давомида Хоразм воҳасида ёнма-ён яшаб, шодлигини ҳам, қайғусини ҳам бирга баҳам кўрган, хонларнинг зулмига қарши бирга курашган, тақдирлари туташ халқлар булар. Драматургнинг мавзуни четлаб ўтмасдан, асар сюжетиға олиб киргани асарнинг ютуқларидан бири. Бу ғоя драмада хоразмлик Матёқуб ва Баҳодир, қорақалпоқ йигити Ўринбой образлари мисолида яхши очилган. Искандарбек Махтумқулини асирликка олишни Матёқубга топширади. Бекнинг ёвуз ниятини сезган Матёқуб шоирни бу хавфдан огоҳлантиради ва Махтумқули хатарли тузоқдан омон қолади.

Дўстларнинг бу ғамхўрлигидан севинган шоир, уни зиёрат қилгани келган хоразмликларга дейди:

— Айтинг: Фироғийнинг икки эли бор:

Биттаси Этрагу, бири Хоразм.

Айтинг: Фироғийнинг икки кўзи бор:

Бири туркман бўлса, бири — ўзбегим.

(37-бет).

Махтумқулини Хоразм халқи, Хоразм халқини Махтумқули билан бир маконда ҳамкор ва ҳамдард кўрсатиш, бир

жиҳатдан, асарга Хоразм колоритини берса, иккинчидан, халқларимиз дўстлиги ғояларини янада чуқурлаштиришга хизмат этади, асарнинг халқчиллик руҳини кучайтиради. «Ғурбатда ғариб»да Махтумқули оила шароитида, хотини Оққиз билан муносабатда ҳам кўрсатилади. Махтумқулининг баъзи характер хислатларини шу воқеа фонида очиш назарда тутилган. Ҳарҳолда бу кўриниш таъсирли, конфликт ҳам китобхонни, томошабинни эргаштира олади. Бироқ, воқеанинг асоси, Махтумқули ва Оққизнинг эр-хотинлиги реал ҳақиқатга қанчалик мос келади ёки мос келмайди? Бу масалада драматург билан бугун баҳслашиш мумкин. Гап шундаки, ўтган асрнинг 70-йилларида туркман адабиётшунослигида Махтумқулининг бедарак йўқолган акаси Абдулланинг хотини, янгаси Оққизга уйланганлиги ёки уйланмагани тўғрисида баҳс пайдо бўлди. Бир гуруҳ олимлар Махтумқули янгасига уйланган деган фикрни илгари сурса, иккинчи гуруҳ адабиётшунослар бу қарашни инкор қилди. Биринчи фикр тарафдорлари шоир ҳақида тўқилган ривоятларга асосланиб, Махтумқули янгасига уйланган деса, иккинчи гуруҳ олимлар ривоятларга эмас, шоирнинг ўз асарларига асосланиб хулоса чиқариш керак, деган фикрда. Масалан, адабиётшунос С. Муродов «Асрлар қаъридан» китобида ёзади: «Эгер халқ арасындакы роваятлары бир тарапа суйшурип, шахырың өз эсерлериндәки диййән фактларына ынансан, муңа болса ынанмазлыга бизиң хақымыз ёк (роваята гаранда булар хас ыгтыбарлы документ ахыры) фактларың ислесең-ислемесең итерйән логикасына гулак габартсан, Магтымгулының еңцесине өйленмәнди диймәге-де межбур эдйәр».¹

Ёзувчи Гилич Кулиев ҳам «Махтумқули» романи ўқувчиларига жавобим»² мақоласида Махтумқули ва Оққиз муносабатларига махсус тўхтаб, шоирнинг Оққизга уйлангани ҳақидаги ривоят тарихий ҳақиқатга зид, ҳатто шоир обрўсига соя ташлайдиган, унинг оилавий ҳаёти тўғрисида нотўғри фикр уйғотадиган маълумот, дейди. Шу мантиққа асослангани учун бўлса керак, Г. Кулиевнинг «Махтумқу-

¹ С. Муродов. Асарларын жуммушинден. Ашгабат, «Магарыф», 1978., 17-бет.

² «Эдебият ве сунгат» 1985., 1 февраль.

ли» романида Оққиз образи йўқ. Фақат Махтумқули ва Менгли севгиси талқинига бағишланган сюжет тармоқлари бор. Менглига уйланиш насиб этмагач, Махтумқулининг Нуртош исмли қиз билан оила қургани тўғрисидаги воқеалар тасвирланган. Б. Кербобоевнинг «Халқ шоири» драмасида ҳам Оққиз образини учратмадик. Шунга қараганда, ҳар икки адиб Махтумқулининг муҳаббати, оила қуриши билан боғлиқ воқеалар тизмасини яратганда шоир ҳақидаги ривоятларга эмас, кўпроқ шоир асарларига асосланган кўринади.

Махтумқули ва Оққиз муносабатларининг туркман адабиётидаги талқини юзасидан олимлар ўртасида узоқ давом этган баҳсга қўшилмоқчи, бу масалада кимнинг фикри тўғри, кимники нотўғри эканлигини ажратиб бериш фикридан йироқмиз. Бу мавзуга кенгроқ тўхтаганимизнинг сабаби шундаки, Қ. Матризоев «Гурбатда ғариб»ни ёзиш жараёнида Махтумқули шахсига, оилавий муҳитига доир биографик маълумотларни тўплашда, сюжетга олиб киришда бироз шошилганга ўхшайди. Оққиз билан боғлиқ материалларни ўрганмай, шоир ҳақида тўқилган ривоятга асосланиб қўяқолган. Воқсанинг замини бўш, реал ҳаётга мос келмагани боис, у қанчалик таъсирли, эсда қоладиган эпизод бўлмасин, барибир бугунги китобхон ва томошабинда шубҳа уйғотиши аниқ.

Драмада Махтумқули характерини очишга бўйсундирилган туркум образлар борки, ҳар бири ўзига хос хислатлари билан ажралиб туради. Озодий қиёфасида фарзандининг илмли, маърифатли инсон бўлишини орзу қилган меҳрибон ота тимсолини кўрсак, Човдур образида Махтумқулини ҳар қадамда қўллаб-қувватлаб, унга кўп масалаларда таянч бўлган ватандош, садоқатли дўстни кўз олдимизга келтирамиз. Хива хони Муҳаммад Амин, Астробод ҳокими Муҳаммад Ҳасан, Атрек ҳокими Хонали, Хива навкарлари Искандар ва Рустамбек, Охун ва Шихимбой каби катта-кичик образлар ҳам зулм ва зўравонлик рамзи, ҳақиқат ва адолат душманлари сифатида китобхон ва томошабин эсида қолади.

«Гурбатда ғариб»нинг яна бир ўзига хослиги бор. Драмада Махтумқули шеърларидан ҳам фойдаланилган. Келтирилган ҳар бир шеърый парча шароитга мос, образнинг шу вазиятдаги руҳий ҳолатини очиб бера олади. Шоир хон навкарлари томондан асир олинади. Қўл оёғига кишан солин-

ган, хон саройига олиб кетишмоқчи. Муаллиф бу қалтис вазиятдаги Махтумқулининг психологик ҳолатини кўрсатиш учун шоир шеърига мурожаат этган.

*— Кел кўнглим, сенга бир насиҳат қилай,
Ватанни тарк этиб кетувчи бўлма.
Ўзингдан кам бўлган ўзга номарднинг,
Хизматинда қуллуқ этувчи бўлма.*

(62-бет)

Тўртлик Махтумқулининг «Кетувчи бўлма» шеърдан олинган ва у воқеага, қаҳрамон тақдирига узвий боғланиб кетган. Яна бир мисол. Махтумқулини саройга олиб кетиш учун кўп уринишлар бўлади. Бойлик, мансаб, бошқа-да кўп имтиёзлар ваъда қилинади. Қўрқитиб ҳам кўришади, лекин шоир кўнмайди, ҳаммасини рад этади. Бу ҳолатни бериш учун муаллиф яна Махтумқулига мурожаат этади, «Эл яхши» шеърдан бир банд келтиради:

*— Бир бевафо ёрга кулиб боққандан,
Ширин жонни ишқ ўтина ёққандан,
Ёт элларда мусофирлик тортгандан,
Урса, сўкса, хўрласа-да, эл яхши!*

(62-бет)

Махтумқули ўз замонининг идора усули билан келиша олмаган, халққа зулм ўтказаяётган хонлар, амалдорлар билан чиқишмаган. Асарлари орқали уларга қарши кураш олиб боришда жасоратли, ҳақиқатпарвар шоир эди. Бу исёнкорлик адолатсиз ҳукмдорлар билан тўқнашувда намоён бўлади. Бундай драматик саҳналар яратишда ҳам муаллиф Махтумқули шеърларидан мавзуга мосларини танлаб, сюжетга қўшган. Бу усул адабиётда синовдан ўтган. У пьеса бўладими ёки насрда ёзилган роман ё қиссами, бошқа жанрдаги асарми, агар образ тарихий шахс — шоир бўлса, асарда гоҳи-гоҳида унга «сўз бериб» асарларидан сюжетда фойдаланилади. Б. Кербобоевнинг «Халқ шоири» драмасининг деярли ҳар пардасида Махтумқули шеърларидан парчалар келтирилган. Г. Қулиевнинг «Махтумқули» романидаги бир неча бобларда ҳам вазият, воқеалар руҳидан келиб чиқиб, бош образнинг руҳий ҳолатини очиш мақсадида Махтумқули шеърларидан фойдаланилган. Шеърлар воқеадан, ҳаракатдан таш-

қарида эмас, балки сюжетта боғлаб, образнинг характер йўналишига мослаштириб берилгани учун ҳам уларнинг алоҳидалиги, «ортиқчалиги» сезилмайди, воқеанинг ичидан ўсиб чиққандек таассурот қолдиради.

Менгли образининг пухта ишланишида, ундаги ҳижрон онларидаги изтиробларни, соғинч туйғуларини ифодалаш учун Махтумқулининг шундай шеърлари танланганки, у парчалар ҳам образ ҳолатига, ҳам тарихий шароитга мос. Менгли ёлғиз. Дардлашадиган одами йўқ. Махтумқули эса ундан йироқда. Бу ҳолат қизни руҳан қийнайди. Ёлғиз қолганида Махтумқули шеърларидан куйлай бошлайди:

*Кўнглим истар, кезсам дунё-оламни,
Қанотим йўқ, учолмайман, найлайин.
Ўқирман, ёзарман барча каломни,
Маъносини ечолмайман, найлайин.*

(38-бет)

Бундай мисолларни «Фурбатда ғариб»дан яна келтириш мумкин. Асарнинг ғоясини очиш, етакчи образларнинг вазиятга муносабатини конкретлаштиришда, ички ва ташқи конфликтни бироз кескинлаштириб беришда Махтумқули шеърларидан сюжетга мос, ўринли фойдаланилгани драманинг фазилати.

«Фурбатда ғариб» пьесасининг камчиликларидан кўра ютуқлари ҳақида кўпроқ гапирдик. Бу билан асар ўзбек драматургиясининг бетакрор намунаси демоқчи эмасмиз. Танқидчи Б. Имомов мақоласида кўрсатилганидек, драманинг камчиликлари етарли. Лекин бир ҳақиқатдан кўз юммаслигимиз керак. Ўзбек адабиётида Махтумқули шахси ва ижодига қизиқиш катта. Ушбу драма орқали ўзбек китобхони ва томошабини Махтумқулининг Хоразмдаги ҳаёти билан қисман танишиш имконига эга бўлди. Бизнингча, шунинг ўзи катта ютуқ. Яна бир афзаллиги. Ушбу музыкали драма Махтумқулига, туркман халқи ва туркман адабиётига ҳурматнинг бир рамзи, ўзбек-туркман адабий алоқаларига, қолаверса, халқларимизнинг азалий дўстлигига хизмат қиладиган, адабиётларимиздаги байналмилал мавзулар доирасини озми-кўпми кенгайтира оладиган асарлардан бири ҳамдир.

МАХТУМҚУЛИ ҲАҚИДА ЎЗБЕК РОМАНИ

Драмадан романга

Хоразмлик таниқли адиб, ёзувчи ва драматург Қурбон Муҳаммадризонинг «Фурбатда ғариб» («Махтумқули») музикали драмаси ҳақида китобнинг олдинги бўлимида сўз юритган эдик. Ва бу асар ўтган асрнинг 60-йиллари ўзбек драматургиясида Махтумқули образини яратишдаги дастлабки уриниш, ижодий тажриба бўлгани ҳақида айтиб ўтгандик. Драманинг ёзилганига салкам элик йил бўлибди. Шу муддат ичида Махтумқули шахси, ижодий салоҳияти хусусида, адабиётнинг каттароқ жанрида, кенг қўламда асар яратиш фикри муаллифни тарк этмаган кўринади. Ёзувчининг 2010 йилда «Хоразм» нашриётида чоп этилган «Махтумқули»¹ тарихий романи, назаримизда, мана шу ижодий ниятнинг амалий самараси ўлароқ майдонга келган.

Адабиётда тарихий шахслар образини яратиш бўйича ўзбек насри тажрибага эга, ўнлаб романлар, қиссалар ёзилган. Навоий, Улуғбек, Бобур, Машраб, Муқимий, Аваз, Ҳамза, Чўлпон в.ҳ. улуг сиймоларга бағишланган тарихий-биографик романлар шулар жумласидандир. Туркман адабиётида ҳам бундай асарлар анчагина бор. Айниқса, Махтумқули ҳақида ҳикоя, қисса, романлар ёзилган. Б. Сейтақовнинг туркум ҳикоялари, Т. Тоғановнинг «Дурлар хазинаси», Г. Гурбансаҳадовнинг «Таклиф», М. Сейидовнинг «Карвон», О. Ягмировнинг «Армонли кўнгил» қиссалари, Г. Қулиевнинг «Ёвуз кунлар», икки китобдан иборат «Махтумқули», О. Непесовнинг «Фироғий» романларида Махтумқулининг ҳаёт йўли, ижодининг муҳим саҳифалари бадий ёритилган. Булардан бошқа-да, Андалиб, Байрамхон, Сеидий, Зелилий, Кемина, Зинҳорий каби ижодкорлар тўғрисида ҳам қиссалар, романлар ёзилган. Бу асарлар-

¹ Қурбон Муҳаммадризо. Махтумқули. Тарихий роман. Урганч. «Хоразм», 2010 й. Кейинги мисоллар шу нашрдан бўлади, бети кўрсатилади.

да ҳам номлари тилга олинган ижодкорларнинг ҳаёт йўли, ижоди ёритилган. Демокчимизки, ўзбек ва туркман адабиётидаги бу тажрибалар Қ. Муҳаммадризо учун Махтумқули ҳақида роман ёзишда муайян даражада улги бўлган.

«Махтумқули» романи муаллифнинг «Гурбатда ғариб» драмасидан тубдан фарқ қилади, жанри, ғоявий-бадий хусусиятлари, образлар талқини, даврнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётини тасвирлаш нуқтаи назаридан ҳам ажралиб туради. Роман жанри имкониятлари драма жанри имкониятига нисбатан кенг ва ранг-баранг. Драмада тўла ифодасини топмаган ғоялар, мукамал чиқмаган образлар, конфликтлар ечимдаги камчиликлар, ҳаёт материалини қамраб олишдаги чекланганлик ва ҳ.к.лар «Махтумқули» романида деярли бартараф этилди. Махтумқули яшаб ижод этган XVIII асрнинг ижтимоий-сиёсий муҳити, маънавий-маърифий ҳаётининг ўзига хос бадий манзараси яратилди. Роман ғоявий йўналиши, образлар тасвири, хусусан, Махтумқулни шахс ва шоир сифатида гавдалантириш жиҳатидан туркман адабиётидаги асарлардан фарқ қилади. «Махтумқули» романи ўзбек ўқувчилари учун том маънодаги янги асар.

Роман тўрт қисмдан иборат. Ҳар бир қисм бир неча бобга ажратилган ва улар алоҳида номланади. Муаллиф қандай катта-кичик воқеа ёки эпизод яратмасин, қайси образ, қандай бадий деталдан фойдаланмасин, барчасини бош образ - Махтумқули характерини очишга қаратади. Роман воқеаси Махтумқулининг Хива билан хайрлашиш эпизодидан бошланади. Мана, шоир «Шерғози» мадрасасида уч йил таълим олди, энди юртига қайтиб кетмоқчи. Хон шоир билан хайрлашиб қолиш учун «Аллоҳ уйи»га келади. Махтумқулининг сафдошлари, мадраса толиблари ҳам шу ерда. Хон нутқ сўзламоқда. Хива халқи ҳам шоирга эҳтиромини кўрсатаяпти. Бундан тўлқинланган Махтумқули хаёл денгизига шўнғийди. Босиб ўтган ҳаёт йўлини бирма-бир эслайди, болалик йилларидан то ҳозирги кунга қадар ўқиш, илм олиш йўлидаги саъй-ҳаракатларини кетма-кет кўз олдига келтира бошлайди...

Шундай қилиб, ёзувчи воқеани бошидан, хронологик тарзда тасвирлашга ўтади. Махтумқулининг ўсмирлик йиллари, оилавий муҳити, ота-онаси, акалари, синглиси ҳақидаги маълумот билан ўқувчи тантиштирилади, адабиётга қизи-

қишида, шоир бўлиб етишишида оилавий муҳитнинг роли айтилади. Давлатмамад Озодийнинг ўғли Махтумқулига насихатлари, адабий сабоқлари, умуман, падар ва фарзанд мулоқотига қурилган воқеалар руҳидан Давлатмамад тимсолида китобхон нафақат меҳрли отани, балки ўз даврининг донишманд шоири, маърифатпарвар инсонини ҳам кўз олдига келтиради. Бу маълумотлар, шунчаки ахборот шаклида берилмайди, балки бадиий сюжет «либосига» ўраб тадқиқ этилади.

Ота ва ўғил муносабатлари «Фурбатда ғариб» драмасида ҳам бор эди. Бироқ драмада Озодий образи иллюстратив, онда-сонда кўринар, ўғлига илм-билим ўргатишдаги фаолияти кўп ҳам кўзга ташланавермасди. Романда Озодий образи фаоллаштирилган, чинакам характер даражасига кўтарилган. Махтумқули дунёқарашининг шаклланишида отанинг устозлик даражаси романнинг бир неча бобларида изчил тасвирланган. Давлатмамад ўз қишлоғидаги кичик мадрасалардан бирида мударрислик қилади, вақт ажратиб ўғли билан ҳам қўшимча машгулот ўтказади, ёзган шеърларини кўриб, масалаҳатлар беради, ютуқ ва камчиликларини ҳам айтиб туради. Ўғлида шоирлик талант чиниқиб бораётганини кўрган ота бир гал дейди: «Ўғлим, сатрларингга гап йўқ, аммо бундай қилиш тўғри эмас. Мен дадангман ва лекин бошқа кишилар ёзганига мундоғ қўшимча қилсанг, сендан хафа бўлишлари турган гап. Негаки, ҳар кимса ўз юрагидан чиқариб ёзадир. Ҳар кимда ўзининг билими, дунёқараши, имкони бўлур. Шул ёзганига қараб ҳам ул қалам соҳибининг кимлигини, маҳоратини, даражасини англаб оладурлар.

Масалан, сенинг уйнинг токчасида янги тузатиб қўйган кумуш узугингни олиб, мен уни ўзимча қайта ишлаб, ўзимча ўзгартирсам, нечук бўлур эди? Ҳар кимнинг ўзи яратган маҳсулида ўз акси — тамғаси қоладир. Буни ҳеч ким такрорлай олмайдир. Яъники, бошқа киши унга қўл урдими, муаллифнинг ундаги акси йўқоладир.» (17-бет)

Ёзувчи бу мулоқотдан икки мақсадни кўзлаган. Биринчидан, у Давлатмамаднинг бадиий ижод сирларидан яхши хабардорлигини изоҳласа, иккинчидан, бошқа бир шоир асарига тақдидан ёзилган шеър ижодкорга ҳеч қачон обрў келтирмаслигини, бу ҳаракат талантсизлик белгиси экани-

дан ўғлини огоҳлантиради. Махтумқули бу ўғитга амал қилиб яшади, ижод қилди. Бу ғоя романда яхши очилган.

Давлатмамад ўғли Махтумқулини тез-тез «имтиҳон» қилиб турган, унинг диний билимларни эгаллашдаги интилишларини қўллаган, ёрдам берган. Шоирдаги дастлабки тасаввуфий қарашларнинг пайдо бўлишида отасининг таъсири кучли эди. Бу ҳолатлар ҳам романда ота ва ўғил мулоқотларида ҳаққоний ёритилган. Агар шўро давридаги ҳукмрон мафкура сабаб, шоирнинг исломий қадриятларга муносабати ҳақида гапириш ёки ёзиш тақиқланганлигини инобатга олсак, ёзувчининг романда Махтумқулидаги диний таълимотни кенг қўламда тарғиб қилиши, наинки замон руҳига мос, балки шоирни тасаввуф адабиётининг кўзга кўринган вакилларида бири сифатида характерлашга ҳам ёрдам беради. Диний мотивлар, исломий таълимот романининг кўп бобларига сингдирилган ва шу орқали Махтумқулининг илоҳиётга муносабати, тасаввуфий қарашлари ойдинлаштирилган. «Ўурбатда ғариб» драмасида бу мавзу деярли четлаб ўтилганди. Бу таълимот асарда Махтумқулини даҳрийликда айблаб, мадрасадан қувғин қилиш қуроли сифатида талқин этилганди. Бунинг учун муаллифни айблаш ўринсиз, албатта. Шўро сиёсатининг тасаввуфга муносабати шундай бўлган. «Махтумқули» романида исломий қадриятларга бутунлай бошқача ёндашилган, диний қарашлар ҳар бир инсон маънавиятининг, ахлоқий баркамоллигининг ажралмас қисми сифатида талқин қилинган. Бу ғоя Махтумқулининг илм-билим ўрганиш йўлидаги саъй-ҳаракатлари мисолида кўпроқ акс этган.

Орзу йўлидаги илк қадамларнинг бадий талқини

«Махтумқули» романида яна бир тарихий ҳақиқат ифодаси бор. Бу Махтумқулининг Бухорога келиши ва у ердаги «Кўкалдош» мадрасасида таҳсил олиши билан боғлиқ ҳаётий материал. Шоирнинг Бухорода бўлгани, маълум муддат мадрасада ўқигани ҳақида илмий адабиётларда маълумотлар учрайди. Ёзувчи шу асосда Махтумқулининг Бухорода яшаган йилларини бадийлаштириб ўқувчига етказган. Муаллифнинг Бухоро тарихини яхши билиши, давр-

нинг ижтимоий-сиёсий ҳаётини, одамлари турмушини ўргангани воқеалар руҳидан сезилиб туради. Махтумқули Бухорога сафарини шаҳар айланишдан бошлайди, катта-кичик мадрасаю масжидлар, бозорлар, кўркам миноралар, ҳашаматли саройлар, кийим-кечак, мева-чеваларга тўла дўконлар, одамларининг меҳмондўстлиги, буларнинг ҳаммаси шоирни мафтун этади. Махтумқулининг шаҳар бўйлаб сафарида унга шу ерлик шоир Мужрим Обид ҳамроҳлик қилади. Махтумқули дастлаб Мужрим Обидни танимайди, бир мардикор-хизматкор бўлса керак, деб ўйлайди. «Мардикор» ҳам ҳа деганда ўзини ошкор қилавермайди, ўзини меҳмонларга холис хизмат қилиб юрган қиёфада таништиради. Обид «мардикор» меҳмонларни уйига таклиф қилади, «сир» ўша жойда очилади. Махтумқулининг кўзи тоқчада тахланиб турган китобларга тушади. Мезбон ташқарига чиққанда, аста бориб уларни варақлай бошлайди, баъзиларининг муқовасидаги «Мужрим Обид», «Девони Мужрим Обид. Ҳазаллар» деган ёзувни ўқиб, ҳайратга тушади: «Наҳотки, бизга хизмат қилиб юрган шу атоқли шоир бўлса», дейди ва кўзига ишонмайди. «Илоҳий илмларни эгаллаган, соҳиби каромат, ориф, нуқтадон алломага менгзайтурғон, камтар, хокисор» бу «Мардикор» мезбоннинг оддийлиги ва одамгарчилигига Махтумқули тан беради, бош эгади. Шу кундан эътиборан, Махтумқули «Мардикор»ни ўзига устоз тутинади, бирор масалада маслаҳатга эҳтиёж сезса, дарров Мужрим Обидга мурожаат қилади. Махтумқули Мужрим Обид ҳамроҳлигида «Кўкалдош» мадрасасига боради ва суҳбатдан ўтиб, ўқишга жойлашади. Энди унинг ҳаётида янги давр бошланади. Мадраса таълими шоирнинг илми, билимини чуқурлаштиради, балки ҳаётий тажрибасини ҳам чиниқтиради. Мадрасада ва ундан ташқарида бўлаётган ҳар хил ижтимоий-сиёсий воқеалар, турли-туман тўқнашувлар, зиддиятлар, адолатсизликларни кўрган Махтумқули уларга бепарқ қараб туролмас эди. Муаллиф бош қаҳрамонни мураккаб ҳаёт гирдобиде иродаси ва эътиқодини синаб кўриш мақсадида Бухоро ҳаётининг даҳшатли манзараларидан бирини чизади, шу орқали оддий халқнинг оғир қисматидан ҳам сўз очади. «Ўзбекбой зиндонда», «Дор остида» боблари шу мавзу талқинига бағишланган. Ҳар икки бобда икки инсон тақдири, бошига тушган кулфатнинг ижтимоий илдизи фош этила-

ди. Бу икки инсон ҳам Махтумқулига бегона эмас. Ўзбекбой Махтумқулининг ҳамроҳи, Бухорога шоир билан бирга келган. Доногул эса Ўзбекбойнинг синглиси, хоразмлик, бир вақтлар Эрон подшоҳи Нодирнинг сарбозлари томонидан асир олиниб, Бухоронинг қул бозорида сотиб юборилган жувон. Ўзбекбой тухматга учраб, одам ўлдирганликда айбланиб, зиндонга ташланган, Доногул ҳам шу хилдаги бир ноҳақлик туфайли банди этилган. Уларнинг ҳаёти қил устида, ё қатл қилинади ёки умрбод зиндонга ташланиши мумкин. Иккиси ҳам жазо майдонига, дор остига келтирилган. Вазият жуда қалтис. Мужрим Обид Махтумқулини бу воқеадан хабардор қилади ва шоир зудлик билан майдонга етиб келади.

Одамлар орасида туриб воқеани кузата бошлайди. Агар Ўзбекбойнинг бўйнига сиртмоқ илингудек бўлса, «Махтумқули белидаги ханжарини маҳкам тутиб, ҳамлага тайёрланаётган йўлбарсдек кўзлари оловланиб, ҳужумга тайёр турди». Жаллодлар ҳукми ижро этай-этай деб турганда, Махтумқули бўлажак ҳаракатининг оқибатини ўйлаб ўтирмай, қўлида ханжари билан майдонга ўқдек отилиб чиқади: «Агар кимдир Ўзбекбойни қатл қилишга урингудек бўлса, қалласини сапчадек узиб ташлайман» дейди. Амир ва унинг атрофидаги амалдорлар кутилмаган бу ҳолатдан довдираб қолади. Навкарлар Махтумқулини ўраб олиб банди қилмоқчи бўлганда, амир: «Тўхтанг, тегмангиз» деб буйруқ беради. Кескинлик бироз юмшайди, китобхондаги ҳаяжон ҳам бирмунча пасаяди.

Ёзувчи мазкур эпизод орқали Махтумқулининг мардлиги, дўстига садоқати, қандай оғир шароит бўлмасин, дўсти учун хлавфга қарши қалқон бўлишга тайёр инсон эканлигини кўрсатмоқчи бўлган. Ният яхши. Бироқ бу яхши ният етарли даражада бадий далилланмаган. Махтумқулининг бундай ҳаракат қилишига ўқувчини ишонтириш қийин. Китобхон бундай драматик вазиятда Махтумқулини ёзувчи талқин қилганидек, қизиққон, «қўли ханжарли, ҳужумга тайёрланаётган йўлбарс» қиёфасида эмас, балки инсонпарвар, ҳақиқатгўй, донишманд шоир тимсолида кўришни хоҳлайди. Махтумқули қурол кучи билан эмас, сўз қудрати билан вазиятга таъсир кўрсатганида бу воқеа ишончлироқ чиқиши мумкин эди.

Воқеанинг давомида бош қаҳрамон характериға хос яна бир хусусият намоён бўлади. Бухоро амири Муҳаммад Раҳим ва шоир Махтумқули бир вазиятда юзма-юз келади, савол-жавоб қилишади. Диалогда Махтумқули ижодда ҳам адолатни, ҳақиқатни ҳимоя қилишда ҳеч кимдан қўрқмайдиган, ноҳақликларга мурасасиз, золимларни фoš қилишда шеърларини қурол қилиб фойдалана оладиган ўта жасоратли шоир қиёфасида гавдаланади. Амир билан шоир мунозараси шиддатли, фикрлар олишуви мантиқан асосли, Махтумқулининг амир саволларига берган жавобларида дидилликдан ташқари, шоирнинг инсонпарварлиги, оддий халқни мислсиз кулфатларга гирифтор этган золимларга нафрати, ғазabi ҳам акс садо бериб туради. Шоир бутун ҳаёти давомида халқпарварлик ғоясига содиқ яшаган, ижод қилган, инсон манфаатларини ҳимоя қилишни олий мақсад деб билган. Бу тарихий ва илмий ҳақиқатни бадиий далиллаш учун муаллиф баъзан Махтумқулининг ўзига «сўз беради», шоир шеърларидан фойдаланиб, ушбу ғояни яна бир бор таъкидлайди. «Бошлади» радибли шеър майдонда турган амир, қушбеги, қози калон, умуман, золимларга қарши отилган ўқдек янграйди. Махтумқули майдонда халойиққа қараб дейди:

*Кўмилди дарёлар, кесилди боғлар,
Етимлар кўз ёшин тўқа бошлади.
Фоҳишадан бўлган ҳаромхўр беклар,
Юртни бир четидан йиқа бошлади.*

Бу ҳайқириқ оддий халқ қалбида хайрихоҳлик туйғуларини уйғотса-да, қонли фожиаларнинг сабабкорларини саросимага солиши табиий эди. Айниқса, шоирнинг «Шоҳларда қолмади ҳукми адолат, Золимлар тавбасиз ўта бошлади» ёки «Пайғамбар ўрнида ўтирган қози, Пора учун қўлин чўза бошлади» мисралари янграганда амалдорлар амирдан Махтумқулини зудлик билан гумдон қилишга фармон беришни сўрайди. Амир бу талабни рад этади. Махтумқули шеърининг охириги бандидаги: «Беш кун синамоққа юборди сени, Сендан бурун ўтган инсонлар қани, Ҳар ким навбатида ўта бошлади» мисралари амирни охиратни ўйлашга, гуноҳ ишлардан қўл тортишга чорлайди. Натижаси шу бўлдики, амир Махтумқулини жазолашдан воз кечади, айбсиз

дор остида турган Ўзбекбойни қатлдан сақлаб қолади, сингиси Доногулни қулликдан озод қилишга фармон беради. Бу драматик воқеанинг тугуни шундай ечим билан ниҳоясига етади.

Тўғри, бу мураккаб конфликтнинг ечимида биров сунъийлик бор. Тахт соҳиби амир Махтумқулининг охират ҳақидаги биргина даъвати билан бирданига уч «айбдор»нинг «гуноҳ»идан кечиб, «саҳоватпешалик» билан уларни озод қилиб юбориши мантиқан асосланмаган. Амир ҳар қанча адолатпарвар бўлмасин, уни ўраб турган муҳит, рақиблари тахт эгасига бундай ҳаракат қилишга имкон бериш мумкинмикин? Бу муаммо ечимида нимадир етишмаётгани сезилади. Романда Махтумқулининг Бухородаги ҳаёти кўпроқ ижтимоий-сиёсий воқеалар ичида кўрсатилади, унинг мадрасадаги таълимига тегишли эпизодлар етарли эмас. Шоир Бухорога ўқиш, илм олиш учун келган. Мақсад ҳам аниқ. Шоирнинг илмий-бадий тафаккурининг шаклланишида «Кўкалдош» мадрасасидаги таълимнинг ролини кўрсатиш. Шундай экан, Махтумқули образи социал қарама-қаршиликлар майдонида эмас, кўпроқ мадраса ҳаёти билан боғлаб талқин қилинганида мавзу тарихий ҳақиқатга янада яқинлашган бўларди. Бундан қатъий назар, роман Махтумқулининг Бухорода бўлиши, Мажрим Обид ва Нури Қозимлар билан устоз-шогирдлик муносабатлари, ўша даврнинг тарихий воқелиги тўғрисида муайян тасаввур бера олади.

Муҳаббат ва удум масъулияти талқини

Махтумқули Бухородалигида онаси вафот этгани, икки акасининг бедарак йўқолганлиги хабарини эшитиб, ватанига қайтишга қарор қилади. Шоирнинг ўз қишлоғидаги ҳаёти ҳам тинч, осойишта кечмайди. Бу ерда уни олдингидан ҳам мураккаб, зиддиятли руҳий қийноқлар кутиб турганини у ҳали билмайди. Махтумқулининг муҳаббатга, оилага, ота олдидаги масъулиятга, умуман, баъзи удумларга муносабатини кўрсатиш учун ёзувчи мураккаб бир сюжет чизиги яратади. Бу — Махтумқулининг ўз янгиси Оққизга уйланиши билан боғлиқ сюжет. Туркман адабиётшунослигида бу масала атрофида ҳар хил қарашлар бор. Биз бу ҳақда китобнинг олдинги бобида махсус тўхталгандик.

Шундай бўлса-да, яна баъзи мулоҳазаларни қўшимча қилмоқчимиз. Гап шундаки, ўтган асрнинг 60—70 йилларида туркман адабиётида Махтумқули ҳақида ёзилган баъзи роман ва қиссаларда шоирнинг оилавий ҳаёти, жумладан, янгаси Оққизга уйланиши билан боғлиқ масалалар реал факт сифатида бадиий асарларга киритилиб талқин этилди. Масалан, Г. Кулиевнинг «Ёвуз кунлар» романида тасвирланишича, Махтумқули Оққиз билан оила қуради. (Г. Кулиев «Махтумқули» романида бу мавзуни четлаб ўтган). Т. Тоғоннинг «Дурлар хазинаси» қиссасида Менглининг Шихим ҳарпиққа узатилгани ҳақида маълумот бор в.х. Лекин бу маълумотлар адабий танқид томонидан маъқулланмади, рад этилди. Хусусан, адабий танқидчи С. Муродовнинг «Асарлар қаъридан» (1978) монографиясидаги илмий қарашлари, келтирган далиллари, олимлар билан баҳс-мунозараларидаги фикрлари бу муаммога аниқлик киритишда, илмий ҳақиқатнинг қарор топишида ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди, тортишувларга барҳам берди. Бир сўз билан айтганда, бу мавзу туркман адабиёти ва адабиётшунослигининг кун тартибидан тушди. Шунинг учун бўлса керак, сўнгги йилларда туркман адабиётида ёзилган бадиий асарларда бу мавзу талқини учрамайди.

Қ. Муҳаммадризо туркман адабиёти ва адабиётшунослигидаги Махтумқули ва Оққиз муносабатига доир кейинги янгиликлардан беҳабарга ўхшайди. «Махтумқули» романида бу мавзуни яна кўтарайди. Хўш, ёзувчи бу мавзуга яна қайтиб тўғри қилдими? Бизнинг фикримизча, бу масаладаги муаллиф қарашларини бутунлай инкор қилиш унчалик тўғри бўлмас. Чунки Махтумқулининг муҳаббатга, оилага муносабатини белгилашда, шоирнинг характер қиррасини очишда бу сюжет тармоғи роман учун керакли, унинг муҳим ҳалқаларидан бири. Шунинг назарда тутиб бу ҳақда сўз юритишни ўринли ҳисобладик. Ўйлаймизки, бу мулоҳазаларимиз туркман адабиёти ва адабиётшунослигидаги Махтумқулининг оилавий ҳаётига тегишли мавжуд илмий нуқтаи назарларга ҳалақит бермайди.

«Гурбатда ғариб» драмасида ҳам Оққиз образи бор эди. Лекин Махтумқули ва Оққиз муносабатлари пьесада бироз юзаки, шоир характерини тўла-тўқис очишга хизмат қиладиган, руҳий драмасини кўрсатадиган эпизодлар романда-

гидек кўп эмасди. Романда Махтумқули ва Оққиз муносабатлари тасвири анча кенгайтирилган, образлар фаоллаштирилган, роман жанри табиатига хос бадиий компонентлар билан тўлдирилган. Воқеалар ота ва фарзанд, Махтумқули ва Оққиз, Менгли ва Махтумқули диалоглари фонида ривожлантирилади. Романнинг «Икки ўт орасида», «Отанинг шarti», «Никоҳ», «Саробга айланган муҳаббат» бобларида Махтумқулининг руҳий драмасини ҳис қилиш мумкин. Шоир қалбида икки туйғу курашади. Бир томонда, акасининг хотини, ўзидан саккиз ёш катта янгаси Оққизга уйланиш ҳақидаги отаси талаби бўлса, иккинчи томонда, муҳаббатидан воз кечиш, севган қизи Менглидан юз ўгириш. Бари бир ота олдидаги бурч, масъулият, қолаверса, удум устунлик қилиб, Махтумқули янгаси Оққизга уйланишдан бошқа чора топа олмайди, никоҳга розилик беради. Бу ўша давр ҳаётининг даҳшатли удумларидан, севишганлар тақдиридаги фожиалардан бири эди. Муаллиф бу ачинарли кўринишни жуда табиий чизган. Ёзувчи никоҳ маросимини тасвирлар экан, Махтумқулининг руҳий ҳолатига яна бир қўл солиб кўради, чорасиз қолган қаҳрамони тақдирига ўқувчини янада «яқинлаштиради», унинг дардига шерик қилади. Мана, ўша тасвир: «Махтумқули бирон бир далда бўлармикан деб, бир Човдир дўстига, бир Ўзбекбойга қаради. Кўрдик, уларнинг ҳам боши эгик. Ахир Давлатмамад мулланинг ўзи шундай қилгач, кимга айтсин дардини, кимга йиғласин? Аллоҳгами? Аллоҳ ҳам ота тарафда эди. Ота рози-Аллоҳ рози. Йигит икки ўт орасида қолди». (200-бет).

Оққиз Махтумқулига никоҳлаб берилди. Шоирнинг муҳаббати саробга айланди, энди у ҳеч қачон Менгли билан бирга бўла олмайди. Ёзувчи қаҳрамоннинг руҳий драмасини ташқи воситалар, табиат тасвири орқали ҳам тасдиқламоқчи бўлади. Гўёки табиат ҳам бу адолатсиз удумдан норози, оила, муҳаббат масаласида шоирга «ҳамдард». Шу боисдан ҳам «табиат» шоир қисматига ачиниб, у билан қўшилиб «йиғлайди». Никоҳ маросимидан сўнг шундай тасвир берилади: «Эрталаб бошланган шамол бирданига кучли бўронга айланди. Чарақлаб турган қуёш атрофда йиғилиб турган қора булутларни юзига тортиб-тортиб, чамраб олдида, қаттиқ «йиғлади». Тоғ кўчкиси бошланди, экинзорлар сув остида қолди. Юракдаги эътиқоднинг, пок севгининг

пайхон бўлиши нималарга олиб келмайди дейсиз? Давлат-мамад мулла никоҳ ўқиб бўлгач, уй эшигини очиб ташқарига мўралаган эди, шаррос қуяётган ёмғир бошини эзди. Эшикни ичкаридан ёпаркан, «Тавба» деб ёқа ушлади». (201-бет).

Бу гаплардан хабар топган Менгли ҳам «юм-юм йиғлайди», дардини кимга айтишини билмай эзилади. Бироқ, вазиятни тўғри тушунади, Махтумқулини айблашга ҳаққи йўқ, одат шундайлигини билади. Унга қарши бориш ота юзига оёқ тирашдек гап эканини ҳам англайди. Лекин бари бир муҳаббатидан воз кечишни истамайди, уни қалбида асраб сақлайди. Бу образ романда ҳаётини чиққан. Икки қалб (Махтумқули ва Менгли) муҳаббати тафсилотлари аниқ манбалар, шоир шеърлари асосида ҳаққоний тасвирланган ва у Махтумқули образини тўлдиради.

Махтумқули ва Оққиз образлари талқинига қайтиб бир мулоҳазани айтиб ўтиш лозим. Муаллиф романда Махтумқули руҳий драмасини талқин этишда Оққиз образидан восита сифатида фойдалана олган. Оққизнинг тарихда бўлгани ёки бўлмагани масаласига келсак, адабиётда Оққиз образини яратган ёзувчиларни тарихий ҳақиқатдан чекинганликда айблаш, фикримизча, унчалик тўғри эмас. Сабаби, бу образда давр руҳи, ижтимоий-маънавий ҳаётнинг баъзи томонлари, туркман халқи турмушига хос жиҳатлар, удумлар умумлаштирилиб берилганки, уларни Махтумқули яшаган XVIII асрдан ажралган ҳолда тасаввур қилиб бўлмайди. Оққиз китобхон кўз ўнгиди, аввало, ўша давр маънавий-ахлоқий ҳаётининг бир кўриниши. Бундай тажриба, афсона ва ривоятлардаги баъзи образлардан фойдаланиб яратилган асарлар адабиётимизда бор. Масалан, Уйғун ва И.Султоннинг «Алишер Навоий» драмасидаги Навоийнинг севгилиси Гули тарихий шахс эмас, халқ оғзаки ижодидаги ривоятларга асосланиб яратилган тўқима образ. Навоийнинг муҳаббатга муносабати, севгига садоқати Гули образи орқали очиб берилган. Ойбекнинг «Навоий» романида Гули образи йўқ. Лекин буни романнинг камчилиги деб кўрсатиш нотўғри. Ёки «Алишер Навоий» драмасида афсонавий Гули образини яратгани учун драматургларни ҳаёт ҳақиқатдан чекинганликда айблаб бўлмайди. Ҳар бир қалам соҳиби бу масалада ўз ғоявий мақсадидан келиб чиқиб иш кўришга,

воқеа ва образ яратишга ҳақли. У реал шахсми ёки тўқима образми, муҳими, муаллиф ифодаламоқчи бўлган ғояга мос бўлса кифоя. Шу маънода, Қ. Муҳаммадризонинг «Махтумқули» романида яратилган Оққиз образи, бизнингча, муаллиф ғояларини далиллашга хизмат қилган ва у драмадагига нисбатан анча ҳаётий ва таъсири чiqқан.

Махтумқули «Шерғози» мадрасасида

«Махтумқули» романининг қарийб ярмидан кейинги воқеалар шоирнинг Хоразм, Хивадаги «Шерғози» мадрасасидаги ҳаётига бағишланган. Махтумқулининг Хивада бўлиб, «Шерғози» мадрасасида уч йил таҳсил олгани реал факт. Ёзувчи тарихий материаллар асосида қизиқарли бадий сюжет ярата олган, XVIII аср Хива тарихига доир илмий-бадий манбаларни ҳам яхши ўрганган. Романнинг ҳар боби, ҳар бир саҳифасида Хоразм колоритини кўриб, сезиб турасиз. Очиги, бошқа бир ўлкада яшайдиган ёзувчининг ўз асарида Махтумқули образи билан боғлиқ Хоразм колоритини худда шундай шакл ва мазмунда беришига ишониш қийин. Махтумқули XVIII асрдаги Хоразмнинг ижтимоий-сиёсий ҳамда адабий муҳиtida кўрсатилади, шоирнинг дунёқараши, илмий-бадий салоҳияти шу муҳитда юксалиб шаклланади.

Махтумқулининг Хоразмдаги уч йиллик ҳаёти, «Шерғози» мадрасасидаги таҳсили, романда унинг Бухородаги фаолиятига нисбатан кенгроқ доирада тасвирланган. Асосий эътибор шоирнинг мадраса фаолиятини, толиблар, устозлари, мударрислар, маҳаллий ижодкорлар билан мулоқотларини ифодалашга қаратилган. Катта-кичик воқеалар шу мақсадга — Махтумқули дунёқарашининг шаклланиш босқичларини кўрсатишга йўналтирилган. Романда устоз-шогирдлик муносабатлари тасвирига катта ўрин ажратилган. Махтумқулининг етук шоир бўлиб етишишида мадраса таълими билан бирга, устозларнинг ҳам таъсири алоҳида бўлгани конкрет воқеалар, фактлар мисолида ёритилади. Шу ғоя ифодаси учун романга Киромий, Нурмуҳаммад Андалиб ва Паҳлавонқули Равнақ образлари киритилган. Булар ўз даври Хоразм адабий муҳиtida катта салоҳиятга эга номдор шоирлар эди. Махтумқули улар билан танишади, устоз-шогирд тутинади. Мушоираларда бирга қатнашиб, ижодини

чиништириб боради. Махтумқулидаги истеъдодни кўрган хоразмлик шоирлар уни ҳар томонлама қўллаб-қувватлайди, турли хавф-хатарлардан ҳимоя қилади. Андалиб, Киромий, Равнақ ва Махтумқули тимсолида ёзувчи ўзбек ва туркман адабиётлари илдиэларининг муштараклиги, шоирлар тақдирининг туташлиги, бир мақсад, бир ғоя учун елкадош бўлиб курашган, ижод қилган сўз санъаткорлари қиёфасини бадиий гавдалантира олган. Бу тарихий ҳақиқатнинг тасвири романда етакчи ўринни эгалайди. Жумладан, Махтумқулининг Андалиб, Равнақ ёки Киромий билан суҳбатларида, мушоираларда, уларнинг туркман шоирини ҳар хил адолатсиз таъқиблардан муҳофаза қилишдаги сатъ ҳаракатларида бу ғоянинг мукамал ифодасини кўрамиз.

Махтумқули дунёқарашини, бадиий истеъдодини «синов» дан ўтказиш мақсадида ёзувчи асарга бир эпизод киритган. Шоир нафақат шеъриятда, балки тасаввуф илмида ҳам баркамол шахс бўлгани шу «синов»да янада ойдинлашади. «Шерғози» мадрасаси. Толиблар, мударрислар, ҳамма жам. Андалиб, Равнақ, Киромий ва Махтумқули ҳам шу ерда. Суҳбат навоийхонликдан бошланиб, мушоирага уланиб кетади. Шоирлар галма-гал бир-бирдан газал ўқийди. Навбат Махтумқулига келади. У шундай бир шеър ўқийдики, мушоирани давом эттиришга зарурат қолмайди. Мушоирада голиб келган Махтумқулини ҳамма олқишлайди, талантига тан бериб, «офарин» дейди. Махтумқули олдида яна бир синов бор, мадраса мударрислиги мақомини олиш учун у яна бир «имтиҳон»дан ўтиши лозим. Шоирни имтиҳон қилдиганлар: мадрасанинг бош мударриси ва Охун. Шоирлар, алломалар, ҳамма йиғилган. Махтумқулининг шоир дўстлари, устозлари ҳам у билан бирга. Шоир мадраса мударрислигига «даъвогар» эмаслигини, толиб сифатида илм олиш учун Хивага келганини ҳар қанча тушунтиришга уринмасин, бари бир уларни кўндира олмайди. Ҳатто Киромий: «Фироғийнинг саводи қай мударрисдан кам? Унга имтиҳонсиз ҳам мударрислик мақомини берса бўлади» деб талаб қилса-да, Охун кўнмайди. Савол-жавоб бошланади. Савол беришни Охун бошлайди.

— Илмнинг аввали қайсию, охири қайсидир?..

— Илмнинг аввали Аллоҳ таолони танишидир,

*Охири эрса Аллоҳ таолони топишдир.
 — Абадий вужуднинг маъноси недур?
 Аллоҳ жамолининг кўзгуси недур?
 — Зоти мутлоқ эрур азалий вужуд,
 Ҳақ жамолин акси — кенг олам, ҳудуд.
 — Тариқат мақомин аввали недур?
 «Қуббатул ислом» бу қай макон турур?*

Махтумқули бу саволга ҳам ҳеч иккиланмасдан, шартта жавоб беради.

*— Тариқат аввали «Тавба» дер калом,
 Хоразм замини «Қуббатул ислом»! ...
 (250-бем)*

Савол-жавоб шу тарзда давом этади. Махтумқулининг исломий қарашлари, диний таълимотга муносабати тасаввуфий илм, билим савияси шу усулда «имтиҳон» қилинади. Бундай диалог яратиш учун роман муаллифидан қандай диний билим, тасаввуфдан хабардорлик талаб этилишини тасаввур қилсангиз керак. Жавобларнинг мантиқан кучлилиги, фикрларнинг салмоғи, илмий теранлиги Махтумқулини китобхон кўз ўнгига ўз даврининг илғор қарашли мутаффакири қиёфасида кўрсата олади. Диалогда муаллиф қарашлари билан қаҳрамон қарашларининг уйғунлиги, муштараклиги таъминлангани асарнинг ютуқларига киради. Чунки, муаллифнинг тафаккур уфқи қанчалик теран ва ранг-баранг, сўз юритилаётган мавзу бўйича билими-илми чуқур бўлса, у яратган образнинг дунёқараши ҳам кенг, характер хусусиятларида унутилмайдиган жиҳатлар ҳам кўп бўлади, муҳими, китобхонга бадиий-эстетик завқ бериб тасаввурини бойитади.

Махтумқулининг «имтиҳон» топшириш жараёнини янада таъсирли ва ҳаётий чиқариш учун шоирнинг ўз шеърларидан ҳам фойдаланилган, савол-жавоб мазмунига тўғри келадиганларини танлаб, сюжетга қўшилган. Махтумқули шеърлари орасида Дурди шоир билан савол-жавобга қурилган бир шеър бор. Айрим бандлари диалогнинг руҳига мос тарзда «имтиҳон»да фойдаланилган. Парча Махтумқулининг ҳар қандай фалсафий, жумбоқли, рамзий саволни ҳам еча олишга қодир, мушоҳадаси ўткир донишманд шоир бўлган.

нини изоҳлай олади. Махтумқули ва Охун диалоги билан танишиб кўринг:

— У нимадир, ёқаси бор, ёни йўқ?
У нимадир, одам ютар, жони йўқ?
— У кафандир, ёқаси бор, ёни йўқ,
Қора ердир одам ютар, жони йўқ.
— У нимадир, дарвозасиз қалъадир?
У нимадир, деразасиз бинодир?
— Ул кўнгилдир, дарвозасиз қалъадир,
У қабрди, деразасиз бинодир!...

(251-бет)

Дунёқараш, фикрлаш бобида Махтумқули ўз даврининг бетакрор қалам соҳиби, енгилмас маънавий куч бўлгани шу усулда, босқичма босқич тасвирланади. Мадраса бош мударриси ва Охун ҳамда бошқа алломалар Махтумқулини «мағлуб» этиш имкони йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, истеъдодига тан беришдан бошқа чора тополмайдилар. Ҳатто Махтумқулига кетма-кет илмоқли саволлар ёғдириб, шоирни енгилгани режалаштирган Охун ҳам Махтумқулининг донишмандлиги олдида таслим бўлади, шоирни бағрига олади ва дейди: «Баракалло! Гап йўқ, жавоблар аъло! Шерғози мадрасаси бугундан эътиборан яна бир ажойиб мударрисга кўпайди, табриклайман Махтумқули!» (251-бет)

Охун образи «Гурбатда ғариб» драмасида кўпроқ фош қилувчи образ, Махтумқулини даҳрийликда айблаб, мадрасадан қувғин қилишга уринган шахс сифатида кўринган эди. Романда бу образ бирмунча бошқачароқ, баъзи жиҳатлари (Махтумқулига, тасаввуфга муносабати назарда тутилмоқда) бироз «юмшатиброқ» талқин қилинган. У романининг умумий гоёсига мослаштирилиб, қайта ишлангани кўриниб турибди.

Илмий адабиётларда Махтумқулининг «Шерғози» мадрасасида уч йил таҳсил олгани тасдиқланган. Лекин шоирнинг мадрасада мударрислик қилгани тўғрисида бирор илмий ёки бадиий манбаларда маълумот учратмадик. Шунга қараганда, муаллиф бу воқеани ўзи тўқиган кўринади. Бу билан биз ёзувчи реал фактлардан чекинган демоқчи эмасмиз. Бундай бадиий тўқима яратишга муаллиф ҳақли. Чунки, Махтумқулидек улуғ шоир ва мутафаккирни илмий-

бадий салоҳияти, мадраса муҳитида ҳурмат-иззат қозониши, «имтиҳон»дан ўтиб, мадраса мударриси мақомини эгаллаши мантиқан асосли. Шоирнинг шу мақомга муносиблиги шубҳа уйғотмайдиган даражада тасвирланган, бадий далилланган. Айтмоқчимизки, муаллиф фақат Махтумқули ҳақидаги реал фактлар атрофида ўралашиб қолмасдан, шоир образини янада мукамаллаштиришга хизмат қилиши мумкин бўлган барча воситаларни ишга солган, тарихий воқеалик руҳидан чекинмасдан, ҳаёт ҳақиқатига мослаштириб бадий тўқима яратган. Умуман, романдаги бу воқеалар Махтумқулининг «Шерғози» мадрасасидаги таҳсил йиллари, Хоразм замини, халқи, ижодкорлари, ижтимоий-сиёсий муҳитининг туркман шоири тақдиридаги излари ҳақида яхши маълумот беришга қодир.

Икки муҳаббатни чоғиштириб

«Махтумқули» романида ўқувчини қизиқтирадиган яна бир сюжет оқими бор. Бу воқеа ҳам Махтумқулига хос баъзи хислатларни таъкидлашга, шоирнинг Менглига бўлган севгисига қанчалик содиқлигини кўрсатишга қаратилган. Тўғри, туркман романларида Махтумқули ва Менгли ўртасидаги муҳаббат тасвирига кенг ўрин ажратилган. Бир қарашда, бу мавзу талқини Қ.Муҳаммадризо романида такрорланаётгандек туюлиши мумкин. Аслида ундай эмас. Ўзбек ёзувчиси мавзуни бироз ўзгача аспектда қўйган, ҳеч бир туркман романида учрамайдиган сюжет яратган ва шу орқали Махтумқулининг ўз муҳаббатига садоқатини «синов»дан ўтказган. Ойсара образи романга шу мақсад учун киритилган. У фаросатли, маънавияти юқори, шоиртабиат қиз. Киромийнинг жияни. У романнинг бир неча бобларида иштирок этади, қаерда мушоира, адабиёт ҳақида суҳбат бўлса, Ойсара ҳам шу ерда, шеърларидан ўқиб, мушоирани қизитади. Ойсара «манаман» деган шоирлар билан ҳам бемалол беллаша оладиган талант соҳибаси сифатида романда ҳаракат қилади. Умуман, Ойсара асарнинг муҳим образларидан бири. Назаримизда, у ўша даврдаги истеъдодли шоираларнинг умумлашма қиёфаси, типик вакили. Мана шу қиз Махтумқулига кўнгил қўяди, севиб қолади. Шоирнинг уйлангани, оиласи, ҳатто севган қизи борлигини билса-да,

Махтумқулини севишда давом этаверади. Ойсаранинг кўнгил кечинмаларини Махтумқули ҳам сезади, унда ҳам қизга нисбатан илиқ бир туйғу пайдо бўлаётганини аста-секин ҳис қила бошлайди. Ёзувчи бу ҳақда куруқ ахборот бермайди, икки қалбнинг бир-бирига талпинишларини бадиий лавҳаларда, мулоқотларда, мушоираларда, адабий суҳбатларда ошкор қилиб боради. Махтумқули Ойсара сиймосида Менглини кўради. Қизнинг гўзаллиги, фаҳм-фаросати, ўзини тутишларини Менглига ўхшатади, унинг айнан нусхаси деб ўйлайди. «Ойсарага бўлган севгим - бу Менглихонга бўлган муҳаббатимдир», дейди шоир хаёлида.

Севишганларнинг кечинмаларини таъсирли ифодалаш учун муаллиф яна Махтумқули шеърларига мурожаат этади, уларнинг психологик ҳолатини кўрсатишга хизмат қиладиган мисраларини сюжетга кўчиради ва шу орқали мавзунинг янги бир қиррасини кашф этади. Махтумқули Ойсара ҳам қатнашаётган мушоиралардан бирида «Тўғриси» радибли шеърдан икки байт ўқийди:

*Эй пари, севдим сени, ўтда ёнарман, тўғриси,
Кўрмагунча гул юзингни, беқарорман, тўғриси.*

*Бу шаҳарда бир пари таърифин эшитдим, вале,
Булбулам, гул ишқиди кўп оҳи-зорман, тўғриси
(243-бем)*

Шеър тугагач, Ойсара «жон олғувчи бир ишва билан» Махтумқулига қараб: «Сўраганнинг айби йўқ, қайси бахтиёр қизга аталган экан бу шеър» деб деганини билмай қолади ва «хижолатдан қизаради». Махтумқули ҳам ҳеч иккиланмай: «Албатта, Менглихонгадир, бошқа кимга бўларди, бор ижодим шу маликага бахшида» деб жавоб беради. Шоирдан бу гапларни эшитиши билан «қизнинг рашики кўзгаб, ўтга тушган қилдек қовурилди, куйди. Бир сониянинг ичида гул юзлари сарғайиб, ёниб турган кўзларидаги ўт сўнди». Ойсарадаги бу руҳий тушқунлик уни муҳаббатидан совутолмайди, аксинча, шоирга бўлган севгиси кундан-кунга кучайиб бораверади. Ҳатто Махтумқули — «Ойсарабону, сенинг тимсолингда Менглихонни кўриб турибмен, тўғриси-ни айтсам, яширмаймен, оининг бир парчаси у, иккинчи парчаси сен! Аллоҳ таоло сени унинг нусхаси қилиб яратга-

нига таҳсинлар ўқиймен!» деганда ҳам Ойсарадаги муҳаббат ришталари узилмайди, аксига, Махтумқулига янада қаттиқроқ боғланади. Китобхон романнинг «Меҳмондорчилик» бобида яна бир ғайритабиий воқеага гувоҳ бўлади. Шоир Киромий «Махтумқулини бир чеккага тортиб» жияни Ойсара ҳақида унга: — «Қизни никоҳингизга олишнинг иложи бўлмасми» дейди. Махтумқулининг жавоби: «Бошқа бир аёлни паноҳимга ола билмаслигимнинг боиси шулки, юрагимнинг биронта нуқтаси йўқдур, Менглихон эгалламаган бўлсин, севгилим онда, ўзга юракка ўрин қолдирмаган» (380-бет).

Бундай яланғоч тасвирлар муҳаббатдек муқаддас туйғуни улуғлашга эмас, қадрсиэзланишга олиб келмасмикин? Муҳаббат мавзуси талқини романда меъёридан ортиқ даражада замонавийлаштириб юборилгандек. Назаримизда, романда Махтумқули ва Ойсара муносабатлари, севги тафсилотлари тасвирида реал воқеликдан чекиниш, маҳаллий анъана ва удумларни ҳисобга олмаслик, айниқса, хотин-қизлар қисматига доир айрим муаммолар ечимида ҳаёт ҳақиқатидан узоқлашиш ҳолатлари бор. Қизларга хос ҳаё, ибо, андиша каби ахлоқий тушунчалар инobatта олинмаган кўринади. Ойсаранинг Махтумқули билан шеърий савол-жавобларида шоирга пинҳоний муҳаббат изҳор қилиш ҳоллари учрайдики, бундай ҳаракатлар биров пардалироқ берилгани яхши. Махтумқулининг оиласи, севган қизи борлигини билса ҳам, Ойсара «қайсарлик» қилиб, шоирга бўлган муҳаббатидан воз кечишни хоҳламаслиги биров ажабланарли. Бу ҳам майли, дейсиз. Бир тасодиф туфайли ҳашар куни далада Махтумқулининг оёғини чаён чақиб олади. Ҳашарга қатнашаётган аёлу эркак, бари югуришиб келиб, шоирни бу ҳалокатдан қутқариш чораларини ахтарадилар. Бир маҳал Ойсара «ишга» киришиб кетади, бошидан рўмолини олиб Махтумқулининг чаён чаққан оёғини боғлайди ва ўша жойига «лабини қўйиб» заҳарни сўриб ташлай бошлайди. Тўғри, бундай усул билан фожианинг олдини олиш амалиётда бор. Гап ҳозир бу ҳақда эмас. Гап шундаки, далада шунча эр одамлар бўлишига қарамай, нега айнан Ойсара бу ишни бажаради? Ҳатто қайлиғининг далада ишлаб юрганига қарамай, андиша қилиб ўтирмасдан, номаҳрам кишининг оёғини ҳамманинг олдида «ўпиб» нега табиблик қилди? Бу ишни

ундан кўра ўн барабар яхши бажарадиган эр одамлар йўқмиди? Ўқувчи шундай саволларни қўйишга ҳақли, деб ўйлаймиз. Ойсаранинг Махтумқулига садоқатини, боринги, муҳаббатини ёзувчи шу эпизод орқали кўрсатмоқчи, дейлик. Лекин бу воқеа ўзини оқламаган, сунъий, ишонарсиз. Ёзувчи романга тасвир объекти бўлган даврни, у замонлардаги аёлларга хос одоб-ахлоқ меъёрларини ҳисобга олмаган кўринади.

Романда шунга яқин яна бир ошкора, яланғоч тасвир бор. Бу тасвирда ҳам муаллиф маҳаллий шароит, азалий удумларни унутганга ўхшайди. Махтумқули ватанига қайтиш тараддудида. Шоир билан хайрлашиш учун сафдошлари бир уйга тўпланишган. Ойсара ҳам шу ерда. У Махтумқулининг эл оғзидан ўзи ёзиб олган шеърларини дастхати билан кўчириб, девон шаклига келтирган. Ва девонни шоирга совға сифатида топширади. (Бу жуда ибратли, таҳсинга лойиқ эпизод. Ёзувчининг муҳим топилмаларидан бири, унутилмайдиган детал). Бундан таъсирланган Махтумқули «Ойсарага яқин келиб, унинг атиргулдек қизариб, нақш олмадек қарсиллаб турган икки яноғидан бўса олади» (386-бет). Миннатдорчилик билдиришнинг бундан пардалироқ усуллари бор эди-ку! «Икки яноғидан бўса олди» демасдан, «пешонасидан ўпди» ёки «пешонасига лабини теккизиб», миннатдорчилик билдирди, дейилганида ўқувчи бу тасвир миллий одоб-ахлоқ доирасида бўлибди, деб ўйлаши мумкин эди. Икки муҳаббатнинг чоғиштирмасидан чиқарилган бу натижадан китобхоннинг кўнгли тўлади, деб айтиш қийин. XVIII аср қизларининг бундай ҳаракат қилишига ўқувчи ишонармикин? Муаллиф, фикримизча, бу мавзу талқинини анча замонавийлаштириб юборган.

Зиддиятли воқеалар гирдобиди

«Махтумқули» романида яна бир туркум воқеалар борки, уларда образ характерининг янги қирралари билан танишамиз. Махтумқули ва халқни, халқ ва Махтумқулини бир майдонда кўрсатиш орқали шоирнинг халққа, халқнинг шоирга муносабати, иззат-ҳурмати, умумий душманга қарши курашдаги ҳамфикр ва ҳамжиҳатлиги романда ишонарли тасвирланган. Асарнинг бир неча бобларида Махтум-

қули драматик воқеалар ичида кўрсатилади, кузатувчи эмас, иштирокчи сифатида намоён бўлади. Махтумқулининг Хи-вадаги ҳаёти ҳам силлиқ кечмайди, кўпинча мураккаб воқеалар гирдобиди ўтади. Адолатсиз тузумнинг таъзийқи, уюштирилган туҳмат, фитналар шоир қисматида ўз изларини қолдиради. Шоир Махтумқули ҳамда вазир Маҳаммад-вафо тўқнашуви билан боғлиқ ўткир воқеалар икки шахс ўртасидаги зиддиятни, давр қарама-қаршиликларини бадиий умумлаштирувчи, маърифат ва жаҳолат, адолат ва ноҳақлик ўртасидаги курашнинг бадиий талқини сифатида ҳам намоён бўлади. Романдаги «Вазирнинг бад ниятлари», «Жаҳолат оқибати», «Шоирга қарши ҳужум», «Ҳаёт ва мамот ораси» бобларидаги воқеалар шоир қисмати, ўша даврнинг мураккаб ижтимоий-сиёсий шароити, зиддиятлари, ўзаро низоларнинг умумжамият, ҳар бир илғор фикрли инсонлар тақдиридаги салбий оқибатлари хусусида яхлит тасаввур бера олади. Муҳими, бу воқеалар буюк шахс ҳаётидаги драматизмни янада ёрқинроқ кўрсатишга хизмат қилади. Муҳаммад-вафо ва унинг маслакдошлари шайхулислом, муллаю эшонлар, кози калону муфти ҳамда «ислом дини қўриқчилари» Махтумқулини асоссиз айблаб, уни тошбўрон қилиб ўлдиришга ҳукм этади. Бироқ уларнинг бу ёвуз нияти амалга ошмайди. Оломон орасида турган шоирнинг дўстлари Киромий, Андалиб, Равнақ Махтумқулининг «атрофини ўраб олишади».

Бу хабарни эшитган бозор аҳли «қўлига не илса олиб, шоирни ҳимоя қилиш учун масжид сари ёпирилишади». Ўзбекбой ҳам от ўйнатиб майдонга кириб келади. Дўстларнинг қўллаб қувватлаши натижасида Махтумқули даҳшатли фожиадан омон қолади. Бу драматик воқеанинг тугуни «фитначилар»нинг мағлубияти, Махтумқули тарафдорларининг ғалабаси билан ечилади.

Муаллиф романда даврни характерлайдиган яна бир ижтимоий муаммони ёритишни унутмаган, бадиий талқинига алоҳида боблар ажратган. Бу миллий низо, қавмлар, уруғлар ўртасидаги келишмовчиликлар билан боғлиқ воқеалар тасвири. Бу воқеалар ҳам Махтумқули образини тўлдиради, шоир характериға хос баъзи жиҳатларни бадиий далиллайди. Махтумқули қавмлар, қабилалараро, уруғлараро низоларға кескин қарши чиққан, қарама-қаршиликларни туга-

тиш, қабилаларни бирлаштириш, улар ўртасида дўстлик муносабатларини ўрнатиш тарафдори бўлган, шу ғоя учун курашган ва аҳиллик мавзусида кўплаб шеърлар битган. Бу ғоя романда конкрет воқеа, образлар зиммасига юкланган. XVIII аср шароитида халқлар, миллатлар ўртасида низо чиқишидан манфаатдор, уларни бир-бирларига гиж-гижлаб, уриштириб мавқеини мустаҳкамлашга уринган ҳукмдорлар, амалдорлар ҳам оз эмасди. «Махтумқули» романида бу ҳаётий ҳақиқат реал тасвирланган. Човдурлар уруғидан бўлган Олланазар билан Ражаб ёвмут даласига сув қўйиш масаласида ўзаро келишмай қолади. Қарама-қаршилик шу даражага етдики, Ражаб ёвмут Олланазарнинг ҳақоратларига чидамай, уни белдаста билан уриб ўлдиради. Олланазарнинг қариндош-уруғлари «қонга-қон» деб Ражабнинг устига ташланиб, уни ҳам ўлдиради. Икки уруғ ўртасида қонли тўқнашув бошланиб кетади. Жаҳолат қурбонлари дафн маросимида Киромий, Андалиб, Равнақ билан бирга Махтумқули ҳам етиб келади ва тўпланган оломонга қарата нутқ сўзлайди, мусулмон билан мусулмон ўртасида бўлган тўқнашув ва бу фожиадан афсусланади, шеърларидан ўқиб, бу воқеани кескин қоралайди. Махтумқули шеърларидан кўчирилган парчалар ушбу драматик воқеалар руҳига мос, муаллиф ғоясини янада тиниқлаштириб кўрсата олган. Бундай ҳаяжонли воқеалар романда анча бор ва уларнинг ҳар бирида Махтумқули образига ўрин ажратилган, шоирнинг муайян характер белгилари шу жараёнда очилади. Романдаги «Зиммадаги оғир юк», «Яна сув можароси», «Қалъа дарвозаси олдида исён», «Темурғозининг режалари», «Суиқасд» каби боблар ҳаяжонли ва драмтик, ўша алғов-далғовли даврнинг реал ҳаётини, Махтумқулидек буюк шоир босиб ўтган мураккаб ва машаққатли ҳаёт йўлини тасаввур қилишга ёрдам беради. Яратилган ҳар бир бадий тўқима руҳидан давр нафаси сезилиб туради.

Роман охирлаб боргани сари китобхон Махтумқули тақдирига, мураккаб тугунлар ечимига қизиқа бошлайди. «Шерғози» мадрасасидаги охирги кунлар. Шоир ватанига қайтишдан олдин Паҳлавон Маҳмуд мақбарасини зиёрат қилишни, у билан «хайрлашиб» кетишни кўнглига тугади. Чунки у «ҳар жума шу даргоҳга келиб қуръон тиловат қиларди, муршиди билан бир шогирд-мурид сифатида ғойибона

«сўзлашарди», дардлашарди, сўнг енгил тортиб мадрасага — ҳужрасига бориб неки режа бўлса, бажаришга киришишни одат қилганди».

Махтумқулининг Паҳлавон Маҳмуд мақбарасига бориши эпизоди оддий тасвирдан иборат эмас. Муаллиф шоирнинг ўй-хаёллари тасвири орқали унинг қалбига қўл солиб кўради, психологик тасвирга ўрин беради. Махтумқули Паҳлавон Маҳмуд ҳақида отасидан эшитганларини бирма-бир эслайди, отаси ҳикоя қилиб берган бир ибратли ривоятни ҳам хотирасида тиклайди. Паҳлавон Маҳмуд билан турли мавзуларда ҳаёлан суҳбат қуриб, ўзини қийнаётган саволларга, жумбоқларга жавоб топгандек, маънан бойигандек сезади ўзини.

Бу психологик ҳолат талқини, бир томондан, Махтумқулининг пиру устозларга, муқаддас зиёратгоҳларга ихлосининг баланд эканини далилласа, иккинчидан, «кураги ерга тегмаган полвон бўлиб, довруғи тилларда дoston», бадийий ижод бобида, шоир сифатида тарихга муҳрланган Паҳлавон Маҳмуд меросининг авлодлар учун ҳамиша қадрият бўлиб хизмат қилаётганига исботдир. Образ психологиясини тасвирлаш орқали ҳам уни янада мукамаллаштириш мумкин эканлигини ушбу бадийий кўриниш тасдиқлай олган.

* * *

Махтумқули Хоразмдан ўз ватани — Атракка, қишлоғи Ҳожиқовушқонга эсон-омон етиб келади. Отасининг вафоти, хотини Оққиз билан бўлган совуқ муносабатлар, икки фарзандининг касалга чалиниб оламдан ўтгани — булар ҳаётнинг шоирга тайёрлаб қўйган руҳий зарбалари эди. Бу воқеалар ҳам шоир тақдирида изсиз кетмаган, романда гоҳ психологик планда ёки реал воқеалар орқали ифодаланган, яъни шу усулда Махтумқули тақдир зарбалари қаршисида «синаб» кўрилади. Ушбу мураккаб турмуш шароити сабаб бўлдимиз ёки бошқа бирор вазият тақозо этдимиз, хотини Оққиз жиддий қаршилик кўрсатишига қарамай, Махтумқули дунё бўйлаб саёҳатга чиқишга қарор қилади. Романда шоирнинг қатор чет элларда сафарда бўлгани тўғрисида тафсилот берилмайди, фақат шоир кезиб чиққан мамлакатлар ва шаҳарлар санаб ўтилади, етти йиллик саёҳатдан сўнг унинг Атрак тупроғига қайтиб келгани ҳақида айтилади.

Ёзувчи романнинг охирида яна мураккаб, драматик воқеага мурожаат этади. Махтумқулидаги руҳий дардни янада кескинлаштирадиган катта-кичик эпизодлар яратади ва шоирни шу воқеалар гирдобидида кўрсатади. Махтумқули севгилиси Менгли билан дийдорлашиш учун унинг қишлоғи томон бораётганда «элик-олтмиш кишининг яйловнинг қоқ ўртасидаги кенг арава йўлидан «типирлашиб» тобут кўтариб келаётганига кўзи тушади». Кейин билса, бу севгилиси Менглининг тобути бўлиб чиқади. Менгли Шихимбойга мажбуран узатилган бўлиб, эри уни Махтумқулига бўлган муҳаббатидан воз кечмагани учун бўғиб ўлдиради. Бу фожиали воқеа тафсилотларига романда алоҳида боб ажратилган.

Кутилмаган бу мудҳиш воқеа шоир қалбини ларзага келтиради, юрагига битмас жароҳат бўлиб муҳрланади. Бу ҳам етмагандек, Астробод хони Махтумқулини саройига олдириб, ўзига хизмат қилдириш мақсадида таклиф билан махсус одамларини жўнатган. Шоир хонга хизмат қилиш таклифини рад этгач, Махтумқули тарафдорлари билан хон сарбозлари ўртасида уруш бошланади. Қонли тўқнашувда шоирнинг яқин сафдошларидан бири, дўсти Човдирхон ҳалок бўлади. Бу даҳшатли қиргин ва унга шоирнинг муносабати, душманларга қарата ўқдай отилган шеърини сатрлари билан ҳам романга сўнгги нуқта қўйилади.

Бу воқеа «Фурбатда ғариб» драмасида ҳам бор эди. Асар Махтумқулининг хон навкарлари томонидан асир олинishi ва хон саройига олиб кетилишига доир сахна билан якунланганди. Образлар ҳам романга деярли айнан кўчирилган. Бироқ бу воқеа романда биров кескинлаштирилган, образлараро тўқнашув, конфликт, Махтумқули билан хон вакили Рустамбек ўртасидаги диалог драмадагига қараганда жиддий ва кенг тасвирланган. Махтумқулининг ватанга садоқати, она замин тупроғини хоннинг ҳар қандай иному эҳсонларидан, берадиган мартабаларидан устун қўйishi шу диалогда ўз ифодасини топган. Ва Махтумқули шеърларидан мисоллар келтирилиб, фикр мустаҳкамланган.

* * *

«Махтумқули» романининг ижобий фазилатлари ҳақида яна гапириш мумкин. Асарда фақат етакчи образлар эмас,

К. Курамбоевнинг отаси
Курамбой Норметов.
(1920—1986).

К. Курамбоевнинг онаси
Ёқитжон Отажонова.
(1924—1991).

К. Курамбоев Тошкент
давлат (ҳозирги
Ўзбекистон Миллий)
университети талабаси.
1963 йил.

К. Курамбоев курсдош дўсти (чапда) Умрзоқ Ўлжабоев
билан сой бўйида. 1962 йил.

Қорақалпоқ ва ўзбек адабиётшунос олимлари.
 Чапдан ўнгга: филология фанлари докторлари, профес-
 сорлар: А. Пахратдинов, У. Норматов, Ш. Рахматуллаев,
 Қ. Султонов ва К. Қурамбоев.
 Нукус, 1983 йил.

К. Қурамбоев адабий анжуман иштирокчилари орасида.
 2002 йил.

Туркман адабиётшунос олимлари (чапдан ўнгга:
филология фанлари докторлари Жўра Аллоков ва
Сейт Гарриев) билан.
Ашгабат, 1982 йил.

Туркман мумтоз шоири Муллонафас таваллудининг 200
йиллигига бағишланган Халқаро илмий конференция
минбарида. Тошкент, 2010 йил.

Ўзбекистон Қаҳра-
мони, Ўзбекистон ва
Қорақалпоғистон
халқ ёзувчиси
Тўлепберген
Қайпбергенов билан.

К. Қурамбоев Нукус давлат педагогика институти
профессор-ўқитувчилари орасида.
2009 йил.

К. Қурамбоев туркман
шоири ва олими,
филология фанлари
доктори Аҳмет
Маммедов билан
Ашгабат сафарида.
2008 йил.

К. Қурамбоев Ўзбекистон Қаҳрамони, археолог олим
Ғайратдин Хўжаниёзов билан.
Нукус, 2010 йил.

К. Курамбоев
филология фанлари
доктори, профессор
Баҳодир Каримов билан.
Тошкент, 2011 йил.

К. Курамбоев Ўзбекистон Қаҳрамони, атоқли адиб
Тўлепберген Қайпбергенов ҳамда ўзбек ва қорақалпоқ
олимлари билан суҳбатда.
Нукус, 2009 йил.

Кўҳнаурганч. Қутлугтемур минораси қошида.
Дошўғиз, 2005 йил.

Махтумқули ёдгорлиги қошида.
Ашгабат, 2011 йил.

К. Қурамбоев турмуш ўртоғи ва ўғли Азамат билан.
2002 йил.

К. Курамбоев онла аъзолари даврасида.
Нукус, 1981 йил.

К. Курамбоев турмуш ўртоғи Тўхтажон Жуманиёзова билан.

Оила аъзолари билан Кўҳнаурганч ёдгорликлари майдонида. 2005 йил.

К. Курамбоев невараси
Эркин билан.
2011 йил.

Кўҳнаурганч. Оила аъзолари билан Нажмиддин Кубро
мақбараси (чапда) зиёратгоҳида. 2011 йил.

К. Курамбоев туркменистонлик ижодкорлар орасида.
Дошўғуз, 2009 йил.

К. Курамбоев талабалар билан адабий-маданий тадбирда.
Нукус, 2011 йил.

Қизи, адабиётшунос олим Гуландом Қурамбоева билан.

Илмий конференцияда.
Нукус, 2008 йил.

Дўсти, адабиётшунос олим Й. Матқурбонов билан.

Талабалар даврасида.

Данагидан мағзи ширин. Неваралар оғушида.

романнинг ҳар жой ҳар жойида иштирок этадиган Андалибнинг турмуш ўртоғи Доногул, Шихимбой, мадраса мударриси Охун, суриялик аллома Нури Қозим, амир Муҳаммад Раҳим, ўзбек ва қорақалпоқ йигитлари Матёқуб, Ўринбой, Гелдиназар сардор, Термиргози ҳамда вазир Муҳаммадвафо, Туркманбой, Човдирхон сингари персонажлар ҳам юкланган вазифани муваффақият билан уддалайди, бош образнинг пухта чиқишида ҳар бирининг алоҳида-алоҳида «хизматлари» бор. Махтумқули характери ни очиш учун ёзувчи улардан мақсадга мувофиқ фойдалана олган.

Романнинг яна бир ютуғи, асарда туркман колоритининг яхши берилганида. Образларнинг номланишидан тортиб, («Менглихон» исми бундан мустасно. Чунки, туркман халқида аёллар исмига «хон» қўшимчаси қўшиб айтилмайди. Муаллиф негадир бу анъанани унутган. Тарихий-илмий манбаларда Махтумқули шеърларида ҳам «Менглихон» эмас «Менгли» деб келтирилган. Исмни ўзбекчалаштириш уни миллий белгидан узоқлаштиради) барча катта-кичик воқеалар руҳида, агар улар туркман муҳити билан боғлаб тасвирланган бўлса, Махтумқули воёга етган юртнинг нафасини сезиб турасиз. Колорит баъзи образларни туркман тилида «сўзлатишда» ёки айрим туркманча сўз ва ибораларни қўллашда эмас, балки туркман миллатига мансуб ҳар бир шахснинг характер хусусиятларида, фикрлаш тарзида, урф-одатлари тасвирида, образлараро муносабатларида намоён бўлади. Ёзувчининг реал туркман ҳаётини, одамлари психологиясини яхши ўргангани, образларни миллий рангларда тасвирлашга имкон яратган.

Романни ўқисангиз, ёзувчининг диний билимдан ҳам яхши хабардорлигига гувоҳ бўласиз. Муаллиф бу таълимотдан асар қаҳрамонлари характери ни очиш, дунёқарашидаги исломий қадриятларга муносабатини изоҳлашда, сюжетга, образларнинг фаолият мантиқига мос, ўринли фойдалана олган. Бу ҳолат Махтумқулининг мадраса мударрислари билан мулоқотларида, баҳс-мунозараларида, шунингдек, Давлатмамад Озодийнинг диний қарашлари акс этган воқеалар руҳида кўпроқ сезилади.

«Махтумқули» романини ҳар қанча мақтамайлик, унинг камчиликларидан ҳам кўз юмолмаймиз. Агар янглишмаган бўлсак, асар ёзувчининг катта наср — романдек мураккаб жанрдаги биринчи тажрибаси. Очиги, биринчи тажриба ҳамма вақт ҳам юз фоиз муваффақиятли чиқавермайди, ютуқларидан кўра нуқсонлари кўпроқ бўлиши ҳам мумкин. Шуманода, ушбу романда юқорида йўл-йўлакай кўрсатиб ўтилган баъзи нуқсонлардан ташқари, бадииятида эътироз туғдирадиган яна баъзи камчиликларни кузатдик. Фикримизча, асар композициясида изчиллик сақланмаган, воқеалар бироз тартибсиз жойлаштирилгандек. Бош ғояга унчалик боғланмайдиган, асосий қаҳрамон характерининг бирор томонини очишда роли кўринмайдиган, шунчаки воқеа учун киритилган эпизодлар учрайди.

Романнинг «Нодиршоҳ», «Элбарсхон» бобларида бадиий талқиндан кўра, ижтимоий-сиёсий воқеалар, шоҳ ва хоннинг босқинчилик ҳаракатлари, урушлари ҳақида ахборот берилади, бу воқеалар бирор жиҳатдан Махтумқулига боғланмагандек. «Қул бозори» боби ҳам қанчалик қизиқарли, таъсирли бўлмасин, Махтумқулига алоқадорлиги кўп ҳам кўзга ташланмайди.

Ёзувчи асар яратар экан, муайян ғояни ифодалаш учун афсона ва ривоятлардан фойдаланиши, уларни асар сюжетида сингдириб юбориши мумкин. Фақат шартти шуки, ривоят ёки афсона ғояга, образ характерининг бирор томонини ёритишга хизмат қилсин. «Махтумқули» романи муаллифи ҳам сюжет яратишда баъзан шу усулни қўллаган. Асарнинг баъзи жойларида бу усул ўзини оқлаган бўлса-да, айрим ўринларда сюжетда ортиқчалиги билиниб қолган. Масалан, иккинчи қисмнинг биринчи бобида Ўзбекбой Махтумқулига шоир Низомий билан подшоҳ ўртасида бўлиб ўтган ривоятни айтиб беради. Қарийб йигирма саҳифа ушбу ҳикоя тафсилотига бағишланган, уни ихчамроқ қилиб берса ҳам бўларди. Тўғри, ёзувчи ҳикоя мисолида Низомий шеърисида илгари сурилган ғоя: дунё бири кам, инсон юз фоиз бахтли бўлолмайди, бир томони доимо кемтик, деган нуқтаи назарни илгари сурмоқчи бўлган. Фикр яхши, ғоя ҳам ибратли. Бироқ у Махтумқули образига уйғунлашмайди, алоҳида бўлиб қолган, романнинг бошқа бирор саҳифасида бу ҳикоя

ёки унда айтилган фикр тилга ҳам олинмайди. Шундай экан, китобхонда ёзувчи бу ҳикояни қандай мақсадни кўзлаб сюжетга киритди экан? деган савол туғилиши табиий. Асар сюжетига зўрма-зўраки қўшилган воқеа қанчалик таъсирли ва қизиқарли бўлмасин, агар у муайян ғоянинг бирор томонини очишга, бош образнинг у ёки бу қиррасини ёрқинроқ тасаввур қилишга ёрдам бермас экан, у асар учун ортиқча «юк».

Махтумқули шеърларидан романга кўчирилган айрим парчалар воқеа руҳига унчалик мос эмас, мавжуд вазиятни, бош образнинг психологик ҳолатини далиллашга ожизлик қилади. Бу ҳол айниқса, Махтумқули қатнашган баъзи шеърининг савол-жавобларда, шоирнинг хонлар, подшолар билан мулоқотларида, шеър ўқиш жараёнларида кўпроқ сезилади. Романнинг «Гелдиназар» бобида ўқиймиз: «Махтумқули Хивада ҳам ўқиди, ҳам вақт топиб Қўнғиротда, Манғит, Гурлан, Катъқалъа, Ғозобод, Хонқа ва бошқа ҳудудларда бўлиб, шу жойларда яшаб турган туркманлар билан яқиндан алоқа ўрнатиб, уларнинг аҳволларидан воқиф бўлиб турди» (267-бет)

Махтумқулининг Хивадан ташқари, кўчирмада келтирилган ҳудудларда бўлгани тўғрисида шоирнинг асарларида, бошқа илмий манбаларда ҳам маълумотлар учрамайди. Муаллиф бу масалада қайси манбага таянди экан? «Махтумқули» тарихий роман. Воқеа манзили романда қандай берилган бўлса, китобхон шундайлигича қабул қилади, реал факт деб ишонади. Шундай экан, бу масалада тахминий гапларга эмас, аниқ далилларга таянилган маъқул.

Романда Махтумқули ва Андалиб муносабатлари талқини ҳам тарихий ҳақиқатга мос келмайди. Гап шундаки, Андалиб 1660—1740, Махтумқули 1733—1793 йилларда яшаб ижод этган. Демак, Андалиб вафот этган йиллари Махтумқули тахминан 7—8 ёшларда бўлган.

Шундай экан, етти-саккиз ёшлардаги боланинг 70—80 ёшлардаги шоир Андалиб билан мулоқат қилиши, тенг даражада фикрлаши, Хоразм адабий муҳитида, романда тасвирланганидек, бадий салоҳиятга эга бўлиши, обрў-эътибор қозониши мумкинмикан? Бизнингча, мумкин эмас. Роман муаллифи бу масалада реал ҳақиқатни ҳисобга олмаган.

Энди романнинг тили ҳақида. Гапнинг очиги, асарнинг тилига ҳавас қилиш жуда қийин. Гарчи аксарият жумлалар силлиқ, равон тузилган бўлса-да, услубий ғализликлар ҳам бор. Романнинг кўп саҳифаларида шева элементларидан фойдаланилган. Персонажлар шевада гапириши мумкин, чунки муаллиф образ нутқини индивидуаллаштириш, колорит руҳини бериш учун баъзан қаҳрамонни ўз тилида «гапиртиради». Лекин шеванинг муаллиф тилида берилиши хато. Фикримиз исботи учун баъзи мисолларни келтирамиз: «*Оқ ла-чакли аёл*» (5-бет), «*энгсасидан бир мушт еди*» (13-бет), «*қопу-ларига қизғиш гулли гилам тутилган*» (18-бет), «*ялонқот камзул*», (26-бет), «*силкма чўғирма*», (31-бет), (63-бетда сил-кма телпак, силкма пўстин» вариантлари ҳам бор), «*хумга сархум тиқиб*», (45-бет), «*чўкка тушиб йиғлади*» (98-бет), «*син солиб қарасам*» (144-бет), «*темир ёва*» (159-бет), «кумур-сқа изи», «*галинбийиси Холлигул*» (174-бет), «*эммин-орқайин*» (176-бет), «*тул қолган аёл*» (192-бет), «*шипирма телпак*» (209-бет), «*така наमत*», «*қуромишли кўрпача*» (226-бет), «*чопо-нини елвагай илдириб*» (293-бет), «икки қаватли *тарс ай-вон*» (344-бет), «*сочоқли матир*» (345-бет), «узунликдаги *йўғон болор*», (345-бет), «*қапоқларини оҳиста силади*» (416-бет)...

Мисолларни давом эттириш мумкин. Сўзлар Хоразм во-ҳаси шевасига хос эканлигини тушунган бўлсангиз керак. Ҳарҳолда ёзувчи роман тили устида жиддийроқ ишлаши керак эди. «Махтумқули» романи қайта нашр қилингудек бўлса, умид қиламизки, муаллиф унга сайқал бериб, кам-чиликларни бартараф этади.

Булардан бошқа-да, романдан камчиликлар изласак яна топилади. Бироқ асосий ниятимиз бу эмас. Бош мақсади-миз, ўзбек адабиётида илк маротаба Махтумқули ҳақида яратилган биринчи ўзбек романини қўллаб-қувватлашдан, буюк шоирга халқимиз, адабиёт намояндаларининг катта эҳтиромини, таъкидлашдан, асарни тарғиб қилишдан ибо-ратдир. Тўғри, муаллифи унчалик машҳур бўлмаган бир романга шунчалик катта ҳажмли тақриз-мақола, таҳлил ба-ғишлаш шартмиди, деган фикр хаёлингиздан ўтаётган бўлса ажабмас.

Биз «Махтумқули» ўзбек романчилигининг бетакрор на-мунаси, бадият бобида етук асар деган қарашдан йироқ-

миз. Роман юксак бадиият мезонларига тўла-тўқис жавоб бера олмаслиги мумкин. Лекин бир ҳақиқатни тан олишимиз зарур. Махтумқули ўзбек халқининг севимли шоирларидан бири. Китобхонларнинг, наинки унинг шеърияти, балки беназир инсон, буюк шоир ва мутафаккир даражасига кўтарилиш жараёнларидаги шахсий ҳаёти ва ижод йўлига қизиқиши катта эканига аминмиз. Роман шоир мухлисларининг мана шу эҳтиёжига хизмат қила оладиган асар сифатида ҳам адабиётимизда муайян ўрин эгаллашга ҳақли, деб ҳисоблаймиз. Ва Махтумқули мухлисларини ушбу роман билан танишишга чақирамиз.

КОМИЛЖОН ОТАНИЁЗОВ МАХТУМҚУЛИДАН КУЙЛАГАНДА

Махтумқули асарларининг Ўзбекистонда кенг ёйилишида халфалар, бахшилар, айрим хонандаларнинг роли катта бўлгани тўғрисида олдинги бобларда сўз юритган эдик. Мавзуни давом эттириб таъкидламоқчимизки, бу жараёни буюк санъаткор, уч қардош халқнинг ҳурматига сазовор улуғ ҳофиз, Ўзбекистон, Туркманистон ва Қорақалпоғистон халқ артисти Комилжон Отаниёзовнинг номи, ижрочилик фаолиятисиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Бундай фикрнинг жамоатчилиқ, олимлар, хонандалар ўртасида кўп маротаба айтилиб, шаклланганига кўп йиллар бўлди. Улуғ санъаткор ҳақида ёзилган мақолаларда, нашр этилган китобларда Комилжон Отаниёзовнинг ижро маҳоратига юқори баҳо берилди. Ҳукуматимиз улуғ ҳофизни «Буюк хизматлари учун» ордени билан тақдирлади. Ўзбек қўшиқчилиги тарихидаги беқиёс хизматлари илмий жиҳатдан исботланди. Й. Тўхтабоев ва С.Рўзимбоевнинг «Комилжон Отаниёзов» (1979), Ф. Зоҳидовнинг «Комилжон Отаниёзов» (1980), О. Тўраевнинг «Уч гулистон булбули» (1993) рисолаларида, шунингдек, «Комилжон Отаниёзов замондошлари хотирасида» (1998) номли мажмуада халқ ардоғидаги бу бетакрор овоз соҳиби фаолиятининг бир неча қирралари очиб берилди. Комилжон Отаниёзов яратган куй ва қўшиқлар нотаси билан «Учирдим шунқор қушимни» (1987) деган номда алоҳида тўплам шаклида нашр этилгани бастакор, созанда ва хонанда номини абадийлаштиришдаги хайрли ишлардан бири бўлди. Тўғриси, камдан кам санъаткор бундай мавқега, шарафга эришади, фаолияти ҳақида китоблар, туркум мақолалар ёзилади.

Зеро, Комилжон Отаниёзов номи, куйлари ва қўшиқлари мангуликка муҳрланган, ҳеч қачон унутилмайди, авлодларга маънавий завқ беришда давом этаверади. У яратган Хоразм қўшиқчилиги мактабидан келажакда ҳам катта санъ-

аткорлар етишиб чиқишига аминмиз. Комилжон Отаниёзов санъатнинг мана шундай баланд чўққисига чиқиб, шуҳрат қозонишида Махтумқули шеърларига басталаган куйлари ва қўшиқларининг ҳам ҳиссаси салмоқли эди. Сабаби, бирор ашуланинг мушхур бўлиши фақат хонанданинг овози ёки басталаган куйига боғлиқ эмас, қўшиқ учун танланган матн савиясига, шеър муаллифи маҳорати, салоҳиятига ҳам боғлиқ. Шу маънода, Махтумқули шеърлари Комилжон Отаниёзов қўшиқларига қанот бағишлади, санъаткорнинг элу юртда танилиб, ҳурмат қозонишига замин ҳозирлаган омиллардан бўлди.

Ҳа, К.Отаниёзов репертуарини Махтумқули шеърлари билан айтиладиган куй-қўшиқларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Ўзбекистонда Махтумқули шеърларига энг кўп куй басталаган, энг кўп ижро этишда Комилжон Отаниёзовга тенглашадиган бирор санъаткор борлиги, очиги, менга маълум эмас. Ўзбек хонадонларига Махтумқули Комилжон Отаниёзовнинг куй ва қўшиқлари орқали кириб боргани кўпчиликка маълум.

Ўзбек санъаткорлари орасида туркман халқига, санъати ва адабиётига энг яқини Комилжон Отаниёзов десак, бу ҳам ҳақиқат. Чунки, туркман халқи Комилжон Отаниёзовни худди ўз хонандаларидек қадрлайди, қўшиқларини севиб тинглайди, ҳофизга катта ҳурмат кўрсатади. Буни қалбдан ҳис қилган санъаткор ҳам туркман халқини, шоирларини кўкларга кўтариб мақтайди, Махтумқулидан ташқари Камина, Мулланафас, Сеийдий, Зелилий каби шоирларнинг шеърларини ҳам маромига етказиб ижро этди. Бу шоирлар ҳам Ўзбекистонга Комилжон Отаниёзов қўшиқлари орқали кириб келганини мухлислар яхши билади.

Санъаткор ўз даврида Туркменистонда ўтказилган бирорта адабий ёки маданий тадбирдан четда қолган эмас, албатта қатнашиб жозибали қўшиқлари билан туркман мухлисларини хушнуд этган. Комилжон Отаниёзовнинг шо-гирдларидан бири, Ўзбекистон халқ артисти Гавҳар Матёкубова 1967 йилда Ашхободда бўлиб ўтган бир воқеани эслайди. Туркменистонда ўзбек адабиёти ва санъати декадаси кунлари. Санъат усталари катта концерт намойиш этади. Дастур бўйича Комилжон Отаниёзов ҳам фақат битта ашула айтиб, саҳнадан чиқиб кетиши керак экан. Хонанда «Ўзбе-

кистоним» ашуласини айтиб, сахнадан чиқади. Бироқ беш-олти дақиқагача қарсақлар тинмайди, халқ устознинг яна сахнага қайтиб, қўшиқ ижро этишини илтимос қилишдан тўхтамайди. Концертни бошқарувчи бошқа номерни эълон қилишига томошабинлар рухсат бермайди. Комилжон Отаниёзовни яна қайта сахнага чиқариш дастурда йўқ эди. Бу вазиятни сахнанинг орқасида кузатиб турган Комилжон Отаниёзов сахнага чиқиб келади ва бошловчининг эълон қилишини кутиб турмай, Махтумқули, Камина ва Муллонафасдан бир неча қўшиқ куйлай бошлайди. Қўшиқ тугагач, халқ уни тик туриб қарсақлар билан олқишлайди. Воқеанинг давомини Гавҳар Матёкубова «Дилимизга муҳрланган сиймо» мақоласида мана бундай давом эттиради: «Шундай қилиб, концерт ниҳоясига етди. Ўшанда устоз халқнинг истак ва талабига қараб иш тутган бўлса-да, ҳангома эртасига бошланди. Декадага раҳбарлик қилаётганлардан бири устозни тартибсизликда айблаб, таънаю дашномлар билдира кетди. Бундан ғазабга келган устоз шундай сўзларни айтганди: Созандалар ҳам бамисоли куш, куш қанотсиз учолмаганидек, санъаткорнинг ҳам халқнинг хоҳиш-иродасисиз парвозини тасаввур қилиш қийин. Ўзбек халқи бир қанотим бўлса, туркман халқи иккинчи қанотимдир. Бугунги севимли халқим - туркман халқига меҳмон бўлиб келган эканмиз, уларга фақат битта қўшиқ айтибгина ўз қарзимни уза олмайман. Чунки туркман халқи тарбиялаб вояга етказган Давлатмамад Озодий, Зелилий, Махтумқули, Муллонафас, Камина каби шоирлар шеърияти менга руҳ ва оҳанг берган. Қолаверса, мен сиз ўйлаган даражада ножўя ҳаракат қилганим йўқ. Фақат халқнинг истак-талабига биноан иш тутдим».¹

Комилжон Отаниёзов халқнинг истак ва талабларини ҳамма нарсадан, ҳатто ҳар қандай расмийчиликдан, баъзи раҳбарларнинг мавқеларидан ҳам устун қўйган, жасоратли, керак бўлса, халқи фойдасига «ўжарлик» қилишга ҳам тайёр санъаткор эди. Ўрни келганда, асосий мавзу таҳлилига киришмасдан олдин, Комилжон Отаниёзовнинг шу хилдаги мустақил фикрига эга катта шахс, бетакрор овоз соҳиби,

¹ *Комилжон Отаниёзов замондошлари хотирасида*. Тошкент, Ғ. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1998., 25-бет.

юксак фазилатли инсон сифатидаги хислатларини, шахсан ўзим гувоҳ бўлган воқеаларни айтиб ўтсам, ўйлайманки, ортиқчалик қилмас. Мен Комилжон Отаниёзовни шахсан танир эдим. Ўтган асрнинг олтмишинчи йиллари биринчи ярмида Тошкент давлат (ҳозирги Ўзбекистон Миллий) университетининг талабасиман. У киши билан танишишимга элдошим, ҳозирда иқтисод фанлари доктори, профессор Абдулла ака Сафоев сабабчи бўлган. Талабалик йилларимда Абдулла ака билан кунда бўлмаса-да, кун ора учрашиб турардик. Бир неча муддат мен уларнинг уйида ҳам яшаганман. Турмуш ўртоғи, физика-математика фанлари доктори, профессор Қумри опа Сафоева ҳам ниҳоятда самимий, камтарин, меҳмондўст, олижаноб инсон сифатида менда яхши таассурот қолдирганини миннатдорчилик билан тилга оламан. Бу оиланинг Комилжон Отаниёзовлар оиласи билан борди-келдилари жуда яхши эди. Абдулла ака уч-тўрт кун Комилжон акани кўрмаса, соғиниб қоларди, албатта, у билан учрашиш учун имконият қидирарди. Улар худди оғаниндек эди.

Кунларнинг бирида Абдулла ака менга: Комилжон аканинг уйига бориб, уни меҳмонга таклиф қилиб кел, «Хоразм сувораси»ни соғиндим, Махтумқулидан эшитиб бир мазза қилайлик, деди. Комилжон аканинг Бешёғочдаги уйига бордим. Санъаткор бир гуруҳ хонанда ва созандалар билан қандайдир ашулани машқ қилаётган экан. Хонага тўғридан тўғри киришга ботинолмадим. Гапимни Комилжон акага етказишини ҳофизнинг турмуш ўртоғи Имсимой опадан илтимос қилдим. Опа: кутиб турунг, ҳозир таклифингизни айтиб чиқаман, деди. Бир пасдан кейин Имсимой опа чиқиб: ичкарига кирар экансиз, деди. Киришим билан Комилжон ака: Абдуллага айт, қозонни каттароқдан оссин, ҳаммамиз борамиз, деди атрофидаги шогирдларини кўрсатиб. Хуллас, Комилжон ака келишилган муддатда, бирикки шогирдлари билан меҳмонга келди. А. Сафоевлар хонадони Чилонзордаги «дом»лардан бирининг иккинчи қава-тида уч хонали уй эди. Эшикнинг қўнғироғи босилди. Абдулла ака эшикни очишни менга буюрди. Эшикни очсам остонада Комилжон ака ва унга ҳамроҳ бўлганлар қўлида тор ва доира билан турарди. Мен ичкарида туриб Комилжон акага кўришиш учун қўл узатгандим, лекин у киши

қўлини узатмади: остонада саломлашиб бўлмади, ташқарига чиқ, ёки биз ичкарига кирайлик, кейин қўлингни узатсанг одобдан бўлади, деди. Очиги, жуда хижолат бўлдим. Бу танбеҳона насиҳатни эшитганимга эллик йилдан ошди, лекин ҳануз унутганим йўқ, бирор жойга борсам, эшик остонасида ким биландир кўришишимга тўғри келса, бирданига мен учун бир умр сабоқ бўлган Комилжон аканинг ўша гапини эслайман ва шу дастурга амал қиламан, дарров ташқарига чиқаман ёки саломлашиш учун қўл узатаётган одамни ичкарида кутиб тураман.

Комилжон ака столда ўтиришдан кўра, пастда, кўрпачада ҳордиқ чиқаришни яхши кўрарди. Шунинг учун Абдулла аканинг иш кабинетига, полга жой қилдик. Меҳмондорчилик бошланди, ора-орада у киши икки-уч ашула ҳам айтди. Махтумқулидан ҳам куйлади. Шунда Абдулла ака Комилжон Отаниёзовнинг Махтумқули шеърлари билан айтиладиган қўшиқларининг матни билан қизиқиб қолди шекилли, шеърлар қайси манбадан олинганини сўради. Ва жавобни кутмасданоқ, ўзида сақланаётган, 1958 йилда Жуманиёз Шарипов таржимасида ўзбек тилида нашр этилган Махтумқулининг шеърлар китобини кўрсатди. Китобнинг ҳажми йигирма беш ярим босма табақ эди. Комилжон ака китобни варақлаб ўтирар экан, бу таржима китоб билан олдин таниш бўлганини, шеърларнинг ўзбек тилидаги таржималаридан кўнгли тўлмаганини, кўп шеърларнинг таржималари аслиятга ўхшамаслигини, баъзи мисолларни ўқиб, камчиликларини кўрсатгани ёдимда бор. Мен хонага кириб-чиқиб хизматда юрганимда уларнинг айрим суҳбатларини эшитиб қолардим. У пайтларда бу гапларга унчалик аҳамият бермаганман. Кейинчалик Махтумқули ижоди билан шуғулланиб, шоирнинг ўзбек тилидаги таржималарини аслиятга, Комилжон ака репертуаридаги ашулаларга солиштириб кўрганимда, жиддий фарқлар етарли эканини кўрдим ва ҳофизнинг ўша даврда айтган гаплари ҳаёлимдан ўтди ҳамда Комилжон аканинг фикрлари тўғри экан, деган хулосага келгандим. Бу мулоҳазани тасдиқлайдиган яна бир манба бор. Ўзбекистон ва Туркманистон халқ артисти Ортиқ Отажонов «Комилжон Отаниёзов замондошлари хотирасида» китобига киритилган эссе-хотирасида қуйидаги воқеани ҳикоя қилади: «Мен Махтумқули шеърлари би-

лан қўшиқлар айтиб бердим. Тугатган эдимки, шу пайтгача инграб, гапирмай ўтирган устоз (Комилжон Отаниёзов — К. Қ.) баралла баланд овозда «Махтумқулининг сўзларини нега бузиб айтасан, қаердан олгансан шеърни» — дедилар. Мен китобни айтдим. У киши жаҳл билан кўп китобларда сўзлар ноаниқ босилиб кетганини айтдилар ва сўз ёдлашда нуқта-вергулигача эътибор қилиб, маъносини чақиб, кейин музыкага солишни таъкидладилар»¹.

О. Отажонов Махтумқули шеъри билан ижро этаётган қўшигининг аниқ манбасини андиша қилиб, балки Комилжон акага айтмаган ёки айтган бўлса-да, таржимоннинг номига яхши гап бўлмас, деган фикрда эҳтимол, мақолада атайлаб тушириб қолдирган бўлиши ҳам мумкин. Менимча, ҳозир бу муҳим эмас. Муҳими шуки, О. Отажоновнинг маълумоти, Комилжон Отаниёзовнинг Махтумқули шеърларининг ўзбекча таржималар ҳақидаги эътирозларига мантиқан мос келади. Комилжон ака нафақат ўзи, ҳатто шоғирдларига ҳам Махтумқулидан айтмоқчи бўлса, таржималарга эмас, асл нусхага таянишни маслаҳат берган, талаб ҳам қилган назаримда.

Университетнинг охириги босқич талабасиман, «Ўзбек-туркман адабий алоқалари» деган мавзуда диплом иши ёзишга тайёргарлик кўриб юрган кезларим эди. Бир куни Абулла акадан: менга Махтумқулининг ўзбек тилидаги, Комилжон акага кўрсатган ўша китобингизни бериб турунг, деб илтимос қилдим. Бироқ, у шарт қўйди: сен менга Огаҳийнинг «Таъвизул ошиқин» (менда шундай китоб борлигини Абдулла ака биларди) девонини берасан, алмашамиз, деди. Мен рози бўлдим. Абдулла ака, гарчи иқтисодчи бўлса-да, мумтоз адабиётга жуда қизиқарди, баъзан мени саволга тутиб: мана бу ғазалнинг маъносини айтиб бер, ёки, бу байтда шоир нима демоқчи, ғазалдаги форсий ёки арабий сўзларни танлаб мазмунини айт, сен филологсан, билишинг керак, деб қайта-қайта сўрашдан чарчамасди. Айримларини айтсам, баъзиларини билмасдим. Лекин Абдулла аканинг ўзи билмаганларимни ўргатар эди. У Шарқ мумтоз адабиётини яхши идрок эта оларди. Бир вақтлар Комилжон Отаниёзов

¹ *Комилжон Отаниёзов замондошлари хотирасида*. Тошкент, Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1998., 16-бет.

қўлига олиб варақлаган, фикр билдирган, Махтумқулининг илк маротаба ўзбек тилида босилиб чиққан бу китоби ҳозир ҳам менинг қўлимда, кўзнинг қорачигидек асраб келаяпман. Китоб доимо менинг иш столида туради. У илмий фаолиятимда жуда зарур манбалардан бири бўлиб хизмат этганини мамнуният билан таъкидлайман.

Тошкентда яшаган қарийб ўн йиллик талабалик, аспирантлик, илмий ходимлик фаолиятим давомида Абдулла ака Сафоев ва унинг умр йўлдоши Қумри опа Сафоевалар сабаб Комилжон ака билан кўп маротаба учрашиш, жуда яқиндан мулоқатда бўлиб, суҳбатларини олиш, қўшиқларини эшитиш бахтига муяссар бўлганимга ҳозир ҳам хурсанд бўлиб юраман. Буюк хонанда, беназир инсон билан ҳар бир учрашув мендек оддий бир талаба ёки аспирант учун катта шараф бўлганини у пайтларда чуқур ҳис қилмаган бўлсам-да, бу дақиқалар нақадар олтинга тенг бўлганини ҳозир соғинч билан эслайман. Комилжон Отаниёзов Абдулла акаларни-кига меҳмонга келганида, албатта, ёнида тори бўларди. Батзан Имсимой опа билан бирга ташриф буюрарди, унда ҳам торини унутмасди. Суҳбат орасида Махтумқулидан, бошқа мумтоз ашулалардан ижро этарди. Абдулла ака эса бу ашулаларни магнитофон тасмасига тушириб оларди. Унинг уй архивида Комилжон Отаниёзовнинг жонли ижродаги, ўнлаб, балки ундан ҳам кўп қўшиқлари ёзилган кассеталар борлигини биламан. Уйига бирор меҳмон келгудек бўлса, у албатта Комилжон аканинг жонли ижродаги қўшиқларини қўйиб берарди. Абдулла ака бир куни кассеталарнинг баъзиларини менга бериб: кўчириб ол, келажакда эшитиб турасан, деди. Мен кассеталар нусхаларини кўчириб олдим ва ҳозир ҳам уларни ардоқлаб сақлаб келаман, тез-тез эшитиб ҳам тураман. Ва ҳар тинглаганимда қўшиқлар ёзиб олинган ўша дақиқалар, улуғ санъаткорнинг нурли сиймоси кўз олдимда гавдаланади ва Комилжон аканинг охирати обод бўлсин, деган фикр хаёлимдан ўтади.

Бир воқеа ҳеч ёдимдан чиқмайди, эсласам ҳозир ҳам ҳайратга тушаман, Комилжон аканинг жасоратига, эътиқоди мустаҳкамлигига қойил қоламан. Ўша йилларда «Комилжон Отаниёзов намоз ўқирмиш» деган гаплар онда-сонда қулоғимга чалиниб турарди, лекин бу гапларга ишонмасдим, бўлиши мумкин эмас, деб ўйлардим. Бу гапнинг тўғри

ёки нотўғрилиги ҳақида Абдулла акадан сўрашга жазм этолмадим. Бир куни Комилжон ака оиласи билан Абдулла ака-никига меҳмонга келди. Меҳмондорчилик қизиб турган паллада Комилжон ака деразадан ташқарига тез-тез қарай бошлади чамаси, куннинг қайси томонга оғаётганини билгиси келди, шекилли. Абдула ака Комилжон Отаниёзовнинг бу ҳаракатини, ниятини дарров сезд: Комилжон аканинг номоз ўқийдиган вақти келган кўринади, нариги хонага чиқамиз, деди ва номоз ўқиш учун атайлаб тайёрлаб қўйган янги, ишлатилмаган материални Комилжон акага келтириб берди. Биз қўшни хонага чиқиб ўтирдик. Номоз ўқилиб бўлингандан кейин, хонага яна қайтиб кирдик. Комилжон ака: ўтиринглар, бир оят ўқиб юборайлик, деди. Ширин овози билан жуда таъсирли бир оят ўқиди, яхши тилаклар билдириб, юзига фотиҳа тортди, биз ҳам яхши ниятларга қўшилиб «омин» қилдик. Мени ўша пайтда (ҳозир ҳам) ҳайратга солган нарса шу бўлдики, шўро тузуми мафкураси динга қарши қилич яланғочлаб турган, наинки рўза тутиш, намоз ўқиш ёки бошқа диний анъаналарни қўллаш, ҳатто қабристонларга бориб ўтганларнинг руҳига тиловат қилиш, бирор диний маросимни ўтказиш кескин ман қилинган бир шароитда, шундай тадбирларга ташаббускор ёки иштирокчи бўлганларни таъқиб қилиб, ҳатто жазолаб турган бир вазиятда атоқли санъаткор Комилжон аканинг диний қадриятларга эътиқод қўйиб, унинг айрим фарзлариини адо этиб келаётгани, менинг назаримда, ҳақиқий маънодаги мардлик ва жасорат эди. Комилжон ака ҳар қандай шароитда ҳам эътиқодидан қайтмайдиган, ихлос қўйган, режалаштирган тадбирини, албатта, амалга оширишда ҳеч кимдан ва ҳеч қандай сиёсий зуғумдан кўрқмайдиган, соф виждонли, тўғри сўз инсон бўлганини бошқа вазиятларда ҳам бир неча бор кўрганман. Меҳмонлар кетгандан кейин Абдулла ака менга: Комилжон аканинг намоз ўқиганини бирор жойда гапириб юрма, деди. Абдулла ака билан Комилжон Отаниёзовлар уйига борганимизда, баъзан Комилжон аканинг елкасига чопонини ташлаб, қўлида қумғони билан намоз ўқиш тадбирига тайёргарлик кўраётган фурсатларига ҳам дуч келиб қолган кунларимиз бўларди. Ва Комилжон аканинг диний қадриятларга бўлган садоқати мени қойил қолдиранди.

Юртимизда Комилжон Отаниёзов мухлислари кўп, албатта. Бироқ менинг шахсий кузатишимча, санъаткорга эътиқод қўйган, қўшиқларини севиб эшитадиган, хонанда тақдим этган нодир ёзувларни бебаҳо хазинадек ардоқлаб сақлаб келаётган, насиҳатларини қалбига жо қилиб, тез-тез такрорлаб турадиган, ҳофизнинг фазилатларини, санъатини бошқаларга ҳар қадамда улги қилиб кўрсатишдан чарчамайдиган иқтисод фанлари доктори Абдулла Сафоевга ўхшаган, бутунлай бошқа соҳа мутахассисини, олим мухлисни топиш анча қийин бўлса керагов! Комилжон Отаниёзовдаги мардлик, сахийлик, камтаринлик, санъатга ҳалол хизмат қилиш каби улуг фазилатлар Абдулла акани буюк ҳофизга яқинлаштирган чамаси. Комилжон Отаниёзов ҳам Абдулла аканинг бу интилишини ҳурмат қиларди, қадрлар эди. Шу муносабат билан ўзим гувоҳ бўлган баъзи воқеаларни эслаб ўтмоқчиман. Комилжон Отаниёзов ҳаётда ўта сахий, молдунё деб уринавермайдиган, топган-тутганини кўпроқ бевабечораларга сарфлашни кўнглига тугган инсон экани, бирор одам тўйга хизматга чақирса, айрим санъаткорлардек, «фалон берасан» деб савдолашмайдиган, моддий жиҳатдан ўртачароқ ёки ундан ҳам паст оилаларнинг тўйини ўтказиб беришга тўғри келиб қолгудек бўлса, чин ихлоси билан хизмат этиб, кўнглини кўтаргани, тўй эгасидан ҳеч нарса таъма қилмай, аксинча, тўйга тушган, ўртадан тўпланган пулни ҳам рўмолга ўраб тўй эгасига топшириб, ҳамманинг олдида фотиҳасини олгани ҳақида кўп гаплар юради, китобларда, хотираларда ҳам ёзилган. Ўзим ҳам ёшлик пайтимда хонанданинг бундай сахийлигига гувоҳ бўлганман. Комилжон Отаниёзов қишлоғимиздаги бир тўйга келганини кўрганим эсимда бор. У пайтларда биз бундай ҳаракатнинг моҳиятини унчалик тушунмасдик. Кейин англадимки, бу Комилжон аканинг юксак инсонпарварлиги, сахийлиги ва энг асосийси, оддий одамларга нисбатан ҳурмати, меҳрининг ифодаси экан. Комилжон Отаниёзовнинг халқ ардоғида бўлишининг яна бир сири шунда-яъни, халққа чин ихлоси билан хизмат қилишида экан-да, деган хулосага келдим. Тўғриси, бундай бахтга эришиш ҳамма санъаткорнинг қўлидан келавермайди.

1961 йили бўлса керак. Абдулла ака уйланадиган бўлди. Тўй амакиси, машҳур тилшунос олим, профессор Аҳмад ака

Сафоевнинг уйи (Рилеев кўчаси, 24-уй)да ўтказилиши режалаштирилди. Мен университетнинг биринчи курсида ўқийман. Тўйнинг бошланишидан то охиригача хизматданман, барча тадбирларга гувоҳман. Тўйбоши Комилжон Отаниёзов. Келинни олиб келиш учун ҳам Тошкент вилоятининг Янги йўл шаҳрига Комилжон ака бош бўлиб борди. Агар янгилишмасам, бўлажак келин (Қумри опа Сафоева)нинг онаси ёлғиз турарди, уйлари ҳам оддийгина эди. (Тўйдан кейин Абдулла акалар оиласи билан бу уйда тез-тез бўлиб турардик. Хонадон соҳибаси жуда ҳам оддий ва баъмани аёл эди) Комилжон ака келиннинг хонадонига тўй тадбирларига ҳам бош-қош бўлди. Ашула айтиш керак бўлса ашула айтди, фотиҳа бериш лозим бўлса фотиҳа берди, қандай тадбир бўлса ҳам Комилжон ака қўёв томоннинг энг яқин кишиси сифатида тик турди. Кечқурунги базм ҳам Комилжон ака бошчилигида жуда мазмунли ўтди. Коммуна Исмоилова ва яна бир неча санъаткорларни Комилжон ака ўзи билан бошлаб келиб, тўйнинг ғоят мазмунли ўтишига катта ҳисса қўшди, худди ўзининг оға-инисининг тўйидек хизмат қилди.

Бундай олижаноблик, ҳолис хизмат кимнинг бўлса-да қалбини севинчга тўлдиради, буюк санъаткорнинг буюк одамгарчилиги олдида бош эгса арзийди. Айниқса, Абдулла ака Комилжон Отаниёзовнинг бу фазилатидан хурсанд эди.

Комилжон аканинг ҳолис хизмати доираси ҳам, манзили ҳам катта. Талабалик йилларимизда гуруҳимиз сардори ташаббуси, кўпчилик талабаларнинг ихлоси билан «Ёш томошабинлар» театрининг эски биносида икки марта Комилжон Отаниёзов фақат биз талабалар учун бепул концерт берди. Икки ярим, уч соат атрофида қўшиқлар куйлади, шогирдлари рақс намойиш этди. Энг номдор шогирдларини талабаларга хизмат қилишга сафарбар қилди. Буюк ҳофизнинг бу олижаноб, ҳолис хизматини наинки мен, балки курсдошларимиз ҳозир ҳам хурсандчилик билан эслашига ишончим комил. Комилжон ака бундай хайрли ишларни ҳолис, ҳеч қандай таъма қилмай бажарарди. Буюк ҳофизнинг яхши инсон сифатида ҳам эл оғзида «достон» бўлишининг бир сабаби шу эмасмикин?...

Абдулла ака Комилжон Отаниёзов билан учрашишни ёки унинг уйига боришни режалаштирса, мени излаб топарди

ва эргаштириб кетарди. Қачон бормайлик, Комилжон ака уйида баъзан шогирдлари, айрим вақтларда ёлғиз ўзи ё куй яратаётган, ёки китоб varaқлаб ўтирган ё шеър машқ қилаётган пайтларига дуч келардик. Агар бизлар борган куни бирор жойда концерти режалаштирилган ёки бирон тўй-базм ўтказиб беришга таклиф қилинган бўлса, бизларни ҳам «Зим» машинасига ўтказиб олиб кетарди, ашула эшитиб, хурсанд бўлиб қайтган кунларимиз кўп бўларди. Ёз кунларидан бири эди. Абдулла аканинг уйига қўнғироқ қилсам, у: тез етиб кел, Комилжон ака ТошМИ (ҳозирги Тошкент тиббиёт академияси) санаторийсида даволанаётган экан, ҳол-аҳвол сўраб келамиз, деди. Мен етиб келгунимча Абдулла ака сумкага нималарнидир солиб тайёрлаб қўйган экан. Шифохонага олиб бориладиган мева-чевалар бўлса керак, деб ўйладим-да, сумкани кўтариб олдим. Бизларга физик олим, ҳозирда академик Мухтор Саидов (у ҳам Абдулла ака орқали Комилжон ака билан танишганди, борди-келдиси бор эди) ҳам қўшилди. Мухтор ака Комилжон Отаниёзовга совға деб икки пачка (қадоқ) ҳинд чойи олди. У замонларда ҳинд чойи дўконларда кўп ҳам топилавермайдиган тансиқ, ноёб неъматлардан бири эди. Хуллас, учаламиз манзилга етиб бордик. Комилжон ака турмуш ўртоғи Имсимой опа билан бир палатада даволанаётган экан. Абдулла ака сумкадаги мен «мева-чева» деб ўйлаган нарсаси - магнитофонни чиқариб, Комилжон Отаниёзов ашулалари ёзилган кассетани жаранглатиб қўйиб юборди. Имсимой опа Мухтор ака келтирган ҳинд чойидан дамлаб келиш учун чойнакни кўтариб ташқарига чиқиб кетди. Ёз ойлари эмасми, палатанинг барча ойна-эшиклари очиб қўйилган эди. Овоз палатадан ташқарида ҳам эшитилаётган эди. Комилжон ака бироз ўнғайсизланди: ойна-эшикларни ёпинглар, қўшиқ сизларга ёққани билан, бошқалар хушламаслиги мумкин, товушини секинлатинг деди.

Комилжон ака қўшиқни завқ билан эшитди, яна икки-уч ашулани ҳам тинглади. Бир маҳал магнитофонга ишора қилиб: Махтумқулидан борми? деб сўраб қолди. Бўлса «Меҳмондир»ни қўйинглар деди. Англадикки, хофиз бир вақтлар ўзи куй басталаган ва ўзи маҳорат билан ижро этган Махтумқулининг «Кўзга меҳмондир» қўшиғини назарда тутмоқда эди. Абулла ака кассетани орқага-олдинга айлан-

тириб, ниҳоят «Меҳмондир»ни топди ва баландроқ овозда қўйди. Қўшиқни Комилжон ака бироз маъюсроқ кайфиятда тинглаётгандек туюлди менга. Қўшиқ боис улуғ санъаткорнинг ҳаёлидан нималар кечаётганини ўша пайтда тушуна олмаганман. Лекин шеърдаги «Қариганда кетар белнинг қуввати, Йигитликнинг зўри тизга меҳмондир», ёки «Ҳар неча яшасанг ернинг юзида, Одам ўғли бир-бирига меҳмондир» каби мисралар хонанда ҳаёлини банд этганига аминман. Дунё бевафо, ҳамма нарсa ўткинчи, бир кун келиб интиҳосига етади, инсон тақдири ҳам шундай, абадий нарсанинг ўзи йўқ, тирикликда ҳамма нарсанинг қадрига етинг, бир-бирингизни эъзозланг, асранг деган Махтумқулининг ўта ҳаётий гаплари Комилжон Отаниёзов руҳиятига таъсир кўрсатмаслиги мумкинмикин? Менимча йўқ. Боз устига, Комилжон ака ўша даврларда бироз хасталаниб, ижоддан, ижродан узоқлаша бошлаган йилар эди. Шундай ҳолатда инсон насихат қўшиқларни кўпроқ тинглашга мойиллик сезса керак. Комилжон аканинг ўша пайтда Махтумқулидан эшитишга эҳтиёж сезганини мен шу билан изоҳлаган бўлардим.

Қўшиқ тугагач, Комилжон аканинг юзи бироз ёришди. Яна баъзи қўшиқларни эшитди. Имсимой опа дамлаб келган чойни мақтаб-мақтаб ичиб, санъаткор кайфиятини кўтарадиган ҳазил гаплар ҳам айтилди. Комилжон ака магнитофон, қўшиқлар учун Абдулла акага миннатдорчилик билдирди. Зиёратга келганимиз учун ҳаммамизга раҳмат айтди. Комилжон аканинг тезроқ тузалиб кетишига тилак билдириб, у билан хайрлашдик. Кейин билсам бу менинг Комилжон Отаниёзов билан бир хонада, юзма юз кўришишимнинг сўнггиси экан.

Ҳа, чин маънодаги халқ артисти, беназир инсон ва хушовоз хонанда, созанда, туркман халқи, адабиёти ва санъатининг яқин дўсти, фидоий тарғиботчиси Комилжон Отаниёзовга замондош бўлганимдан, у билан ҳатто бир неча марта юзма-юз сўзлашганимдан ғоят мамнунман. У киши билан учрашганимдаги ўзим гувоҳ бўлган айрим маълумотларнигина ҳикоя қилдим. Бу ҳақда яна гапириш мумкин эди. Бироқ китобнинг илмий йўналиши бундан ортиқ материални кўтармайди. Бу алоҳида тадқиқот мавзуси. Комилжон Отаниёзов ҳақида кўп мақолалар, ҳатто рисоалар ҳам ёзилди, хотиралар китоби чоп этилди. Булар, албатта,

тахсинга лойиқ. Абдулла ака Сафоев бундан кўп йиллар олдин менга: Комилжон Отаниёзов ҳақида, албатта китоб ёз, деб тайинлаганди. У билан ҳар учрашганимизда: Комилжон ака ҳақидаги китобни қачон ёзасан деган саволни беради: - Сен Комилжон акани яхши биласан, кўп суҳбатларида бўлгансан, уйда Комилжон акани бир неча марта бирга меҳмон қилдик, ўзимиз ҳам уларникига кўп марта бордик, тўйларга, концертларга сен билан мени бирга эргаштириб борди, шу пайтларда кўрганларинг изсиз қолиб кетмасин, китоб қилиб ёз, деб ҳар кўрганда эслатарди. Ҳатто, бир йили Комилжон аканинг Урганчдаги уйида ўтказилган тўйга борганимизда ҳам Абдулла ака шу гапни ёдимга солди. Тўй тугагач, машинада Тошҳовузга қайтадиган бўлдик. Комилжон ака хайрлашиш ва кузатиб қолиш учун ташқарига бизлар билан бирга чиқди. Машинага яқинлашганимизда, Абдулла ака Комилжон Отаниёзовга қараб: Каримбой сиз ҳақингизда китоб ёзаяпти, деб юборди. Комилжон ака енгил табассум билан раҳмат деди ва отангга салом айт, деб қўшиб қўйди (У пайтларда отам жамоа хўжалиги раиси эди. Комилжон ака отамни шахсан танимаса ҳам Абдулла акадан эшитган бўлса керак, деб тахмин қилдим). Афсуски, мен Абдулла аканинг бу топшириғини амалга ошира олмадим. Бу ишга ўзимни тайёр эмасман, деб ҳисобладимми ёки масъулиятдан чўчидимми, ҳозир аниқ айтолмайман. Лекин Комилжон Отаниёзов хотираси олдидаги қарздорлик ҳисси, хонанда ҳақида бирор нарса ёзиш фикри мени ҳеч қачон тарк этмаган. Зеро, у ҳақда алоҳида рисола ёзмаган бўлсам-да, ўзбек-туркман адабий алоқалари, жумладан, Махтумқули ижодига бағишланган мақолаларим ёки китобларимнинг деярли барчасида Комилжон Отаниёзов номи, туркман адабиётини, айниқса, Махтумқули ижодини тарғиб қилишдаги беқиёс хизматларини тилга олиб, баъзи фикрларимни баён этганман. 1977 йилда (декабрь ойида) «Уч гулистон булбули»нинг олтмиш йилик таваллуд санаси муносабати билан Қорақалпоғистон радиоси ва телевидениеси орқали эшиттиришлар ва кўрсатувлар ташкил этганим, ўзим сценарий ёзиб, ўзим бошловчи сифатида буюк ҳофиз фаолиятини ёритганим, шахсий архивимда сақланаётган Комилжон аканинг ноёб ашулаларини илк маротаба эфирга берганим, озгина бўлса-да, кўнглимга таскин бера-

ди, улуг инсон ва бетакрор санъаткор руҳи олдидаги маънавий қарздорлик ҳиссини жиндай бўлса-да, енгиллатар, деган умиддаман. Китобнинг мазкур бобига қўшимча тарзда киритилган эссе-хотиралар ҳам, умид қиламанки, сизни бефарқ қолдирмайди, серқирра инсон ҳақида билганларингизга оз бўлса-да, қўшимча маълумот бўлиб хизмат этади.

* * *

Комилжон Отаниёзов Махтумқулидан энг «кўп ва ҳўп» куйлаган, Ўзбекистонда шоир номи ўзбек қўшиқчилиги тарихида қолишига ҳисса қўшган беназир хонанда, созанда ва бастакор бўлиб халқимиз хотирасида яшамоқда. Ф.Зоҳидов «Комилжон Отаниёзов» китобининг охирида «Санъаткор репертуаридан» сарлавҳаси остида хонанданинг Махтумқулидан ижро этган ўттиз тўққиз шеърининг номи берилган. Бизнингча, бу ҳали санъаткор репертуаридаги Махтумқули шеърлари билан айтиладиган ашулаларнинг ҳаммаси эмас. Баъзи манбаларда тилга олинишича, хонанданинг Махтумқулидан айтган қўшиқларининг сони элликдан ошадди. Махтумқули шеърларига санъаткор ўзи куй басталаб айтган ҳар бир қўшиғи ижро бобида кашфиёт десак муболага эмас. Баъзи ашулаларнинг ижро тарихи узоқ йилларга бориб тақалса-да, худди кеча ёки бугун куйлангандек, мухлисларга завқ бериб келмоқда. Ҳар куни эшитсангиз ҳам яна эшитгингиз келаверади, асло зерикмайсиз. Бунинг сабаби хонанда қўшиқларни катта масъулият, юксак маҳорат ва энг муҳими, қалбдан жонли куйлаганидир. Санъаткорнинг қўшиқчилигимиз тарихидаги буюк хизматларидан бири ҳам шу.

Комилжон Отаниёзов Махтумқулидан куйлашни ўтган асрнинг ўттизинчи йиллари охирларидан бошлагани хусусида манбаларда қайдлар бор. Шоир шеърлари ҳали ўзбек тилига таржима қилинмасдан анча илгари Хоразмда оммалашганди, халфалар, бахшилардан ташқари девон ёки тўплам шаклида айрим мухлисларнинг қўлида сақланган, эл орасига қўлёзма ҳолида ҳам ёйилган, қўлмақўл ўқилган. Шоир қўлёзмаларининг Ўзбекистонда сақланаётган аксарият нусхалари XIX асрда Хоразмдан топилгани ҳақида китобнинг олдинги бобларидан бирида айтган эдик.

К. Отаниёзовнинг отаси Отаниёз охун ўз даврининг зиёиларидан бўлган. Мумтоз адабиётни яхши билган ва ўзи ҳам «Ниёзий» тахаллусида газаллар ёзган, девон тузган. У XIX аср Хоразм адабий муҳитининг таниқли шоирларидан бири бўлган.

Шундай салоҳиятли ижодкорнинг ўз даврида Махтумқулидек машҳур шоир шеъриятидан беҳабар қолиши, ўқимаган бўлиши мумкинми? Демокчимизки, Шарқнинг бошқа номдор шоирлари қаторида Отаниёз охун кўлида Махтумқулининг шеърий девони ёки шеърлари бирор шаклда мавжуд бўлган. Бу эса К. Отаниёзов Махтумқули бадиий мероси билан танишишни илк маротаба отаси орқали амалга оширган, шоир шеърларини отасидан ўрганган, деган фикрни айтиш учун асос беради.

Махтумқули шеърларининг ўзбекча нусхалари мавжуд бўлмаган шароитда аслиятни ўзбекчалаштириб, куйга мослаб ижро этиш ҳамманинг ҳам кўлидан келавермайди. Бундай вазиятларда хонандадан ижро маҳоратидан ташқари, шоирлик талант ҳам талаб этилади. Махтумқулидек донишманд шоир шеърлари маъно-мазмунини, маҳоратини бузмасдан, аслига ўхшатиб куйга солиш, ижро этиш учун К.Отаниёзовда хонандалик истеъдод, шоирлик талант ҳам етарли эди. У ўта масъулиятли бу вазифани муваффақиятли уддалади. Шеърларнинг мазмунини, вазни ва оҳангини сақлаган ҳолда, яхши ўғирди ва талант билан ижро этди. Махтумқулининг «Ошиқ бўлмишам», «Айрилма», «Сўхбат яхшидир», «Ватанни тарк этиб кетувчи бўлма», «Меҳмондир», «Кўринг», «Эл яхши», «Бўлмас» ва бошқа шеърлари К.Отаниёзов ижросида ўзининг иккинчи умрини яшамокда. Шеърларнинг кўпчилигига хонанданинг ўзи куй басталагани эса узукка кўз қўндиргандек бўлди.

Комилжон Отаниёзов репертуаридаги Махтумқули шеърларининг барчаси яхши ўзбекчалаштирилган, таржима сифатига жиддий эътироз билдира олмаймиз. Қўпол хатоликлар йўқ. Хонанданинг ижро жараёнидаги яна бир маҳоратини айтиб ўтиш зарур. Санъаткор баъзан шеър матнига ижодий муносабатда бўлади, куй талаби билан айрим бандлар ёки мисраларни, мазмундан узоқлашмаган ҳолда, ўзгартириб айтади, мисраларга сайқал беради, силлиқлаштиради. Мисолларга назар ташлаб кўрайлик.

Махтумқули:

*Хатам болуп, гунде гызыл беренден,
Көңулде эдилен хуммет ягшыдыр.
(1 т., 112-бет).*

К. Отаниёзовнинг ижро варианты:

*Кунда Хотам бўлиб қизил бергандан,
Сўралган вақтида ҳиммат яхшидир.*

Ўзгариш катта эмас, «кўнгилдаги ҳиммат» сўз бирикмаси «сўралган вақтида ҳиммат» деб ўзгартирилгани тингловчига аниқ ва тез етиб боради. Ёки Махтумқулининг «Кўринг» радибли шеъридаги:

*Мерт йигит мыхмана гөвсуни ачып,
Намардың өйүнден гачышын гөрүп! —
(1 т., 170-бет)*

мисралари К. Отаниёзов ижросида сал бошқачароқ янграйди:

*Мард йигит меҳмонга кўксини очиб,
Номарднинг меҳмондан қочишин кўринг!*

«Уйдан қочиш» билан «Меҳмондан қочиш» мазмунан яқин, бироқ уларда қисман фарқ ҳам бор. Мисралар меҳмонни кутишдаги мардлик ва номардлик ҳақида. Шундай экан, мисранинг «меҳмондан қочишин кўринг»га ўзгартирилиши биринчи мисранинг мазмунига зид эмас, мантиқан мос, маъно янада тиниқлаштирилган.

К. Отаниёзов Махтумқулининг қайси шеърини қўшиққа айлантирмасин, ижодий муносабатда бўлишга, куй тақозоси билан қўшимчалар киритишга жазм этади. Лекин санъаткор киритган бу ўзгартиришлар шеърнинг мазмунига ҳам, бадийятига ҳам салбий таъсир кўрсатмаган, балки қўшиқнинг янада жарангдор, тингловчи қалбини сеҳрлайдиган хусусият касб этишини таъминлаган. Махтумқулининг ватанпарварлик мавзусидаги «Айрилма» радибли шеъри шоир ижодининг, қўшиқчилик санъатимизнинг бетақрор намуналаридан бири. Шеър мухлислар қалбига К.Отаниёзовнинг қўшиқчилик маҳорати орқали кириб борганини ҳеч ким инкор этолмаса керак. Очиги, ҳали ҳеч бир хонанда

«Айрилма»ни К. Отаниёзов даражасида куйлагани йўқ. Ҳофиз шеърга ўзи куй басталаб, ўзи ижро этиш жараёнида ижодий ёндашган унга баъзи ўзгартиришлар киритган. Қўшиқнинг миллионлар қалбига жо бўлиб қолишида хонанданинг шеърга сайқал бергани ҳам, назаримизда, сабаб бўлган.

К.Отаниёзов Махтумқулининг баъзи шеърларини кўшиққа солиб куйлаётганда ўзи ҳам шеърдан таъсирланиб мисралар, ҳатто бандлар ижод этган ҳолатлари кўп учрайди. Масалан, Махтумқулининг «Яхши» радифли туркум шеърлари борлигини биламиз. К. Отаниёзов бу шеърларнинг баъзиларига ўзи куй басталаб, ижро этган. Шеърларнинг ифода усуллари, гоёвий-бадий хусусиятлари шоиртабиат хонандани бефарқ қолдириши, Махтумқули услубида, куйланаётган шеър руҳида мисралар, бандлар ижод қилишга илҳомлантирмаслиги мумкин эмасди. Бизнингча, К. Отаниёзов бундай ижодий илҳом, таъсир оғушида мисралар, бандлар тўқиб Махтумқули шеърига кўшиб юборган ва уларни худди туркман шоирининг шеъридек жўшиб куйлаган. Бир мисол. Махтумқулининг «Ҳиммат яхшидур» шеърига хонанда куй басталаган ва ижро этган. Шеър аслида етти банд. К. Отаниёзов фақат беш бандини кўшиққа айлантирган. Ҳофиз ижросидаги шеърнинг биринчи, иккинчи ва бешинчи бандлари Махтумқулида бор, қуйидаги икки банд «Яхши» радифли туркум шеърларининг ҳеч бири учрамайди.

*Мард йигит олдидан меҳмон ўтирмас,
Урушда кўнглина қайғу гатирмас,
Бир номардга борсанг, ишинг битирмас,
Пулин бериб, озод бўлган яхшидир.*

*Йўл билмасанг, сўра йўлни билгандан,
Қўлинг чекма иқроринда тургандан,
Ёмон билан қирқ йил даврон сургандан,
Яхши билан бир дам суҳбат яхшидур.¹*

Мисолни Комилжон Отаниёзовнинг куй ва кўшиқлари, ноталари жамланган «Учирдим шунқор қушимни» китоби-

¹ К. Отаниёзов. Учирдим шунқор қушимни. Тошкент, Ғ. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987., 96-бет.

дан келтирдик. Бандлар Махтумқулининг қуйидаги тўртлигига жавобдек янграйди.

*Кадыр эйәм жисмимизи бар эден,
Биакылдыр хак ишине ар эден,
Бимахал салынган бозук көпрүден
Жәхеннем устунде сырат ягыдыр.*
(1 т., 112-бет)

Бу фактларнинг барчаси Комилжон Отаниёзов санъаткорлик фаолияти давомида Махтумқули анъаналарига таяниб, ижро маҳоратини ошириб борганидан, ўзи ҳам Махтумқули йўлида шеърлар ёза олиш қобилиятига эга қалам соҳиби, туркман шоири шеърларининг фидоий тарғиботчиси бўлганидан далолат беради. Тўғри, Комилжон Отаниёзов профессионал шоир эмас. Хонанда буни даъво ҳам қилмаган. Лекин унинг мумтоз ва замонавий лирикага хос жанрларда ёзган шеърлари хонанданинг нафақат санъат, балки бадиий ижод сирларидан ҳам яхши хабардорлигини кўрсатади. Ф. Зоҳидов «Комилжон Отаниёзов» китобига санъаткорнинг «Комил» таҳаллуси билан ёзган ўттиздан ортиқ шеърларини илова қилган. Шеърлар жанри, мавзуси бўйича турлича. Улар орасида ғазаллар, мухаммаслар, мусаддаслар бор. Қўшиққа мўлжаллаб ёзилган бармоқ усулидаги шеърлар ҳам кўп. Булар хонанданинг мумтоз ва замонавий шеърият сирларини мукаммал билганидан, шарқона шеърий шаклларда бадиий мукаммал ғазаллар ёза олиш талантидан гувоҳлик беради. К. Отаниёзовнинг «Келди» радифли ғазалидан олинган қуйидаги байтлар замонавий ғазалнавислар шеърлари билан бемалол беллаша олади.

*Мунаввар қилгали кулбамни ул меҳри узор келди,
Кўнгил бўстонини сайр этгали гул-лолазор келди.*

*Одоб-икромни бирлан барчани ақлини маҳв айлаб
Нозу адоу ғамза фан қилиб, чун ул нигор келди...*

*Нигоро, илтифот айлаб, хабар ол Комил ҳолидин,
Манго васли эсонбахшу рақибга зулфи мор келди.¹*

¹ Ф. Зоҳидов. Комилжон Отаниёзов. Тошкент, Ғ. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980., 96-бет.

Байтларнинг бадиийлиги — лирик қаҳрамон кечинмаларини очиб бериш учун танланган тасвирий воситалар мувофиқлиги, туйғулар ифодасининг бир бирига манتيқан уйғунлашиб келиши ва радифнинг қофияга мос танлангани ғазалнинг бадиий етуклиги нишонасидир. Ўзалдаги «Риёзатлар чекибман ишқида», «Меҳру вафо зоҳир қилибким», «Латофатли ҳуснидин бурка олиб шаҳсувор келди», ёки «Пари хублар аро монанди моҳирўй» каби чиройли шарқона ифодалар ғазал байтларини безаб туради, илҳом бағишлайди. Ўзал куйга мослаб ёзилган, Комилжон Отаниёзов ғазалга куй басталади ва ўзи маҳорат билан ижро этди. Юқорида айтганимиздек, санъаткорнинг отаси Отаниёз охун ўз даврининг таниқли зиёлиларидан бўлган. Араб, форс тилларини мукаммал билган. Хива мадрасаларида мударрислик қилган. Моҳир ҳаттот сифатида ўзбек мумтоз шоирларининг бир неча девонларини кўчирган.¹

Отаниёз охун XIX аср Хоразм адабий муҳитида танилган, «Ниёзий» таҳаллуси билан ижод этган шоир эди. У ғазал, мухаммас, маснавий, мусаддас жанридаги асарларини тўплаб икки девон тузган ва ҳозирда улар ЎзФА Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида сақланмоқда. Отаниёз охун мумтоз шеърят қоидаларини яхши ўзлаштирган етук шоир сифатида ўзбек адабиёти тарихида алоҳида қадрланади. Шоирнинг ғазаллари бадиий баркамоллиги билан ҳамиша ўқувчини ўзига тортиб туради, лирик қаҳрамоннинг туйғулари орқали давр руҳи реалистик чизиб берилган. «Айладинг» радифли ғазалдан олинган қуйидаги байтларда Отаниёз шоирнинг кўнгил рози ҳаётий ва таъсирли очилганини кўрамыз:

*Эй фалак, турлук хиёнатларни изҳор айладинг,
Билмадим, журжим не эрди, эл аро хор айладинг.*

*Кўрсатиб бир дилрабонинг орази гулгунини,
Ишқида чандин балоларга гирифторм айладинг....*

*Бир даме очмай Ниёзийнинг муроди чехрасин,
Ҳар адоватким анга олам аро бор айладинг.²*

¹ *Ўзбек адабиёти*. 5-том. Тошкент, Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1968., 56-бет

² Ўша манба, 84-бет.

Байтларда, бутун бошли ғазалнинг қурилишидан тортиб, маъно-мазмунига қадар, бадий компонентлар лирик қаҳрамон шахсиятидаги, ўй-хаёлларидаги кечинмаларни, ҳаётий ёритишга йўналтирилгани шоирнинг таланти белгиси. Ниёзий севги, инсоний муҳаббат каби азалий мавзуларни ҳам давр руҳига мослаштириб, ўзига хос поэтик овозда тараннум этган.

*Лабларинг шарбатидур оби ҳайвондин алаз,
Оби ҳайвон демайинким, бол эрур жондин алаз.*

Ёки:

*Кўнглим ичра тушди ўт ўтли узоринг бир кўруб,
Раҳм қилмассан фироқинг захматин кўб еткуруб.*

Ниёзийнинг барча ғазаллари, шеърлари Шарқ мумтоз шеъриятининг гўзал намуналари шеъриятда қалам тебратишда бошқаларга ибрат бўладиган бадий чашмалардир. Комилжон Отаниёзовда шеъриятта қизиқиш, ғазаллар ёзишга ҳавас, илҳом, энг аввало, отаси Ниёзий девонларидаги ғазалларни мутолаа қилиш туфайли пайдо бўлган. Тўғри, Отаниёз охун оламдан ўтганда (1928 йилда) Комилжон 10–11 ёшлардаги ўсмир эди. Бироқ, кейинчалик у вояга етиб, санъат ва адабиётга қизиқа бошлагач, отасидан қолган бадий мерос унга мумтоз шеърият билан танишишда биринчи манба бўлди. Санъаткор мумтоз шеъриятта хос бирор шеърий шаклда машқ қилиш мақсадида қўлига қалам олса, аввало, ўзида сақланаётган отаси девонидаги ғазаллар ва бошқа шеърий шаклларга мурожаат этган. Шундай экан, Ниёзий «Девон» идаги ғазалларнинг бадий хусусиятлари шу жанрда куч синамоқчи бўлган Комилжон Отаниёзовга таъсир кўрсатгани ҳақида гапириш мумкин. (Дарвоқе, Комилжон Отаниёзовнинг эскичадан саводи ҳам яхши эди, араб алифбосидаги матнни бемалол, равон ўқий олишига Абдулла ака Сафоевнинг уйида бўлган суҳбатларда шахсан гувоҳ бўлганман. Абдулла аканинг қўлида араб алифбосидаги мумтоз шоирларнинг қўлёзмалари бор эди, уларни Комилжон ака эмин-эркин ўқиб бергани ҳамон кўз олдимда. Отасининг «Ниёзий» таҳаллуси билан ёзган ғазаллардан иборат бир девони ҳам санъаткорда сақланаётгани, ғазаллар орасида Махтумқулига ўхшатмалар ҳам борлиги ҳақидаги гапни ҳам

ўша пайтда Комилжон аканинг ўзидан эшитганим ёдимда). К.Отаниёзов ғазалидан олинган қуйидаги байтларда Шарқ ғазалчилиги анъаналари билан бирга Ниёзий қаламига мансуб ғазалларнинг поэтик руҳи ҳам акс этган деб ўйлаймиз.

*Меҳру узоринг бирлан оламни чароғон қил,
Қолсин хуршид ҳайратда, партавинг намоён қил.*

*Гар мени этсанг саршод лутфингни майи бирла,
Бўлгай муродим ҳосил, рақибларни сарсон қил...*

*Андуҳи фироқингда ёнди неча йил Комил,
Эмди комига етсин, нақди ҳуснинг арзон қил.¹*

К. Отаниёзов қандай мавзу ва бадиий шаклда шеър ёзма-син, унинг келажакда қўшиқ бўлишини назарда тутган, куйга тез мослашадиган, қўшиқбоб ифода-ларни, жарангдор ўхшатиш ва сифатлашларни шундай моҳирлик билан топганки, хонанданинг шеър ёзиш талантига қойил қоласиз. Мисолга тортилган ғазалдаги «Қолсин хуршид ҳайратда...», «Лоларуҳ жамолингдан», «Лутфингни фаровон қил» ёки «Хиромингдан товусни қилиб ҳайрон» ё «Қомати ниҳолингдан сарв бағрини қон қил» каби шарқона анъанавий шеърятга хос мажозий ифода-ларнинг содда, лекин теран маъно ифода этадиган жарангдор шаклда берилгани муаллифнинг маҳоратидир.

К.Отаниёзовнинг шоирлиги ҳақида гапирар эканмиз, яна бир фактни тилга олиб ўтишни лозим кўрамиз. Санъаткор ўзбек мумтоз адабиётини, хусусан, Навоий, Атоий, Фузулий, Бобур, Машраб, Огаҳий, Ҳувайдо, Нодира, Муқимий, Завқий, Аваз, Комил Хоразмий, Мунис ва бошқа мумтоз шоирлар ижодини яхши билган, қатор ғазалларига ўзи куй ёзиб ижро ҳам этган. Хусусан, Машраб ғазаллари билан айтиладиган қўшиқлар ҳофиз репертуарида бир туркумни ташкил этади, аниқроғи, у Машрабнинг йигирмадан ортиқ шеърига куй басталаган ва ижро этган. Комилжон ака Машраб шеърларидан таъсирланиб ўзи ҳам ғазаллар, мухаммас-лар ёзган. Бундай тажриба хонандалар фаолиятида кам учрайди. Комилжон Отаниёзов бу масалада омадли санъаткор

¹ Ф. Зоҳидов. Комилжон Отаниёзов. Тошкент. Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980., 96-бет.

— шоирдир. Мана, ҳофизнинг Машраб ғазалига боғлаган мухаммасининг охирги банди:

*Эшит арзимни энди, сени излаб юрарман,
Хаёлинг-ла беҳудман, на ўзимни биларман,
Комил муродин бер деб, мен ўзингдан тиларман,
Девона Машрабингман, ишқ ўтида ёнарман,
Девонадек ул ўтдан ўзни айирса бўлмас.¹*

Машраб ғазалига қўшилган мисралар жарангдор ва мазмунли, худди бир-бирига пайванд қилингандек таассурот қолдиради. Шеър икки шоир эмас, бир шоир томонидан ёзилгандек. Муҳаммас боғлашнинг сиру асрорини теран ўзлаштирган шоиргина шундай шеър ёза олиши мумкин. К.Отаниёзовнинг бу масаладаги тажрибаси бошқа хонанда-шоирларга ибратдир. Ўйлаймизки, санъаткордан қолган бадиий мерос, шеърлари ва ғазаллари, муҳаммаслари ва мусаддаслари санъат йўлида юрган, қўшиқбоб шеърлар ёзишга ихлосманд хонандалар учун ўзига хос тажриба мактаби вазифасини ўтайди.

Биз Комилжон Отаниёзовнинг шоирлиги, шеърлари тўғрисида биров кенгроқ тўхтадик. Бир қарашда, бу гаплар бевосита Махтумқулига алоқаси йўқдек туюлиши мумкин. Аслида ундай эмас. Гап шундаки, Махтумқулини кўп ўқиш, шеърларини қўшиқ қилиб куйлаш Комилжон Отаниёзовдек шоиртабиат, қалби доимо ижод завқи билан тўлиб-тошган санъаткорни бефарқ қолдириши, қўлига қалам олиб нималарнидир ёзишга илҳомлантирмаслиги мумкин эмасди. Махтумқулининг бадиий мероси илҳом чашмаси деб бекорга айтмадик. Хонанда бу чашмадан ҳам тўйиб-тўйиб илҳом сувини ичган ва донишманд шоир шеърларига жавобан шеърлар ёзиш истагини ўзида ҳис этган. Тўғри, Комилжон Отаниёзов шеърлари орасида Махтумқулининг муайян шеърига ёзилган назира ё муҳаммас йўқ. Бироқ унинг шундай шеърлари борки, дастлабки мисраларини ўқишингиз биланоқ, Махтумқулининг насиҳат шеърларини эслайсиз. Хонанда-шоир эзгуликни улуғлаб, жаҳолатни қоралаш, яхшилардан ибрат олишга чақириқ, мард билан номардни,

¹ Ф. Зоҳидов. Комилжон Отаниёзов. Тошкент, Ғ. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980., 106-бет.

дўст билан душманни ажрата билиш каби ахлоқий масалаларни Махтумқулига хос услуб ва усулларда талқин этгани муалифнинг туркман мутафаккири анъаналарига садоқатининг намоёишидир. К.Отаниёзовнинг «Дўстлар» радиопли мусаддасидан олинган қуйидаги олти мисранинг бадий хусусиятларида Махтумқули анъаналари қандай шакл ва мазмунда ривожлантирилганини тасаввур қилишингизга ишонамиз:

*Қувватинг борида сен кимсага бўлма тобе,
Яхшидур миннатли ошдан ҳар кимнинг нони-оби,
Меҳнатким, қилгай азииз, хор этар гафлат хоби,
Сен ҳаром фойда истаб бўлмагил пул кабоби,
Ким, ҳалол меҳнат билан маош ғанимат, дўстлар,
Давр ўтар, қувват кетар, ёш ғанимат дўстлар.¹*

Тўғри, банддаги айрим мисраларнинг бадий савиясига эътироз билдириш мумкин. Баъзи фикрлар жўн, образликдан холи, оддий насиҳатларга ўхшаб қолган. Бироқ мусаддасни тўла таҳлил қилиб кўрсак, ҳаётимизнинг долзарб муаммолари, инсон шахсиятига хос фазилатлар ҳам, камчиликлар ҳам ҳаётини ифодаланганига гувоҳ бўламиз. Шеърнинг эстетик қиммати ҳам шунда, тарбиявий аҳамиятида. К. Отаниёзовга профессионал шоирларга қўйиладиган талабни, мезонни қўйиш, унчалик тўғри бўлмас. Хонанда шеърларини, аввало, кўшиққа мослаб ёзади. Кўшиқбоб шеърнисбатан энгилроқ вазнда, ифода шакллари ҳам соддароқ ва жарангдор, мусиқий бўлиши лозим. Агар К.Отаниёзов шеърларига шу ўлчовдан ёндашсак, ҳеч бири кўшиқчи шоирларнинг шеърларидан қолишмайди. К. Отаниёзов ижод этган: «Тўғри йўлга бошласа ҳар ким сени сардор бил, Розидил этган кишини маҳрами асрор бил!» ёки «Ким йигитлик мавсумин ўтказгил жўмардлар билан, Бўлма ёру ҳамнишин номардлар билан» каби мисралардаги ҳаётини ўнгитлар Махтумқули шеърларига жавоб эмасмикин? Санъаткорнинг «Беҳуда ҳар йўлга кирма, яхшилиқни кор эт, Ўйласанг ўз бахтингни эл бахти бирла ёр эт» қаторларини ўқиганимизда ҳам беихтиёр Махтумқулининг насиҳат шеърларини эслай-

¹ Ф. Зоҳидов. Комилжон Отаниёзов. Тошкент, Ғ. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980., 119-бет

миз. Ва К. Отаниёзов устози анъаналарини ўзига хос, давр-га мос равишда давом эттирган деган ҳулосага келамиз.

Махтумқулини кўп ўқиш, шеърларига қуй басталаб, анъаналарини шеърларида ривожлантириш, ижро этиш К. Отаниёзовни туркман шоирига янада яқинлаштирди, унинг том маънодаги мухлиси ва тарғиботчисига айлантирди. К. Отаниёзов шеърларидан бирида:

*Дерларки: «Сув ичар кўнгил-кўнгилдан»,
Куйлай Муллонафас, Махтумқулидан,
Тутай гулдасталар боғим гулидан —*

деб ёзганидек, умрининг охирига қадар Комилжон ака Махтумқулидан қуйлаб ўтди. Ҳофиз наинки Хоразм воҳаси, балки бутун Ўзбекистонда Махтумқулидан айтган қўшиқлари, басталаган қуйлари билан донишманд шоирга ўлмас ҳайкал қўйиб кетди.

К. Отаниёзовнинг хизматлари Туркменистон ҳукумати томонидан ҳам муносиб баҳоланди. 1964 йилда санъаткорга «Туркменистон халқ артисти» фахрий унвони берилди. Ҳофизнинг номи ва ашулалари ҳозир ҳам туркман халқи, ижодкорлари ва санъаткорлари ардоғида, қадрланади. Туркман шоири Худойгули Алламуродовнинг Комилжон Отаниёзов хотирасига бағишлаб ёзган «Мангулик ҳақида» шеърдан олинган қуйидаги бандларни туркман халқининг, ижодкорларининг буюк санъаткорга ҳурмати ифодаси деб тушунамиз:

*Адам мудими дёл, айдым бакыдыр,
Айдымлара сиңдиң, Камилжан ага.
Өлмез айдымлары айдан бакыдыр,
Жошуп йөрсуң шиндем, Камилжан ага.*

*Хем өзбек, хем туркмен, гарагалпак сен,
Хэр жайда мушк сачяң солмаз гул дек сен,
Сынмаз сенет бакы саклаб өлмекден,
Пай аляң хер гундун, Камилжан ага.*

*Айдып Магтымгулың шыгырларыны,
Өтләрсиң асырлаң чыгырларыны,*

*Нурлап хемәң калбын, угурларыны,
Сес берйәң хер илден, Камилжан ага.¹*

* * *

Күрдикки, Ўзбекистонда Махтумқулининг шуҳратга беланишида халқ шоирлари, халфалар, бахшилар, хонандаю созандаларнинг ҳиссаси беқиёс. Биз уларнинг айримларинигина тилга олдик, имкон қадар фаолияти ҳақида маълумот беришга уриндик. Махтумқули шеърларидан озиқланиб қалам тебратган ёки шоир шеърларига куй басталаб қўшиқ қилиб куйлаган хонандалар жуда кўп. Бахшилар, халфалардан ташқари Ҳ. Болтаев, Б. Ҳамдамов, К. Исмоилова, О. Ҳайитова, О. Худойшукуов, М.Аҳмедов, Қ. Искандаров, О. Отажонов, Р. Шарипова, К.Раҳмонов, З. Азизов ва бошқа номдор санъаткорларнинг репертуарида Махтумқули шеърлари билан айтиладиган қўшиқлар салмоқли ўринни эгаллайди. Бу ашулаларнинг шу кунларда ҳам радио ва телевидение орқали мунтазам бериб борилаётгани Махтумқули бадиий мероси авлодларга хизмат қилишга қодир, абадийликка дахлдор шеърият эканлигидан гувоҳлик беради.

¹ «Совет эдебияты», 1983., 2-сан.

ШОИР ШЕЪРИЯТИНИНГ ЎЗБЕКЧА ТАРЖИМАЛАРИ ҲАҚИДА

Бадиий таржима, жумладан, шеърий таржима адабий алоқаларнинг энг қулай шакли. Таржимашунослик бу жараёни ҳар томонлама ўрганиб, катта тажриба тўплади. Бир неча монографиялар нашр этилди. Диссертациялар ёзилди ва ёзилмоқда. Рус адабиётидан ўзбек тилига, ўзбек адабиётидан рус тилига шеърий таржималарнинг савияси юзасидан бир талай илмий ишлар пайдо бўлди. Инглиз, немис ва француз адабиётидан ўзбек тилига қилинган шеърий таржималарга ўнлаб номзодлик диссертациялари бағишланди. Булар таржимашуносликнинг жиддий муваффақиятлари.

Лекин ўзбек таржимашунослигида қардош тиллардан таржима масаласини илмий ўрганиш замон талаби даражасида деб бўлмайди. Қозоқ, туркман, қирғиз, қорақалпоқ, озарбайжон, татар каби қардош адабиётлардан туркум шеърий асарлар таржима қилинаёпти, таржимашунослик булар ҳақида ўз сўзини айтадиган вақт етди. Чунончи, туркман адабиётидан ўзбек тилига ёки ўзбек адабиётидан туркман тилига шеърий таржималарнинг таржимашуносликда ўрганилиши замон талаби даражасида эмас. Ўзбек ва туркман адабий алоқаларига доир ҳозирга қадар бир қанча илмий ишлар, китоблар ёзилди Лекин уларда туркман адабиётидан ўзбек тилига ёки ўзбек адабиётидан туркман тилига таржималарнинг сифати ҳақида жиддий бир кузатиш йўқ. Мақолаларда кўпинча «фалон-фалон»асарлар ўзбек ёки туркман тилига ўтирилган деб каттагина санок билан чекланилади. Ҳолбуки, бадиий таржима барча адабий алоқалар, айтишлик, ўзбек-туркман адабий алоқаларининг ҳам самарали шакли. Адабий алоқалар ҳақида сўз очилса, биринчи навбатда, бадиий таржималарнинг тилга олинлиши бежиз эмас. Шундай экан, бадиий таржима масаласи адабий алоқалар масаласидан ҳам долзарброқ, ҳар томонлама ўрганишни тақозо этадиган жараён.

Ҳозиргача туркман адабиётидан ўзбек тилига ўнлаб шеърӣ, насрий ва драма асарлари таржима қилинди. Махтумқули, Камина, Муллонафас китоблари ўзбек тилида қайта-қайта босилаётган бўлса-да, бу таржималар ҳақида махсус тадқиқотлар ёки каттароқ фундамантал илмий ишлар ёзилмади, ҳисоб. Б. Кербобоев, Х. Деряев, О. Қоушутов, Б. Сейтоқов, Г. Қулиев, Қ. Тангриқулиев, Т. Эсенова, Т. Тоғоновдек атоқли туркман адибларининг роман ва қиссалари ҳам ўзбек тилида чоп этилган. Бу таржималар ҳақида ҳам махсус тадқиқотлар жуда кам.

Бадий таржима мураккаб ва масъулиятли, қийин ижодий меҳнат. Бу иш ҳамма ижодкорнинг қўлидан келавермайди. Айтайлик, мутаржим таржима қилинаётган асарнинг тилини билиши мумкин, лекин унда шоирлик ёки ёзувчилик қобилият бўлмаса, яхши таржима асари ярата олмайди. Ёки аксинча. Таржимон асл нусха тилини яхши билмайди, бироқ ижодкорлик истеъдоди бор, маҳоратли шоир ёки ёзувчи. Бундай ҳолатда ҳам бари бир бадий мукаммал таржима асари чиқишига ишониш қийин. Дейлик таржимон асл нусха тилини ҳам яхши билади, шоирлик ёки ёзувчилик қалами ҳам ўтқир, лекин бадий таржима қонуниятларидан беҳабар, бу ҳам таржима жараёнида унга панд бериб қўйиши ҳеч гапмас. Бу талант белгиларининг барчаси бир шахс (таржимон)да мужассам бўлиши осмонмас. Очиги, бундай фазилатга эга таржимонлар адабий жараёнда кам. Шунинг учун бўлса керак, қардош тиллардан қилинаётган таржималарнинг савияси ҳар хил. Баъзи таржима асарлари нисбатан яхши чиққан бўлса, айримлари ўртамиёна ёки ундан ҳам паст даражада. Бу фикр ўзбек адабиётидан баъзи қардош тилларга ёки қардош адабиётлардан ўзбек тилига таржима қилинган айрим асарларга тегишлидир.

Ўзбек ва туркман адабиётларидан ўзаро таржималар бу эътирозга мисол бўла олади. Туркман адабиётидан ўзбек тилига ёки ўзбек адабиётидан туркман тилига ўгирилган шеърӣ ва насрий асарларнинг бадий савияси, гапнинг рости, бугунги ўқувчи талабига тўла жавоб бера олади, деб айтолмаймиз. Яхши асар деб танқид эътироф этган, ўқувчилар ҳурмати қозонган баъзи ижод намуналари ўртамиёна ёки ундан ҳам паст савиядаги таржимонлар қўлига тушиб, бадий қиммати йўқотгани сир эмас. Китобхонлар

унчалик маъқулламаган саёз асарлар бошқа бир тилга яхши асар қилиб тақдим этилгани ҳам бор гап. Шундай экан, бу жараёнга масъулият билан ёндашиш, наинки мутаржимларнинг, балки таржимашуносликнинг ҳам масъулиятли вазифаларидан бири эканлигини унутмаслигимиз зарур. Бадиий таржима асарларига холислик ва ҳушёрлик билан баҳо бериб бориш, ютуқ ва камчиликларини умумлаштириб, истиқболини белгилаш ҳам ҳозирги давр таржимашунослигининг долзарб вазифаларидан бири. Ўзбек ва туркман адабиётидан ўзаро таржималар айнан шундай тадқиқотларга жуда муҳтож. Чунки шу кунгача туркман адабиётидан ўзбек тилига ўгирилган асарлар бир эмас, бир неча махсус тадқиқотга материал бера олади. Махтумқулининг биргина 1958 йилда ўзбек тилида чоп этилган «Танланган асарлар»ининг ўзиёқ алоҳида илмий тадқиқотга объект бўлиши мумкин.

Мавзуга киришар эканмиз, Махтумқули шеърларининг ўзбекча таржималарини батафсил текширишни ваъда қилмаймиз. Ушбу тадқиқотимиздан кўзланган асосий мақсад, Махтумқули асарларининг Ўзбекистонга кириб келиши тарихига бир назар ташлашдан, Жуманийё Шариповнинг шоир шеърларини таржима қилишдаги тажрибасини умумлаштиришдан, шунингдек, мустақиллик йилларида Махтумқули шеърларини ўзбекчага ўгирган бошқа таржимонларнинг таржима китоблари юзасидан шахсий мулоҳазаларимизни баён этишдан иборатдир.

* * *

Икки калима сўз Махтумқули асарларининг Ўзбекистонга кириб келиши тарихи ҳақида. Туркман олимлари берган маълумотларга қараганда, Махтумқули асарлари Ўзбекистонда XX асрнинг биринчи ўн йиллигида пайдо бўла бошлаган. Дастлаб шоирнинг шеърлари «Туркистон вилояти газетаси»да эълон қилингани тўғрисида ишончли манбалар бор. Туркман олими А. Абдиев тузган «Махтумқули» библиографик кўрсаткичда берилишича, «Туркистон вилояти газетаси»нинг 1907 йилдаги 18 сониди шоирнинг шеърлари босилган.¹ Бундан ташқари, шу манбада ёзилганидек, 1910 йилда Бухорода Махтумқулининг 80 бетдан иборат

¹ Қаранг. А. Абдиев. Магтымгулы. Библиографик гөркезижи. (1842–1984). Ашгабат. «Ылым», 1993., 28–29 бетлар.

«Девони ҳазрати Махтумқули» мажмуаси чоп этилган. Худди шу девон 1911 йилда Бухорода яна қайта босилган. Шоирнинг «Шеърлар» (ўттиз икки тухум қиссаси ва Махтумқули) номли китоби Тошкентда, Орифжонов матбаасида, тошбосма усулида нашрдан чиқарилган. 1914 йилда эса Бухорода шоирнинг 164 саҳифалик «Девони ҳазрати Махтумқули» (нашрга тайёрловчи Гурбандурди Гургени) нашр этилди.

Кўриб турибсизки, Махтумқули асарларининг Ўзбекистонга тарқалиши бевосита Бухоро ва Тошкент билан боғлиқ. Ўзбекистон ФА Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланаётган Махтумқулининг бир неча девонлари айнан Бухоро ва Тошкентда чоп этилган китобларнинг нусхалари бўлса ажабмас. Бу фактлар шундан дарак берадики, Ўзбекистонда Махтумқули меросига, шеъриятига қизиқиш бугун ёки кеча пайдо бўлган эмас, балки юз йилларга бориб тақалади. Шоир асарлари ўзбек тилига таржима қилинмасдан анча илгари халқимиз қалбига кириб улгурган эди. Биз шоирнинг алоҳида нашр этилган девонлари ҳақида гапирдик. Ваҳоланки, ўша йиллардаёқ Махтумқулининг туркум шеърлари ҳар хил баёзларга, девонларга киритилиб, оммалаштирилган, одамлардан ёзиб олиниб, қўлёзмалар шаклида ҳам мухлисларга тарқатилган.

XX асрнинг 50-йилларидан эътиборан Махтумқули шеърлари Ўзбекистонда, бахшилар, халфалар, санъаткорлар, кейинчалик таржимонлар фаолияти билан боғлиқ оммалаша бошлади. Жумладан, ўтган асрнинг 50-йилларидан бошлаб Махтумқули шеърларини расман ўзбек тилига таржима қилишга киришилди. Илк таржималар дастлаб матбуотда кўринди. 1958 йилда шоирнинг «Танланган асарлар»и биринчи марта ўзбек тилига таржима қилиниб, «Фан» нашриётида катта китоб шаклида, уч минг нусхада босилди. Китоб Махтумқулининг ҳозиргача ўзбек тилида нашр этилган «Танланган асарлар»и орасида ҳажми бўйича энг каттаси. У шоирнинг уч юз ўн тўрт шеърини қамраб олади. Шеърларни ёзувчи ва олим Жуманиёз Шарипов ўзбек тилига ўгирган. Китобга Миртемир муҳаррирлик қилган. Унга профессор Е.Э. Бертельс ёзган «Сўзбоши», профессор Г.О. Чориев қаламига мансуб «Махтумқули» номли портрет-мақола ҳам илова қилинган.

Китоб нашрдан чиқиши билан қўлма-қўл бўлиб кетади, ҳамма қизиқиб ўқий бошлайди, бир-икки ҳафтада китоб дўконларида сотилиб бўлади. Шеърят ихлосмандларининг талаб ва эҳтиёжидан келиб чиқиб, 1960 йилда Махтумқулининг 221 бетдан иборат «Танланган асарлар»и «Бадий адабиёт» нашриётида 25 минг нусхада, Е.Э. Бертельс «Сўз боши»си билан иккинчи марта чоп этилди. Китобга Махтумқулининг 128 шеъри киритилган. Махтумқули мухлислари эҳтиёжини қондиришга бу китоб ҳам камлик қилди. Натижада, кўп ўтмай, яъни, 1963 йилда Махтумқулининг 207 саҳифалик шеърлар китоби катта нусхада учинчи марта нашр этилди. 1976 йилда шоирнинг «Танланган асарлар»и 150 минг нусхада қайта босилди.

Хуллас, қисқа муддатда Махтумқули шеърлари Ж. Шарипов таржимасида тўрт маротаба нашр этилди ва улар Ўзбекистоннинг адабий-маданий ҳаётида муҳим воқеа, ўзбек таржима адабиётининг улкан ютуғи сифатида кутиб олинди. Булардан бошқа-да, Махтумқули шеърларидан намуналар тўрт жилдлик «Ўзбек адабиёти тарихи»нинг 4 жилдида, (1960) «Қардош халқлар адабиёти» (1980) дарслик-мажмуасида, «Хоразм халқ қўшиқлари» (1965) китобида, «Шарқ юлдузи», «Гулистон» журналларида, бир неча газеталарда эълон қилинди.

Махтумқули шеърлари ўзбекча таржималарининг ютуқлари кўп. Ж. Шарипов ёзувчиликдан ташқари, ўзбек адабиётида таржимон ва таржимашунос олим сифатида ҳам танилган. У Пушкин, Горький, Стальский, Кербобоев ва бошқа шоир ҳамда ёзувчиларнинг асарларини ўзбек тилига ўтирган тажрибали мутаржимлардан бири. Олим таржимашуносликка доир бир неча илмий монографияларнинг муаллифи, фан доктори.

Ўтган асрнинг 40–50- йилларида Ж. Шарипов бир қатор шеърлар, поэмалар эълон қилганди. Ушбу бадий-илмий тажрибалар адибга Махтумқули шеърларини ўзбек тилига ўгиришда ёрдам берган.

Биласизки, шеърий таржима мураккаб ва сермашаққат ва ўта масъулиятли ижод типи. У таржимондан пухта билим, малака талаб қилади. Хусусан, яқин ва қардош тиллардан таржиманинг ўзига яраша қийинчиликлари бор. Тарихдан маълумки, ўзбек ва туркман халқлари ёнма-ён, баъ-

зан аралаш яшаб келади. Улар ўртасидаги адабий-маданий алоқалар ҳам бир-бирларини яхши тушунишга маълум даражада замин ҳозирлади. Тил маданияти, урф-одатлари жиҳатидан ўзаро жуда яқин бўлган бу халқлар ўртасида муштарак томонлар кўп. Лекин бу яқинлик ўзбек ва туркман тиллари ўртасидаги фарқни инкор қилмайди. Таржимада ҳар икки халқ тилидаги фонетик ўзгаришларни, лексик ва грамматик ўзига хосликларни ҳисобга олмаслик мумкин эмас. Шунинг учун туркман тилидан ўзбек тилига ёки аксинча таржимага қўл урган мутаржим ҳар икки тилнинг қонуниятларини яхши билиши лозим. Ж. Шарипов Махтумқули шеърлари таржимасига ижодий тайёргарлик билан киришган.

Махтумқули лирикасининг катта қисми бармоқ вазнида ёзилган шеърлардан иборат. Шу билан бирга, шеърлар орасида аруз вазнида битилган ғазал, мухаммас ва мусаддас намуналари ҳам бор. Таржимон айнан лириканинг кичик жанридаги шеърларни бутун нафосати, поэтик хусусиятлари билан ўзбек китобхонига етказишга интилган. Таржимоннинг маҳорати «Тўғриси» радибли ғазал таржимасида ёрқинроқ намоён бўлган. Ўзалда лирик қаҳрамоннинг маъшуқа ҳижронида ўртаниб, тунларни бедор ўтказётгандаги руҳий ҳолати ифодаланади. Маъшуқанинг «гул юзи»ни кўрмагунча ором топмаётган ошиқнинг ички кечинмалари ғазалнинг асл нусхасида қуйидагича баён этилади:

*Эй, пери, мен ашыгам саңа, диерим, догрусы,
Гөрмейинче гул йузуңни, бикарарам, догрусы.*

*Шәҳриңизде бир пери, адың эшитдим мен сениң,
Билбили — бичәреем, чох ахы-зарам догрусы
(1 т., 45 бет)*

Таржимон ғазални ўзбек тилига ўғирар экан, поэтик маънони, асл нусханинг лексик бойлигини, миллий жиоларини қайта яратишга эришган.

Қиёсланг:

*Эй, пари, ман ошиғинг, ишқда ёнарман, тўғриси,
Кўрмамгунча гул юзингни беқарорман, тўғриси.*

*Шаҳрингизда бир пари, отинг эшитдим мен сенинг,
Булбули бечораман, кўп интизорман, тўғриси.¹*

Байтларнинг мазмунигина эмас, шакли ҳам аслидагидек ҳаяжонли ва таъсирли. Лирик қаҳрамондаги соғинч ҳислари эҳтирос билан ўгирилгани сезилиб турибди.

Бадий таржиманинг муваффақияти, аввало, таржимоннинг маҳоратига: ижодкорлик салоҳиятига, илмий ва ҳаётӣй тажрибасига, асл нусха тилини, таржима қилинаётган асар, муаллиф мансуб халқ ҳаётини, миллий урф-одатларини қанчалик билишига ҳам боғлиқ. Махтумқули шеърларининг таржимони бу масалада яхшигина тажрибага эга. У шоир шеърларидаги бадий-услубий хусусиятларни, поэтик маънони, миллий ўзига хосликни таржимада яхши сақлаган. Шеърлардаги фалсафӣй қарашлар, ўғит-насиҳат ғоялари, ҳикматли сўзларнинг таржималари бирор эътироз туғдирмайди. Шоирнинг «Ой кунингиз ботмоққа», «Бўйларингга», «Сухбат яхшидир», «Бўлмас», «Яхшидир», «Кўринг», «Фаттоҳ», «Ўлмасдан бурун», «Кетувчи бўлма» каби шеърларнинг таржималари ўқувчида яхши таассурот қолдиради.

Асл нусхада:

*Гарга айдар: «Ёкдур мен дек шабаза»,
Муң гарга йығылса, дегмез бир база,
Гуне гаргыш эден сары келпезе
Дем чекедир аждаҳаны ювتماга.
(1 т., 172-бет)*

Таржимада:

*Қарға айтар: йўқдир мендайин шоҳбоз,
Минг қарға йиғилса, бўлолмас бир ғоз.
Калтакесак кунни қарғаб қишу ёз —
Дом чекади аждаҳони ютмоққа.
(152-бет)*

Таржимон мисраларнинг ўрнини алмаштирмаган, ҳар бир сўзни ўз жойида қўллаган. «Муң гарга йығылса, дегмез бир

¹ *Махтумқули*. Танланган асарлар. Тошкент, ЎзФА нашриёти, 1958., 91-бет. Кейинги мисоллар шу манбадан бўлади, бети кўрсатилади.

газа», «Гуне гаргыш эден сары келпезе» мисралари ўзбек тилига «Минг қарға йиғилса, бўлолмас бир ғоз», «Калтакесак кунни қарғаб қишу ёз» шаклида ўтирилганки, бу таржимоннинг асл нусхадаги маънони сайқаллаштириб бериш учун ўзбек тили имкониятларидан, халқ мақоллари ва ибораларидан мақсадга мувофиқ фойдаланганини кўрсатади.

Ж. Шарипов Махтумқулининг ахлоқий-таълимий шеърларини ўзбек тилига таржима қилишда ҳам бир талай ютуқларга эришган. Шоирнинг ҳикматли сўзларга айланиб кетган баъзи шеърлари таржимасига мутаржим масъулият билан ёндашган. Махтумқулининг «Элин кўзлар», «Сафо бўлур», «Сўзим насиҳатдир», «Элингни», «Бўлма» шеърлари таржималарида Ж. Шарипов ўзбек тили бойликларида моҳирона фойдаланган. «Бўлма» радибли шеър Махтумқули лирикасининг чуқур маъноли, таълимий шеърларидан бири. Мазмуни теран, ғояси ибратли. Шеърнинг поэтик белгилари таржимада тўла сақланган. Бир бандини солиштириб кўрайлик.

*Бир несихат берей, пендими алсан,
Имтияз эйлегил, отурсан, турсан,
Индегсиз-хабарсыз бир ере барсан,
Киши ашының дузун дадыжы болма!
(1 т., 113 - бет).*

Таржимада:

*Агар сен хабарсиз бир ерга борсанг,
Ҳурматин айлагил ўтирсанг, турсанг,
Бир насиҳат берай, пандимни олсанг,
Киши ошининг тузин тотувчи бўлма.
(109 - бет).*

Махтумқули лирикасининг бир қисми ишқий мавзудаги шеърлардан иборат. «Кўзим тушди», «Намасан», «Бўйларингга», «Гўзалсан», «Юзингдан», «Дилбаринг», «Ёр биз томон» номли шеърлари шундай характерда. Таржимон уларни ҳам яхши ўзбекчалаштирган. Улардаги латиф, майин лиризмни, қофиялардаги ўзига хос жилони, образли ифодаларни ўзбек китобхонига таъсирли етказган. Мутаржим, кўпинча, аслиятдаги сўз ва ибораларни ўзгартирмасликка ҳаракат қилади. Ҳатто, қофиядош сўзларни ҳам асл нусха-

дагидек беришга интилади ва бу таржима усули шеърнинг мазмунига, бадиийлигига халақит бермаган. «Намасан?» шеъри таржимаси фикримизга мисол.

*Я мушкми сен, я кокунар анбармың,
Айда билмен, я чархмы сен ченбермиң,
Я дерямың, я мөвчми сен, ленбермиң,
Я гирдапмың, я бургунымың, нӨме сен?
(1 т., 20- бет).*

Таржимада:

*Ё мушкмисан, ёки чамбир, ё анбар,
Айтолмайман, ё чархмисан, ё чанбар.
Дарёмисан, ё мавжмисан, ё савсар,
Гирдобмисан, тўлқинмисан, намасан?
(66- бет)*

Махтумқули шеърлари таржимасида муваффақиятлар билан бирга камчиликлар ҳам оз эмас. ўализ, тўмтоқ таржималар бор. Туб нусханинг маъносига тўғри келмайдиган сўзлар, мисралар учрайди. Баъзи шеърларда асл нусхадаги сўзларнинг луғавий маънолари бузиб берилган. «Керакмас» радифли ғазалнинг аслиятида шундай байт бор:

*Илим-гунум хары-зардыр, гелсин дөвлет леишгеринң,
Дини хөдур эйлейир сен, ажап «Куръан» герекмес.
(1 т., 95- бет)*

Таржимада:

*Элим-юртим хору зордир, келсин давлат лашкаринң,
Динни хадар айлабсан-ку, ажаб қуръон керакмас.
(102 -бет)*

«Хадар» сўзи туркманчадаги «хөдур»нинг маъносини беролмайди. Туркман тилида «хөдурлемек» тавсия қилмоқ деган маънони билдиради. Таржимон «Дўнар» радифли шеърнинг баъзи бандларини нотўғри таржима қилган.

Асл нусхада:

*Ажал етер, адам дуймаз,
Дөвран гечер, өмур доймаз,*

*Тилки саркыдын шир иймез, —
Бир ийсе, зәхере дөнер.
(1 т., 125-бет)*

Таржимада:

*Ажал етар, одам тўймас,
Даврон кечар, умр куймас,
Тулки сарқитин шер емас,
Бир еса заҳарга дўнар.
(160-бет)*

Таржимада мазмун бузилган. Мутаржим матнда «дуй-маз» ва «тўймас» сўзларини мазмунан бир деб тушунган. Аслида уларнинг шакли ўхшаса-да, маъноси бошқа. Аслиятда: «инсон ажал етиб келганини сезмай қолади» деган маъно ифодаланаяпти. Таржимада эса «одам ажалга тўймайди» деган ўта қўпол, мантиқсиз фикр чиқиб қолган.

Таржимада бундай нуқсонлар яна бор. Масалан, «Бахтим қародир» номли шеърдаги «Сарай вейран, кеввеними угратдим» мисраси ўзбекчага «Сарой вайрон карвонимни учратдим» деб ўгирилган. «Угратдим» билан «учратдим» сўзлари ўртасида катта фарқ бор. «Угратдим» туркманчада кузатиб қўйдим, йўлга солиб юбордим дегани. Ёки «Ёронлар» шеъридаги «Тулак тутмас захидлериң пендинден» қатори «Уқай десам заҳматларнинг пандидан» мазмунида таржима қилинган. «Заҳид» билан «захмат» бир хил маънода ишлатилмайди. «Мениң бағтым гара кылды» мисраси «Менин бағрим қаро қилди» тарзида таржима қилинадики, бу аслият мазмунига зид. Шу ўринда В. Г. Белинскийнинг бадий таржимага доир бир фикрини келтириб ўтиш лозимга ўхшайди. У ёзган эди: «Асл нусхага яқинлик асарнинг ҳарфини бериш эмас, балки унинг руҳини сақлаб қолишдан иборатдир. Ҳар бир тил шу тилнинг ўзигагина хос бўлган шундай воситаларга эгаки, бирор образ ёки ифодани тўғри (аниқ) бериш учун баъзан уларни таржимада батамом ўзгартириб юборишга тўғри келади. Образ ва ибораларнинг асл нусхага мослиги ҳамма вақт ҳам сўзларнинг ташқи мослигидан, мувофиқлигидан иборат бўлавермайди. Таржима қилинган ифоданинг руҳи асл нусхага мос келиши лозим».¹

¹ В. Г. Белинский. Полн. собр.соч. Москва, 1953., 2 т.стр. 429.

Демак, ташқи жиҳатдан ўхшаш сўзлар ҳамиша ҳам бир хил мазмунни беравермайди. Уларни фарқлаш учун таржимон ҳар икки тилнинг лексик, фонетик хусусиятларини яхши билиши зарур. Афсуски, Ж. Шарипов оиладош сўзларни таржима қилишда айрим камчиликларни ўтказиб юборган. Масалан, асл нусхадаги «бела» (бало, офат) сўзи «бола» деб «есир» (бева маъносида) сўзи «асир» тарзида, «етмес» сўзи «тенгмас» деб нотўғри ўгирилган. Махтумқулининг «Армоним» шеърининг биринчи бандидаги:

*Дертли дилбер, диллешер сен, гел бери!
Дуллукдыр мениң-де бағрым диленим —
(1 т., 18-бет)*

деган икки мисра ўзбек тилига мана бундай ағдарилган:

*Дардли дилбар, тиллашайлик, кел бери!
Тўлиқдир менинг ҳам дилда армоним.
(70-бет)*

Байтнинг иккинчи мисраси аслият мазмунини тўғри ифодалай олмаган. Таржимон туркман тилидаги «дуллуқ» (вдовство) сўзини ўзбек тилидаги «тўлиқ» сўзининг эквиваленти деб тушунган. Натижада, таржимада фикрий чалкашлик юзага келган. Яна шу шеърда «Ятан бағтым ол ярадан йөрүдир» деган мисра «Ётган бахтим ул ярадан ҳоритар» деб таржима қилинганки, ундан бирор маъно чиқариш мушкул. Туб нусхада шоирнинг фикри аниқ. У «ярадан» (худо)га мурожаат қилаёпти: йиқилган бахтимни тангри яна тиклайди, изга солиб юборади, менга таянч бўлади, демоқчи. Таржимон эса аслиятдан нусха кўчириб қўя қолган, матнга ижодий ёндашмаган. Бу камчиликлар Махтумқули шеърлари таржимасини аслиятдан анча узоқлаштирган. Яна шуни ҳам қўшимча қилишни истардикки, бу хато кўп йиллардан бери нашрдан нашрга, китобдан китобга кўчиб келаяпти. Махтумқули шеърларининг янги нашрини босмага тайёрлашда таржимон бу нуқсонларни бартараф қилмоғи лозим эди.

Хуллас, Махтумқули шеърларининг ўзбек тилига таржималари таржимоннинг жиддий таҳририга муҳтож эканлигини таъкидламоқчимиз.

Шу масала билан боғлиқ яна бир мулоҳаза. Фикримизча, Махтумқули шеърларини ўзбек тилига қайта таржима қилиш зарурати пайдо бўлмоқда. Бу муаммони кун тартибига қўйиш вақти етди. Агар Махтумқули шеърларининг янги таржималарини яратишга киришилиб, ўзбек тилида китоблар нашр этилса, таржимонларнинг сафи кенгайган, ўзбек-туркман, туркман-ўзбек адабий алоқалари янги фактлар билан бойиган бўларди.

* * *

Юқоридаги фикрларни биз бундан салкам ўттиз йил олдин «Махтумқули шеърляти Ўзбекистонда» (1984) рисоламизда, аниқроғи, унинг Махтумқули шеърларининг ўзбек тилига таржималари ўрганилган бўлимида айтган эдик. Таржималар жиддий таҳрирга, қайта таржимага муҳтожлигига, ижодкорлар, мутаржимлар диққатини қаратишга ҳаракат қилгандик. Бироқ бу жараён узоққа чўзилди, етарли эътибор берилмади. Шўро даврида Махтумқулининг айрим шеърлари Ўзбекистоннинг газета-журналларида онда-сонда босилиб турганини истисно қилсак, янги таржималари амалга оширилмади. Фақат мустақиллик йилларида шоир шеърлятини қайта ўзбекчалаштиришга киришилди, янги таржималар билан мухлисларни таништиришнинг янги босқичи бошланди ва бу таржима адабиётимизнинг улкан ютуғи бўлди. Шўро даврида ҳам, ҳатто мустақиллик йилларида ҳам бошқа бир қардош адабиётнинг бирор намояндаси асарлари қисқа муддатларда бунчалик кўп таржима қилиниб, бир неча марта китоб шаклида босилгани маълум эмас. Мустақиллик йилларида республикаимизнинг нуфузли нашриётларида Махтумқулининг ўнга яқин китоби ўзбек тилида чоп этилди. XX асрнинг 50-йилларида Жуманиёз Шарипов бошлаган бу хайрли ишни истиқлол йилларида Музаффар Аҳмад, Эргаш Очилов, Мирзо Кенжабек, Олим Тўраев, Абдимўмин Жумаев ва Жуманазар Зулпиев ҳамда бошқа ижодкорлар, таржимонлар давом эттириб, Махтумқули асарларининг янги таржималарини яратдилар. Агар бу рўйхатга Ўзбекистон халқ шоирлари Мақсуд Шайхзода, Жуманиёз Жабборов, Муҳаммад Али, Гулистон Матёкубова каби атоқли сўз усталарининг Махтумқулидан қилган таржималарини ҳам киритсак, шоир таржимонлари доираси кенг ва салоҳи-

ятли эканлигини тасаввур қилишингиз мумкин. Бу бир жиҳатдан ижодкорлар ва халқимизнинг Махтумқули шеърятига, таълимий асарларига қизиқишнинг бир кўриниши бўлса, иккинчидан, қардош туркман адабиётига, хусусан, Махтумқули бадиий меросига катта ҳурматнинг ифодаси ҳамдир. Махтумқули мустақиллик йилларида ўзбек заминига, мухлислари қалбига янги таржималар билан қайтадан «кириб келди», халқимизда шоир ижодига эҳтиром яна бир даража кўтарилди, у чин маънода ўзбекнинг ўз шоирига айланди.

Махтумқулининг ҳар бир таржимони ёки таржима китоби тўғрисида батафсил сўз юритиш, таржималарнинг сифати ҳақида атрофлича фикр билдириш, хулосалар чиқариш масъулиятини зиммамизга олмоқчи эмасмиз. Бу махсус илмий ишнинг вазифаси. Шундай бўлса-да, баъзи мутаржимларнинг таржималари хусусида умумий йўналишда, айрим мулоҳазаларимиз билан ўртоқлашишни мақсадга мувофиқ билдик. Дастлабки сўз таниқли шоир ва таржимон Музаффар Аҳмад таржималари ҳақида бўлади.

* * *

М. Аҳмад Жуманиёз Шариповдан кейин биринчи марта Махтумқули шеърларини ўзбек тилига ўгиришга қўл уриб, китоб шаклида нашр қилдирган профессионал таржимондир. Музаффар, фикримча, қалами чиниққан, шоирликда ҳам, таржимонликда ҳам яхшигина тажрибага эга талантли ижодкорлардан бири. Унинг ҳамма асарларини, таржималарини ўқимаган бўлсам-да, кўпчилигидан хабардорман, баъзиларига тақризлар ёзиб, матбуотда бостирганим эсимда. Айниқса, М. Аҳмаднинг таржимачилик фаолияти билан кўпдан бери танишман. Қорақалпоқ, туркман, қozoқ адабиётларидан таржималари менда яхши таассурот қолдирди ва мен уни кўп йиллардан бери Махтумқули шеърларини ўзбек тилига муваффақиятли ўгириб келаётган фаол мутаржимлардан бири деб биламан. Музаффар туркман тилини, туркман адабиётини, Махтумқули ижодини яхши билди. Шунинг учун ҳам аксарият таржималари аслига яқин.

1995 йилда М. Аҳмад таржимасида Махтумқулининг «Сайланма»си чоп этилди. Тўпламга шоирнинг олтамиш етти шеъри киритилган. Шеърларнинг деярли барчаси янги тар-

жималар. Жуманиёз Шарипов ўзбек тилига ўгирган айрим шеърлар қайта таржима қилинган, сайқаллаштирилган. Масалан, Махтумқулининг «Туркманнинг», «Эй, дўст!», «Боғлар, ҳей!» каби шеърларининг қайта таржималари, назаримизда, яхши чиққан. Музаффар шоирлик тажрибасидан фойдаланиб, шеърлардаги шакл ва мазмун мутаносиблигини, поэтик оҳангни, олдинги таржимага нисбатан янада ёрқинроқ беришга эришган. «Туркманнинг» шеърининг бир бандини қиёслаб кўрайлик.

Ж. Шарипов таржимаси:

*Кўнгил, ҳаволанур, отга чиққанда,
Тоғлар лаъли бўлар, қиё боққанда,
Бол келтирар, жўшиб дарё оққанда —
Берк, тутдирмас келса сели туркманнинг.
(180 -бет)*

М. Аҳмад таржимаси:

*Кўнгил ҳаволанар отга чиққанда,
Тоғлар зир титрайди қиё боққанда,
Дарёлари бол келтирар оққанда,
Говни йиқар келса сели туркманнинг.¹*

Мана, банднинг асл нусхаси:

*Кўнул ховаланар ата чыкканда,
Дағлар лагла дөнер гыя баканда,
Бал гетирер, жошуп деря аканда,
Бент тутдурмаз, гелсе сили туркмениң.
(1 т., 11-бет)*

Биринчи таржимон мисраларни сўзма-сўз ўгирган, баъзи сўзлар («лаъли», «берк»ни) аслида қолдирган. Банднинг мазмуни бироз мавҳум, тушуниш қийин. Ж. Шарипов таржимасида поэтик гўзаллик, шоирона талқин, нафосат етишмаётгандек туюлади. М. Аҳмад таржимаси анча силлиқ, шоир қалами билан ўгирилгани билиниб турибди. Бу таржиманинг яна бир афзаллиги шундаки, «Туркманнинг» шеъри

¹ Махтумқули. Сайланма. Тошкент, «Ўзбекистон» — «Ёзувчи» нашриёти, 1995., 26-бет. Кейинги мисоллар шу нашрдан бўлади, бети кўрсатилади.

аслиятда түкқиз банд. Ж.Шарипов унинг фақат саккиз бандини ўгирган, қуйидаги тўртлик негадир таржимада тушиб қолган.

*Тирелер гардашлар, уруг ярыдыр,
Ыкбаллар терс гелмез, хакың нурудыр,
Мертлер ата чыкса, сөвеш сарыдыр,
Ёв устуне йөрер ёлы туркмениң.*

(1 т., 12-бет)

М. Аҳмад бу тўртликни мана бундай ўгирган:

*Тийралар қардошлар, уруғлар ёрдир,
Иқболлар терс келса, Ҳақдан бир нурдир,
Мардлар отга чиқса, ботирдир, зўрдир,
Ёв устига юрар йўли туркманнинг.*

(27-бет)

Биринчи мисрадаги «ярыдыр» сўзи туркманчада «ярми», яъни уруғларнинг ярми деген маънони англатади. Таржимоннинг бу сўзни «ёрдир» (ҳамроҳ) мазмунида ағдаргани мисранинг мазмунини бироз чалкаштирган. Қолган мисраларнинг таржимасига эътирозимиз йўқ.

М. Аҳмад «Туркманнинг» шеърини қайта таржима қилар экан, ҳар бир банд ва мисрадаги маънони, сўзларнинг таъсирини, жозибасини сақлашга ҳаракат қилади. Масалан, Ж. Шарипов таржимасидаги «Ёйилар чўлида нори, мояси» деган мисра «Чирпинишар чўлда, нори, мояси» ёки «Димоқларга урар анбарнинг иси» қаторининг «Барқ уриб таралар хуш анбар иси» деб қайта ўгирилиб, сайқаллаштиргани таржимоннинг фазилати. «Завқи тўлиб чиқар, жигар доғланмас» мисраси «Сархуш бўлиб чиқар бағри доғланмас» деб таржима қилингани ҳам яхши чиққан. М. Аҳмад Махтумқулининг «Боғлар, ҳей» шеърини ҳам қайта ўгирган, биринчи таржимани такрорлаган эмас. Ж. Шарипов кўпроқ сўзма-сўз таржима усулини қўлагани учунми, баъзи қаторларнинг мазмунини тушуниш қийин, мавҳум гаплар кўп, фикрлар аниқ эмас. Бир мисол:

*Қайта-қайта ўғлонликнинг раъйдан,
Етиб келдим, комилликнинг пойидан....*

(44-бет)

Байтдан бирор маънони англаш мушкул. Аслият қандай бўлса, ўзбекчада сўзма сўз қолдирилган.

Мана, асл нусха.

*Гайда-гайда огланлығың райындан,
Етип гелдим кәмиллигиң пайындан.*

(1 т., 60- бет)

М. Аҳмад мисраларни ўзича ағдарган. Фикр аниқ, мисралар ўзаро боғланади, вазн ҳам бузилмаган:

*Қайта-қайта ёш йигитлик раъйидан,
Улуш олдим комилликнинг пойидан.*

(86-бет)

Биринчи таржимадаги «Мажнун каби ҳайрон чиқай чўлларга» мисрасининг «Мажнун каби чиққим келар чўлларга» мазмунида таржима қилингани ёки «Жоҳилликда тўрт тарафга отишган, Билмасликда хом ишларга қотишган» байтининг «Болаликда чор атрофга отишиб, ўофилликда хом ишларга қотишиб» деб қайта ўтирилгани, банд мазмунини тиниқлаштирган, таржиманинг бадий савиясини ҳам оширган. Қайд этилган мисоллар М. Аҳмад Махтумқули шеърларининг қайта таржималарига масъулият билан ёндашганини, имкон қадар аслиятдан узоқлашмасдан, шоирнинг насиҳатларини, ибратли ғояларини асл нусхага мос беришга муваффақ бўлганидан дарак беради.

2009 йилда Махтумқулининг «Элга ёйдим насиҳат» номли шеърлар китоби М. Аҳмад таржимасида «Янги аср авлоди» нашриётида чоп этилди. Тўпلامдан шоирнинг етмишдан ортиқ шеъри ўрин олган. Гарчи таржималарнинг кўпчилиги Махтумқулининг 1995 йилда чоп этилган «Сайланма»-сидан танланиб ушбу китобга киритилган бўлса-да, унда янги таржималар ҳам кўп. Махтумқулининг «Андадур», «Мор чиқар». «Бир баён келар», «Кетиб борадир», «Борса керакдир», «Сочди Муҳаммад», «Ўғлим — Озодим» (Озодий ва Махтумқули диалоги), «Ўзи беҳиштнинг», «Шифо бер», «Бўлдим гирёна», «Мунда, чилимкаш», «Носкаш» ва бошқа шеърлари илк маротаба М. Аҳмад томонидан ўзбек тилига ўтирилди. Шеърларнинг таржималари ҳақида ижобий фикр-дамиз. Майда-чуйда нуқсонлари таржималарнинг умумий баҳосини пасайтира олмайди.

М. Аҳмад таржимасида Махтумқулининг икки шеърий китоби нашр этилди. Бундан ташқари, Музаффар анчадан бери республиканинг газета-журналларида ҳам Махтумқули лирикасидан қилган таржималарини эълон қилиб келмоқда. Масалан, «Марказий Осиё» газетасининг 2000 йил 27 июль сонининг бир саҳифаси Махтумқулига бағишланган бўлиб, унда шоирнинг туркум шеърлари М. Аҳмад таржимасида босилди. Демокчимизки, М. Аҳмад Махтумқули шеърлари таржимасига шунчаки, мавсумий, бирор «зарурат» туғилганида қўл урадиган таржимонлардан эмас. Бу иш билан у узоқ йиллардан бери изчил шуғулланиб келаётган мутаржимдир.

М. Аҳмад таржималарининг қадр-қиммати, аҳамияти шундаки, у Махтумқулининг ўзигача ўғирилган шеърларини янги таржималари билан бойитди, диний мазмундаги шеърлари билан ўзбек китобхонларини таништирди. Иккинчидан, Махтумқулининг аввал ўзбек тилига ўғирилган шеърларининг янги таржима нусхаларини яратди, аввалги таржималарга сайқал берди, равон ўқилишини таъминлади, бугунги ўқувчининг бадиий-эстетик эҳтиёжига жавоб берадиган савияга олиб чиқди. Таржимачиликда камчиликлар бўлиши табиий. Ҳеч бир мутаржим бу ишда хатолардан бутунлай холиман, деб айта олмаса керак. Бир таржимонда камроқ, иккинчисида кўпроқ нуқсон бўлиши мумкин. Таржима амалиётида, таржимашуносликда исботланган ҳақиқат бу. Шундай экан, бу гап М. Аҳмад таржималарига ҳам қисман тегишли.

* * *

Махтумқули ижодининг Ўзбекистондаги фаол таржимонларидан яна бири, таниқли адабиётшунос олим ва таржимон Эргаш Очиловдир. У етук олим, Шарқ мумтоз адабиётининг чуқур билимдони ва моҳир таржимони эканлиги мутахассисларга маълум. Хусусан, мутаржимнинг форс-тожик адабиётидан қилган шеърий таржималари Шарқ адабиёти ихлосмандлари томонидан илиқ кутиб олинмоқда. Бу фикрнинг исботига 2009 йилда олим таржимасида «Фан» нашриётида босилиб чиққан биргина «Минг бир рубоий» китобини тилга олиш kifоя. Тўпламга ўттиз саккиз шоирнинг форс-тожик тилида битган рубоийларидан намуналар

Ўзбек тилига таржима қилиб киритилган. Рубоийнавислар қаторида Шарқ мумтоз адабиётининг атоқли сўз санъаткорлари Рудакий, Фаробий, Фирдавсий, Ибн Сино, Паҳлавон Маҳмуд, Хисрав Деҳлавий, Фоний (Алишер Навоий), Бобур, Байрамхон, Зебуннисодек шоирлар, мутафаккирларнинг борлиги ва улар қаламига мансуб форс-тожик тилидаги рубоийларни ўзбек тилига ўгириш масъулиятини ўз зиммасига олган таржимон меҳнати мураккаблигини, машаққатини тасаввур қилиш мумкин. Э. Очиловнинг Шарқ мумтоз адабиётининг таржимони эканлигига алоҳида урғу қилаётганимизнинг сабаби шундаки, муаллифнинг бу йўналишдаги таржимачилик фаолияти, тажрибаси Махтумқули шеърларини ўзбек тилига таржима қилишда қўл келди. Махтумқули шеъриятида ҳам араб, форс тили элементлари кўп учрайди. Чунки шоир Хива мадрасаларида таҳсил олганида форс ва араб тилларини ҳам ўрганган эди. Шоир гарчи араб ёки форс тилида яхлит бир асар ёзмаган бўлса-да, айрим шеърларида арабий ва форсий сўзларни қўллаган. Махтумқули шеърларини ўзбек тилига ўгирган баъзи таржимонлар мисраларда қўлланилган арабча ёки форсча сўзларнинг асл маъносини етарли даражада тушуниб етмагач, аслида қандай бўлса шундай қолдиради, ёки тахмин қилиб нотўғри ўгирган фактларига дуч келамиз. Э.Очилов бу масалада Махтумқулининг омадли таржимонларидан бири деса бўлади.

2007 йилда Махтумқулининг «Дунё ўтиб борадир» номли шеърлар китоби ўзбек тилида босилди. Тўпламни Э.Очилов нашрга тайёрлаган ва унга ўзи «Туркман булбули» деган сўзбоши ҳам ёзган. Китобга Жуманиёз Шарипов, Жуманиёз Жабборов, Музаффар Аҳмад, Мирза Кенжабекнинг сара таржималаридан намуналар киритилган. Унинг Махтумқулидан таржима қилган қирқ беш шеъри ҳам ушбу тўпламдан ўрин олган. Э.Очилов таржималарига жиддий эътирозимиз йўқ, кўп шеърлар ҳарҳолда яхши ўгирилган, аслиятнинг маъно-мазмунини беради. Айниқса, «Айрилма», «Ошиқ бўлмишам», «Бўларсан», «Ёндирар», «Кўнгил», «Бўлдим энди», «Отча бўлмас» каби шеърларнинг таржималаридан қониқиш ҳосил қилдик. Бошқа шеърларнинг таржималарида ҳам кўпол хатоларни кўрмадик. Таржимоннинг Махтумқули поэтик маҳоратини, услубий ўзига хослигини пухта

ўзлаштириб олгани, туркман тилидан, туркман адабиётидан яхши хабардорлиги ҳар бир шеър таржимасида сезилиб туради. Фикримиз исботи учун «Бўларсан» шеъридан мисол келтирамиз.

Асл нусхада:

*Кыяматдан бир сөз дийдим баякда,
Гарав бардыр ерсиз урлан таякда,
Залымлар хар болар, галар аякда,
Гарып, сен йыглама, ширдек болар сен!*
(1 т., 159-бет)

Таржимада:

*Қиёматдан сўзлай, тутгил қулоқда:
Товон бор ноҳақ урилган таёқда,
Золимлар хор бўлар, қолар оёқда,
Ғариб, сен йиғлама, шердек бўларсан!*
(203-бет)

Банднинг учинчи, тўртинчи мисралари асл нусхадан ўзбек тилига айнан кўчирилган бўлса-да, таржимон меҳнатини инкор қилолмайди. Агар мутаржим бу икки мисрани ўзича «қайта бичиб, қайта тиккан»ида эди, балки банднинг мазмуни, мантикий изчиллиги бунчалик таъсирли чиқмаган бўларди. Қардош тиллардан таржима жараёнида бу усул, яъни бир хил маънони англатадиган сўз ва сўз бирикмаларини таржимасиз, аслида бериш тажрибаси ўзини оқлаган. Бундай ҳолларда таржимонларни «кўчирмачилик»да айблаш ўринсиз.

Ҳар қандай таржима нуқсонсиз бўлмайди, деган фикр Э. Очилов таржималарига ҳам алоқадор. Баъзи шеърларнинг таржималарида меъёрига етмаган жиҳатлар, оддий китобхоннинг тушуниши қийин, изоҳга муҳтож сўзлар бор. Масалан, Махтумқулининг «Сон бўлсам» шеърининг учинчи бандида:

*Дамганында йўрган уссат Новайы,
«Чар диваны», «Перхат-Ширин» зыбайы —*
(1 т., 67-бет)

деган мисраларнинг ўзбек тилига таржимаси, назаримизда, яхши чиқмаган.

*Домгонда юрган устоз Навоий,
«Чор девон»и, «Фарҳод-Ширин» зебойи.
(225-бет)*

Биринчи масрадаги «домгонда» сўзини ҳамма ўқувчи ҳам тушунавермаса керак, изоҳ берилганда мақсадга мувофиқ бўларди. «Ўзбек тилининг имло луғати»да «домгон» сўзи учрамайди. У бошқа тилдан кирган бўлиши керак. Баъзи таржималарда бу сўз «Домангирда» (ҳақ йўлида) юрган деб берилган, яъни: «Домангирда юрган устод Навоий» шаклида. Бизнингча, шу варианты тўғрироқ. Махтумқулининг «Гўзал Шерғози» шеъри таржимаси нима учундир шоирнинг «энг сара шеърлари» китобиغا киритилмаган. Фикри-мизча, М. Аҳмад мазкур шеърни ўзбек тилига муваффақиятли ўгирган эди ва у Махтумқули «Сайланма»сининг 1995 йилдаги нашрининг биринчи саҳифасида бор. «Гўзал Шерғози» Махтумқулининг Хивадаги уч йиллик ҳаёти, руҳий кечинмалари, дунёқараши тўғрисида яхши тасаввур бера оладиган манба ҳамдир. Ўзбек китобхонлари учун бундай маълумот зарур. Махтумқулининг энг яхши таржималари қаторида бу шеърнинг ҳам келгусида тўплам ёки китоблардан ўрин олишини хоҳлардик.

* * *

Ўзбек китобхонларини Махтумқули шеърляти билан таништиришда таниқли шоир ва таржимон Мирза Кенжабекнинг ҳам ҳиссаси бор. 2004 йилда «Фан» нашриётида унинг таржимасида Махтумқулининг «Сайланма» китоби босилди. Китоб М. Кенжабекнинг «Махтумқули — валий шоир» деган каттагина мақоласи билан очилади. «Сайланма»га шоирнинг 170 шеъри ўзбекчалаштириб киритилган. Таржимон изоҳига кўра, шеърлар шоирнинг 1983 йилда «Туркманистон» нашриётида чоп этилган икки жилдлик «Сайланма асарлар»идан танлаб олинган. Таржима муаллифининг изоҳини ўқиймиз: «Илгари ўзбек тилида нашр қилинмаган шеърлари билан бирга таниш шеърлари ҳам туркманчадан қайта табдил этилиб, китобга киритилди. Биринчидан, у шеърларга муҳаббатимиз кучли бўлиб, китобхон халқимизнинг ҳам уларга эҳтиёжи бор. Иккинчидан, у шеърларнинг баъзиларидан мустабид тузум қолипига сиғмаган

айрим бандлар қисқартирилган, айрим сўз ва иборалар эса ўзгартирилган эдики, уларни тўлиқ тақдим этмоқдамиз»¹

М. Кенжабек Махтумқулининг ўзбек тилига таржима қилинмаган ёки таржима қилинган бўлса-да, мустабид тузум таъсирида қисқартириб таржима қилинган шеърларини қайта ағдаришга бел боғлаган. Асосан, шоирнинг илоҳиёт, исломий маърифат руҳидаги шеърларини ўгирган. Таржималар айнан шу жиҳати, яъни тасаввуфга доир, диний мазмундаги шеърларининг кўпроқ ўзбекчалаштирилгани билан аввалги таржималардан фарқланади. Масалан, «Сайланма»даги «Барча иш Ҳақнинг коридир», «Рўзу шаб нолишим шулдир Худога», «Кел, кўнглим, сидқ ила ёлбор Аллоҳга», «Қуръонга қулоқ солиб, фармонига назар айла», «Ким Аллоҳга ўғлин каффорат этди?», «Бир Аллоҳга айтай ҳамду санолар», «Яратган Аллоҳдан фармон етишса» ва бошқа туркум шеърлар борки, чиндан ҳам уларда Махтумқулининг диний-фалсафий қарашлари қисман мужассам. М.Кенжабек бу шеърларни анча дуруст ўгиришга ҳаракат қилган. Бироқ шеърларнинг номланиши бизга биров галати туюлди. Асл нусхада шеърлар бундай номланган эмас. Сарлавҳалари икки ёки уч сўздан ошмайди, ихчам ҳамда маънодор. Таржимон у ёки бу шеърнинг муайян бандидаги бутун бир мисрани сарлавҳага олиб чиққан. Яна айнан илоҳий, диний руҳдаги қаторлар сарлавҳа учун танланган. Таржиманинг мундарижасига назар ташлаган ўқувчи Махтумқули бутун ижодий фаолиятини тасаввуф таълимотини тарғиб қилишга бағишлаган экан-да, деган ҳаёлга бормасмикан? Бизнингча, шеърларни асл нусхасидан бошқача номлаш баъзи чалкашликларни келтириб чиқаради. Масалан, Махтумқулининг «Боғлар, ҳей» шеъри ўзбек тилидаги барча таржималарда аслидагидек берилган. М. Кенжабек негадир бу шеърни унинг охири бандининг тўртинчи қатори: «Ё раб, йиқилмасми буюк тоғлар ҳей!» деган мисра билан номлашни афзал кўрган.

Ёки Махтумқулининг «Иш бўлмас» шеърининг қуйидагича номланиши ҳам мақсадга мувофиқ эмас: «Кел, кўнглим, сидқ ила ёлбор Аллоҳга». Шеър аслида фақат Аллоҳга ёлборишдангина иборат эмас, унда инсонларнинг ижтимоий тақ-

¹ *Махтумқули*. Сайланма. Тошкент «Фан», 2004., 3-бет. Мисоллар шу нашрдан бўлади, бети кўрсатилади.

дири, ҳаётдаги етар-етмасчиликлар билан боғлиқ муаммолар ҳам кўтарилган.

*Кимлардир давлатманд, кимлардир ғариб,
Кимлар-чи, хайр этиб, закотин бериб,
Кимлари умринда нон дея ҳориб,
Кимлардадир ёстик, тўшак, ош бўлмас*
(54-бем)

Банднинг учинчи мисрасининг таржимаси яхши чиқмаган. Асл нусхадаги «нан дийип йөрип» нинг «нон дея ҳориб» мазмунида ўтирилгани нотўғри, фикр ноаниқ. «Йөрип» билан «ҳориб» шаклан яқин бўлса-да, маъноси бошқа-бошқа. «Йөрип» туркманчада юрмоқ, кезмоқ маъноларида ишлатилади. «Ҳориб» (ҳоримоқ, чарчамоқ) бутунлай бошқа сўз. Биз бу жузъий нуқсонларни йўл-йўлакай қайд этдик. Бундай хатолар, балки бошқа шеърлар таржималарида ҳам бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Шеърларнинг номланиши билан боғлиқ фикрларимизни давом эттириб, айтмоқчимизки, мутаржим у ёки бу шеърни таржима қилаётганда кўпчилик томонидан эътироф этилган ва тан олинган номни аслича қолдиргани маъқул. Чунки таржимоннинг шеър номини ўзгартириши, ўзича аташи, биринчидан, асл нусхадан узроқлашишга сабаб бўлади, иккинчидан, аслиятнинг миллий руҳини хиралаштириши, учинчидан, асл нусха матнига беписандлик ҳам бўлса керак. Бу масалада таржимон масъулиятни унутмаслигини истардик.

Яна бир мулоҳаза. Махтумқули шеърлари орасида Давлатмамад Озодийга бағишланган икки шеър бор: «Отамнинг», «Озодим қани». Таржимон ҳар икки шеърни ўзбек тилига яхши ўгирган, қўпол камчиликларни учратмадик. Бироқ шеърларнинг номи ўзгартирилган. Биринчи шеърга «Дасти отамнинг» деб ном қўйган ва унга «марсия» деб изоҳ берган. Иккинчи шеърни «Озодим қани?!» деб эмас, «Ота марсияси» деб номлаган. Ҳар икки шеър ҳам Озодийнинг вафоти муносабати билан ёзилган ва унда Махтумқулининг қайғуси баён этилган. Шу хусусияти билан шеърлар марсия жанри талабига жавоб беради. Махтумқули ижоди ўрганилган ўзбек ва туркман тилидаги илмий адабиётларда бу икки шеър нима учундир марсия эканлиги тилга олин-

майди, шоирнинг отасига бағишлови сифатида таҳлил қилинади. М. Кенжабекнинг фикрида жон бор. Келажакда икки шеър ҳам илмий муомалага киритилиб, Махтумқулининг марсия шеърлари тарзида ўрганилиши тарафдоримиз. Шоирнинг бедарак йўқолган акаси Абдуллага бағишлаб ёзган «Абдулла» номли шеъри ҳам ғоявий мазмуни, лирик қаҳрамон дард-ҳасратининг поэтик ифодаси нуқтаи назаридан марсияга ўхшайди.

М. Кенжабек Махтумқулининг «Сайланма асарлар»ига диалог усулида ёзилган шоирнинг бир неча шеърларини ҳам таржима қилиб киритган. Махтумқулининг отаси Озодий, Дурди шоир, Мағрупий, Зунубийлар билан савол-жавобга қурилган шеърлари шулар жумласидандир. Диалоглардаги мазмун, ҳар икки томон фикрларининг аниқ ва изчиллиги таржималарда яхши сақланган. Асл нусханинг тил хусусиятлари таржимада бузилганини кўрмадик. Лекин, таржимон негадир, Дурди шоирни Турди шоир деб исмини ўзбекчалаштириб берган. Туркман адабиётидан яхши хабардор бўлмаган китобхон мутаржим таржимада тавсия қилаётган Турдини XVII асрнинг иккинчи ярмида яшаб ижод этган мумтоз ўзбек шоири Турди Фароғийга нисбат бериши, Махтумқули у билан мулоқотда бўлган экан-да, деган ҳаёлга бориши мумкин. Чунки Махтумқули билан Турди Фароғий яшаган даврлар бир-биридан унчалик узоқ эмас. Махтумқули ижодига бағишланган ўзбек тилидаги илмий тадқиқотларда ҳам, ушбу диалог шеърнинг ўзбек тилидаги барча таржималарида «Турди» эмас, «Дурди шоир» деб берилган, ўзгартирилмаган. Таржималарда исмларни ўзгача қўллаш ёки ўзбекчалаштириш, биринчидан, ўқувчини чалғитади, иккинчидан, асл нусханинг миллий жиоларига салбий таъсир этади. Чунки асарнинг миллийлиги ундаги исмларда ҳам маълум даражада акс этган бўлади. Айниқса, қардош тиллардан таржимада бундай нуқсонга йўл қўйиш мумкин эмас.

М. Кенжабекнинг Махтумқулидан қилган таржималари юзасидан умумий аспектда баъзи мулоҳазаларимизни билдирдик, айрим жузъий нуқсонларини кўрсатишга уриндик. Бироқ «Сайланма»ни ҳар томонлама таҳлил қилиш, ютуқ ва камчиликлари хусусида кенг қўламда сўз юритиш ушбу тадқиқотимиз доирасига сиғмайди. Ишонамизки, у келажакда яна таржимашуносларнинг тадқиқот объектларидан

бирига айланиб, таржимоннинг ижодий меҳнати батафсилроқ ўрганилади, хулосавий фикрлар айтилади.

* * *

2008 йилда Махтумқулининг ўзбек тилида яна бир «Сайланма» китоби босилди. Тўпламни «Ўзбекистон» нашриёт-матбаа ижодий уйи чоп этди. Таржима муаллифлари Абдумўмин Жумаев ва Жуманазар Зулпиев. «Сайланма» салкам йигирма бир ярим босма табоқ бўлиб, унга Махтумқулининг икки юз йигирма уч шеъри киритилган. Китобнинг аннотациясида шундай маълумот бор: «Ушбу сайланмага 1983 йилда Ашхободдаги «Туркменистон» нашриёти чоп этган икки жилдлик ва 1994 йилда чоп этилган уч жилдлик тўпладан сайлаб олинган шеърлар киритилди».¹

Демак, бу таржима ҳам Махтумқулининг шўро даврида Туркменистонда нашр этилган икки жилдлик ва мустақиллик йилларида босилиб чиққан уч жилдлик «Танланган асарлар»и асосида амалга оширилган. Китоб таниқли олим, филология фанлари доктори, профессор Н. Комиловнинг «Халқ ёдидан айрилма» сўзбошиси билан бошланади. Мақолада Махтумқули ижодининг етакчи хусусиятлари, бадий маҳорати, Шарқ мумтоз адабиёти анъаналарини давом эттириши, Хива мадрасаларидаги таҳсили, шеъриятининг мавзу доираси, ижтимоий-сиёсий қарашлари, тасаввуфий дунёқарashi в.х. лар ҳақида сўз юритилади.

Таржималарни бир сидра кўздан кечирдик, ҳаммасини асл нусхаларига солиштириб ўқимаган бўлсак-да, баъзи шеърларнинг таржималари савиясидан қониқиш ҳосил қилдик. Таржималарда Махтумқули услубига хос халқона талқин, фикрларнинг ҳаётийлиги ва теранлиги каби хусусиятлар, аслиятдагидек берилган. Ушбу таржима асар яна бир жиҳати билан диққатимизни тортди. Сўз юритилаётган таржима китобига Махтумқулининг «Оқ ит» ва «Чақир калла» деган икки асари киритилган. Профессор Н. Комилов «Сайланма»га ёзган сўзбошида бу икки шеърни «кичик дoston» деб атайди. Бу янги фикр. Махтумқулининг турли йилларда ўзбекчада нашр этилган китобларининг ҳеч бири-

¹ *Махтумқули-Фироғий*. Сайланма. Тошкент, «Ўзбекистон», 2008., 401-бет. Мисоллар шу нашрдан бўлади, бети кўрсатилади.

да, шоир ижоди тўғрисидаги тадқиқотларда ҳам унинг достон ёзгани ҳақида маълумот учрамайди. Шеърларнинг биринчи марта ўзбек тилига ўгирилиб, ўқувчиларга етказилгани, таржималарнинг мундарижасини кенгайтиргандек, Махтумқули лирикасининг мавзу доираси, жанри хилма-хиллиги хусусида ҳам яхши тасаввур беради. «Оқ ит» шеъри қирқ олти, «Чақир калла» эса олтмиш олти банд. Ҳар икки шеър яхлит сюжетга қурилган, образлари конкрет. Воқеанинг бошланиши, давом этиш ва тугалланиши бор. «Оқ ит»да яхшилик ва ёмонликнинг оқибатлари бир оила – эр-хотин мисолида, афсона либосида ёритилган бўлса, «Чақир калла»да ҳам шунга яқин афсона ҳикоя қилинади. Гавдасидан жудо бўлган калланинг саргузашти, Аллоҳ ҳузуридаги тавба-тазарруси, калима қайтариб мусулмон бўлиши, илоҳий сюжет орқали бадиий далилланади. Ҳар икки шеър (достон) ҳам Махтумқулининг тасаввуфий қарашларини ифодалайдиган гўзал асарлардир. Шоир «Чақир калла» шеърини қуйидаги банд билан якунлайди:

*Буларнинг бариси муродга етди,
Кўринг, шери — Худо не ишлар этди.
Ғариб Махтумқули бир достон битди,
Дуодан умидвор бўлди, дўстлар ҳей.*
(316-бем)

Банднинг учинчи мисрасида эътибор берган бўлсангиз, шоирнинг ўзи ҳам «Чақир калла»ни «достон битдим» дейди. Махтумқулининг худди шундай ғоявий йўналиш ва муайян сюжетга асосланган яна бир тасаввуфий шеъри бор. Шеър асл нусхада «Сўзим бор» деб номланади. Таржимонлар уни «Бир ажойиб сўзим бор» деб ўгирган. Шеър саксон беш банд. Тўртинчи бандида Махтумқули дейди:

*Айтайин бир хуш достон,
Агар бўлсанг харидор.*
(317- бем)

Ушбу «Сайланма»нинг аввал ўзбек тилида нашр этилган «Сайланма»лардан фарқи, шундаки, А.Жумаев ва Ж.Зулпиевлар ўзбек китобхонларига, умуман маълум бўлмаган, айниқса, диёнат, диний таълимот тарғиб қилинган шеърларни ўзбек тилига ўгириб (таржима савиясидан қатъий назар),

мухлисларга етказди. Энди ўзбек ўқувчилари Махтумқулини нафақат ахлоқий-таълимий шеърларнинг моҳир ижодкори, шунингдек, тасаввуф руҳида шеърлар, дostonлар битишда ҳам туркман адабиёти, қолаверса, Шарқ мумтоз адабиётда ҳам катта салоҳиятга эга истеъдод соҳиби бўлган лигига ишонч ҳосил қилади. Шу маънода, Махтумқулининг бу «Сайланма» китоби мустақиллик мафкураси руҳига мос таржималардан биридир. Китобнинг охирига илова қилинган «Изоҳли луғат» ҳам таржималарда қўлланилган баъзи исmlар, форсча ва арабча сўзларни тушуниб олишда фойдали манбадир.

Мазкур «Сайланма» ҳақидаги фикрларимизни якунлашдан олдин китобнинг охиридаги филология фанлари номзоди М. Азимовнинг «Меҳнат ва маҳорат меваси» мақола-сига қисман муносабат билдириб ўтиш зарурати борлигини ҳис қилдик. Мақола унчалик катта эмас, икки бет. Лекин шу икки бетда анча-мунча мунозарали, эътироз тўғдира-диган фикрлар бор. Мақолада, асосан, таржимонлардан бири Абдимўмин Жумаев (тахаллуси Шийх Абдол Мўмин) тўғри-сида кенгроқ маълумот берилади, яъни: бирор олий ўқув юртини тугатмаган бўлса-да, адабиётни, шеърятни бир ада-биётшунослдан кам билмаслиги, ҳар икки — ўзбек ва турк-ман тилида бирдай шеърлар ёза олиши, 25 йилдан бери Махтумқули шеърлари таржимаси билан шуғулланиб кела-ётгани, улуғ шоир ижодини тўла таҳлил қилиб чиққани, шунинг учун «унинг таржималари Махтумқули таржимон-лари ағдармалари ичида энг яхшиси» деб ёзади. Ҳатто ма-қоланинг ўртарида: «Агар Махтумқули ўзбек бўлганида, худди шундай ёзар эди» деган жумлани ҳам қистириб ўтади. Умуман, А. Жумаевнинг Махтумқулидан ўтирган таржима-ларига мақола муаллифи юқори баҳо беради. Бу фикрларни бутунлай инкор қилиш ниятимиз йўқ, баҳосига қисман қўшила-миз. Лекин, негадир иккинчи таржимон — Ж. Зул-пиев ҳақида мақолада ҳеч қандай маълумот йўқ, унинг тар-жимонлик фаолияти, умуман тилга ҳам олинмаганига, очиги, тушунмадик.

Мақоланинг бизда норозилик туғдирган бошқа бир жи-ҳати ҳам бор. Бир вақтлар Махтумқулидан таржима қилиб, ўзбек китобхонларини хушнуд этган, шоир бадий мероси-нинг Ўзбекистонда оммалашишига салмоқли ҳисса қўшган

таржимонлар фаолиятига нисбатан, бизнингча, адолатсиз, жиддий танқидий фикр айтилган. Мақола муаллифи бу танқидни ўз номидан эмас, А. Жумаев фикри сифатида келтиради ва ёзади: «Ўтган асрнинг 50-йилларида олим Жуманиёз Шарипов Махтумқули бобомизнинг шеърларидан бир қисмини ўзбекчалаштириб, элга тақдим этди. Шўроларнинг худосизликка асосланган сиёсати таъсири яққол билиниб турган у таржималар ўз даври учунгина яроқли эди, десак ҳақиқатдан узоқлашмаган бўламиз. Сўнг бу ишга ёш таржимон Музаффар уриниб кўрди. Унинг ҳам тилни яхши билмаслиги ва Махтумқули меросини юзаки ўрганиб, таржима қилгани муваффақиятсизликка сабаб бўлди. 2004 йилда эса Мирза Кенжабек бу ишга қўл урди. Афсуски, унинг таржимаси энг муваффақиятсиз бўлиб, Махтумқули руҳияти, услубидан жуда йироқ эди. Ана шу муваффақиятсиз ўғирмалар мени таржима ишига қатъийроқ киришишга ундади»¹.

А.Жумаев фикрига кўра, Махтумқулидан унгача қилинган аксарият таржималар муваффақиятсиз, талабга жавоб бермайди. Бундай қатъий ҳукм, барча таржималарни яроқсизликда айблаб, ютуқларидан кўз юмуш тўғри бўлармикан? Ж. Шарипов таржималарида камчиликларга йўл қўйилгани тўғри. Бу фикр таржимашуносликда мисоллар билан таҳлил қилиб кўрсатилди. Бироқ ҳеч бир тадқиқотда, Ж. Шарипов таржималари фақат «ўз даври учунгина яроқли, бугун аҳамиятини йўқотди» деган фикр айтилган эмас. Аксинча, Ж.Шариповнинг бу ижодий меҳнатига ўша даврда ҳам, ҳозир ҳам кўпгина илмий тадқиқотларда ижобий баҳо берилди. Ўтган асрнинг 70-йилларидаёқ таржимашунос олим Ғайбулла Саломов таржимашуносликга бағишланган тадқиқотларидан бирида Ж. Шариповнинг таржимонлик фаолияти хусусида сўз очиб, унинг Махтумқулидан қилган таржималарининг камчиликларини қайд этгани ҳолда, ютуқларини ҳам кўрсатиб ижобий баҳолаганди: «Туркман шоири Махтумқулининг кўзда ёши билан жўшиб ёзган ажойиб шеърлари халқимизнинг тилига тушган, унинг дилида, севиб қўйламоқда. Бу — туркман шоири ва у билан баровар ўзбек таржимони (Ж. Шарипов — К.Қ) нинг ҳам

¹ *Махтумқули Фирогий*. Сайланма. Тошкент. «Ўзбекистон», 2008., 393-бет.

ижоди элга, халқга, шеър ихлосмандларига манзур бўлди, деган сўз»¹

Майли, бу фикр бундан салкам ўттиз беш йил олдин, яъни «шўроларнинг худосизликка асосланган сиёсати» даврида айтилган, маълум даражада аҳамиятини йўқотган деб ҳисоблаган бўлайлик. Бироқ мустақиллик йилларида ҳам бу фикрга хайрихоҳ, уни қўллаб-қувватловчи илмий қарашлар мавжудлиги Ж. Шарипов таржималари М. Азимова мақоласида ёзилганидек, нафақат «ўз даври учунгина яроқли», балки бугун ҳам кадр-қимматини сақлаб келаётган, ҳеч бир даврда ҳам аҳамиятини йўқотмай Махтумқули шеърини мухлисларига завқ, илҳом беришда давом этаётган яхши таржималар эканлигининг яна бир тасдиғи эмасмикин? Академик Б. Назаровнинг Жуманиёз Шариповнинг таржималари ҳақидаги қўйидаги фикрлари мавзуга доир асл ҳақиқатнинг илмий ҳулосаси, десак хато бўлмас: «Бу ноёб ижодни (Махтумқули ижоди назарда тутилмоқда — К.Қ.) ўрганиш, ўзбек тилига ўгириш, кенг оммалаштиришда йирик таржимашунос олим ва мутаржим Жуманиёз Шарипов катта ишларни амалга оширди... *бу таржималар ўз даври талабларига жавоб берди, бинобарин, унинг таржималаридан, хусусан, муҳтарам Жуманиёз Шариповдан миннатдор бўлишимиз керак.*»² Тажрибали ва таниқли таржимон, адабиётшунос Э. Очиловнинг Жуманиёз Шарипов таржималари хусусидаги мана бу фикрлар таржимон фаолиятига ҳолис баҳо беришнинг яхши намунаси. «Жуманиёз Шарипов таржималари Махтумқулини халқимиз орасида иккинчи марта чинакамига машҳур қилди. Агар бу таржималар муваффақиятсиз чиққанда қайта-қайта нашр этилмас, «Бўйларингга», «Кўринг», «Тўхтамас», «Айлар», «Намасан», «Юргинг келади», «Айрилдим», «Бўлмаса», «Қарамас», «Бўлмас» каби бир неча ўнлаб шеърлар ҳофизлар тилига тушиб, қўшиққа айланмас эди.»³

Таржимон ва шоир М. Кенжабекнинг Жуманиёз Шарипов таржималари юзасидан билдирган эътирофи, наинки фақат унинг фикри, балки Махтумқули шеърларини ўзбек

¹ Ў. Саломов. Таржима назариясига кириш. Тошкент, «Ўқитувчи», 1978., 71-бет.

² «Ўзбек тили ва адабиёти», 2008., 5-сон.

³ «Ўзбек тили ва адабиёти», 2008., 5-сон.

тилига ўтирган ҳар бир таржимоннинг дил сўзидек туюлди бизга: «Оғир мустамлака замонларида Махтумқули шеърятини такрор-такрор ўзбек китобхонларига тақдим этган муҳтарам таржимон Жуманиёз Шарипов шоир ижодига қўл ураётган барча янги таржимонларга ҳақли устоздир. У кишини тажриба мактабидан биз ҳам баҳраманддирмиз»¹

Булардан ташқари, С. Мамажонов, С. ўаниева, Ҳ. Абдуллаев, Ж. Юсупов, М. Сапаров, М. Тайлақова каби олимлар ҳам турли йилларда эълон қилинган мақолаларида Ж. Шарипов таржималари ҳақида сўз юритиб, таржималарнинг хатоларини кўрсатиш билан бирга, ютуқларини ҳам четлаб ўтмаган эдилар. «Махтумқули шеърятини Ўзбекистонда» (1984) рисоламизнинг «Ўзбек тилида жаранглаган шеърят» бўлимида биз ҳам Жуманиёз Шарипов таржималарини имкон қадар қиёслаб, камчиликларини қайд этган ҳолда, ижобий баҳолагандик. Ҳозир ҳам шу фикрдамиз. Ҳар қандай бадиий таржима камчиликлардан холи бўлмаганидек, Ж. Шариповнинг Махтумқули шеърятидан қилган таржималари ҳам бундан истисно эмас, албатта. Лекин баъзи шеърлар таржимасида учрайдиган бундай хатоликлар китобдаги барча таржималар яроқсиз дейишга асос бўлолмайди. Агар Ж. Шариповнинг Махтумқулидан амалга оширган таржималари муваффақиятсиз бўлганида қисқа муддатларда, катта нусхаларда (25 минг, ҳатто айримлари 150 минг нусхада) нашр қилинармиди? Бу нашрларнинг ҳеч бири китоб дўконларида узоқ муддат туриб қолмай, сотилиб кетган, унга эга бўла олмай, афсусда юрган Махтумқули мухлислари оз бўлган дейсизми? Бу ҳақда матбуотда ҳам ёзилди. Хуллас, бу масалада бир томонлама фикр юритиш, таржимон меҳнатини қадрсизлантиради, ҳатто камситишга сабаб бўлиши мумкин. Шундай экан, бу масалада ҳар икки жиҳат ҳам — таржиманинг муваффақиятлари ҳам, камчиликлари ҳам инобатга олиниши ва сўнг хулоса чиқарилиши лозим.

А.Жумаев ва Ж.Зулпиевларнинг баъзи таржималарини Жуманиёз Шарипов таржималарига қиёслаб кўрдик. Айрим шеърларнинг таржималари Ж. Шарипов таржималари-

¹ М. Кенжабек. Махтумқули-валий шоир. Махтумқули. «Сайланма». (Таржимон муқаддимаси), Тошкент, «Фан», 2004., 20-бет.

дан деярли фарқ қилмайди, ҳатто сўзма-сўз тўғри келади. Баъзи мисолларга диққатингизни қаратамиз.

Ж.Шарипов таржимаси:

*Қароқчими, ё сайидми, хўжами,
Ё соқийми, ё шаробми, ё жомми,
Ё йилмисан, ё кундузми, кечами,
Ё оймисан, ё кунмисан, намасан?*
(66-бет)

А. Жумаев ва Ж. Зулпиев таржимаси:

*Қароқчими, ё сайидми, хўжами,
Ё соқийми, ё шаробми, ё жомми,
Ё йилмисан, ё кундузми, кечами,
Ё Оймисан, ё Кунмисан, намасан?*
(165-бет)

Иккинчи таржимада «Ой», «Кун» сўзларининг катта ҳарфлар билан ёзилганини истисно қилсак, қолганлари Ж. Шарипов таржимасининг айнан ўзи. Яна бир мисол.

Ж. Шарипов таржимаси:

*Махтумқули шукр этгил Худога,
Ўлим баробардир шоҳу гадога,
Бесабр қул тез йўлиқар балога,
Сабрлик қул бора-бора шод бўлар.*
(139 - бет)

А. Жумаев ва Ж. Зулпиев таржимаси:

*Махтумқули, шукр айла Худога,
Ўлим баробардир шоҳ-у гадога,
Бесабр қул тез йўлиқар балога,
Сабрлик қул бора-бора шод бўлар.*
(70-бет)

Бу таржиманинг Ж.Шарипов таржимасидан бирор ўзгачалиги бормикан? Бизнингча, ҳеч қандай фарқи йўқ. Махтумқулининг «Эл яхши» шеъридаги бир бандни Ж.Шарипов мана бундай ўгирган эди:

*Бир бевафо ёрга кулиб боққандан
Ширин жонни ишқ ўтига ёққандан,*

*Ёт элларда мусофирлик тортгандан,
Урса, сўкса, хўрласа ҳам эл яхши.
(316- бет)*

Энди А.Жумаев ва Ж.Зулпиев таржимаси билан танишинг:

*Бир бевафо ёрга кулиб боққандан
Ширин жонни ишқ ўтинда ёққандан,
Ёт элларда мусофирлик чеккандан,
Урса, сўкса, хўрласа -да эл яхши.
(82- бет)*

Ж. Шарипов таржимасидаги «тортгандан» сўзини «чеккандан» (аслида бу сўзлар мазмунан бир-биридан унчалик фарқ қилмайди) сўзига алмаштириб бергани бўлмаса, қолган мисралар сўзма-сўз тўғри келади. Бундай мисолларни яна келтириш, қисёслаш мумкин. Бу хилдаги «эгизак» таржималар билан танишар эканмиз, мутаржимлар Махтумқулининг айрим шеърларини ўгираётганда Ж. Шарипов таржималаридан фойдаланмадимикан? деган фикр хаёлимиздан ўтганини яширмаймиз. Яна бир гап. Юқорида мисолга тортилган шеърлар ёки бу ерда тилга олинмаган Ж.Шарипов таржимасидаги Махтумқулининг туркум шеърлари борки, уларни фақат «ўз даври учунгина яроқли» деб айтиш ҳақиқатга қанчалик яқин?

Бу мулоҳазалар А.Жумаев ва Ж.Зулпиевлар таржималарининг аҳамиятини пасайтирмайди, албатта. Таржиманинг фазилатлари кўп. Лекин бир фикрни таъкидламоқчимиз. Яъни Ж. Шарипов таржималари, муаллифлар айтганидек, фақат «ўз даври учунгина яроқли» бўлиб қолмасдан, одобахлоқ руҳидаги, инсонни комиликка етаклайдиган туркум таржималари ҳозирги авлод, бугунги шеърят мухлислари учун ҳам маънавийт булоқларидан бири сифатида таълим-тарбия қуроли вазифасини ўтаб келмоқдаки, бу жараённи инкор этишга ҳеч кимнинг маънавий ҳуқуқи йўқ, деб ҳисоблаймиз.

М. Азимов мақоласида М. Аҳмад, М. Кенжабек таржималарига нисбатан айтилган танқидий фикрларга ҳам тўла-тўқис қўшила олмаймиз. Ҳар икки таржимоннинг Махтумқулидан таржималарини «муваффақиятсизликка учраган

таржималар» деб мутлақ ҳукм чиқариш, мутаржимларни туркман тилини яхши билмасликда айблаш, унчалик асосли эмас. Тўғри, уларнинг таржималари ҳам камчиликлардан холи эмас, етарли даражада хатоликлар бор. Лекин бу фикр, умуман, уларнинг таржималари муваффақиятсиз, воз кечиш керак, деган маънони англатмайди. Гапнинг очиғи, ҳар икки мутаржимнинг ижодий меҳнати, таржималарини юз фоиз муваффақиятсизликка чиқариш, ютуқларини бутунлай инкор этиш адолатдан бўлмаса керак. Махтумқулининг ўзбек таржимонлари фаолияти билан боғлиқ мулоҳазаларимизни академик Б.Назаровнинг қуйидаги фикрлари билан якунласак, ўйлаймизки, А.Жумаев ва Ж.Зулпиевларнинг баъзи таржимонларга нисбатан билдирган танқидий фикрларига асосли жавоб бўлади: «Таниқли шоир Мирза Кенжабек, Шарқ шеърятининг нозик билимдони ва таржимони Эргаш Очил, қозоқ, туркман, қорақалпоқ шеърятини намуналарини ўзбек тилига муваффақият билан ўгираётган шоир Музаффар Аҳмад ва бошқаларнинг Махтумқули ижоди юзасидан амалга оширган янги нашрлари, мақола ва таржималари Махтумқули асарларининг янги-янги қатламларини очишга муносиб ҳисса қўшмоқда».¹

* * *

2007 йилда «Фан» нашриёти Махтумқулининг навбатдаги «Шеърлар» китобини ўзбек тилида чоп этди. Тўплам ўн босма табоқ ҳажмида, унда 150 дан ортиқ шеър бор. Китобда муҳаррир, нашрга тайёрловчи, тақризчининг исми шарифи бор, лекин шеърларнинг таржимонлари ҳақида ҳеч қандай маълумот йўқ. Тахминимизча, Махтумқули шеърларини ўзбек тилига ўгирган бир неча мутаржимларнинг янги таржималаридан намуналар танланиб мажмуага киритилган. Лекин бари бир китобдаги қайси шеърни ким таржима қилгани алоҳида ажратиб берилганида мақсадга мувофиқ бўларди, негадир бунга аҳамият қаратилмаган. Бундай ноаниқлик таҳдил жараёнида биров қийинчилик туғдириши, муайян таржима асарига баҳо беришда, мутаржимнинг ижодий тажрибасини умумлаштиришда мураккабликни юзага келтириши мумкин. Китоб Абдул Жалил Хўжамнинг «Ўзбек

¹ «Ўзбек тили ва адабиёти», 2008., 5-сон.

севган туркман шоири» деган бир ярим бетлик мақоласи билан бошланади. Шеърлар қайси таржимон қаламига мансублигидан қатъий назар, ҳар хил бадиий савияда эканлиги кўриниб турибди. Баъзи шеърларни Махтумқулининг аввал ўзбек тилига ўгирилган таржималарига таққосладик, катта фарқ йўқ ҳисоби. Таржималарнинг кўпчилиги Махтумқулининг шўро даврида туркман тилида чоп этилган «Сайланма»ларидан танлаб таржима қилинган. «Шеърлар» қандай бадиий савияда бўлишига қарамасдан, Махтумқули асарларини Ўзбекистонда тарғиб қилишда, шоир мухлислари маънавий эҳтиёжини қондиришда амалий аҳамиятга эга ўзбек тилидаги таржима китоблардан биридир.

* * *

Махтумқули шеърларининг Ўзбекистондаги таржимонлари ҳақида кенгроқ сўз юритдик. Шоир асарларини ўзбек тилига ўгиришда эл назарига тушган, туркум шеърларини ўзбекчалаштириб алоҳида китоб шаклида бостирган таланти мутаржимлар Туркманистоннинг ўзида ҳам бор. Махтумқулининг Туркманистондаги шундай таржимонларидан бири педагог, шоир ва мутаржим Олим Тўраевдир. У Туркманистоннинг Тошҳовуз вилояти, Тошҳовуз туманида таваллуд топган, шу ерда яшаб бадиий ижод, таржимачилик билан шуғулланиб келади. О.Тўраев туркман тилини худди ўзининг она тили - ўзбек тилини билгандай яхши билади. Мумтоз ва замонавий туркман адабиётидан ҳам яхши хабардор. Туркман-ўзбек адабий алоқаларининг Туркманистондаги фаол тадқиқотчиларидан бири. Бир неча илмий, илмий - публицистик китоблар муаллифи. У ўзбек тилида шеърлар ёзиш билан ҳам шуғулланади. Муаллифнинг Туркманистоннинг газета-журналларида босилган шеърларидан ташқари, «Гулдаста» номли махсус шеърый китоби ҳам босилиб чиққан.

О.Тўраев, асосан, туркман адабиётидан таржима қилиш билан шуғулланади. Хусусан, у кўпроқ Махтумқули ва Мулланафас асарларини ўзбек тилига ўгирди. 1999 йилда «Хоразм» нашриёти О. Тўраев таржимаси ва сўзбошиси билан Махтумқулининг «Ёр, жамолинг кўргали» китобининг нусхада чоп этди. Мазкур таржиманинг Тошкент нашриётларида босилган Махтумқули таржималаридан фар-

қи шундаки, О.Тўраев Махтумқулининг ўзбек китобхонларига ҳали маълум бўлмаган янги шеърларини ўзбекчалаштирди. Тўғри, 1995 йилда М.Аҳмад Махтумқулининг янги таржималарини яратган эди. О.Тўраев биринчилардан бўлиб бу ишни давом эттирди. М.Аҳмад таржималарини шоирнинг янги таржималари билан тўлдирди. «Ёр, жамолинг кўргали» тўпламида Махтумқулининг 50 га яқин таржималари бор. Шеърлар ҳар хил жанр ҳамда вазнда бўлиб, улар орасида бармоқ усулида ёзилган терма характеридаги шеърлар, аруз вазнида битилган ғазаллар, мухаммас намуналари билан танишиш мумкин. Жумладан, «Бордир», «Айлади», «Кўрдимо», «Тўғриси» радифли ғазалларнинг, «Менинг», «Наврўздан сени», «Ё расул», «Эй пари», «Андадур», «Айт», «Кўзларим» каби мухаммасларнинг таржималари ўқувчида яхши таассурот қолдиради. Махтумқулининг бармоқ вазнида битилган шеърлари таржималари ҳам асл нусха руҳига мос, шоир услубига ҳос оддий, халқона талқин, фикрларнинг аниқ ва теранлиги, поэтик оҳанги таржималарда ҳам яхши чиққан.

*Оҳ, найлайин, бахтим қора,
Юрак бағрим бўлди пора.
Арзим айтинг севар ёра,
Бу дардимнинг дармонидир.¹*

Ёки:

*Махтумқули, эллик ёшинг,
Ғаму кулфатдир сирдошинг,
Ғофил бўлма, кўтар бошинг,
Кексалик бир баҳонадир
(32-бет).*

Бандларни асл нусхаларига солиштирмасак-да, яхши ўғирилгани кўриниб турибди. Таржимоннинг туркман тилини мукамал билиши, Махтумқулининг шоирлик маҳорати, бадий услубидан яхши хабардорлиги арузда ёзилган мухаммаслари ва ғазаллари таржимасида янада ёрқинроқ намоён бўлган. Аруз вазнидаги шеърларни таржима қилиш учун аслият тилини билиши етарли эмас, мутаржим мумтоз

¹ *Махтумқули*. Ёр. жамолинг кўргали. Урганч, «Хоразм», 1999., 6- бет. Кейинги мисоллар шу манбадан бўлади, бети кўрсатилади.

шеъриятнинг қонуниятларини ҳам пухта ўзлаштирган бўлиши, ғазал ёки мухаммаснинг ички мазмуни ва қурилишидаги бадиият сирларини, ифода тасвир воситаларидаги маъно жилоларини теран ҳис қилиши ва англаб етиши ҳам керак. О.Тўраев Махтумқулининг баъзи ғазал ва мухаммасларини ўзбек тилига ўгиришда имкон қадар бу қоидаларга амал қилишга уринган ва нисбатан яхши ағдаришга интилган. «Андадур» радифли мухаммас таржимасидан бир мисол.

*Эй ёронлар, гофил ўлманг, жонажонлар андадур,
Оғу-заҳру шаҳду шаккар турфа боллар андадур,
Ул ёвуз маҳшар, мусаллот, ғалмағоллар андадур,
Ул ёвуз оҳу надомат қийлу қуллар андадур,
Турфа беглар, турфа хонлар, турфа эллар андадур.*
(29- бет)

Мухаммас аслида беш банд. У Махтумқулининг 1994 йилда нашр этилган уч жилдлигининг иккинчи жилди, 146-саҳифасидан, яъни шоирнинг олдин босилмаган янги шеърлар туркумидан олиб ўзбекчалаштирилган. Банднинг учинчи мисраси таржимаси яхши чиқмаган. Ўзбек тилида «ғалмағол» деган сўз йўқ. «Галмагал» туркманчада ғавғоли, ташвишли, бирор муаммони ечолмасдан боши гаранг бўлиб юрган одамларга нисбатан ишлатилади. Махтумқули «Ол ёвуз, мағшар, мусаллат, галмағаллар андарур» деганда шу маънони – ижтимоий ҳаётда инсонлар тақдири билан боғлиқ бирон муаммони («галмағаллар») ни ифодалашни назарда тутган. М. Аҳмад бу мисрани аслига биров яқинлаштириб ўгирган: «Ул ёвуз маҳшар, мусаллат, зўр жанжаллар андадир». Лекин ҳар икки таржимон ҳам мисрадаги «мусаллот» сўзини аслидагидек қолдирган. Бу сўз ўзбек тилида борми ва у қандай маънони билдиради?

О. Тўраев Махтумқули ғазалларини ҳам асл нусхаларига яқинлаштириб ўгирган. Ҳар бир байт ва мисранинг туркман тилидаги маъно-мазмуни, бадиий хусусиятларини таржима қоидаларига мос ўзбекчалаштиришга ҳаракат қилган. Махтумқулининг ўттиз уч байтлик «Айлади» радифли ғазали бор. Ўазални А.Жумаев ва Ж.Зулпиевлар ҳам «Нуриймон айлади» деган сарлавҳа остида ўзбек тилига таржима қилишган. Ҳар икки таржимани қиёслаб шундай хулосага

келдикки, О.Тўраев таржимаси бадий савия жиҳатидан А. Жумаев ва Ж. Зулпиев таржимаси билан бемалол «беллаша» олади. О.Тўраев таржимасининг айрим байтларини диққатингизга ҳавола қиламиз, фикримизча, байтлар газалнинг қолган қисмларининг таржима сифати ҳусусида сизда муайян тасаввур ҳосил қилади.

*Қодир эгам қудрат билан бизни азиз жон айлади,
Алҳамдулло, жон бериб, нури иймон айлади...*

*Қудрат бирла тафовут қилди инсон бандасин,
Бирни қилди кофиру, бирни мусулмон айлади...*

*Мискини Махтумқули, сен тавба бирла йўлга кир,
Тавбали қулларни, бил, жаннатда султон айлади.*
(23-бет)

Байтлар таржима эмас, гўё ўзбек тилида ёзилган газалдек таассурот қолдиради. Таржимон сўзларга, мисраларга жило берган, асл нусханинг поэтик нафосатини йўқотмаган, қофия, радиф, бўгин ўлчовларига аслият руҳини беради. Таржимада ҳам фикрлар аниқ, тўла ва таъсирли чиққан. Бундай яхши таржималар «Ёр, жамолинг кўргали» тўпламида яна бор. Бироқ бизнинг бу эътирофимиз О. Тўраевнинг Махтумқулидан янги таржималари хатолардан мутлақо холи деганни билдирмайди. Таржималарда сайқалталаб ўринлар бор. Сўзма-сўз таржима ҳамиша ҳам ўзини оқлайвермаган. Тасаввуф мазмунидаги баъзи шеърлар таржимасида бу нуқсон кўпроқ кўзга ташланади. Илоҳиёт билан боғлиқ атамаларни қўллаш ёки уларни таржимада беришда мутаржим биров чалкашликларга, нуқсонларга йўл қўйган. Бу ҳусусда матбуотда айтилган танқидий мулоҳазаларда жон бор. Лекин булардан қатъий назар, О. Тўраевнинг Махтумқули шеъриятдан қилган таржималари ижобий баҳога муносиб. Таржимоннинг Туркманистонда яшаб, ўзбек тилида қалам тебратиб туркман мумтоз шоирлари, хусусан, Махтумқули асарлари билан ўзбек китобхонларини таништириб келаётгани таҳсинга лойиқ. Бугина эмас. 2000 йилда О. Тўраев «Туркман мумтоз шеърияти дурдоналари» тўламини «Хоразм» нашриётида ўзбек тилида, ўз таржимасида минг нусхада чоп эттирди. Китобга йигирма туркман мумтоз шоири шеърларидан намуналар киритил-

ган. Айтиш мумкинки, ушбу тўплам туркман мумтоз шеърятининг ўзбек тилидаги биринчи антологияси. Мажмуада шеър муаллифларининг ҳар бири ҳаёти ва ижодий фаолияти тўғрисида биографик маълумот берилгани унинг амалий аҳамиятини янада оширади. Тўплам XVIII-XIX асрларда яшаб ижод этган туркман шоирларининг бадиий мероси билан ўзбек китобхонларини таништиришда муҳим манба ҳамдир. Озодий, Шайдоий, Ошиқий, ўйибий, Котибий, Муллаанафас ва бошқа туркман шоирлари шеърларининг илк маротаба ўзбек тилига таржима қилингани, илмий-адабий жамоатчиликни, китобхонларни туркман мумтоз адабиёти билан кенгроқ таништиришда муҳим бадиий восита бўлганидек, ҳозирга қадар туркман шеърятидан қилинган таржималарнинг доирасини кенгайтиришда ҳам алоҳида аҳамиятга эгадир.

О. Тўраев ҳозирги туркман шоирлари асарларини ўзбек тилига таржима қилишда ҳам Туркманистонда фаол ижод қилиб келаётган мутаржимдир. У Бердиназар Худойназаров, Атамурат Атабоев, Аҳмет Маммедов, Гўзал Шоғулиева, Миве Тувақбаева каби танилган туркман шоирларининг баъзи шеърларини ўзбек тилига ўғирди. О. Тўраевнинг туркман адабиётини ўзбек ўқувчилари орасида тарғиб қилишдаги таржимачилик фаолияти туркман олимлари томонидан муносиб баҳоланмоқда. Масалан, таниқли адабиётшунос олим, шоир ва таржимон, филология фанлари доктори Аҳмет Маммедов туркман-ўзбек адабий алоқаларига бағишланган мақолаларида О. Тўраевнинг мумтоз ва ҳозирги замон туркман адабиётидан қилган таржималари ҳақида сўз очиб, уни Туркманистондаги ўзбек китобхонлари орасида туркман адабиётини фаол тарғиб қилиб келаётган таржимон деб атайди¹. А. Маммедов фикрларига қўшилган ҳолда, тақлиф сифатида бир истагимизни айтиб ўтишни лозим кўрдик. О. Тўраевнинг Махтумқулидан ёки, умуман, туркман адабиётидан қилган таржималари у яшаб турган замин (Туркманистон) ёки Хоразм воҳасида қолиб қўймасдан, Ўзбекистоннинг бошқа ҳудудларига ҳам тарқалишини, марказий нашриётларимизда ҳам чоп этилиб, китобхонларимизга

¹ «Туркмен дили», 2010 й., 23 июнь, «Дияр», 2010., 9- сон (26-27 бетлар).

етказилишини хоҳлардик. Чунки унинг туркман адабиётидан амалга оширган таржималари бунга арзийди. Бу истак амалга ошса, Ўзбекистондаги Махтумқули таржимонларининг сони яна бир тажрибали таржимон ҳисобига кўпайган, шоирнинг энг сара таржималарини танлаб қайта нашр этишда ёки академик Б.Назаров ёзганидек: Махтумқули асарларининг ўзбек тилидаги академик нашрини яратишда Олим Тўраев таржималари ҳам манбалардан бири сифатида инобатга олинган, танлов учун имконият кенгайган бўларди.

* * *

Махтумқулининг узоқ-яқин йилларда ўзбек тилига ўғирилган асарлари ҳақида имкон қадар сўз юритишга, шоир шеърларини таржима қилишга қўл урган деярли барча профессионал таржимонларни, таржима асарларини тилга олишга, баъзиларини кенгроқ, айримларини ихчамроқ шаклда таҳлил қилишга уриндик. Айрим мутаржимларнинг таржималари бироз ошириб мақталган бўлиши ёки аксинча, баъзи таржималарга нисбатан эътирозли фикрлар меъёридан ортиқроқ айтилгандек туюлиши мумкин, албатта. Фикрларимизни, ижобий бўладими ёки салбийми, сизга мутлоқ ҳақиқат сифатида ўтказиш ниятимиз йўқ. Мулоҳазаларимиз сизда бирор муносабат, яъни маъқуллаш ёки инкор қилиш истагини уйғотса, тадқиқотларимиз ўз мақсадига эришган бўларди. Қолгани ўзингизга ҳавола.

Мавзу билан боғлиқ яна бир мулоҳаза. Ўтган асрнинг 70—80 йилларида Махтумқулининг Ж.Шарипов таржима-сидаги «Танланган асарлар»и юзасидан ўзбек адабиётшунослигида етарли даражада фикр айтилди, тадқиқотлар яратилди, мақолалар, тақризлар эълон қилинди. Ҳарҳолда бу таржима асар, гарчи кўпроқ танқидга учраган бўлса-да, холис баҳоланди. Бироқ Махтумқулининг мустақиллик йилларида ўзбек тилида нашр этилган китоблари тўғрисида таржимашунослик ҳали етарли даражада ўз фикрини айтгани йўқ. Ҳозирга қадар Махтумқулининг ўзбек тилига таржима қилиниб, алоҳида нашр этилган «Сайланма»ларининг сони ўндан зиёд, таржималарнинг ҳажми эса юз босма табоқдан ортади. Таржимонларнинг сони таржима китоблардан ҳам кўп. Рақамларни келтиришдан мақсад, статистик маълумот билан сизни чалғитиш эмас, балки бу таржималар ҳақида

таржимашунослик ҳамон сукут сақлаб келаётганига диққатингизни қаратишдир. Тўғри, сўнгги икки-уч йилда бу «очилмаган кўриқ»қа қўл урилмоқда. Махтумқули шеърларининг таржималари ўрганилган баъзи мақолалар пайдо бўла бошлади. Жумладан, Э. Очиловнинг «Махтумқули асарларининг ўзбекча таржималари»¹, тадқиқотчи Ф. Сапаеванинг «Диний истилоҳлар таржимаси мураккабликлари»², «Қайта таржима талаблари»³, «Қардош тиллардан таржима муаммолари»⁴ ва бошқа мақолалари Махтумқули шеърларининг ўзбек тилига таржималарини қиёсий ўрганишдаги дастлабки қадамлар, албатта. Бироқ мавзунинг доираси кенг ва ранг-баранг, материаллар ҳам кўп. Муаммони икки-уч мақола билан ҳал қилиш мумкин эмас. Махтумқулининг ўзбек тилига таржималари таржимашунослик йўналишидаги бир неча фундаментал илмий тадқиқотларга материал бера олади. Бизнинг бу уринишимиз Махтумқулининг Ўзбекистондаги таржимонлари, уларнинг таржима асарларини бир сидра назардан ўтказиб, уларнинг ижодий меҳнати ҳақида қисман маълумот беришга қаратилган, холос.

Ўзбек халқининг маънавий мулкига айланган Махтумқулининг ўзбекча таржималари яқин келажакда, умид қиламизки, ўзбек таржимашунослигининг таҳлил объектига айланади, салоҳиятли илмий тадқиқотлар яратилиб, китоблар нашр этилади, таржимонларнинг ижодий меҳнатига холис баҳо берилади. Сабаби, бу иш амалга оширилгудек бўлса, Махтумқули шеърларининг ўзбек тилига таржималари мисолида бадий таржима назариясининг баъзи муаммолари, айтайлик, қардош тиллардан таржиманинг айрим назарий масалаларини ҳал қилиш учун имконият туғилади. Чиқарилган илмий хулосалар, тавсиялар таржимашунослик илми, алоҳида таржимонлар учун ҳам амалий қўлланма вазифасини ўтайди.

Ва ниҳоят яна бир таклиф. Тилга олганимиздек, Махтумқулининг ҳозиргача ўзбек тилида нашр этилган китоблари-

¹ «Ўзбек тили ва адабиёти», 2008., 5-сон.

² «Ўзбек тили ва адабиёти», 2010., 1-сон.

³ «Ўзбек тили ва адабиёти», 2010., 5-сон.

⁴ «Адабий алоқалар, адабий тавсир ва таржимашуносликнинг долзарб масалалари». Илмий-амалий конференция материаллари. Тошкент, 2010., 135–139 бетлар.

нинг сони ҳам, салмоғи ҳам ҳавас қилса арзийди. Кўпчилик таржимонларнинг профессионаллик салоҳиятига ҳам гап йўқ, таржимачиликда «суяги қотган» ижод соҳиблари. Шу билан бирга, Махтумқули таржимонлари орасида таржимачилик машаққатларини ўз фаолиятида ҳали тўлиқ си-наб кўрмаган, шунчаки бирон «зарурат» туфайли бу ишга қўл урган, «таржима қозони»да пишиб етилмаган ўртамиёна мутаржимлар ҳам борлиги сир эмас. Нима демоқчимиз? Келажакда Махтумқулининг ҳозирга қадар ўзбек тилида нашр этилган китобларидаги ўртамиёна ёки ундан ҳам паст савиядаги таржималардан воз кечиб, энг яхши таржималар танланса, бир муқова остига жамланиб, академик Б. Назаров таклиф қилганиддек: «антология характеридаги» бир китоб нашр этилса, мухлисларнинг орзуси ушалган бўларди. Бундай сара таржима китобнинг яна бир аҳамияти бор. Мажмуадаги таржималар билан танишган ҳар бир китобхон Махтумқулидек буюк шоирнинг бадиий маҳорати, бетак-рор услуби, умуман, ижодкор сифатидаги истеъдод қирра-лари тўғрисида яхлит ва тўғри тасаввурга эга бўла олади. Чунки ўзбек тилидаги энг сара таржималарда Махтумқули лирикасига хос бадиий хусусиятлар яхши сақланган.

МАХТУМҚУЛИ ЎЗБЕК АДАБИЁТШУНОСЛАРИ НИГОҲИДА

Махтумқули Фироғий ижодининг юртимизда тарғиб қилинишида шоирлар, ёзувчилар, таржимонлар билан бир қаторда ўзбек адабиётшуносларининг ҳам ҳиссаси бор. Агар шоирларимиз Махтумқули асарларидан илҳомланиб, шеърлар туркумини, ёзувчилар, драматурглар роман ва пьесаларида шоир бадиий образини яратган бўлсалар, таржимонлар Махтумқули шеърларини ўзбек тилига ўгириб, китобхонларга тортиқ қилдилар. Адабиётшунослар эса тадқиқотлари орқали шоирнинг бадиият сирлари билан мухлисларни таништиришда, ижодини янада оммалаштиришда воситачи бўлмоқда.

Ўзбек адабиётшунослигида Махтумқули ҳаёти ва ижодига доир тадқиқотлар, мақолалар, тақризлар анчагина бор. Адабиётшунослигимизда Махтумқули ижоди, асосан, уч йўналишда ўрганилмоқда. Биринчиси, шоир мероси адабий портрет шаклида, иккинчиси, Махтумқули лирикаси адабий алоқа ва таъсир аспектида тадқиқ этилмоқда. Махтумқули шеърларининг ўзбекча таржималари ҳақидаги илмий ишлар ўзбек махтумқулишунослигидаги учинчи йўналишдир. Уч илмий йўналиш ҳам кўпдан бери адабиётшунослигимизнинг муайян тармоғи сифатида ривожланиб келаяпти.

Китобнинг муқаддимасида иккинчи йўналиш — «Махтумқули ва ўзбек адабиёти» мавзуси бўйича яратилган илмий тадқиқотларга тўхтаган эдик. Шу боисдан, бу мавзунини четлаб ўтамиз. Асосий эътибор, ўзбек адабиётшунослигида Махтумқули ҳаёти ва ижоди ёритилган портрет характеридаги мақолаларга қаратилади.

Ўзбекистонда Махтумқули ижоди билан ўзбек китобхонларини илк маротаба таништириш ўтган асрнинг 50-йиллари иккинчи ярмидан бошланди. Гарчи бу мақолалар шоирни тўла-тўқис таърифлаб, ижоди тўғрисида кенг маъ-

лумот бера олмаса-да, биринчи манба сифатида муайян даражада аҳамиятга эга. Масалан, «Ўзбек адабиёти» мажмуасининг 5 жилдидигининг 4 жилди, 2 китобида Махтумқулининг бир туркум шеърлари билан бирга, сўзбоши ўрнида «Махтумқули» деган ихчам мақола ҳам берилади. Унда шоирнинг ҳаёти ва ижод йўли, XVIII аср туркман адабиётининг йирик намояндаси экани, «Шерғози» мадрасасида таҳсил олиб, араб, форс тилларини ўзлаштиргани, Низомий, Фирдавсий, Саадий, Навоий, Фузулий асарларидан баҳраманд бўлиб ижод қилгани ҳақидаги маълумотлар берилганки, булар ўзбек ўқувчилари учун дастлабки янгилик эди. Шоир лирикасида насихат мотивлари асосий ўринни эгаллаши, шеърлари тилининг халқчил ва оддийлиги, ижодининг етакчи хусусиятлари ҳақида муайян тасаввур бериши жиҳатидан бу манба муҳим. Қисқаси, бу ихчам портрет-мақоладаги шоир таржимаи ҳоли ва ижодига доир маълумотлар кейинчалик ўзбек адабиётшунослари учун қўл келгани шубҳасиз.

1958 йили Махтумқули «Танланган асарлар»ининг ўзбек тилида босилиб чиқиши таржима адабиётимизнинг ютуғи бўлиши билан бирга, Махтумқули ижоди билан қизиқувчи, шуғулланувчи мутахассислар учун ҳам муҳим илмий манбалардан бирига айланди. Китобда икки атоқли олимнинг Махтумқули ижодига бағишланган икки мақоласи таржимада киритилган бўлиб, бири шарқшунос Е.Э. Бертельс қаламига тегишли, иккинчиси, таниқли туркман олими, профессор Г.О. Чориев томонидан ёзилган «Махтумқули» деган портрет-мақоладир. Е.Э. Бертельс мақоласи сўзбоши характерида ва у Махтумқулининг ҳаёти ва ижоди хусусида бирмунча тўлиқроқ маълумот (ёзилган даврига нисбатан, албатта) бериши билан диққатга сазавор. Г.О. Чориев мақоласидаги илмий қарашлар, шоир лирикасининг ўзига хос хусусиятларига доир айтилган фикрларнинг кўпчилиги ҳозирда ҳам аҳамиятли.

Махтумқулининг шоирлик маҳорати, тил бойлиги, туркман миллий адабиёти тарақиётидаги хизмати илмий асослаб берилган. Сўнгги йилларда ўзбек адабиётшуносларининг Махтумқулига бағишланган мақолаларида ушбу ғоялар, таҳлил усули давом эттирилди, ривожлантирилди, янги фикрлар билан кенгайтирилди. Шу маънода ҳар икки ма-

қола ҳам ўзбек адабиётшунослари учун илмий - методик жиҳатдан зарур тадқиқотлардир.

1960 йилда Махтумқулининг 225 йиллик юбилейи Республикамизда ҳам кенг нишонланди. Қатор газета-журналларда санага бағишланиб туркум мақолалар босилди. С. Мамажонов ва С. Фаниеванинг «Махтумқули ва ўзбек китобхонлари», Ж. Шариповнинг «Буюк мутафаккир», Л.Қаюмовнинг «Қардошлар» мақолалари шулар жумласидандир. Мақолаларда Махтумқули меросининг жаҳоншумул аҳамияти, шеърятининг қудрати ҳақида фикр юритилди, дунё адабиётининг буюк намояндалари қаторида турадиган ижодкор экани эътироф этилди. Агар С. Мамажонов ва С. Фаниева мақоласида Махтумқули Шарқнинг Умар Ҳайём, Фирдавсий, Саъдий, Низомий, Навоийларга издош, уларнинг анъаналарини ривожлантирган шоир сифатида таърифланса, Ж. Шарипов Махтумқули шеърятини сирлари, китобхонлар қалбига кириб бориши ҳақида илҳом билан ёзади: «Буюк мутафаккирнинг панд-насиҳатлари билан тўлган ҳар бир шеъри тангадай қуйилиб, жаранглаб келади, улар сиқик, лекин маъноли, улар содда, лекин бадиий жиҳатдан юксак, сўзлари равон, оқиб келади».¹

Ж. Шарипов Махтумқули шеърларини биринчи марта ўзбек тилига ўгирган мутаржим. Шоир шеърятини ўзбекчалаштиришда айнан шу фазилатларни ҳис қилган, илҳом билан ўзбек тилига ўгирган. Олимнинг хулосалари таржима жараёнида шаклланган, мантиқан асосли фикрлардир. Махтумқули бадиий меросининг умумбашарий аҳамияти ҳақида фикр билдирган яна бир ўзбек олими нуқтаи назарларини келтириб ўтсак, ортиқчалик қилмас. Бу адабиётшунос олим, профессор Л. Қаюмов қарашлари. У ёзади: «Махтумқули шеърлари ҳар икки халқнинг юрак туйғуларини ифода этган. Шунинг учун ҳам Махтумқулининг дидактикаси отамнинг насиҳатидек менга таъсирли. Бухоро ва Хивада у ўқиган жойларни кўрсатишганда ўзимни Қўқонда Муқимий ҳужрасида тургандек ҳис қилганман. Ҳар сафар радио концертида Махтумқули «Устозингдан айрилма!» деб куйлаганида, ҳайрат билан «Баракалло устоз!» — дейман. Агар Махтумқули Навоийни устоз деб билган бўлса, унинг

¹ «Совет Ўзбекистони», 1966., 12 ноябрь.

ўзи ҳам шогирд ва мухлисларини йиққанда, ичида ўзбекнинг вакили ҳам кўп бўлади».¹

Ўтган асрнинг 70-йилларида Махтумқули шеърини ўзбек адабиётшунослари назарида бўлди. Катта-қичик мақолалар, ижодий-портрет характеридаги кўламдор тадқиқотлар ҳам ёзилди. Гапни «Ўзбек совет энциклопедияси»да Махтумқули ҳақида берилган илк мақоладан бошлаймиз. Мақола «Қомус»нинг 7 жилдидан ўрин олган бўлиб, у шоирнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида қисман маълумот бера олади. Тилга олинган фактларнинг кўпчилиги синовдан ўтган, ишончли манбаларга таяниб ёзилган. Лекин баъзи маълумотлар асл ҳақиқатга унчалик тўғри келмайди, далиллар ишончли эмас. Масалан, «Қомус»да: «Махтумқули аввал овул мактабида, сўнг Хива, Бухоро ва Андижон мадрасаларида ўқиган»² деб ёзилган. Махтумқулининг Хивадаги «Шерғози» мадрасасида таҳсил олгани аниқ, буни шоирнинг ўзи ҳам «Гўзал Шерғози» шеърида айтиб қўйибди. Бироқ илмий адабиётларда ёки шоирнинг ўз асарларида унинг Андижон мадрасаларида ўқигани тўғрисида ҳеч қандай маълумот учрамайди. Агар бу ҳақда бирор манбада айтилган бўлса, туркман адабиётшуносларининг назаридан четда қолиши мумкинмикан? Агар шоир асарларида бирор мамлакат ёки шаҳарга саёҳатга бордим, сафарда бўлдим деса, бу унинг ўша жойдаги мадрасада, ўқиган, деб хулоса чиқаришга асос бўлолмайди. Далилсиз бундай тахминий гаплар ўқувчини чалғитади, Махтумқули таҳсил кўрган жойлар ҳақида нотўғри хулосага келишга сабаб бўлади. Бу масалада аниқ фактлар ва далилларга таяниш зарур. Мақоладаги қуйидаги маълумот ҳам, эътироз туғдиради. «Махтумқули бир қанча лирик шеърлар, лиро-эпик дostonлар ва ғазаллар яратган». Шоирнинг лирик шеърлар, ғазаллар ёзгани тўғри. Лекин Махтумқулининг лиро-эпик дoston ёзгани тўғрисидаги фикрга қўшилиш қийин. Сабаби, шоирнинг бирор лиро-эпик («Зуҳра ва Тоҳир», «Шоҳсанам ва Ғариб», «Лайли ва Мажнун» в.х. типидagi) дoston ижод этгани ҳозирча илмга маълум эмас. Мақола реал фактдан кўра тахминларга асосланиб ёзилган кўринади. Бу мақолага кенгроқ тўхтаётганимизнинг

¹ «Тошкент ҳақиқати», 1966., 12 ноябрь.

² *Ўзбек совет энциклопедияси*. Тошкент, 1976., 7 том.

сабаби шундаки, «Қомус»нинг ўз талаблари бор. Шулардан бири ҳамма учун мўлжаллаб нашр этилган бундай оммабоб китобга – «Қомус»га, илмий-адабий жамоатчилик назаридан ўтиб исботланган, аниқланиб бир ечимга келинган, мутлақ ҳақиқат деб тан олинган материаллар киритилиши керак. Чунки, қайси соҳа ходими бўлишидан қатъий назар, бирор илмий-бадий маълумотга зарурат сезса, биринчи навбатда, «Қомус»га мурожаат этади, ўзига керагини топиб, амалий фаолиятида фойдаланади. «Қомус»даги маълумотларнинг тўғри ёки нотўғрилиги, исботланган ёки исботланмагани тўғрисида у бош қотириб ўтирмайди, ҳақиқат деб ишонади, қандай берилган бўлса, шундайлигича фойдаланади. Агар манбалар синовдан ўтиб тасдиқланган, аниқ бўлса, нур устига аъло нур, тескариси бўлса, манбадан фойдаланувчини чалғитади, ўқувчилар кўпчилигининг ҳам адабиётига сабабкор бўлади.

«Қомус»да берилган, юқорида тилга олинган икки хато фикр, тахминий гап анча йиллардан бери ўзбек адабиётшуносларининг Махтумқули ижодига бағишланган тадқиқотларида, айрим дарслик ва қўлланмаларда такрорланиб келмоқда, очиги, китобдан-китобга, мақоладан мақолага кўчиб юрибди. Фикримиз исботи учун узоқдан эмас, яқин бир манбадан мисол келтирамиз. 2009 йилда касб-ҳунар коллежлари учун ўқув қўлланма сифатида чоп этилган «Эстетика асослари» китобининг 193-саҳифасида шундай ёзилган: «Махтумқули ўз илмини ошириш учун Хива, Бухоро ва Андижон мадрасаларида таҳсил олган». Қўлланма муаллифлари бу маълумотни қандай манбага асосланиб бераётганини аниқ айтишимиз қийин. Фақат тахмин қилишимиз мумкин. Бу масалада қўлланма муаллифларига «Ўзбек совет энциклопедияси» ва унга киритилган Махтумқули ижоди ҳақидаги мақола «қўл келган»и эҳтимолдан холи эмас. Биз «Қомус»даги Махтумқули ижодига бағишланган мақоланинг муаллифи ким эканлигини аниқлай олмадик. Ҳарҳолда, мақола шўро тузуми мафкураси таъсирида ёзилганлиги, Махтумқули ижоди шу мезондан баҳолангани сезилади. Мақолада шундай жумлалар бор: «Шоир (Махтумқули — К.Қ.) гарчи диний таъсирлардан тамоман холи бўлмаса-да, бой-феодалларнинг таянчи бўлган исломнинг йирик вакиллари қарши чиқди, уларнинг кирдикорларини фош қил-

ди... Махтумқули эзувчилар ва эзилувчилар ўртасидаги антагонистик зиддиятни тўла англаб етмаган бўлса-да, у ижтимоий қарама — қаршиликларнинг моҳиятини тушунишга интилди».

Бу жумлаларни келтириш билан мақола муаллифини айбламоқчи эмасмиз. Ҳар бир шоир ижоди ёки бирор асар мустабид тузум мафкураси манфаати нуқтаи назаридан ўрганилиши, таҳлил қилиниши қонуният бўлганини тушунамиз. Лекин, барибир бу фикрларни бугун қўллаб қувватлай олмаймиз. Мустақиллик йилларида нашр этилган «Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси» да Махтумқули ҳаёти ва ижоди қандай ёритилгани билан қизиқдик. Мазкур миллий «Қомус»да ҳам Махтумқули ижодига олдинги «Қомус»дагига нисбатан кенгроқ ўрин ажратилибди. Мақола охирида муаллифнинг исми шарифи кўрсатилган. У таниқли адабиётшунос олим, филология фанлари доктори Баҳодир Каримов. Собиқ шўролар даврида нашр этилган «Қомус»да юборилган нуқсонлар (Махтумқулига бағишланган мақола назарда тутилмоқда) янгисида бартараф этилибди. Махтумқулининг таржимаи ҳоли, ижодий фаолияти, таҳсил кўрган мадрасалари, саёҳат қилган юртлари ҳақида аниқ маълумотлар келтирилганига гувоҳ бўлдик. Шоир ижодининг етакчи хусусиятлари, диний қадриятларга муносабати янги мезонлар асосида яхши шарҳланган. Мақола муаллифи шундай ёзади: «Шоир (Махтумқули — К. Қ.)нинг ҳаёт ва ўлим, инсон ва борлиқ, гўзал инсон фазилатлари ва одоб-ахлоққа оид шеърларида ислом дини ҳамда тасаввуфий қарашлари таъсири яққол сезилади. (Махтумқули, шукур эт сен Худога, Ўлим баробар шоҳу гадога...). Кўп шеърларида Куръони карим оятлари, ҳадиси шарифнинг мазмун моҳияти сингдирилган. Шоир шеърларида пайғамбарлар, Баҳоддин Нақшбанд, Аҳмад Яссавий сингари улуғ зотлар жуда кўп тилга олинади. Шунингдек, Аллоҳга муножот, Расулulloҳга мурожаат оҳанглари Махтумқули ижодининг энг асосий тамойилларидан биридир».¹

Махтумқулининг тасаввуфга муносабати ҳақидаги бу фикрлар ўзбек адабиётшунослигида шоир бадиий меросини

¹ *Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси*. 5 жилд. Тошкент 2003., 562-бет.

ўрганиш, таҳлил қилишдаги янги ёндашув эди. Бу қарашлар Махтумқули лирикасини исломий қадриятлар билан уйғунликда тадқиқ этишга ўзига хос даъватдир. Янги «Қомус»да Махтумқули ҳақида берилган маълумот аниқлиги, фактларнинг тўғрилиги, шоир ҳақида бир мунча тўлиқ маълумот бера олиши билан ҳам диққатга сазавор.

Таниқли олим, академик В. Зоҳидовнинг «Туркман шеърятининг сардори» номли катта кўламдаги илмий-тадқиқоти ўтган асрнинг 70-йилларида ўзбек адабиётшунослигида Махтумқули ҳақида ёзилган эътиборга лойиқ ишлардан бири бўлди. Биз уни «Илмий-тадқиқот» деяпмиз. Чунки бу иш илмий-назарий савиясига, салоҳиятига кўра оддий мақолалардан фарқ қилади, ҳажми ҳам салмоқли. У жанри бўйича адабий-портрет. Тадқиқот аслида 1978 йилда ёзилган бўлиб, у муаллифнинг 1980 йилда нашрдан чиққан «Жаҳон бадияти зарварақлари» китобидан ўрин олган. Портрет-мақола ўзбек адабиётшунослигида Махтумқули ижоди кенгроқ доирада, илмий фикрлар негизида ёзилган биринчи фундаментал иш. Мақолада илмий-публицистик талқин устунлиги сезилади. Муаллиф баъзан Махтумқули шеърятини тўғрисида эҳтирос, жўшқин илҳом, рамзлар тили билан сўзласа, айрим ўринларда шоир маҳоратини илмий-назарий таҳлил орқали очиб беради. Ҳар икки ҳолатда ҳам муаллифнинг туркман халқи ва адабиётига, хусусан, Махтумқулига меҳри баланд эканини ҳис қиласиз. «Ўша қадимий, хазинасимон Хива шаҳрида ва «ўша доно» шарҳловчи шахс билан суҳбатда, — деб ёзади муаллиф мақоланинг ёзилишига туртки бўлган ҳолатни шарҳлаб — ўша Шерғози мадрасаси олдида шу улуғ туркман шоири ҳақида, албатта бирон нарса ёзиш аҳдию орзуси, мени буткул қоплаган эди. Мазкур мақола шу онтнинг илк жилосидир, «хамир учидан пати» тарзидадир. У айни замонда, ўз қадрдон қардоши — туркман халқига, унинг ажойиб маданияти ва адабиётига ўзбек халқининг менга жуда яхши маълум бўлган чуқур ҳурматию муҳаббатининг ҳам ифодасидир, албатта».¹

Мақола илҳом билан ёзилган. Муаллифнинг Махтумқулига ихлоси беқиёс экани ҳар бир фикр ифодасида янграб

¹ В. Зоҳидов. Жаҳон бадияти зарварақлари. Тошкент. Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980., 154-бет.

туради. Шоир шеърияти мавзулари, давр зиддиятларини қаламга олишдаги жасорати, инсонпарварлик ғояларига содиқлиги ўзбек олимнинг кўзи, тафаккури билан таҳлил қилинади. Махтумқули лирикасининг бирор муҳим йўналиши йўқки, у муаллиф назаридан четда қолган бўлсин. В.Зоҳидов Махтумқули ижоди, ҳатто ҳар бир шеъри хусусида янги фикр айта оладиган салоҳиятга эга олим бўлган. Фикримиз тасдиғига бир мисол. Бадиий адабиёт, хусусан, мумтоз шеъриятдаги дидактикага ҳамма мутахассислар ҳам бир хилда қарайвермайди, унга беписанд муносабатда бўладиганлар ҳам бор. «Бундай муносабат талантли дидактикага нисбатан хиёнатдир, ҳатто жиноятдир», деб ёзади В.Зоҳидов мазкур мақоласида. Ва фикрини исботлаш учун айнан Махтумқули шеърларини мисол келтиради. Насиҳатгўйлик Махтумқули лирикасининг етакчи маъно-моҳиятини ташкил этади. Шоир насихатлари халқчиллик, инсонпарварлик ғоялари билан суғорилган. Одамгарчиликни улуғлаш, инсон номига иснод келтирадиган иллатларни қоралаш ва унга қарши кураш доимо Махтумқулининг диққат марказида бўлган.

Бу ғоялар конкрет ҳаёт тарзи, шоир яшаган тарихий шароит билан боғлаб талқин этилганки, бу Махтумқули дидактикасининг реалистик характерини белгилайди. В.Зоҳидов Махтумқули насихатларининг туб маъносини, тарбиявий аҳамиятини, шоирнинг бу масаладаги ҳаётий позицияси ниҳоятда тўғри эканини шундай изоҳлаганки, бу фикрдан беихтиёр «бундай талантли дидактикага» менсимай қараш эмас, балки қўллаб-қувватлаш, улуғлаш керак деган хулосага келасиз. Мана, муаллифнинг бу ҳақдаги нуқтаи назарлари: «Махтумқулидаги насихатгўйлик конкрет ва специфик. Миллий асосдаги реалистик характерга, заминга эгадир, ўша конкрет шароитлардаги ҳаёт ҳақиқати билан чамбарчас боғлиқдир, шу ҳақиқат ифодасидир, жуда самимий ва активдир... насихатгўйлик қуруқ бўлмасдан, ниҳоят даражада актуал ва муҳим социал масалаларни қамраб олганидир, ғоят жонқуярлилик ва бевоситалилик характерига эгадир, халқни ҳамиша машҳур этган ва халқ юрагида ҳамиша марказий ўринни тутган энг эзгу фикрлар, энг юксак орзу ва интилишлар ифодасидир». (170-бет).

Ҳаётбахш дидактика ҳеч қачон, ҳеч бир даврда ҳам эскирмайди, аҳамиятини ҳам йўқотмайди, авлодлардан-авлодларга ўтиб, ахлоқий тарбия қуроли вазифасини бажаришда давом этаверади. Махтумқулининг насиҳат шеърлари бунга мисолдир. В. Зоҳидов улуғ туркман шоири шеърларининг «халқ оммаси ўртасида жуда кўп тарқалганлиги, қўшиқларга айланиб кетганлиги, ҳозир ҳам жуда катта муҳаббат ва шуҳратга эга эканлиги»ни Махтумқули насиҳатларининг халқчил ва оммабоплиги, инсонлар қалбига эзгулик нури бўлиб кирадиган ноёб шеърият экани билан изоҳлаганида тўла ҳақдир. Махтумқули наинки туркман ёки ўзбек адабиётида халқчил шеърлари билан танилган, тан олинган, шуҳрат қозонган, балки жаҳонда ҳам эътироф этилди, ўлмас асарлари дунё адабиёти хазинасини бойитди. Бунинг бош сабаби, Махтумқули ўз асарларида умумжаҳон, умумбашарий ғояларни куйлади, барча халқлар учун бирдек маънавий-маърифий қадриятларни улуғлади ва маҳорат билан тасвирлади. В.Зоҳидовнинг Махтумқули ижодини «Жаҳон бадиияти зарварақлари»дан бири сифатида талқин қилиши, уни дунё адабиётининг Навоий, Шекспир, Лермонтов, Гете, Лев Толстой каби буюк сўз усталари билан бир қаторда ўрганишида катта ҳақиқат бор. Шу масала билан боғлиқ мақоланинг муҳим бир жиҳатига эътибор қаратамиз.

Махтумқули шеъриятининг қудрати, оламшумул аҳамияти, барча халқларга маънавий-таълимий сабоқ бериши, таъсир кўрсатишини, реал одамлар характеридаги яхши-ёмон хислатлар бир халқ ёки миллат доирасида эмас, умуминсоний қарашлар аспектида талқин этилганини муаллиф ўзбек ва туркман халқлари тақдиридаги умумийликлар билан изоҳлайди ва ёзади: «Махтумқули кимга қарши ўқ узган бўлса, ўшандайлар ўзбекда ҳам бор эди; кимни севган, ардоқлаган ва кимнинг дардини чекиб, кимга бахт тилаган бўлса, ўшандайлар ўзбекда ҳам миллионлаб эди, кимга юксак эстетик завқ ва маънавий гўзаллик бермоқчи бўлган бўлса, ўшандайлар ўзбекда ҳам жуда-жуда кўп эди» (153-бет).

Ҳақиқатан ҳам, Махтумқули ўз халқи ҳаётини, орзу-интилишларини куйлаш билан бирга, ўзбек халқи турмуши, одамларига хос характер белгиларини, руҳиятини ҳам шеърга солган шоирдир. Махтумқули ўзбекнинг «ўз шои-

ри» бўлиб қолганининг боиси ҳам шу. Ушбу мақола (баъзи шўровий атамаларни истисно қилсак) Махтумқули ижодини ўзбек адабиётшунослигида адабий портрет шаклида илк маротаба ўрганган, шоир асарларига холис баҳо берган дастлабки тадқиқот сифатида ҳозир ҳам аҳамиятини йўқотган эмас.

Ўзбек адабиётшунослигида Махтумқули ижодининг ўрганилиши хусусида сўз юритар эканмиз, яна бир тадқиқотни тилга олиб ўтишни маъқул кўраяпмиз. Тўғри, мақола ўзбек адабиётшунослигига тегишли эмас, у атоқли туркман адабиётшуноси, академик Б. Гарриев қаламига мансуб. Б. Гарриев туркман махтумқулишунослигининг йирик вакиллари-дан бири, шоир ҳақида бир неча китоблар нашр қилдирган катта олим. Ўйлаймизки, таниқли адабиётшуносининг бу салмоқдор мақоласи ўзбек адабиётшунослиги учун ҳам фойдали илмий манба вазифасини ўтайди. Тадқиқот «Махтумқули Фироғий» деб номланади. У 1973 йилда «Фан» нашриёти чоп этган «Адабий мерос» мақолалар тўпламида, ўзбек тилида эълон қилинди. Мақола Махтумқули таржимаи ҳолидан тортиб, асарларининг нашри тарихи, меросининг ўрганилиши, туркман мумтоз адабиётидаги ўрни, XVIII асрдаги ижтимоий-сиёсий шароит, адабий муҳит ҳақида муфассал маълумот беради.

Шоирнинг фалсафий, маърифий-ахлоқий қарашларининг шаклланишига замин бўлган омиллар, туркман адабиёти, адабий тилининг асосчиси даражасига кўтарилишининг асл сабаблари, ўз миллий адабиётини жаҳонга танитишдаги хизматлари асослаб берилади. Муаллифнинг қуйидаги мулоҳазалари, Махтумқули ижодига қизиқувчилар учун ҳам муҳим: «Махтумқулининг улуг хизматларидан бири шундан иборатки, у халқ тили билан кам тушуниладиган ёзма адабиёт тили, китобий тил ўртасида турувчи тўғонни олиб ташлади. XVIII аср ёзма адабиёти тилида ўзгариш ясади. У ўзи тушунадиган, кейинчалик эса умумхалқ адабий тилига асос бўлган оддий тилда асарлар яратди. Махтумқулининг бадий тили ва шърий маҳорати XVIII—XIX аср шоирлари учун ўша давр бадий услубини яратишда қоидага айланиб кетди».¹

¹ *Адабий мерос. Мақолалар. 3-китоб. Тошкент, «Фан», 1973., 228-бет.*

Махтумқулининг туркман адабиёти ва адабий тили та-
раққиёти олдидаги хизматлари шу тарзда баҳоланади. Ма-
қолада Махтумқулининг ижод саҳифалари, бадиий меро-
сининг муҳим нуқталари қамраб олинган ва илмий муо-
малага киритилган. Бу фикрлар ўзбек адабиётшунослиги-
да Махтумқули ижодини ўргаувчилар учун керакли ил-
мий манбадир.

Ўтган асрнинг 80-йилларида Ўзбекистоннинг газета-жур-
налларида, илмий китобларда ҳам Махтумқули ижодига
доир мақолалар босилди. Шулардан бири диққатимизни
кўпроқ тортди. Бу география фанлари доктори, профессор
Ҳ.Ҳасановнинг «Махтумқули — туркман булбули» номли
мақоласи. Мақола адабиётшунослик асари эмас, у геогра-
фия фанига тегишли, аниқроғи, Махтумқулининг саёҳатла-
рига, шоир кезиб чиққан мамлакатлар, шаҳарлар ва қиш-
лоқларни аниқлашга бағишланган. Унинг адабиётшунослик
учун аҳамияти шундаки, шоир асарларида учрайдиган гео-
график жой номлари бор шеърлари бир жойга йиғилган ва
изоҳланган. Ҳудудларнинг Махтумқули шеърларида тилга
олинишининг сабаблари шарҳланган. Мақолада шоирнинг
йигирмага яқин шеъри таҳлилга тортилиб, улардаги геогра-
фик жой номларига изоҳ берилган, Махтумқули шу ўлка-
ларда қачон ва қанча муддат бўлгани тўғрисида сўз юрити-
лади. Шоирнинг саёҳатлари ҳақида муаллиф ёзади: «Мах-
тумқули ёшлигидан саёҳатларга чиқиб, Каспий бўйидан то
Амударёгача борган. Бухорода таълим олган, сўнгра Афғо-
нистонга ўтган. Ҳиндистонда бир йилу уч ой турган; у ер-
дан қайтиб Фарғонага (Андижон, Марғулонга) борган; Қозо-
ғистоннинг Туркистон шаҳрида бўлган. Хоразмга келиб,
Хивадаги «Шерғози» мадрасасида таълим олган; сўнг яна ўз
элига — Атрак дарёси водийсига, Деҳистонга қайтган. Кей-
ин Озарбайжон, Эронни, Туркиянинг шарқий қисмини ва
Ироқни айланиб келган»¹.

Махтумқулининг Марказий Осиё ва Яқин Шарқнинг
бир қатор мамлакатлари ва шаҳарларини айланиб чиққани,
саёҳатда бўлгани, у ерлардаги халқнинг турмуши билан та-
нишгани шоир шеърлари мисолида далилланган. Мақола
Махтумқули саёҳатлари тўғрисида мукаммал ва аниқ маъ-

¹ Ҳ. Ҳасанов. Сайёҳ олимлар. Тошкент «Ўзбекистон», 1981., 223-бет.

лумот берадиган илмий манбадир. Шоир асарларида учрай-диган етмишдан ортиқ географик жой номларининг келтирилиши, улар хусусида география фани нуқтаи назаридан ишончли фикр юритилгани мақоланинг фазилатидир. Мақоланинг яна бир аҳамиятли томони бор. У Махтумқули саёҳатлари, шоир бўлган мамлакатлар ёки шаҳарлар, қишлоқлар рўйхатидангина иборат эмас. Мақолада Махтумқулининг шон-шуҳрати, номи дунёга, бутун Шарққа машҳур, туркманларга ҳам, ўзбекларга ҳам она тилидек тушуниладиган шеърлар ёзгани боис қадрланадиган шоир бўлгани ҳақидаги муаллиф қарашлари туркман адабиётига, Махтумқули ижодига ҳурматнинг ифодасидир.

Хуллас, «Махтумқули — туркман булбули» номли мақола, фактлар ва маълумотларга бойлиги билан нафақат география фани, балки адабиётшунослик учун ҳам фойдалидир. Чунки у, биринчидан, Махтумқулининг жўғрофий савиясини белгилаб берса, иккинчидан, шоирнинг жаҳонгашта сайёҳ адиб бўлганини кўрсатади. Ўтган асрнинг 80-йилларининг биринчи ярмида эълон қилган «Туркман адабиётининг отаси»¹ номли мақоламизда Махтумқулининг туркман, қолаверса, жаҳон адабиётидаги ўрни, лирикасининг жанр хусусиятлари, мавзу доираси, Шарқ мумтоз адабиёти анъаналарига муносабати ҳақидаги илмий қарашларимиз билан ўртоқлашгандик.

XX асрнинг 90-йиллари, айниқса, Республикамиз мустақилликка эришганидан сўнг ўзбек-туркман адабий алоқаларида янги босқич бошланди. XXI асрнинг биринчи ўн йиллигида бу ҳамкорлик янада фаоллашди. Икки қардош халқнинг барча соҳалардаги борди-келдилари яхши йўлга қўйилди, жумладан, адабиётларимиз ва маданиятларимиз алоқалари тараққиётида ҳам улкан силжишлар кўзга ташланмоқда. Бу имкониятлардан ҳар икки адабиёт намоёндалари унумли фойдаланишга киришдилар. Ўзбек адабиётшунослигида Махтумқули ижодини янги мезонлар, янги қарашлар асосида ўрганиш, шоирнинг бадий меросини бутунисича, асл ҳолатида тадқиқ этиш, шўро даврида таъқиқланган, илоҳий мавзудаги, исломий қадриятларни тарғиб қилиш руҳидаги асарлари ҳақида эмин-эркин сўз айтиш

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1983., 11 ноябрь.

учун шароит туғилди. Мустақиллик йилларида Махтумқули ижоди ҳақида ёзилган мақолалар олдингилардан айнан шу хусусияти — шоирнинг тасаввуф фалсафасига доир диний мазмундаги шеърларига янгича ёндашилиши билан фарқланади.

Истиқлол йилларида ўзбек адабиётшунослигида Махтумқули ҳақида ёзилган катта-кичик мақолаларнинг барчасида бу мавзу четлаб ўтилмади, шоир лирикасининг асосий ғоялари сифатида талқин этилди. Шу хилдаги тадқиқотлардан бири, филология фанлари доктори С. Эркиновнинг «Махтумқули» портрет-мақоласидир. Мақола Марказий Осиёдан чиққан машҳур мутафаккирлар, донишмандлар ва адиблар ҳаёти ва ижоди ёритилган «Буюк сиймолар, алломалар»¹ китобидан ўрин олди. У ҳажман қисқа бўлса-да, Махтумқули ҳаёти ва ижоди тўғрисида яхши тасаввур бера олади. Мақолада шоирнинг туркман адабиётидаги ўрни, саёхатлари, ўқиган мадрасалари, Шарқ адабиётида Аҳмад Яссавий, Фирдавсий, Низомий, Алишер Навоий, Ғолибийларнинг анъаналарини давом эттиргани тўғрисида фикрлар бор. Махтумқули қаламга олган мавзулар қисман таҳлил қилинган, тасаввуфий шеърлар битгани, дидактик шеърларида Қуръон оятлари, Муҳаммад пайғамбар ҳадисларига кўп мурожаат этгани ва улардан ахлоқий қарашларини баён этишда фойдалангани тўғрисидаги фикрлар шоир лирикасига янги мезонлар асосида ёндашувнинг бир кўриниши. Бироқ мақолада адабиётшуносликда ҳали тугал илмий тасдиғини топмаган маълумотлар келтирилган. Масалан, муаллиф: «Махтумқулининг Бухоро ва Андижон мадрасаларида таҳсил олиб, ўзбек адабиётининг ўтмиш намоёндалари асарлари билан яқиндан танишади» деб ёзадики, бундай қарашга муносабатимизни юқорида билдирган эдик. Муаллифнинг «Махтумқули ўзбек маданияти тарихи билан яқиндан танишиб, бир қанча лиро-эпик дostonлар яратди» — деган фикрига ҳам қўшилиб бўлмайди.

Махтумқулининг ўзбек тилида бир неча «Сайланма»лари босилди ва аксарияти шоирнинг ҳаёти ва ижод йўли ёритилган «Сўзбоши»лар билан чоп этилди. Масалан, шоирнинг 2004 йилда нашр этилган «Сайланма»сига ушбу ки-

¹ *Буюк сиймолар, алломалар*. Тошкент, 1997., 54-57 бетлар.

тоб таржимони М. Кенжабекнинг «Махтумқули - валий шоир» мақоласи кириш ўрнида киритилган бўлса, Махтумқулининг 2007 йилда «Дунё ўтиб борадир» номли ўзбек тилидаги шеърлар мажмуаси, олим ва таржимон Э. Очиловнинг «Туркман булбули» мақоласи билан очилади. М. Кенжабекнинг мақоласи ҳажман катта, йигирма бет. Махтумқули тўғрисида муаллиф имкон қадар кенгроқ маълумот беришга ҳаракат қилган, шоир лирикасининг гоёвий мазмун йўналишига доир фикрлар, таҳлиллар эътироз туғдирмайди. Махтумқули асарларини кўпроқ тасаввуф таълимотига боғлаб таҳлил қилишга урғу қилингани сезилади. Бу яхши, албатта. Лекин мақолани бошидан охиригача ўқисангиз, Махтумқули дунёвий илм-маърифат, умуминсоний одоб-ахлоқ, насиҳат шеърлардан кўра, кўпроқ илоҳиёт мавзусида, исломий таълимотни тарғиб қилиш йўналишида шеърлар ёзган экан-да, деган хулосага келишингиз ҳеч гап эмас. Муаллиф мақоланинг бир жойида ёзади: «Махтумқули шеърляти Қуръони карим ва ҳадиси шарифлар маъноларининг шеърый шарҳидан иборат. Махтумқули шеърлятининг бош йўналиши: имон-эътиқод, ўлим ва ҳаёт, қиёматнинг ҳақлиги, дунёнинг фонийлиги ва охиратнинг боқийлиги, огоҳлик билан охиратга ҳозирлик кўрмоқ зарурати каби эзгу гоёлардир».¹

Бу фикрлар қисман тўғри, албатта. Махтумқули ижодида исломий имон-эътиқод, диний қадриятларга садоқат руҳидаги шеърлар кўп. Шўро даврида бундай шеърлар ҳақида фикр айтиш, тарғиб қилиш таъқиқлаб қўйилгани факт. Фақат мустақиллик йилларига келиб улар ҳақида ҳадиксирамай гапириш, ёзиш имкони туғилди. Шу нуқтаи назардан, мақолада тасаввуфий шеърлар таҳлилига катта ўрин ажратилгани, шоирни тасаввуф адабиётининг кўзга кўринган намояндаларидан бири сифатида кўрсатилганига қарши эмасмиз. Лекин, фикримизча, бошқа бир илмий ҳақиқатни ҳам унутмаслик лозим. Махтумқули туркман адабиёти, жаҳон адабиёти, жумладан, Ўзбекистонда, дидактик шеърлари билан машҳур, танилган ва қадрланади. Шундай экан, ўзбек китобхонларига тақдим этилаётган мақолада Махтумқули

¹ М. Кенжабек. Махтумқули-валий шоир. Махтумқули. Сайланма. Тошкент, «Фан» 2004., 13-бет

Махтумкулининг туркман тилида нашр этилган
баъзи „Сайланма“лари.

Махтумқулининг 1958 ва 1960 йилларда ўзбек тилида нашр этилган „Танланган асарлар“и. Туркман тилидан Жуманиёз Шарипов таржима қилган.

ижодининг қаймоғи, безағи бўлмиш насиҳат шеърлари тўғрисида ҳам кенгроқ ва батафсилроқ илмий фикрлар юритилиши зарур эди. Мақолада баҳс-мунозарага сабаб, эътироз туғдирадиган баъзи ноаниқликлар ҳам бор, айрим маълумотлар, манбалар мавҳум, ҳатто баъзилари туркман адабиётшунослигида аллақачон ечимини топган бўлса-да, муаллиф негадир эски фактларга таянган кўринади. Масалан, мақоланинг охирида «Махтумқули XVIII асрнинг 80-йилларида вафот этган», деб ёзади. Махтумқулининг таваллуд санаси ва вафот этган йилини аниқлаш бўйича туркман адабиётшунослигида бир тўхтамга келинган ва у 1733–1793 йиллар деб белгиланган, илмий адабиётларда ҳам шу сана кўрсатилади.

М. Кенжабекнинг «Махтумқули «Занги бобони кўрсам» дейишига қараганда, Тошкентга ҳам келган бўлиши керак» деган тахминий фикрлари жиддий исботни талаб этади. Далил учун муаллиф келтирган Махтумқулининг тўрт мисра шеъри бу фикрни тасдиқлашга ожизлик қилади. Муаллифнинг «... шоир Оққиз исмли аёлга уйланиб, ундан икки ўғил кўрган» деган фикри ҳам туркман адабиётшунослигидаги илмий ҳақиқатга тўғри келмайди. Бу ҳақда китобнинг олдинги бўлимларида батафсилроқ тўхталган эдик. Бир қарашда, булар жузъий нуқсонлар бўлиб кўриниши мумкин. Агар мақоланинг ўзбек китобхонларига мўлжалланиб ёзилганини инобатга олсак, бундай тахминий маълумотлар ўқувчиларни адаштириши, Махтумқулининг ҳаёти ва ижоди ҳақида нотўғри хулосалар чиқаришга сабаб бўлиши мумкин. Бундай ҳолатларда синовдан ўтган, илмий жамоатчилик тан олган, инкор қилиб бўлмайдиган фактларга таяниб фикр юритилса, эътирозга ўрин қолмайди.

Э. Очиловнинг «Туркман булбули» мақоласида Махтумқули ҳаёти ва ижодига доир маълумотлар, асосан, тасдиқланган илмий манбаларга таяниб айтилгани учун жиддий эътироз туғдирмайди. Муаллиф туркман, ўзбек ва рус олимларининг Махтумқули ижоди юзасидан турли йиллардаги илмий қарашларига муносабат билдирган. Шоир лирикасининг мавзу хилма-хиллиги, ватанпарварлиги, тасаввуф фалсафасини ривожлангатиришдаги хизмати, бадиий маҳорати ҳақида сўз очиб, муаллиф ёзади: «...Шоир (Махтумқули — К.Қ.) ижодида исломий мавзуларни ҳам, сўфиёна руҳни

ҳам, халқона оҳангларни ҳам, мумтоз адабиёт таъсирини ҳам кўрамиз - улар ўзаро омухта бўлиб, Махтумқули асарларининг юксак бадиияти, таъсирчанлиги ва умрбоқийлигини таъминлаган. Ватан ва халқ мавзуси — Махтумқули шеъриятининг ўқ илдизини ташкил этади».¹

Бир қарашда, бу фикрлар янгилик эмасдай, такрордек туюлиши мумкин. Лекин бу нуқтаи назар ўзбек адабиётшуносининг илмий мушоҳадаси тарзида, синтезлаштирилган шаклда ифодаланаётганини ҳисобга олсак, янгилик сифатида қабул қилса бўлади. Махтумқули ижодини муаллиф чуқур ўргангани, туркман адабиётшунослигидаги тадқиқотлардан яхши хабардорлиги, манбалардан ўринли ва тўғри фойдалангани мақоланинг фазилати. Мазкур мақолада ҳам Махтумқулининг Оққизга уйлангани ва ундан икки фарзанд кўргани тўғрисидаги маълумотни истисно қилсак, у жамоатчиликни Махтумқули ҳаёти ва бадиий салоҳияти билан таништиришда амалий аҳамиятга эга тадқиқотлардан бири.

Махтумқулининг ўзбек тилида нашр этилган «Сайланмалар»ига ёзилган сўзбошилар қаторида филология фанлари доктори, профессор Н. Комиловнинг «Халқ ёдидан айрилма» (2008), Абдул Жалил Хўжамнинг «Ўзбек севган туркман шоири» (2007) муқаддима мақолаларини ҳам тилга олиш мумкин. Н. Комилов Махтумқули ижодининг шаклланиш босқичларини, Шарқ мумтоз адабиётига муносабатини, лирикасининг асосий ғояларини, тариқат ва тасаввуфга алоқасини, насиҳат шеърларини имкон қадар таҳлил қилиб, фикр билдирган. Афсуски, «анъанавий» нуқсонларнинг айримлари бу мақолада ҳам такрорланган. Махтумқулининг вафот этган санаси 1791 йил деб кўрсатилган. Ушбу сатрлар муаллифи ҳам Махтумқулининг «Элга ёйдим насиҳат» (2009) номли Музаффар Аҳмад таржимасида чоп этилган шеърлар китобига «Туркман халқининг улуғ шоири» деган сўзбоши мақола ёзган эди. Ва унда Махтумқули таржимаи ҳолига доир фактларни четлаб ўтиб, фақат шоирнинг ижодий салоҳияти, шеъриятининг ғоявий-бадиий хусусиятлари, ўзбек адабиёти билан алоқадорлиги, таржиманинг сави-

¹ Э. Очилов. Туркман булбули. Махтумқули. Дунё ўтиб борадир. Тошкент, «Шарқ», 2007., 11-бет.

яси ва аҳамияти тўғрисида сўз юритишга ҳаракат қилгандик.

2008 йили Махтумқули таваллудига 275 йил тўлди. Сана мамлакатимизда ҳам нишонланди. Шоир юбилейига бағишлаб илмий-амалий анжуманлар, адабий учрашувлар ўтказилди, радио эшиттиришлари берилди, телекўрсатувлар намойиш этилди. Махтумқулининг «Сайланма» шеърлари ўзбек тилига ўгирилиб китоб бўлиб босилди. Адабиётшуносларнинг Махтумқулига бағишланган мақолалари Республика-мизнинг газета ва журналларида эълон қилинди. Хуллас, Махтумқулининг таваллуд санаси юртимизда худди ўзбек адабиётининг байрамидек нишонланди. Бу талбир ўзбек халқининг, адабиёт мухлисларининг Махтумқулига бўлган ихлоси ва ҳурматининг яна бир кўриниши бўлди. Академик Б. Назаровнинг «Махтумқулининг замонавийлиги», Э. Очиловнинг «Махтумқули асарларининг ўзбекча таржималари» (ҳар икки мақола ҳам «Ўзбек тили ва адабиёти» журна-лининг 2008 йил, 5-сонида босилди), Б. Мамедовнинг «Халқ дардини куйлаган шоир»¹, М. Кенжабекнинг «Махтумқули — валий шоир»² ва бошқа мақолалар Махтумқули юбилеи муносабати билан ёзилган тадқиқотлардир. Юбилей мақо-лалари, сир эмас, кўпинча мавсумий календарбоб бўлиб, уларда илмий таҳлилдан кўра, фактларни, рақамларни қайд этиш устунлик қилади. Бироқ биз тилга олган мақолалар бундан мустасно, уларда илмий йўналиш етакчи. Айниқса, академик Б. Назаров мақоласида Махтумқули шеърляти ба-дий-эстетик мезонлар асосида таҳлил этилади. Шоирнинг жаҳон адабиётига муносабати қиёсий ўрганилади. Махтум-қули ўзига хос мутафаккир, ўзига хос поэтик овоз соҳиби, беназир сўз санъаткори экани илмий асосланади. Шоир-нинг буюклиги, дунё адабиётининг номдор адибларидек бадий кучга эгаллиги ҳақида сўз очиб, муаллиф ёзади: «Мах-тумқули ижоди халқчил шаклдаги бармоқ ва шунга хос йўсиндаги мазмуний йўналиш билан бир қаторда, ўзида газал ва аруздек ниҳоятда мураккаб поэтик тизимнинг гўзал сир синоатлари ҳамда тасаввуфдек ниҳоятда чуқур ва чексиз фалсафий ва поэтик дунёнинг донишлари, сир сеҳрларини

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 2008., 27 июнь.

² «Жаҳон адабиёти», 2008., 12-сон.

ўзида уйғунлаштиради. Бу ниҳоятда мураккаб ижодий жараёндир. Шу маънода, Махтумқули ижодини жаҳон адабиётида феномен ҳодиса дейиш мумкин»¹.

Ўзбек адабиётшунослигида Махтумқули ижоди бўйича ёзилган кўплаб мақолаларнинг бир қисми билан танишдик. Уларнинг аҳамиятини эътироф этган ҳолда, бир ҳақиқатни таъкидламоқчимиз. Ҳозирга қадар ўзбек адабиётшунослигида Махтумқули ижоди ўрганилган мақолаларнинг ҳеч бирида шоир шеърляти худди Б. Назаров мақоласидагидек илмий-бадий савияда таҳлил қилинмаган эди. Мақолада далилланмаган факт, тасдиқланмаган тахминий гаплар (олдинги мақолалардагидек: Махтумқулининг оилавий муҳити, вафоти санаси ёки таълим олган жойлари в.ҳ.), умуман, йўқ. Махтумқулининг «жаҳон адабиётида феномен ҳодиса»га айланишининг асл сабаблари мақолада яхши асослаб берилгани олимнинг катта ютуғидир. Махтумқулининг замонавийлиги ҳақидаги муаллиф фикрлари ҳам шоир меросини чуқур ўрганиш самараси ўлароқ шаклланган деб тушунамиз: «Махтумқулининг бадий тафаккур дунёси ва бу дунёнинг поэтик талқинларида ўз ифодасини топган жиҳатлар бизнинг умид ва орзу дунёмизга ҳамоҳанг бўлиши, унинг дил садолари бизнинг-да кўнгил садоларимизга тутшиб кетиши жиҳатидан замонавийдир».

Махтумқули шеърларидаги мазмун, илгари сурилган ғояларнинг бугунги китобхон қалбига ҳамоҳанг жиҳатлари, дунёқарашига таъсир кўрсатадиган жиҳолари шу шаклда очиб берилган. Шоир шеърларининг шу кунларда ҳам мухлислар қўлидан тушмай келаётганининг бош сабаби бадий мукамаллиги ва замонавийлигида, деб хулоса чиқаради муаллиф. Мақоланинг охирида махтумқулишунослар эътибор қаратиши зарур яна бир жиҳат тилга олинади, тўғрироғи, амалий таклиф ўртага ташланади. Махтумқули ижодини ўрганиш бўйича шўро даврида йўл қўйилган хатоларни, яъни «шўровийлаштириш» натижасида шоир шеърларининг ноўрин қисқартириш ёки таҳрир қилиш, замонга мослаштириш мақсадида қилинган ўзгартиришларни муаллиф қайта кўриб чиқиш, аслига қайтариш лозимлиги ҳақидаги масалани кўтарадики, бу ҳам матншунослар зиммасидаги ечи-

¹ «Ўзбек тили ва адабиёти», 2008., 5-сон.

мини кутаётган муаммолардан бири. Хусусан, мақолада Махтумқулининг ўзбекча таржималаридаги камчиликларни бартараф этиш вазифаси қўйилгани айтилиб бугуннинг талаби. Шу муносабат билан Б. Назаров яна бир аҳамиятли масала ҳақида ёзади: «Махтумқули асарларининг ўзбек тилидаги академик нашри яратилса, айтилиб муддао бўлур эди».

Махтумқули асарларининг академик нашрини тайёрлаш учун адабиётимизда материаллар етарли. Ҳозиргача шоирнинг ўзбек тилига таржима қилиниб нашр этилган китобларининг сони ўндан ортади. Салмоғи ҳам шунга монанд. Бу долзарб таклиф мутахассислар диққатидан четда қолмайди ва яқин вақтларда Махтумқули мухлислари шоирнинг ўзбек тилидаги академик нашри билан танишиш имкониятига эга бўладилар, деган умиддамиз. Мақоланинг қуйидаги таклиф билан якунланганини маъқуллаймиз: «Махтумқули ижодини атрофлича, кенг ва чуқур тадқиқ этиб бориш биз — ўзбек адабиётшуносларининг ҳам олдимизда турган доимий вазифалардан бўлиб қолиши керак».

Мақолада илгари сурилган таклиф, истақларнинг илмий ва амалий аҳамияти катта эканлиги кўриниб турибди. Махтумқули ҳақида келажакда ёзилажак ҳар бир тадқиқот шу хилдаги илмий фикрлар, амалий таклифларга қурилишини истардик.

Ўзбек адабиётшунослигида Махтумқули ижоди юзасидан ёзилган мақолаларни бир сидра назардан ўтказдик. Баъзиларини кенгроқ, айримларини қисқароқ шарҳладик ва кўрдикки, мақолалар ҳар хил савияда, турли ҳажмда. Яна бир гап. Махтумқули ҳақида ҳозиргача ким нима ёзган бўлса ҳаммасини қамраб олдик, деган фикрдан йироқмиз. Имкон қадар Махтумқули ҳаёти ва ижодига доир, бирмунча тўлиқроқ маълумот берадиган, илмий савияси талаб даражасидаги тадқиқотларга тўхташга ҳаракат қилдик. Биздан кейин ҳам мавзунинг илмий таҳлили давом эттирилишига аминмиз. Сабаби, академик Б. Назаров ёзганидек: Махтумқули ижодини атрофлича, кенг ва чуқур тадқиқ этиш ўзбек адабиётшуносларининг ҳам олдида турган доимий вазифалардан бири экан, албатта, келгусида бу йўналишда янада салмоқдор илмий ишлар, мақолалар ёзилишига ишонамиз.

ХІХ АСР ҚОРАҚАЛПОҚ ШЕЪРИЯТИДА МАХТУМҚУЛИ АНЪАНАЛАРИ

«МАХТУМҚУЛИНИ ҶҚИГАНДА...»

Буюк Махтумқули туркий тилли адабиётларнинг ўзаро яқинлашиши, алоқаларининг юзага келиши ва ривожланиши жараёнларига салмоқли ҳисса қўшган сиймолардан биридир. XVIII – XIX аср Марказий Осиё адабиётлари алоқаларида унинг воситачилик роли катта. Қорақалпоқ-туркман, туркман-қорақалпоқ адабий алоқалари тарихи, бугунги ҳолати ҳақида сўз юритилганда, беихтиёр хаёлимизда Махтумқули номи гавдаланишида катта ҳақиқат бор. Шоирнинг насиҳат шеърлари, умуман, адабий мероси қорақалпоқ ижодкорлари учун ўқиш, ўрганиш мактаби бўлгани илмий жиҳатдан исботланган.

Махтумқули Қорақалпоғистонда, «иккинчи шоирлик ватани»да ғоят қадр топган, асарлари қўлма-қўл ўқиладиган, шеърлари қўшиқларга айланган сўз усталаридан бири. Қорақалпоқ мумтоз адабиётининг Кунхўжа, Ажиниёз, Бердақ, Умар, Ўтеш каби шоирлари Махтумқулини ўзларига маънавий устоз санаган, анъаналарини ўз даврида давом эттирган. Аяпберген Мусаев, Аббаз Добилов ва Содик Нурумбетовдек халқ шоирлари термалар айтишда, дostonлар куйлашда Махтумқулининг дидактик шеърларига кўп мурожаат этган, ўзлари ҳам ундан илҳомланиб асарлар яратдилар, қорақалпоқ заминида туркман шоирини оммалаштиришда фаоллик кўрсатдилар.

Махтумқулининг Қорақалпоғистондаги шон-шўҳрати ҳақида ҳар қанча ёзилса ҳам кўплик қилмайди. Чунки бу серқирра мавзунинг ҳали очилмаган саҳифалари кўп. Шоир асарларининг қорақалпоқ элига кириб келиши тарихи, халқ орасида кенг ёйилишининг сабаблари, бахшилар ва қисса-хонлар репертуаридан ёзиб олинган, хаттотлар томонидан кўчирилган, одамлардан тўпланган ва фондларда сақланаётган ўнлаб, балки юзлаб қўлёзмаларни ўрганиш ҳамда шу асосда шоирнинг «иккинчи шоирлик ватани»даги обрў-эъти-

борини янада оммалаштириш каби масалаларни илмий тадқиқ этиш ҳамон адабиётшунослигимизнинг долзарб мавзуларидан бири бўлиб қолмоқда. Бу масъулиятли, айна пайтда, шарафли вазифа уддаланса, халқларимиз, қолаверса, адабиётларимиз дўстлиги янада мустаҳкамланади, адабиётшунослигимизнинг янги қирралари очилади.

* * *

Махтумқули анъаналарини қорақалпоқ мумтоз адабиётида давом эттирган буюк шоирлардан бири Бердақ Қарғабой ўғли эди. Унинг шоир бўлиб шаклланишида Фирдавсий, Жомий, Навоий, Бедил, Фузулий, Махтумқулидек сўз усталарининг ижодий таъсири бўлган. «Излар эдим» шеърида шоир ёзади:

*«Шәр китантан» тура қаштым,
Наўайыдан саўат аштым.
Физуўлыдан дурлер шаштым
Дилуарларды излер едим.*

*Мақтымқулыны өқығанда,
Айтар едим ҳар заманда:
«Кемис бар ма, беглер, анда?»
Сөзин таўап қылар едим.¹*

Бердақнинг Шарқ мумтоз адабиёти билан танишлиги шеърлари ва дostonларида сезилади. Махтумқули шеърларининг халқ тили ва дилига яқинлиги, содда ва равон ўқиши, халқчиллиги, насиҳат ғояларининг уйғунлиги, ифода усули Бердақга маъқул тушган ва шундай поэтик руҳда ёзишга ундаган. Яна бир омил. Фирдавсий, Жомий, Навоий, Фузулий сингари шоирларнинг асарларига нисбатан Махтумқули шеърлари XIX асрда Қорақалпоғистонда кўпроқ тарқалган эди. Бу жараён ҳам Бердақни Махтумқулига анча яқинлаштирган. Шоир Шарқ адабиётининг бошқа намояндалари асарларидан ҳам баҳраманд бўлишни унутмаган. Шоирнинг «Навоийдан савод очдим, Фузулийдан дурлар сочдим» деб ёзгани бежиз эмас.

¹ Бердақ. Сайланды шығармалары. Нөкис, «Қарақалпақстан». 1997., 42-бет. Кейинги мисоллар шу нашрдан бўлади, бети кўрсатилади.

Бердақ Махтумкули анъаналарини ўзига хос шакл ва мазмунда давом эттирди. Шоирнинг баъзи шеърлари услуб жиҳатдан Махтумкулининг бармоқ вазнида ёзилган термаларини эслатади. Зеро, бу ўхшашлик мавзуларнинг умумийлиги билан ҳам изоҳланади. Махтумкули ҳам, Бердақ ҳам мураккаб тарихий шароитда яшаган, ижод қилган. Шундай экан, улар ижодида ҳаёт материалларига муносабатда мавзулар муштарак бўлиши табиий. Айтайлик, Бердақ ҳаётдаги долзарб муаммоларни кўтариб чиқишда, олдий халқнинг оғир турмуш шароитини тасвирлашда Махтумкули тажрибаларига таянган. Бердақнинг шундай асарлари борки, фақат ифода шакли билан эмас, ғоявий-мазмунини билан ҳам Махтумкулининг айрим шеърларини ёдга солади. Бир мисол. Маълумки, Махтумкули XVIII аср туркман адабиётида ижтимоий, ахлоқий-таълимий мазмунда кўп шеърлар ёзган шоир, лирикасининг салмоқли қисми шу мавзуда. Адолатни ёқлаб ноҳақликни қоралаш, халқ манфаатини ҳимоя қилиш, инсонларни инсоф ва диёнатга чақириқ, панду насиҳат, Махтумкули лирикасининг етакчи мавзуларидир. Шоир ҳаёт материалларини ҳамиша халқ манфаатини кўзлаб ёритади.

Айнан шу масалада Махтумкули ва Бердақ бир-бирини тўлдиради. Халқчиллик ғоялари ҳар бир шоирда ўзгача овоз ва ўзига хос поэтик оҳангда талқин этилади. Махтумкули шеърлари орасида халқ дарди қаламга олинган «Кўринар» радифли бир шеър бор.

*Жебир гөрүп, янан жанлар,
Чөре тапмаян дерманлар,
Дунйөде чоҳдур умманлар
Дөрт саны умман гөрүнер.
(2 т., 188-бет)*

Бердақнинг ижтимоий тенгсизликдан норози бўлиб ёзган шеърлари орасида ҳам юқоридаги бандлар мазмунини эслатадиган «Кўринди» радифли шеър бор. Гап шеърда бир хил радифнинг қўлланилганида эмас, балки уларнинг ғоявий оҳангдошлигида.

*Адамга мийримсиз жөлладлар, жаўлар,
Халықты жылатқан аталық, ханлар,*

Махтумқулининг ўзбек тилида нашрдан чиқарилган айрим „Сайланма“ шеърий тўпламлари.

Махтумқулининг турли йилларда ўзбек тилида чоп этилган „Сайланма“лари.

*Басқа ауыр қайғы салған залымлар,
Көзлеріме жылан-шаян көрінді.
(45-бет)*

Агар Махтумқулида замондан шикоят мотивлари умумийроқ шаклда ифодаланган бўлса, Бердақ мавзуни конкретлаштиради, шароит билан боғлайди, шоирнинг танқид тифи аниқ шахсларга қаратилади.

Махтумқули меросининг катта қисмини дидактик шеърлар ташкил этишини биласиз. Халқ донолигини ўзида жамлаган бу асарлар неча асрларки халқимиз қалбида барҳаёт, тарбия қуроли вазифасини бажармоқда. Шоирнинг барча туркий халқларга машҳурлиги оддий халқ, китобхонлар дилига яқинлигининг асл сабабларидан бири, шеърларидаги дидактик ғояларнинг ҳаётийлигида. Бердақ яшаган XIX асрда, ҳозирги Қорақалпоғистон ҳудудида Махтумқули асарлари кенг ёйилгани ҳақида манбаларда маълумотлар бор. Баёзларда, бахшилар ва қиссахонлар репертуарида, қўлёзма китобларда Махтумқули шеърлари учраб турган. Бердақ Махтумқули шеърлари билан ушбу манбалар орқали танишган ва баъзи асарларидан таъсирланиб унинг шеърларига ўхшатмалар ёзган деб ўйлаймиз.

Масалан, Махтумқулининг «Қадрин не билсин», «Найлайин», «Қиммат яхшидир», «Кетувчи бўлма», «Отча бўлмас», «Қолмас», «Даврон топилмас» шеърлари билан Бердақнинг «Яхшироқ», «Булбул», «Билмадим», «Халқ учун», «Нодон бўлма», «Билгайсиз», «Керак», «Қачон роҳатланадурсан» каби шеърларини қиёслаб ўқисангиз кўп ўхшашликлар борлигини кўрасиз. Бердақнинг «Булбул» шеърдан, мана икки банд.

*Шенгелге қонған булбилдин,
Шымшық қурлым сөни болмас,
Ышқысында қызыл гулдин,
Сайраса дәрманы болмас...*

*Нама тапса, ырғақ таппай,
Шалқып сайрар бир бағ таппай,
Тыңлаўына қулақ таппай,
Сайраўында мәни болмас.*

(32-бет)

Шеърда мажозий тимсол — булбул орқали ҳаёт қийинчиликларидан сўз очилади, халқ дарди тасвирланади. Ҳар гулнинг ўз булбули, ҳар боғнинг ўз боғбони, ҳар юртнинг ўз султони, ҳар кимнинг ўз макони бўлмас экан, инсон ҳаётда бахтга эриша олмайди, гурбатда қолаверади, дейди Бердақ шоир. Махтумқулининг «Отча бўлмас» шеърида шунга яқин бир ғоя бор.

*Хариң иши хардыр, достлар,
Муң магтасаң атча болмаз.
Бедасыла эмел етсе
Билиң, асыл задча болмаз.*

*Көп ёлларны гөрсе гөзуң,
Хер магныдан билсең өзүң,
Бир надана айдан сөзуң,
Өсуп гиден бадча болмаз.
(2 т., 48-бет)*

«Отча бўлмас» шеър шаклан Бердақнинг «Булбул» шеърига яқин. Вазни, қофия, оҳанги, радифи ҳам бир. Бўғинида ҳам фарқ йўқ. Мазмуни ҳам ўхшаш. Фарқи шундаки, Бердақ шеърининг мавзу доираси кенгроқ ҳамда серқирра, ҳажми ҳам катта.

Бердақнинг кўп шеърлари реал ҳаёт ҳақида яхлит тасаввур беради. «Яхшироқ» шу хилдаги шеърлардан бири. Унда Бердақнинг ижтимоий қарашлари, ҳаёт ва одамлар, жамиятдаги инсоний муносабатлар хусусидаги фикрлари жамланган. Шеърни ўқиб, беихтиёр Махтумқулининг «Ёт яхши», «Қиммат яхшидир», «Мол яхши», «Далолат яхши», «Олган яхшидир», «Сухбат яхшидир» шеърларини эсладик. Бердақнинг «Яхшироқ» шеъри Махтумқулининг «Яхши» туркум шеърларига ўхшаса-да, у оригинал шеър. Бердақ шеърнинг ҳар банди, ҳар мисрасига ўз даври XIX асрнинг ижтимоий муаммоларини сингдирган, замони ва замини ҳақида сўз юритади.

*Ҳеш ўақыт досларың болмасын ҳайран
Қолдан келсе салың, душпанға ўайран,
Ел-халық, бир болып, әйлеңиз сайран,
Туўылған жер ушын ҳурмет жақсырақ.
(14-бет)*

Махтумқули:

*Хайр ишин терк эдиң, бет иш ызландан,
Дост болуп, достуңдан сырың гизләнден,
Худаны унудың, ялан сөзләндей —
Ләкин, лал отурып, дыммак ягшыдыр.
(1 т., 112-б)*

Махтумқулининг «яхши» туркум шеърларининг бош ғояси — инсонни улуғлаш, одамийликни унутмасликка даъват, она юртга садоқат ва хизмат, хуллас, меҳнат билан кун кечиришга чақириқ, ёмонликни қоралаб, эзгуликни қўллаб-қувватлашдан иборатдир. Бу ғоялар Бердақ талқинида янада шиддатлироқ, янада кескинроқ жаранглайди. Агар Махтумқули:

*Худайым сакласын шерден, гахардан,
Миннетли аш ажы болар зәхерден,
Эй, яранлар, бир базарсыз шәхерден,
Ондан ки бир гувлап ятан чөл ягшы —
(1 т., 152-бет)*

деб, бировнинг миннатли ошига кўз тикиб яшашни қораласа, Бердақда бу мавзунинг талқини бошқачароқ:

*Тургелип ертеден, жумысқа шығып,
Қолыңды қабартып, белиңди бугип,
Дизеңди сызлатып, мийнетин шегип,
Жеген, бир зағараң палдан жақсырақ.
(15-бет)*

Бердақ ўғитлари ҳозирги ҳаётимизга ҳамоҳанг бўлгани учун ҳам куй, қўшиққа айланиб мухлислар қалбига сингиб кетган.

Бир шоир иккинчи бир шоир асаридан қанчалик кўп таъсирланмасин, ўзига хослигини сақлаб қолиши, ўз ижодий тамойилларига суяниб, устози анъаналарини давом эттириши лозим. Таъсир жараёнида ўрганган сабоқларини ижодий қайта ишлаб чиқишга, ўз даври ҳаёти, конкрет ижтимоий-сиёсий шароитта мослаштириб ривожлантиришга интилиши керак. Адабий таъсир доирасида қолиб кетган ижодкорнинг тақлидчидан фарқи қолмайди ва адабий жараёнга бирор янгилик бера олмайди. Шу маънода, Бердақ-

нинг Махтумқулидан таъсирланиб ёзган ҳар бир шеъри ўзига хос, янги. Шеърларнинг мазмунида шоир яшаган даврнинг белгилари, муайян тарихий шароитдаги воқеа-ҳодисаларнинг руҳи акс этган. Шоир баъзан шеърларида бошидан кечган оғир кунларни баён этганки, бу факт Бердақ асарларининг автобиографик характериini белгилайди, шеърлари мазмунининг ўзига хослигини таъминлайди. Хуллас, Бердақнинг ҳар бир асари, хоҳ у кичик ҳажмли шеърми, ё катта эпик дostonми, фарқи йўқ, шоир яшаган замоннинг бадий кўзгусидек таассурот қолдиради.

Ҳар бир шоирнинг номини улуғлайдиган, адабиётда муқим ўрин эгаллашини таъминлайдиган номдор асарлари бўлади. «Халқ учун» Бердақ номини абадийликка муҳрлаган шундай шеърлардан бири. У Бердақ меросининг кашфиётларидан бири. Шеърни ҳар томонлама таҳлил қилмоқчи эмасмиз. Бу вазифани бердақшунос олимларимиз ўз вақтида юқори савияда бажарди. Таҳлил қилаётган мавзуимизнинг характериdan келиб чиққан ҳолда, биз шеърга анъана, таъсир ва ўзига хослик мезонидан, яъни, унинг яратилишида Махтумқулининг таъсири бўлганми ёки йўқми? деган саволга жавоб излаш нуқтаи назаридан ёндашмоқчимиз. Албатта, бу масалага «ҳа» ёки «йўқ» деб жавоб беришдан олдин, адабий таъсирнинг бир жиҳатига эътиборингизни қаратсак. Олдин ҳам қайд этганимиздек, адабиётлар тараққиёти тажрибалари шуни кўрсатадики, муайян шоир ёки ёзувчи ижоди давомида фақат бир ёки икки-уч устоз таъсири билан чекланиб қолмайди, балки ўзига таниш адабий жараённинг барча илғор анъаналарини, қалбига, дунёқарашига ҳамоҳанг, эстетик принципларига мос хусусиятларини қамраб олишга, ижодий ўзлаштиришга ҳаракат қилади. Бошқача айтганда, бир шоир бир неча ижодкорлар анъаналаридан баҳраманд бўлади, улардан маълум даражада ўрганади, таъсирланади.

Адабий таъсирдан муваффақиятли фойдалана билиш таъсирни қабул қилувчи томоннинг ижодий салоҳиятига ҳам боғлиқ. Шоир иккинчи ижодкорнинг таъсирини, анъанасини ўзлаштириш билангина тўхтаб қолмаслиги керак, бу жараёни ўз талантининг шаклланишига бўйсундира олиши лозим. Агар ижодкор адабий таъсир, адабий анъана доирасидан чиқиб ўзига хосликка, янгиликка эриша олмаса,

адабий жараёнда ҳеч қандай нуфузга эга бўла олмайди. Демак, илғор адабий анъаналарнинг ижодкор тақдиридаги роли бениҳоя катта бўлганидек, ундан фойдаланишнинг хавfli томони ҳам бор. Бу хавfliи бартараф этиш учун таъсирланувчи шоир устозидан олган адабий сабоқларини ўз талант йўналишига, ижодий тажрибасига «бўйсундириши», уни маҳаллий миллий ранглар билан жилолантириб, бутунлай қайтадан «ишлаб чиқиши» лозим. Таъсирдан кейин янги асар яратишнинг ягона усули шу. В.Г.Белинский Пушкиндек буюк шоир ижодига миллий-адабий анъаналарнинг таъсири шунчалик сингиб кетганлиги, ҳатто уни алоҳида ажратиб кўрсатиш мушкуллиги ҳақида бир вақтлар шундай ёзган эди: «Буюк дарёлар бир неча катта-кичик дарёлардан пайдо бўлади. Волга дарёсига келиб қўшилган Ока ва Кама дарёларининг кимёвий таркибини ким ажратиб бера олади? Катта-кичик ирмоқларни ўзига «қўшиб олган» Волга ўзининг қудратли тўлқинларини вужудга келтиради. Барча унинг ҳисобсиз «ўғирлик»ларини билади, лекин бу «ўғирликлар»нинг бир томчисини ҳам дарёда сузиб юриб топа оладими? Пушкиннинг музаси ундан олдин яшаган шоирларнинг ижоди билан озиқланган ва камолга етган. Дадил айтиш мумкин: Пушкин бу анъаналарни қонуний адабий мерос сифатида қабул қилган ва уни «қалб элагига» элаб, одамларга қайтариб берди. Державинсиз, Жуковскийсиз Пушкин ҳам бўлолмасди деб дадил айтиш ҳам, буни исботлаш ҳам мумкин».¹

Бу фикрдан келиб чиқадиган хулоса: бошқа бир ижодкорнинг таъсири таъсирни қабул қилувчи томон тақдирида ҳал қилувчи омил бўлолмайди, балки ёрдамчи куч сифатида қолиши керак. Баъзан шундай ҳам бўладики, иккинчи бир шоирнинг асари таъсирланувчи ижодкорнинг қўлга қалам олишида туртки вазифасини ўтаб, кейинчалик, у ёки бу асарнинг ёзилиш жараёнида унинг роли борлиги, умуман сезилмаслиги ҳам мумкин. Махтумқули ва Бердақ ижодидаги умумийлик, таъсир ва ўхшашлик масалаларига шу мезондан ёндашилса, бизнингча, тўғри бўлади. Бердақ ижодида, жумладан, «Халқ учун» шеърининг яратилишида Мах-

¹ В.Г.Белинский. Сочинения Александра Пушкина. Статья 4-ая. М.Л. Издательство «Детская литература», 1949 г., стр.35.

тумқули анъаналари билан бирга Саъдий, Фузулий, Жомий, Навоий, Бедил каби даҳо санъаткорлар ижодининг таъсири ҳам бор деб, ҳисоблаймиз. Лекин Бердақ бу салафларининг анъаналарини ўз талант йўналишига мослаштириб ижодий қайта ишлаганки, натижада бу асарларни конкрет бир шоирга нисбат бериб: мана бу шеърда Жомийнинг, мана бу бандларда Навоийнинг ёки мана бу қаторларда Фузулийнинг таъсири бор деб кўрсатиш жуда қийин. В.Г. Белинский айтган: «Ока ва Кама дарёлари Волгага келиб қўшилгач, қудратли тўлқинлар вужудга келгандек», Бердақ ҳам Шарқ адабиёти мутафаккирлари асарларидан сабоқ олиб XIX асрда такрорланмас қудратли миллий қорақалпоқ шеърятини яратди. Бердақнинг адабий анъаналардан фойдаланишдаги маҳорати, буюклиги ҳам шунда.

Бердақнинг «Халқ учун» шеърини Махтумқулининг бир неча дидактик шеърларига қиёслаб кўрдик. Шеърлар орасида ҳам шакл, ҳам мазмунан Бердақ шеърларини ёдга соладиганлари анча. Махтумқулининг «Кетувчи бўлма», «Гул бўлгил», «Керакдир», «Ёққанча бўлмас», «Ёр айлагил», «Замон бўлмади» шеърларининг ғоя ва мазмун ифодаси «Халқ учун» шеърига ҳамоҳанг. «Халқ учун»нинг фалсафий асослари ҳаётий. Шеърнинг ҳар бандидаги инсоний ҳислатлар тасвирида, хоҳ ижобий, хоҳ салбий бўлсин, шоирнинг турмуш тажрибалари, кўрган-кузатганлари умумлаштириб берилган, улар бўйича шоирнинг қарашлари, хулосалари бор. Бердақнинг фалсафий нуқтаи назарлари асосида Махтумқули анъаналари йўлида яратилган ижоднинг «қудратли тўлқинлари»ни кўриш мумкин. Бердақ ёзади:

*Жигит болсаң арысландай туўылған,
Хызмет еткил, удайына халық ушын,
Жигит болсаң арысландай туўылған,
Ҳеш қашан да, жумыс етпес өзи, ушын.*
(25-бет)

Шеърдан чиқарилган хулоса, халқ манфаати йўлида эзгу ишларга бош қўшиш, дунё ташвишларидан умидсизланмаслик, қўлдан келса халқ хизматида бўлиб, унинг оғирини енгиллатишга даъватдан иборат. Шеърда бу ахлоқий нормалар шунчаки айтиб ўтилган эмас, балки бу қоидага амал

қилиш зарурат, талаб даражасига ҳам кўтарилган. Бердақ бандларида насиҳатдан кўра талаб оҳанги етакчи.

Махтумқули насиҳатлари ҳам шу мазмунда. Шоир фикрича инсон қадри ҳамма нарсадан устун ва эъзозли. Махтумқули шеърлари марказида инсон қисмати туришининг боиси ҳам шунда. Инсоннинг ижтимоий ҳаёт, жамият тараққиётидаги ролини, турмушдаги барча яхши ва ёмон ҳодисаларнинг сабабкори фаолиятини бадиий таҳлил этиш ҳамisha шоир ҳаёлини банд этган.

Мана, мисоллар:

*Чагырылан ере бар, отурғыл турма,
Чагырылмаган ере гөрүнме, барма,
Уялмас кишидек суйренип йөрме,
Буйрулмаган иши эдижи болма!*
(1 т., 113-бет)

Ёки:

*Көңли гара билен болмаңлар улпет,
Ёкар андан дурли-дурли кесапат,
Херчент ки көмүрге эйлесең ызат,
Алныңға гарасы ёканча болмаз.*
(1 т., 202-бет)

Ҳар бир ижодкор ўз даврининг фарзанди экан, ҳар қандай мавзу талқинида ҳам у яшаб турган муҳити талабидан келиб чиқиб иш кўради. Яъни, яратган асарига ўз замонининг «муҳри»ни босади. Зеро, замон ва заминдан узилган у ёки бу асар қанчалик маҳорат билан ёзилмасин, китобхонга бирор ижтимоий наф келтира олмайди. Шу маънода, Бердақ нимаики ёзган бўлса, кўрган билганини ёзди, бошидан ўтган яхши-ёмон кунларидан ҳикоя қилган.

«Халқ учун» нинг Махтумқули шеърларидан фарқ қиладиган яна бир ўзгачалиги бор. Бердақ шеърда одамларга насиҳат қилиш, маслаҳатлар бериш билангина кифояланмайди, ўрни-ўрни билан инсонийликдан маҳрум кимсаларни қоралашни ҳам унутмайди. Бу контраст приёми Бердақ шоирга ўз даврининг ижтимоий-ахлоқий муаммоларини реал тасвирлашга ҳам имкон берган. Шеърда танқидий руҳнинг устунлиги унинг ўзига хослигига яна бир далил.

*Жаман адам билмес гәпиниң парқын,
Бәрқулла жаманлар ағайин-халқын,
Көтеремен дейип өзиниң даңқын,
Удайына зыян етер халық ушын.
(27-бет)*

Бундай шеърлар Махтумқулида ҳам кўп. Лекин яхши ёки ёмон одамларнинг таърифи Махтумқулида бироз ўзгачароқ шакл ва мазмунда.

*Ягшылыкда иле өзун таныдан —
Алкыш алып, дережеси зор болар.
Яман болуп, ягшылыгы унудан —
Өз ыззатын гидир, итден хор болар.
(1 т., 105-бет)*

Махтумқули ва Бердақ тасвирлаётган яхшилик ва ёмонлик дунёси одамлари хулқининг ифодаси, яхшиликнинг улуғланиб, ёмонликнинг қораланиши деярли ўхшаш. Лекин Бердақ шеърида бу ғояларнинг талқини Махтумқулига нисбатан шиддатлироқ, конкрет шароит билан кўпроқ боғлиқ. Яна бир фарқи шундаки, XIX асрдаги турмуш қийинчиликлари бевосита Бердақ шахсияти билан уйғунлаштириб берилган.

Бердақнинг 1997 йилда нашр этилган «Сайланма»сида «Умрим» сарлавҳали ўттиз етти бандлик шеър бор. Шеърнинг ўн икки бандининг тўртинчи мисраси «Кунларим» радифи билан тугалланади. Қолган бандларнинг ҳаммасида «Умрим» сўзи радиф бўлиб келган. Шеърни XIX аср тарихий муҳити, қолаверса, Бердақ ҳаётининг солномаси деса бўлади. Шоир бошидан ўтган воқеаларни, шахсий турмуш тарзини реалистик тасвирлаган. Ҳар бир бандда шоир яшаган замоннинг нафасини ҳис қиласиз. Шеърнинг ғояси, ифода усуллари Махтумқулининг «Кунларим» шеърини эслатади. Китобнинг дастлабки бобларида бу шеърни Эргаш Жуманбулбул ўғли ва К. Яшин ижоди билан қиёслаб, ўхшаш ҳамда фарқли томонларини шарҳлаган эдик. Ва икки адиб ҳам «Кунларим» термасини ижод қилишда Махтумқулининг шу шеъри тажрибасидан фойдаланган, деган хулосага келгандик. Бердақ ҳам «Умрим» шеъри таркибидага «Кунларим»ни ижод этаётганда, Махтумқулидан таъсирланмади-

микин? деган хаёлга бордик. Бироқ Бердақ термалари Махтумқули шеърининг такрори эмас, янги талқинга қурилган, шоирнинг шахсий ҳаёти билан боғлиқ томонлари кўп. Қуйидаги бандлар мазмунан Махтумқули шеърига мутлақо ўхшамайди:

*Он алтыда, он жетиде,
Зәрделер толып кеўилге.
Жақпай ойын-заўық бизге,
Машқала тускен кунлерим...*

*Жигирмада дардай болып,
Жук көтерген нардай болып,
Гуркиреген шердей болып
Кушке толысқан кунлерим.
(48-бет)*

Бердақ инсон ҳаётининг турли фассларини — ўсмирлик, йигитлик, ўрта яшарлик, кексаликда содир бўладиган ўзгаришларни жисмоний ва руҳий ҳолатларни, умуман, инсоннинг шаклланиш жараёнларини босқичма-босқич тасвирлайди. Ҳаётини тажрибасига суяниб фикр юритади, хулоса чиқаради.

Бу мулоҳазалар жамики одамзот тақдирида учраши мумкин бўлган жараёнларки, унга амал қилиб яшаш, хулоса чиқариш барча учун фарздир. Ҳар бир инсоннинг ҳаёти ўқиш, ўрганиш, изланиш, фидоий меҳнатга асослансагина бахтга эришади. Бунга етишишнинг ҳам ўз даври, фасллари бор. Инсон ҳаётининг бурилиш нуқталари ҳақида ҳам сўз айтишни ёддан чиқармайди:

*Туйилсе тис пенен шешкен,
Топылса қылышсыз кескен,
Жигитлик жигирма бестен,
Толықсып өткен кунлерим.
(48-бет)*

Махтумқулининг «Кунларим» шеъри мазмуни, ғоявий-бадний ифодаси ўзгачароқ. Инсоннинг туғилганидан то юз ёшгача оралиқдаги ҳолати, ҳар хил ёшдаги кайфияти, ҳаракатлари кетма-кет, мантиқан боғлаб баён этилади:

*Он икимден гитдим он уч яшыма,
Он дөртүмде хесер урды башыма,
Он бәшимде гызлар гирди дуйшима,
Он алтымда гайнеп жошан гунлерим.*

*Йигримимде местан-местан гезердим,
Йигирим бәшде ганым окун дузердим,
Отузымда атлар мунуп озардым,
Отуз бәшде терс сөвешен гунлерим...¹*

Махтумқули ва Бердақ шеърларида умумий ўхшашлик (ғоя, раиф, инсон ҳаётини алоҳида-алоҳида ёшларга ажратиб кўрсатиш, талқин этиш в.х.)лар бўлса-да, ҳар бири мустақил асар. Бердақ шеъри шоирнинг шахсий ҳаёти, у яшаган давр ҳақида ҳам аниқ маълумотлар бера олади:

*Белгили халыққа нышаны,
Ядымдадур ҳәр қашаны,
Қартайғанда Кунхожаны,
Көрген кунлерим, кунлерим.*
(49-бет)

Илмда Бердақ Кунхўжа билан учрашгани ҳақида, эҳтимол фикрлар айтилгандир. Бироқ бу маълумот, айнан Бердақнинг ўзи томонидан эътироф этилгани, муҳим аҳамиятга эга. Ёки Бердақ ушбу шеърнинг бир бандида яна бир фактни тилга олади:

*Көрдим Хорезм, Бухарды,
Даңқы шыққан көп шәхәрди,
Кемлик пенен шаш ағарды,
Өтти әрманда өмирим.*
(50-бет)

Бердақнинг «Умрим» шеъри шу хилдаги маълумотларга бой. Мавзуси кенг, даври муаммоларини ўз тақдири мисолида тасвирлаб бергани шеърнинг бетакрор хусусиятидир. Бошқа бир ижодкорнинг анъанасини ўзига хос поэтик овоз ва услубда давом эттиришнинг ижобий самарасини Бердақнинг мазкур шеъри тажрибаси яна бир бор тасдиқлайди.

¹ Магтымгулы. Сайланан эсерлер. Ашгабат, «Туркменистан», 1976., 563-бет.

Юксак инсоний гоъларни тарғиб этишни ҳаёти ва ижодининг бош мақсадига айлантирган Бердақ шеърятда янгилик ярата олди ва XIX аср қорақалпоқ адабиётида ўзига ҳос анъанага асос солган шоир сифатида қадрланади. Кейинги авлод учун Бердақ мероси адабий мактаб вазифасини ўтай бошлагани бу фикрнинг амалий тасдиғидир.

Махтумқули ва Бердақ ўз даврининг фарзанди, улар қаламга олган мавзулар, гарчи айрим хусусиятлари билан ўхшаш бўлса-да, ҳар бирининг мавзуга ёндашуви, талқин усули бошқа-бошқа. Агар Махтумқули шеърларида XVIII аср ҳаётига ҳос ижтимоий-ахлоқий масалалар ифодаланган бўлса, Бердақ шеърлари XIX аср шароити талабларида ёзилган.

Бердақ Махтумқули шеърлятидаги ҳажвий оҳангларни XIX аср шароитига уйғунлаштирар экан, устозидан ҳам ўткирроқ ва жасоратлироқ қалам тебратишга жазм этади, давр зиддиятларини ошкора фош қилишдан чўчимайди. Бердақнинг Махтумқули йўлида ёзган шеърлари, шоирнинг ижодда Махтумқули билан бир позицияда турганидан далолат беради.

Ҳа, Бердақ Махтумқулининг адабий анъаналаридан баҳраманд бўлиб XIX аср қорақалпоқ адабиётини оригинал шеърлар, дostonлар билан бойитди, туркман шоири шеърлятида учрамайдиган ёки кам учрайдиган мавзуларни ўз ижодий принципларига таянган ҳолда кенгайтди, янгича талқин қилишга муваффақ бўлди.

Навоий ва Махтумқулини устоз билган, уларнинг шеърят чаманидан баҳраманд бўлиб, ижод гулдастасини яратган Бердақ бугун туркман халқининг, адабиёт аҳлининг ҳам севимли шоири ва устозидир. Унинг асарлари қайта-қайта нашр қилинган, кўп шеърлари қўшиқларга айланиб, санъаткорлар репертуарига кирган. Шоир ижодининг туркман олий ўқув юртлари ва мактабларида ўрганилаётгани эса улуғ Бердаққа бўлган халқ ҳурматининг яна бир ифодасидир. Мавзуга тегишли фикрларимизни атоқли туркман шоири, Бердақ шеърлятининг чин ихлосманди ва моҳир таржимони Аҳмет Маммедовнинг қуйидаги шеърй қаторлари билан якунласак, ўйлаймизки, барча туркман ижодкорларининг эҳтиромини изҳор этган бўламиз.

*Нер хатарна гирдиң сенем нер болуп,
Ныгматын эчилйәр ериң дур болуп,
Йүрегинде орун тутан зер болуп —
Бердак шыгырларының ашыгы, Ахмет¹.*

МАХТУМҚУЛИДЕК ОЛДИНДАН КҰРА ОЛҒАН ШОИР

XIX асрнинг иккинчи ярмида яшаб ижод этган қорақалпоқ мумтоз адабиётининг атоқли сўз усталаридан бири Кунхўжадир. У ҳам Махтумқули шеърятидан баҳраманд бўлиб қалам тебратган истеъдод соҳиби.

Кунхўжа ижодда қорақалпоқ фольклори ва ёзма адабиёти анъаналари, қолаверса, Фирдавсий, Жомий, Навоий, Фузулий, Махтумқули, Бедилдек буюк шоирлар адабий мактабидан сабоқ олиб шеърлар ёзди. Махтумқули бадий мероси Кунхўжа учун ҳам маънавий таянч бўлган. «Қарақалпақлар Мақтымқулы шығармаларын хурмет етген ҳам дана адам сыпатында таныған, — деб ёзади адабиётшунос Қ. Султонов. — Оны Бердақ, Кунхожа, Жжиниязлар өзиниң хурметли устазы сыпатында танийды. Кунхожаның Мақтымқулыны устаз сыпатында танығанлығы, оның шығармаларын айрықша хурмет еткенлиги ҳәр бир қосық қатарларында көринеди»².

Чиндан ҳам, Кунхўжанинг шеърлари орасида Махтумқули номи тилга олинганлари кўп. «Ел менен» деген ўн етти бандлик шеърининг икки тўртлигида Махтумқули номи келтирилади:

*Мақтымқулы мағрип өтти дуньядан,
Эрман менен жоллар салып қыядан,
Өте алмай бөгетсиз теңиз, дәрьядан,
Өмиринше куни өтти зар билен³.*

¹ А. Мәммедов. Бир йүрегин тарлары. Ашгабат, «Туркменистан», 1980., 29-бет.

² Қарақалпақ әдебияты тарийхы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1983., 104-бет.

³ Кунхожа. Ел менен. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1989., 31-бет. Кейинги мисоллар шу нашрдан бўлади, бети кўрсатилади.

Шеърнинг охирги бандини Кунхўжа мана бундай якунлайди:

*Мақтымқулы мағриптей алдыңды болжа,
Өлген соң аларсаң тилиңнен олжа,
Қысқарт сөзди сорқайнаған Кунхожа,
Өлгениңше хошласып кет ол менен.*

(31-бет)

Банд Кунхўжанинг бошқа шеърларида бирмунча ўзгартирилган шаклда учрайди, яъни шеърнинг охирги банди бўлиб келади. «Кўринмас» номли шеър бунга мисол:

*Сақалым ағарды, туспеди олжа,
Мақтымқулы мағриптей алдыңды болжа,
Жасы жетип әўере болған Кунхожа,
Көзиң жумылганша елиң көринбес.*

«Ким билар» шеърининг охирида Кунхўжа яна ёзади:

*Мақтымқулыдай алдың болжа,
Ала алмадың сен бир олжа,
Жўера болған Кунхожа,
Бул заманыңды, ким билер?*

(41-бет)

«Етимнинг ҳақини ема», «Оқибат» шеърининг охирида ҳам Махтумқули номи тилга олинади. Бироқ Кунхўжанинг Махтумқулидан ижодий ўрганганлигини бундай йўл, яъни шоир номининг Кунхўжа шеърларида учраши фактининг ўзи билангина аниқлаб бўлмайди. Бу факт тадқиқотчига йўналиш бериши мумкин, образли маънода айтсак, унинг қўлидаги «калит». Тадқиқодчи мана шу «калит» билан Кунхўжа ижодий лабораторияси «эшигини» очиб, унга кириши ва таъсир кўринишларини аниқлаши лозим бўлади. Масалага имкон қадар шу мезондан ёндашишга уриниб кўрамиз.

Махтумқулининг Кунхўжа шеъриятига таъсири кўп қиррали. Аввало, шоир кўпроқ Махтумқули қўллаган бадий шаклга эргашган, ўз даври муаммоларини ифодалаш учун улардан фойдаланган, мавзуларни янги мазмун билан бойитган. Шоирнинг «Бўлармикан», «Қачон кўрарман», «Эл билан», «Нега керак», «Кўрарсан», «Бошни хор айлар» номли шеърларининг ифода усулида Махтумқули услубига яқин-

лик сезилади. Зеро, адабий таъсир баъзан шаклда, баъзан эса мазмунда намоён бўлади. Махтумқули шеърлари Кунхўжага шакл элементлари билан таъсир кўрсатган. Махтумқулининг «Учдум ёронлар», «Борми ёронлар», «Қонмас ёронлар», «Отли ёронлар», «Келди ёронлар», «Бўлмас ёронлар», «Ботди ёронлар», «Ўтар ёронлар» деган бир неча шеърлари бор. Уларнинг номланиши умумий бўлса-да, мазмунан фарқланади. Масалан, шоирнинг «Келди ёронлар» шеърида илмига амал қилмаган олимлар ҳажв қилинади:

*Алымлар ылмына амал этмеди,
Қуръан оқып, мағнысына етмеди,
Иле айдып, ўзи бирин тутмады,
Илден пынхан гунә кылды, яранлар.
(2 т., 157-бет)*

«Қонмас ёронлар» шеърида иккиюзламачи шахслар фош этилади. «Отли ёронлар» деган воқеабанд шеърида Юсуф ва Зулайҳонинг севги саргузашти билан боғлиқ бир афсона ҳикоя қилинади. Яна бир шеърида эса, лирик қаҳрамоннинг романтик кайфияти чизилади:

*Ачылмышдыр анда реңбе-рең гуллер,
Шурыш-у эфганда шейде билбиллер,
Мермерден ховузлы, көвсер дек сувлар,
Тахаййыр эйлейип, чашдым, яранлар.
(1 т., 30-бет)*

Бандларнинг мавзуси ҳар хил бўлса-да, шакли бир. Фикримизча, бу шакл Кунхўжага «Ёронлар» радифли шеър ёзишда озми-кўпми илҳом берган. Гап шеърларнинг ташқи ўхшашлигида эмас. Кунхўжа Махтумқули шеърларига ижодий муносабатда бўлади, мавзуни ҳам, ғояни ҳам ўзича талқин этиб, ўз даври талабларига мослаштиради. Шеърда XIX аср ҳаётига доир кўп муаммолар тилга олинган, ҳар бандида замондан норозилик оҳанги, шоир шахсияти билан боғлиқ бошқа-да ҳаётий масалалар ёритилган:

*Бул дуньяның опасы жоқ, бийпаян,
Ол сениң өзиңе әуелден аян,
Илая душпанлар болсын зым-зыян,
Болмаса, ҳал қыйын болды, яранлар.
(55-бет)*

Кунхўжа замоннинг машаққатли турмушини кўрган, ҳаётида синаган. Қашшоқлик нафақат шоир тақдири, балки оддий халқ учун ҳам кулфат эди. Мана, эл дарди билан яшаган шоирнинг қалб нидоси.

*Қапалықта бул дуньяда йығларман,
Азап билен қара бағрым дағларман,
Қашан ўақтым, бахтым келип шағларман?
Адамның руўхы гада, яранлар.*

(57-бет)

Кунхўжа шеърида замондан норозилик устун. XIX асрда халқ бошига тушган оғир кунларнинг сабабкорлари, шоирнинг шахсий ҳаётида рўй берган кўнгилсизликларнинг ижтимоий негизи чуқур очилган. Агар Махтумқули шеърларидан бирида:

*Бирниче гумрахлар иман атанды,
Иманыны кой-гузыга сатанды.
Бойны ёгынларны мурит тутанды,
Ялан сөз иманын алды, яранлар! —*

(2 т., 157-бет)

деб ёзса, Кунхўжа шеърида бу ғоянинг талқини қуйидагича:

*Бул басым берк екен, жарылған емес,
Залымлардың куни тарылған емес,
Бизлердей душпаннан арылған емес,
Душпанларға бахыт берди, яранлар! —*

(55-бет)

Махтумқули шеърида имон-этиқодини, диёнатини молдунёга алишишга тайёр, маънавий тубан кимсалар ҳақида сўз юритилса, Кунхўжада одамларни қийнаган адолатсиз замонни қоралаш тенденцияси кучли.

Шеърнинг яна бир фарқи шундаки, аксарият бандларда тасвир биринчи шахс, яъни лирик қаҳрамон (шоир) тилидан берилади. Махтумқули шеърида бу усул бироз бошқача, шоир «мен»и функцияси иккинчи, баъзан учинчи шахсга юкланган. Бу, бизнингча, Кунхўжа шеърининг автобиографик характери билан боғлиқ бўлса керак. Оғир турмуш шароитидан норозиликнинг Кунхўжа лирикасида етак-

чилиги, даврнинг адабиёт, адабиётнинг давр билан яқинлашганидан дарак беради.

Махтумқули лирикасида «Ёр айлар» номли беш бандлик шеър бор. Унинг бир банди билан танишинг.

*Аклық болса, яғшыларга хемдем бол,
Акмак өзун надан биле яр эйлер!
Хак ашықлар нәзли ярың жемалын
Бир гөрсем дийп, гиже-гундиз зар эйлер.
(1 т., 208-бет)*

Бундай шакл ва мазмундаги шеър Кунхўжада ҳам бор. Махтумқули шеърининг ифода усули Кунхўжа тасвирламоқчи бўлган ҳаёт материалига мос. Шоир бу бадий шаклни янги мазмун ифодаси учун қўллаган ва «Бошни хор айлар» деган тўққиз бандлик шеър ёзган.

*Бул дуньяға шыққан ғапыл адамлар,
Басыны муҳминниң бир кун хор әйлер,
Қайыр сақаўатсыз тағы зулымлар,
Ақыры болмаса басты хор әйлер.
(33-бет)*

Кунхўжа шеърида насиҳат оҳангидан кўра норозилик руҳи кучлироқ, хору зорликдан қутилиш чораларини тополмай изтироб чекаётган безовта қалб изтироби қуйидаги тўртликда янада шиддатлироқ:

*Анамнан туўғалы ашылмай көзим,
Дат енди, бир қуда мениң бир өзим,
Аҳ урсам, аспанға жетер бул сөзим,
Ўақты хош болмаған дат-пәряд әйлер.
(34-бет)*

Махтумқули шеърида бундай оҳанг сезилмайди. Шоир кўпроқ насиҳат, мардлик ва номардликнинг фарқини ажратиш, одобли бўлишга чақириқ мазмунида фикр юритади.

Икки шоир танлаган мавзу ўз даври учун муҳим ва долзарб. Махтумқули ҳам, Кунхўжа ҳам бир мақсадга - оддий халққа хизмат қилишдек адабиётнинг муқаддас вазифасини бажаришга ижодий кучларини сарфлаганлар. Бу масалада Кунхўжа ўз ижодий қиёфасига, бадий-эстетик прин-

циплари ва услубига содиқ қолди. Бу ўзига хослик шоирнинг Махтумқули йўлида ёзган барча асарларида сезилади. Ҳатто, ташқи жиҳатдан Махтумқулига ўхшаш кўринган шеърларида ҳам Кунхўжага хос поэтик овоз жилолари бор. Бир мисол. Махтумқулининг «Қолди найлайин» ва «Уча билмам найлайин» деган икки шеъри мавжуд. Шеърларнинг мавзулари ўзаро фарқ қилмайди. Қофияланиш тартиби, бўғинлари, вазн ва оҳанги, радифи бир хил, мазмунида ҳам катта тафовутни кўрмадик. Шоир ўз давридаги адолатсизликлардан қутилишнинг чорасини тополмай қийналади ва дейди:

*Көңлүм истәр, гезсем дунйә әлеми,
Ганатым ёк, уча билмен, нейләйин?!
Окыр мен гөрер мен фөвзул келами,
Манысыны сача билмен, нейләйин?!
(2 т., 69-бет)*

Иккинчи шеърда Махтумқулининг ифода усули сал бошқача, ҳажв тиғи кучлироқ:

*Мертлер намарт болды, намарт мерт болды,
Гуртлар пеше болды, пеше гурт болды,
Юртлар вейран болды, зындан юрт болды,
Шум пелек лешгерин салды, нейләйин.
(1 т., 114-бет)*

Кунхўжа шеърлари орасида ҳам шу мавзуга яқин «Найлайин» радифли тўққиз бандлик бир шеър бор. У Махтумқулининг «Найлайин» радифли шеърлар туркумини эслатади.

*Олардың дәрдинен тиследим бармақ,
Залымлар салған соң аямай қармақ,
Бир басыма түсти бул аўыр салмақ,
Ада болмас ислер болды, нәйлейин.
(59-бет)*

Кунхўжа шеърида халқ душманларини қоралаш тенденцияси анча кучли ва таъсирли. Халқ манфаати учун «золимларнинг икки кўзини ўйиш»дан ҳам қайтмайдиган лирик қаҳрамоннинг жасорати шеърдаги исёнкорлик руҳни кучайтирган, шоирнинг зулмга нисбатан нафрати чексиз:

*Ғәриплердиң қара болған бахтына,
Отлар жақсам залым патша тахтына,
Зулым етер удайына халқына
Ада болмас ислер болды, нәйлейин.*

(60-бет)

Қиёсий таҳлиллардан муайян хулосалар чиқариш мумкин. *Биринчидан*, Махтумқули ҳам, Кунхўжа ҳам адолатсиз қонунлардан шикоят қилар экан, бири бу тенгсизликка нисбатан норозилигини, қисман насиҳат «либосига ўраб» берган бўлса, иккинчиси, замона зўрларини ошқора танқид қилиш йўлидан боради ва шу орқали қорақалпоқ адабиётидаги сатиранинг ривожланишига ҳисса қўшади. Махтумқули ижодида ҳам зулмни қоралаш руҳида ёзилган шеърлар бор. Лекин Махтумқулидаги сатира Кунхўжа шеърларидаги ҳажвий пафосга қараганда бироз «пардалироқ». Кунхўжадаги сатирада мураккаб ҳаётнинг зиддиятларини қоралаш устун бўлса, Махтумқули шеърларидаги ҳажв, асосан, турмушдаги маънавий-ахлоқий заифликларга эътироз билдиришга қаратилган. *Иккинчи хулоса*. XIX асрнинг иккинчи ярмидаги қорақалпоқ ҳаётига хос барча муаммоларни тасвирлашда Махтумқули шеърларининг ифода шакли танланган ҳаёт материални ёритишда Кунхўжага ёрдам берган. *Учинчидан*, Кунхўжа Махтумқули анъаналарига қанчалик эргашган бўлмасин, баъзи шеърларида Махтумқули шеърларининг ифода усулини айнан сақлаган ҳолда асарлар ёзмасин, барибир ўз ижодий принципи ва услубига содиқ қолди. Бу эса Кунхўжани Махтумқули анъаналарини ижодий давом эттирган, ривожлантирган бетакрор шоир, қорақалпоқ ёзма адабиётида ўзига хос анъана яратган сўз устаси деб хулоса чиқаришга асос беради.

ЎТЕШ ШОИР ЛИРИКАСИДА АНЪАНА ВА МАҲОРАТ

Махтумқулининг XIX аср қорақалпоқ адабиётидаги анъаналарига доир мулоҳазаларимизни давом эттирар эканмиз, яна бир атоқли шоир — Ўтеш Олчинбой ўғли лирикасига ҳам тўхтаб ўтишни лозим кўрдик. Бу шоирнинг ижоди қорақалпоқ адабиётшунослари томонидан адабий портрет шаклида ўрганилган, мероси тўғрисида монографик тадқиқотлар нашр этилди, мақолалар ёзилди. Ўтеш ҳам худди Кунхўжа, Ажиниёз, Бердақ сингари Шарқ адабиёти анъаналарига эргашган ва XIX аср қорақалпоқ адабиётини мукамал асарлари билан бойитган истеъдодлардан бири. «Ўтеш Шығыс классиклериниң көп ғана шығармалары менен таныс болған. Оның қосықларында Фирдаўсийдиң «Шахнама», Алийшер Наўайының «Фархад — Шийрин», «Ләйли — Мажнун» дәстанларының қаҳарманлары, сондай-ақ, Мақтымқулы шығармаларынан тәсирленгенлигин көриўимизге болады»¹, — деб ёзган эди Ўтеш ижодининг тадқиқотчиларидан бири, таниқли адабиётшунос, профессор Камол Мамбетов.

Чиндан ҳам, Ўтеш шоир ижодида Махтумқули лирикасининг таъсири бор. Унинг «Бердақ бахшига жавоб» шеърининг охиrhoғида шундай бир тўртликни ўқиймиз:

*Мақтымқулы мәғрып басқалар өтти,
Ғыйбат сөзли пасық шайтан не етти,
Тилге келсе өлгенлерин сөйлетти,
Мағрып Мақтымқулыдан қалған емес не?*²

¹ Қарақалпақ әдебияты тарийхы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1983., 257-бет.

² Ўтеш Алшынбай улы. Көкөзек. Қосықлар. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1989., 58-бет. Кейинги мисоллар шу нашрдан бўлади, бети кўрсатилди.

Ўтеш бандда Махтумқулини сўз устаси сифатида таърифлар экан, шеъриятига юқори баҳо беради. Сўз қудрати билан «ўлганларни тирилтириб сўзлата оладиган» Махтумқулидек шоир дунёда ягона деган хулосага келади. Ўтешнинг «Ўтти дунёдан» шеърининг икки бандида Махтумқули тилга олинади. Шеър етти бўлимдан иборат бўлиб, унда ҳаётнинг абдийлиги, дунёнинг бевафолиги ҳақида сўз очилиб, армон билан дунёдан ўтган улуг инсонлар бирма-бир саналади.

*Шайырлыққа жудә сөзлери тәлип
Заманның рәуишин сөйләмес қылып,
Мақтымқулы — мәғрыптен үлгилер алып
Лақабы Кунхожа өтти дуньядан.*

(63-бет)

Шеърнинг олтинчи бўлимида Бердақнинг донишмандлиги, халқ хизматида бўлиб, эл бахт-саодати учун қайғургани, золимлардан қўрқмай ижод этгани хусусида ёзади:

*Нешше сөзлер айтты қорқпай залымнан,
Шайырлықта өтпес Мақтымқулы оннан,
Ар ушын сөз айтып, ол безип жаннан,
Әрман менен өтти Бердақ дуньядан.*

(64-бет)

Ўтеш «Шайырлықта өтпес Мақтымқулы оннан» деган қаторда асло Махтумқули ижодини камситиб, Бердақни ундан юқори қўйиб улуғлашни назарда тутмаган. Бундай хулоса мантиққа зид бўларди. Бизнингча, Ўтеш бу икки улуг шоирни таққослар экан, Бердақ ҳам шоирликда Махтумқулидек юксак ижод чўққисини забт этган, деган фикрни айтмоқчи бўлган.

Ўтеш шеърларидан келтирилган мисоллар Махтумқули асарларининг қорақалпоқ мумтоз адабиётига, шоирлари ижодига таъсирини, улар ҳам Махтумқулини устоз сифатида эъзозлаганини исботлайди. Махтумқулининг шеърят булоғидан баҳраманд бўлиб ижод этган Кунхўжа, Ажиниёз, Бердақлар сафида Ўтеш шоир ҳам бор.

Ўтеш асарларининг мавзуси ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларини қамраб олади. Шоир меросида ҳажв ҳам, дидактика ва муҳаббат мавзуси ҳам бор. У ўз даври турмуш шароитининг баъзи томонларини фольклор анъаналари йўли-

да тасвирласа, айрим ижтимоий-фалсафий қарашларини ёзма адабиёт анъаналарига мурожаат этиб ёритади. Шоирнинг «Гулзибо» шеъри халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиёт анъаналарининг синтезлашган намунаси.

*Кўрсең ҳайранда қаларсаң,
Сол деп дәрбедер боларсаң,
Бир кўрсең шақақ урарсаң,
Юсип — Зулейха яңлды...*

*Ғарип ашық — Шасәнемдей,
Бақшада ашылган гулдей,
Ләйли менен Мәжнундей,
Мысалы Шийрин яңлды.*

(27-бет)

Шеър вазнининг енгиллиги, жарангдорлиги халқ кўшиқларини ёдга солади. Муаллиф ёрни таърифлар экан, уни гоҳ Зухрога, гоҳ Шоҳсанамга, баъзан эса Хурлиқога қиёслайди, ошиқ-маъшуқларнинг севгидаги садоқатини Лайли-Мажнун, Фарҳод-Ширин, Юсуф-Зулайҳо муҳаббатига солиштиради ва уларни ибрат қилиб кўрсатади. Фольклор ва ёзма адабиётда севги-садоқат тимсоли бўлиб асрлардан-асрларга ўтиб келаётган бу анъанавий образлар Ўтеш шоир талқинида янги маъно касб этган. Улар шоир яшаган замондаги севги-садоқатни куйлашда бадий восита бўлганидек, Ўтешнинг халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиётдан яхши ҳабардорлигидан ҳам далолат беради.

Шоирнинг фақат муҳаббат мавзуси талқинида фольклор ва мумтоз адабиёт анъаналаридан фойдалангани хусусида сўз юритдик. Ўтешнинг бу соҳадаги бадий маҳоратининг бошқа бир қирраси Махтумқулининг насиҳат шеърларига муносабатда кўринади. Шоирнинг дидактик асарлари орасида ҳам шакли, ҳам мазмуни бўйича Махтумқули шеърларига ўхшайдиганлари бор. Масалан, шоирнинг «Бўлар», «Қарз олма», «Ошарман», «Етарман», «Янглиди», «Қолмади» шеърлари Махтумқулининг «Кетувчи бўлма», «Зор бўлар», «Сел қолмас», «Сухбат яхшидир», «Айрилма», «Ёр бўлмағил», «Қора ранг бўлар», «Майдон йўлиқса», «Ёт бўлар» шеърларига ҳамоҳанг. Ўтешнинг лирик меросида «Бўлар» радифли шеър бор. Уни соф дидактик шеър деб аташ унча-

лик тўғри бўлмас. Сабаби, шеър таркибида ҳажв билан ёзилган бандлар анча.

*Жақсы менен жүрсең узақ жолларға,
Өлгенше қадирдан ҳамдемиң болар,
Жаман менен шықсаң узақ жолларға,
Жәбириў-жапаға көмекиши болар.*

(35-бет)

Махтумқулининг «Ёр айлар» шеърисида банд мазмунига яқин тўртлик бор:

*Аклық болса, яғшыларға хемдем бол,
Акмак өзун надан биле яр эйлер!
Хак ашықлар нәзли ярың жемалын,
Бир гөрсем дийп, гиже-гундиз зар эйлер!*

(1 т., 208-бет)

Махтумқули ҳам Ўтеш ҳам доноликни улуғлаб, нодонликдан ҳазар қилади. Бу ахлоқий тушунчанинг инсон камолотидаги ижобий ёки салбий томонларини шоирлар тўғри белгилайди ва ижтимоий илдизларини реал изоҳлайдилар.

Ҳар қандай ижодкор ёзувчилик фаолиятида фақат бир устоз тажрибаси, анъанаси билан чекланиб қолмаслиги керак. Фаолияти давомида руҳиятига сингган, дунёқараши ва эътиқодига мос устознинг бир неча шеърларини «қалб элагидан» ўтказиб фойдалана билса, ўзи мансуб адабиётни янги асарлар билан бойита олади. Шу нуқтаи назардан, Ўтешнинг «Бўлар» радифли шеърининг яратилишида Махтумқулининг бир неча шеърларининг таъсири бор деб ўйлаймиз. Махтумқулининг «Зор бўлар», «Бўлар сен», «Ёт бўлар», «Қиш бўлар», «Юз бўлар», «Қора ранг бўлар» сингари шеърлари Ўтешнинг «Бўлар» шеърига жуда яқин. Албатта, гап шеърларнинг бир хил номланишида эмас. Бу, шунчаки, тасодифий ўхшашлик бўлиши ҳам эҳтимол. Адабиёт тарихида «Бўлар» радифли шеър ва ғазаллар ёзган шоирлар кўп. Уларга таъсир натижаси деб қараш ҳамма вақт ҳам тўғри бўлавермайди. Бизни қизиқтирган масала, Ўтеш шеърининг Махтумқули шеърларига ташқи ўхшашлиги эмас, балки шоирлар қаламга олган мавзунинг умумийлиги, гоё талқинидаги муштаракликдир. Ўтеш шеърини қайта-қайта ўқидик, ҳар бандидаги мавзу ва гоё ифодасида Махтумқулининг у ёки бу

шеърини эслатадиган жиҳатларига гувоҳ бўлдик. Махтумқули «Ёт айлар» шеърда бой билан камбағалнинг фарқини ажратиб ёзади:

*Мухеммет умматы малсыз болмасын,
Малсыз болса, доган-гардаш ят болар,
Гачар агаң, иниц болмаз хатыраң,
Гуванар душманың, достуң мат болар.*
(1 т., 178-бет)

Ўтеш шоирда бу мавзунинг талқини бошқачароқ:

*Мал басына закат бермей жыйнаған,
Қойшылардың ҳақын бермей қыйнаған,
Бәрҳама қастыян елге ойлаған,
Инсапсыз бузықлар бийларда болар.*
(37-бет)

Махтумқули ўтмишда оддий халқнинг хўрланганини, камбағалдан ҳамма қочишини афсус билан ёзса, Ўтеш халқни оғир аҳволга солган инсофсиз бойларни реал кўрсатади ва шу орқали XIX асрнинг оғир турмуши ҳақида тасаввур беради.

Қашшоқлик ўтмишнинг оғир дардларидан бири эди. Ўз тақдирини халқи тақдири билан боғлаган шоир борки, бу мавзунини четлаб ўтмаган. Машаққатли ҳаётнинг мудҳиш оқибатларини кўрсатишга, халқи дардига малҳам бўлишга ҳаракат қилган шоирлар сафида Махтумқули ва Ўтеш ҳам бор эди. Бу икки шоир турли даврда, ҳар хил шароитда яшаган бўлса-да, оддий халқнинг оғир турмушини адабиётда ёритишда якқалам эдилар. Уларнинг турли табақа одамлари ўртасидаги тафовутни кўрсатиб беришга қаратилган шеърларидаги ўхшашлик, мана шу умумийлик билан изоҳланади. Махтумқули ёзган эди:

*Ким нан тапмаз иймәге,
Ким ер тапмаз гоймага,
Ким дон тапмаз геймәге
Ким тирме шалы гөзлер.*
(1 т., 107-бет)

Орадан деярли бир ярим аср ўтгач, Ўтеш Махтумқулига ҳамоҳанг қуйидаги бандни ижод этганида, қандайдир маънавий боғланиш йўқмикин?

*Биреўлер бек болды, биреў жоқ болды,
Биреўлер шер болды, биреў оқ болды,
Биреўлер аш болды, биреў тоқ болды,
Усылардың бәри ойсыздан болар.*

(36-бет)

Бандларда илгари сурилган ғоя, ифодаланган мазмун бири-бирига яқин эканлигини тушуниш қийин эмас. Ўтеш шеъри XIX аср ҳаётининг бир аянчли кўриниши. Қашшоқлик жабрини кўрганлар ҳам, тўқликка шўхлик қилиб камбағални хўрлаганлар ҳам адолатдан бегона шоирнинг замондошлари, шеърларига мавзу берган реал шахслардир. Ҳаёт шароитининг бир хиллиги тасвирда ўхшашликка асос бўлган ва Ўтеш мавзунини ёритишда Махтумқули анъаналарига суянган деган фикрдамиз.

Ўтешнинг «Қарз олма», «Ошарман», «Не қилсин», «Етарман» каби шеърлари ифода усулида ҳам Махтумқулига хос тавсиф ва талқин бор. «Қарз олма» шеъри Ўтеш ижтимоий лирикасининг мукаммал намунаси. Шеърда инсон ахлоқига доир кўп масалалар тилга олинган. У том маънодаги дидактик шеър. У даврнинг мураккаб муаммоларини қамраб олганлиги, халқ дилидаги эзгуликларга омухталиги учун ҳам қалбларга сингиб кетган. Ватаннинг қадрига етиш, меҳнатсеварлик, қаҳрамонлик, ақл билан иш кўриш, кишиларга меҳр кўрсатиш, ўзаро ҳурмат, қўлдан келса ўзгаларга яхшилик қилиш, вафо, садоқат каби фазилатлар тасвири шеърнинг маъно-моҳиятини ташкил этади.

Ўтеш ҳаётдаги ижобий ва салбий ҳодисаларни, яхши ва ёмон одамларни таққослар экан, ҳамиша яхшилик томонида турди. Яхшининг қадри ёмон билан юзма-юз келганда билинади деганларидек, Ўтеш шеърда контраст усули орқали яхшилик ва ёмонлик дунёси одамлари ахлоқи устидан ҳукм чиқаради. Гарчи шеър танқидий руҳда ёзилган бўлсада, унда олижанобликни, инсонийликни тарғиб қилувчи насиҳат ғоялари кучли. Бир қарашда, шоир гўё яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги азалий зиддиятни тасвирлаётгандек туюлади. Аслида, Ўтеш маънавий тубанликни қоралаб, олижаноб хислатларни улуғлашни назарда тутган ва ҳар икки ахлоқий нормани солиштириб, фалсафий хулоса чиқарган. Яхшилик билан ёмонлик, донолик билан нодонлик, мард-

лик билан номардлик, бойлик билан камбағаллик, сахий-
лик билан зикналик. Шоир ҳимоя қилган ёки рад этган
ахлоқий нормалар булар.

*Сөз мәнисин билмегеннен,
Орнын таўып кулмегеннен,
Киси менен журмегеннен,
Саяқлардан ақыл алма...*

(39-бет)

Шоирнинг бу шеърида Махтумқулининг «Бош бўлмағ»,
«Айрилма», «Кетувчи бўлма» шеърларининг ҳам таъсири бор-
дек. «Қарз олма» шеъри Махтумқулининг тилга олинган
шеърларига шаклан ўхшамайди. Буюк Махтумқулининг
«Кетувчи бўлма» шеърининг айрим бандлари Ўтеш шеърига
ғоявий мазмун жиҳатдан анча яқин. Қиёсланг.

Махтумқули:

*Ягшылардан хергиз чыкмаз яманлык,
Аслы яман болса, чыкмаз ягшылык,
Аслыга дартадыр йуврук, чаманлык,
Йуврукни чаманга сатыжы болма!*

(1 т., 114-бет)

Махтумқулининг «Айрилма» шеъри гарчи шаклий ун-
сурлари билан «Қарз олма»дан фарқланса-да, поэтик маз-
мунида ўхшашлик бор.

*Намартлар хем муханнеслер — начарлар,
Дузуң ийип, ишиң болса гачарлар.
Сырыңны паш эдиң, айбың ачарлар,
Гадрың билең улпетиңден айрылма.*

(2 т., 21-бет)

Махтумқули ҳам, Ўтеш ҳам ўз замонида машаққатли ҳаёт
сўқмоқларини босиб ўтган. Турмушнинг шафқатсиз зарбалар-
рига баъзан дош берган бўлсалар, гоҳида бу қийинчиликлар
қаршисида ожиз эдилар, умидсизликка берилган пайтлари ҳам
кўп бўлган. Бу ҳолат уларнинг ижодида изсиз кетмаган.

Агар Махтумқули:

*Бу не бела, бу не хасрат, не говга!
Рехим эден болмады, багтым гарадыр:*

*Налыш этсем, арзым етмез ол худа,
Рехим эден болмады, багтым гарадыр —
(1 т., 75-бет)*

деб ёзса, Ўтеш шоир фарёди «Етарман» шеърیدا бундан ҳам қайғули эшитилади:

*Бул дунья қурысын өтермен болдым,
Ҳарып-шаршап елден кетермен болдым,
Ўақытсыз теңизде қуўрадым солдым,
Жаратқанның ислерине нетермен.
(50-бет)*

Махтумқули ва Ўтеш шеърларидаги шакл ва мазмун яқинлигини адабий таъсир белгиси деб хулоса чиқарсак, унчалик тўғри бўлмас. Бундай яқинликлар, биринчи галда, икки шоир тақдирининг муштараклиги, бир хил ижтимоий-тарихий ҳаёт шароитида яшаб ижод этгани ўхшашликларни келтириб чиқарган деб изоҳланса, ҳақиқатга яқинроқ.

Адабиёт тажрибасидан шу нарса маълумки, ҳар қандай талант соҳиби конкрет ҳаёт шароитида улғаяди, камолатга эришади. Барча соҳада ҳам ижодкорнинг биринчи устози — ҳаёт. Шоир, аввало ҳаётдан озиқланади, турмуш ҳодисаларидан таъсирланиши мумкин. Бу эса шоирда фикр, ғоянинг тугилишига сабаб бўлади. Ана шундай бир вақтда бошқа бир шоирнинг ижодий таъсири «ҳаракатга» келиб ижодкордаги имкониятни ишга солиб юборишда воситачи вазифасини бажаради, таъсирланувчидаги ижодий ниятни қудратлантириб, асарнинг яратилиш жараёнини тезлаштиради. Бу ўтмиш адабиётимизда ҳам, бугунги адабий жараёнда ҳам худди шундай шакл ва мазмунда давом этмоқда. Махтумқули шеъриятининг Ўтеш лирикасига таъсири масаласига ҳам шу принципдан ёндашмоқ зарур. Махтумқули анъаналари Ўтешнинг ўз ижодий кучини ҳаракатга келтиришда, қудратлантириб юборишда ричаг вазифасини ўтаган.

Ўтеш шоир ўз поэтик овози ва ўз услубига эга, XIX аср қорақалпоқ адабиёти тараққиётига катта ҳисса қўшган сўз зарғарларидан бири. Ўтеш Олчинбой ўғли қолдирган ўлмас бадий мерос, илғор анъаналар, мустақиллик даври ижодкорлари учун ҳам тажриба мактаби, ўқувчилар учун маънавият чашмаларидан бири бўлиб қолмоқда.

ШАКЛИ ЎХШАШ, МАЪНОСИ ЯНГИ ШЕЪРЛАР

Қорақалпоқ-туркман адабий алоқаларининг мазмунли саҳифаларидан бирини XIX асрнинг таниқли шоири Ажиниёз Қосибай ўғли ижоди ташкил этади. Шоирни туркман адабиётига яқинлаштирадиган адабий фактлар бир эмас, бир неча. Унинг Хива мадрасаларида таҳсил олгани, у ердаги ҳаёт билан танишуви, кўрган-кузатганлари ҳақида шеърлар ёзгани, Махтумқулидан илҳомланиб ижод қилгани, Ажиниёзни туркман адабиётига боғлайдиган мустаҳкам ришталардир.

Қорақалпоқ адабиётшунослигида Ажиниёз лирикасини Шарқ мумтоз адабиёти анъаналари йўналишида, таъсир ва ўзига хослик аспектида махсус тадқиқ этган фундаментал илмий ишлар ёзилмаган бўлса-да, баъзи рисолаларда, монографияларда мавзу юзасидан илмий изланишлар олиб борилган. Бу ишларнинг маълум бир қисми Махтумқули анъаналарининг Ажиниёз лирикасида давом эттирилиши масалаларига бағишланди. Жумладан, Ҳ. Ҳамидов, Қ. Бойниёзов, А. Пахратдинов, А. Каримов, А. Муртозаев, К. Мамбетов, Б. Қалимбетов, Қ. Жаримбетов, А. Пирназаров, П. Алламбергенова, Б. Генжемуратов, Д. Пахратдинов, Г. Давлетоваларнинг диссертациялари, китоблари ва мақолаларида Махтумқули шеъриятининг Ажиниёз лирикасига таъсири ҳақида озми-кўпми сўз юритилди. Қ. Бойниёзовнинг «Қосықтың куши» (1977., 45–63-б.), Б. Қалимбетовнинг «Ажинияздың лирикасы» (1981., 46–50-б.), А. Каримовнинг «Әдебиятымыздың гейпара мӨселелери» (1986., 91–134-б.), А. Муртозаевнинг «Шайырдың мухаббаты» (1988., 109–116-б.), Ҳ. Ҳамидовнинг «Шығыс тиллериндеги жазба дереклер ҳәм XIX әсирдеги қарақалпақ шайырлары» (1991., 76–77-б.), К. Мамбетовнинг «Әжинияз» (1994., 90–102-б.), Қ. Жаримбетовнинг «XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қасийетлери ҳәм раўажланыў тарийхы» (2004.,

139–144-б.) китобларининг, шунингдек, ушбу сатрлар муаллифининг «Кеўил-кеўилден суў ишер...» (1991., 33–62-б.), «Взаимное обогащение литератур» (1993., 72–84-б.), «Адабий жараён. Ижод масъулияти. Адабий алоқалар» (2009., 93–114-б.) номли монографияларининг кўрсатилган саҳифаларида Махтумқули ва Ажиниёз шеърлари типологияси, икки шоир лирикасидаги ўхшашликлар, ўзига хосликлар, уларнинг сабаблари тўғрисида фикрлар айтилган. Шоир И. Юсуповнинг Махтумқулига бағишланган мақолаларида, туркман адабиётшуноси С. Гарриевнинг «Туркмен эдебиятының совет гундогары халыкларының эдебиятлары билең өзара бағланышығының тарыхындан» (Ашгабат, 1967., 31–53-б.) китобида, шунингдек, А. Маммедовнинг «Мағтымгулының гарагалпак шәғиртлери» (Ашгабат, 1993., 5–12-б.) мақоласида ҳам мутахассислар эътиборига сазавор кузатишлар бор. Булардан бошқа-да, газета-журнал саҳифаларида, эълон қилинган илмий мақолаларда ҳам мавзуга доир фикрлар мавжуд.

Ажиниёзнинг шоир иффатида шаклланишида Махтумқули ижодининг таъсири бўлганлиги қорақалпоқ адабиётшунослигида илмий жиҳатдан исботланди. Академик Ҳ.Ҳамидовнинг қуйидаги фикри мавзу юзасидан айтилган нуқтаи назарнинг хулосаси, десак хато бўлмас: «Қарақалпақ жазба әдебиятының негизин салығұшылардың бири Жжинияз Зийўарды оның поэзиялық дуньясындағы устазы, жетекшиси ҳәм дәртлеси Мағтымқулысыз көз алдымызға келтириў қыйын.»¹ И. Юсуповнинг мана бу фикрлари эса Ажиниёз ижодида Махтумқули асарларининг роли ва аҳамияти катта бўлганлигига яна бир далил: «Әжинияз Мағтымқулыны өзине уллы руўхый устаз билген, оның шайырлық «академиясы»нан талиймат алған... уллы туркмен шайырының жолына ол өзи де қосықлар жазған».²

Бундай фикрларни бошқа олимлар ва адиблар ҳам айтган. Умуман, Махтумқули ижодининг Ажиниёз лирикасига таъсири адабиётшуносликда эътироф этилди. Лекин бундан серқирра ва сержило бу мавзу тўла-тўкис ўрганилди деб

¹ Ҳ. Ҳамидий. Шығыс тиллериндеги жазба дереклер ҳәм XIX әсирдеги қарақалпақ шайырлары. Нөкис, «Билим», 1991., 76-бет.

² И. Юсупов. Шайырлар данышпаны Мағтымқулы. «Мағтымқулы». Қосықлар. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1984., 11-бет.

хулоса чиқариб бўлмайди. Ҳозирга қадар Ажиниёз ижодини Шарқ мумтоз адабиёти билан қиёсий ўрганган тадқиқотлар, бизнингча, етарли эмас, ҳали мавзунинг очилмаган саҳифалари бор. Шулардан бири, шоир лирикасини Махтумқули шеърляти билан солиштириб, чуқурроқ таҳлил этиш масаласидир. Мавзуни тадқиқ этишнинг яна бир аҳамиятли томони бор. Яъни миллий адабиётларни, шоир ва ёзувчилар ижодини типологик ўрганиш мустақиллик даври қиёсий адабиётшунослигининг долзарб вазифаларидан бирига айланди.

Ҳар бир шоир асарининг ўзига хослигини белгилашда қиёсий таҳлил усули муҳим аҳамиятга эга. Бир шоирнинг маҳорати иккинчи бир ижодкор билан қиёсланганда ёрқинроқ кўринади. Ажиниёзнинг Шарқ адабиётига, қолаверса, Махтумқули ижодига муносабати бу фикрга мисол бўла олади. Ажиниёз араб, форс тилларини нисбатан яхши билган, илмий-бадий салоҳияти бақувват шоир. Мадрасаларда олган таълим, Шарқ мумтоз адабиёти билан танишув шоирга қорақалпоқ адабиётини янги жанр ва шакллар билан бойитишда таянч бўлди, ўзи мансуб XIX асрдаги адабиёт тараққиётига шу тарзда ҳисса қўшди. Бу жараёнда шоирнинг, асосан Махтумқули анъаналари руҳида шеърлар ёзгани кўзга ташланади. Ажиниёз «Насихат» номли шеърда Махтумқулининг шеърлятига тан бериб, уни дунёдан армонли кетган шоир деб таърифлайди:

*Сөйлесе шийриндур жаҳанда тили,
Келсе шады қуррам боладур ели,
Эрман билән өтти ол Мақтымқулы,
Ол ҳам нема көрди, эй дунья сенден.¹*

Ажиниёзнинг бошқа шеърларида Махтумқули номи учрамайди. Шоир қорақалпоқ мумтоз адабиётида Махтумқулига энг қўп мурожаат этган, анъаналарига эргашган қалам соҳиби. Махтумқули лирикаси Ажиниёзни туркман шоири услубига яқин услубда ижод қилишга илҳомлантирган. Лекин бу услубий ўхшашлик шоир шеърлятининг ўзига хослигини инкор этмаган. Шоирнинг шундай шеърлари бор-

¹ *Эжинияз*. Танламалы шығармалары. Нөкис «Қарақалпақстан». 1988., 103-бет. Кейинги мисоллар шу нашрдан бўлади, бети кўрсатилади.

ки, бир қарашда ўхшаш бўлиб кўринса-да, маъно мазмуни, тасвирланаётган мавзунинг ўзига хос талқини Махтумқулидан тубдан фарқланади. Мисолларга мурожаат этамиз.

Махтумқули:

*Хер йигидиң аслын билей дийсеңиз,
МӨрекеде отур-турышын гөрүң!
Бирев билен ашна болай дийсеңиз
Овал ыкрарында дурышын гөрүң!
(1 т., 170-бет)*

Шеърда эл-юрт тақдирига бепарво, ўз нафси учун елиб-югурадиган, «ишга айёр, ошга тайёр» кимсалар ҳажв қилинади. Йигитнинг мардлиги Ватанга садоқати билан ўлчанади, дейди Махтумқули. Ажиниёз мазкур шеърнинг шаклини янги мазмун учун фойдаланади. Шоирнинг «Кўринг» шеърининг ҳажми катта, йигирма банд. Мазмуни ҳам Махтумқули шеъридан фарқ қилади. Шеър конкрет воқеага қурилган, муайян сюжет оқими бор, аниқ бир шахс ҳақида сўз юритилади.

*Молла Зийўар той-тамаша қылай деп,
Сәренжәм шайысын тутышын көриң,
Мурат етип, журт жәбдисин йығай деп
Ойыншы сазенде йығышын көриң.*

*Бир куни бәзим етип, Қоңыратқа барып,
Қантыў-набат және тахта чай алып,
Қоңырат яраныны тойға шақырып,
Тиркиў-қашқашны алышын көриң.*

(48-бет)

А. Муртозаев «Шоир муҳаббати» китобида бу шеърнинг тарихини бевосита Ажиниёз таржимаи ҳоли билан боғлайди. Олимнинг ёзишича, Ажиниёз уйланмоқчи бўлган қиз бир кечада ғойиб бўлади. Қизнинг қариндош-уруғлари шоирга «қизимни топиб бер, уни сен ўлдиргансан», деб даъво қилишади, хун тўлашни талаб этадилар. Ажиниёз душманлар томонидан уюштирилган бу туҳматдан қутилишга ҳар қанча уринмасин, уддалай олмайди. Хун тўлашга кучи етмаган шоир, иложсиз бедарак йўқолган қизни излаб топишга уриниб кўради. Бу ҳам наф бермайди. Шоирдан ўч

олиш ниятида юрганларнинг қизни ўзлари ўлдириб юборганлиги ҳақиқатга яқин эди. Бу аччиқ қисмат Ажиниёзни руҳан эзади. Қутлимурот бий, мулла Мадамин кабиларнинг ўз манфаатлари йўлидаги тубанликларидан шоир нафратланади ва бу қабиҳликларни шеърга солишдан бошқа чора топа олмайди. Шеър бир қатор бадий хусусиятлари билан Махтумқули шеърига ўхшаса-да, мазмуни бутунлай янги.

*Ҳаммеси жәм болып келип қаладан,
Қызын излеп таппай, майдан, арадан,
Ақырында дөхмет пенен жаладан,
Келип күйеуін тутышын көриң.*

(48-бет)

Бедарак йўқолган қиз тақдири билан боғлиқ воқеалар бандан-бандга кескинлашиб, драматик тус олади, реалистик тасвир тобора қуюқлашиб, шоир қаламидаги танқидий руҳ кучайиб бораверади. Тухматчи душманларни фош қилишдаги шоирнинг дадиллиги ижодий жасорати, ҳар бир банд, ҳар мисрада реал акс этган. Бирор банд ёки мисра йўқки, шоир мавзунини ҳаяжонсиз, шунчаки, оддий ифода-ларда ҳикоя қилган бўлсин.

*Шақырып жәм етип аға ҳәм иниц
Худаны умытып, жулубан динин
Қызының дағұасын молла Мәдемин,
Қутлымурат бийге сатышын көриң.*

(149-бет)

Шеърда ҳийлагар, порахўр, туҳматчиларнинг жирканч ишлари қораланган. Шеър XIX асрдаги адолатсиз турмушнинг бир мудҳиш кўринишидир.

Махтумқули шеъридаги замондан шикоят умумий оҳангда. Шоир жамиятдаги иллатлардан норози. Махтумқулидан фарқли ўлароқ, Ажиниёз шеъридаги танқид XIX асрдаги аниқ шахсларга қаратилган. Шеър «қаҳрамонлари»нинг исми ҳам, манзили ҳам аниқ. Шоир ҳаётининг материал мисолида эзгулик билан жаҳолат ўртасидаги қарама-қаршилиқнинг асл моҳиятини очиб бера олган.

Махтумқули шеърлари орасида «Менгзар» радифли икки шеър бор. Бири «Гулга менгзар», иккинчиси, «Отга менгзар». Ажиниёз ҳам шундай радифда уч шеър ёзган. Шеър-

ларнинг ҳажми катта. Бири ўттиз уч, иккинчиси, йигирма банд. Улар Махтумқулининг «Менгзар» радифли туркум шеърларига жуда ўхшайди. Шаклида ҳам, мазмунида ҳам умумийликлар кўп, баъзан уларни ажратиш ҳам қийин. Қиёсланг.

Махтумқули:

*Эй, яранлар, ягши ярың
Гойны женнет, гуле меңзәр,
Сөзлесе, дурлар сачылар,
Диллери билбиле меңзәр.
Зулплерине уруп шана,
Мени ол кылды дивана,
Гойә ол — шем, мен — первана,
Яндым, теним куле меңзәр.
(1 т., 79-бет)*

Ажиниёз:

*Қыз бала кемала келсе,
Алмадек пишкәнә мегзер,
Мәўжирип аққан дарьядай,
Толысып ташқана мегзер.
Шар тәрепке көзин салып,
Яр дәрдинен куйип-жаньп,
Бир сөйлескен естен танып
Шарапатлы жазға мегзер.
(89-бет)*

Махтумқули шеъри ишқий мавзуда. Шоир айрилиқдан қийналаётган лирик қаҳрамоннинг кечинмаларини шеърга солган. Ёр висолига етишнинг имконини тополмаган лирик қаҳрамон яна дейди:

*Магтымгулы, болдуң харап,
Истәп тапман яры сорап,
Отурышың ёла гарап,
Ёл тапмадык көре меңзәр.
(1 т., 79-бет)*

Ажиниёз шеърида ҳам лирик қаҳрамон шу усулда таърифланади. Шеърдаги баъзи тасвирий воситалар, анъана-

вий ўхшатишлардан фойдаланиш усули Мхтумқули шеърини эслатади. Лекин Ажиниёз шеърининг иккинчи қисмида оҳанг ўзгаради, лирик талқин ўрнини жиддий ижтимоий муаммолар тасвири эгаллайди, шоир қийинчиликлар туфайли орзусига эриша олмаган кишилар тақдиридан сўз очади:

*Баяғылар хабар алмай,
Ойнап-кулип мийри қанбай,
Ойлаған мەқсети болмай,
Байлаўлы бир қусқа мегзер...*

*Қызыл жүзи гүлдей солып,
Қазан урған гүлге мегзер.
(91-бет)*

Кўтаринки лиризм билан бошланган шеърнинг қайғули турмуш лавҳалари тасвири билан алмашиниши мантиқан тўғри. Шеърнинг охиридаги:

*Қыялым гезер ҳәр жаққа,
Бир гезлесней дәўлет баққа,
Сақал-муртым толды аққа,
Әжинияз әрмана мегзер —
(93-бет)*

деган қаторларда шоирга ҳеч нарса, ҳатто, беқиёс гўзаллик тимсоли ёр ҳам таскин беролмагани айтилади. Замоннинг адолатсиз қонун-қоидалари барча эзгуликларни топтагани боис, Ажиниёз ёр висолига етишнинг имкони бўлмаганидан азият чекади. Агар Махтумқули шеърда фақат маъшуқани мақтаб, унга етишишнинг иложи йўқлигидан афсусланса, Ажиниёз мавзуга биров бошқачароқ ёндашади. Муаммони инсон қисматидаги кўнгилсиз ҳолатларга уйғунлаштиради, мавзу талқинига ижтимоий руҳ беради ва шу орқали ўз даври ҳақиқатини ифодалайди.

Махтумқулида «Бўлмас» радифли туркум шеърлар бор. Бирида ҳақ ва ноҳақлик, мардлик ва номардлик ҳақида сўз очилса, иккинчисида, бойлик ва камбағаллик ўртасидаги фарқ одамлар ҳаётида қандай из қолдиргани тўғрисида фикр юритилади. Яна бир шеърда эса яхши эр ва ёмон хотин ҳеч қачон тотув оила бўла олмайди, деган ғоя илгари сурилади. Хуллас, шеърлардаги маънавий-ахлоқий мавзулар турлича,

талқини ҳам ўзига хос. Ажиниёз ҳам Махтумқули йўлида «Бўлмаса» ва «Бўлмас» радифли икки шеър ёзган. Шеърларнинг шакл ва маъно тизимида Махтумқулининг «бўлмаса» туркум шеърларининг ижодий таъсири бор. Мана, мисоллар.

Ажиниёз:

*Яранлар, бир сөзди айтайин сизге,
Йигит геза билмас йоши болмаса.
Ақыл болсаң пәҳим әйле бул сөзге,
Неге гезсин, кеуйл хоши болмаса.
(84-бем)*

Махтумқули:

*Замана бейледир — гөзе илмезлер,
Хер йигидиң голда бары болмаса,
Йуз туменлик сөзуң шая алмазлар,
Хер кишиниң ыгтыбары болмаса.
(1 т., 180-бем)*

Бандлар шаклан ва мазмунан бир-бирига ўхшайди. Фақат Ажиниёз шеърининг ҳажми катта бўлиб, маънавий-ахлоқий масалаларнинг қамрови Махтумқули шеърларига қараганда кенгроқ ва ранг-баранг. Бундай мисоллар икки шоир лирикасида анча бор. Айтайлик, Махтумқулининг «Айрилса», «Жони бўлмаса», «Меҳмондир», «Айлади», «Номусу ор керакдир», «Замон бўлмади» шеърлари билан Ажиниёзнинг «Керакдур», «Айрилса», «Йигитлар», «Яхши», «Бўлмагунча», «Бўзатовли нозанин», «Ўтарсан» сингари шеърларидаги ғоявий-бадий муштаракликлар Ажиниёз Махтумқули лирикасидан илҳомланиб қалам тебратган деб хулоса чиқариш учун асос беради.

Мухтасар қилиб айтганда, Ажиниёз бадий ижод сирларини эгаллашда Махтумқулига эргашиди, лекин шеър ёзишда ўзига хос йўлдан юрди, тақлид қилмади. Махтумқули ҳам Ажиниёз ҳам ўз даврининг фарзандлари. Уларнинг адабий фаолияти, яратган янгиликлари ҳам давр нуқтаи назардан баҳоланиши лозим. Махтумқули аъналарини давом эттирган Ажиниёз XIX аср қорақалпоқ адабиётида янгилик ярата олдимиз? Бу саволга ҳеч иккиланмасдан ижобий жа-

воб берамиз. Ажиниёз XIX аср қорақалпоқ адабиётини янги жанрлар билан бойитди, адабиётдаги халқчиллик тенденциясини чуқурлаштирди, бир сўз билан айтганда, адабиёт марказига халқ ҳаётини қўйди. Шоир яратган бу янгилик ва анъана кейинги авлод ижодкорлари томонидан давом эттирилди ва ривожлантирилди. Бу эса шоир меросининг абадийликка дахлдор эканлигини кўрсатади. Шарқ мумтоз адабиётининг буюк даҳолари меросидан маънавий озиқланиб ижод қилган ва ўз адабий мактабини ярата олган шоиргина халқ ва адабиётнинг ифтихорига айлана олади. Ажиниёз мана шундай бадиий салоҳиятга эришган беқиёс ижод соҳиби.

НАЗИРА ҲАМ, ТАЪСИР ҲАМ, ТАРЖИМА ҲАМ ЭМАС

«Махтумқули ва Ажиниёз» мавзуси серқирра. Гарчи икки шоир ижоди қиёсланиб, Махтумқули шеърларининг Ажиниёз лирикасига таъсири илмий асосланган бўлса-да, баъзи масалаларнинг ечими ҳамон очиқ турибди. Бу — Ажиниёзга нисбат бериб келинаётган баъзи шеърларнинг Махтумқули меросида бир хилда учраши, ёки, аксинча, Махтумқули қаламига тегишли деб ҳисобланиб келинаётган айрим банд ва мисраларнинг Ажиниёз «Сайланма»сида мавжудлиги билан боғлиқ муаммо. Баҳс-мунозара, асосан, шу мавзу атрофида. Яъни Махтумқулининг «Яхши», «Айрилса», «Не билсин», «Бўлмаса», «Менгзар», «Кўринг», «Бўлурми» шеърлари билан Ажиниёзнинг худди шундай ном ва радифдаги шеърлари, уларнинг ғояси, мазмуни ва шакл ифодасидаги ўхшашликларни ҳар бир адабиётшунос ҳар хил изоҳламоқда, чиқарилган хулосаларда умумийлик йўқ, ҳисоби. Очиғи, бундай турли хил талқинлар, қарама-қарши фикрлар кўпчиликни чалғитаяпти, бир тўхтамга келишга ҳалақит бермоқда. Агар муаммо илмий жиҳатдан асосланиб одилонга ҳал қилинса, нафақат жамоатчилик ўртасидаги зиддиятли қарашларга барҳам берилган бўларди, шу билан бирга, Махтумқули ва Ажиниёз лирикасидаги ўхшашликлар юзасидан ҳам ҳолисона ечимга келиниб, асл ҳақиқат тикланиши мумкин. Китобнинг ушбу қисмини ёзишдан мақсадимиз баҳсга кўшилиб, мавзуга доир шахсий мулоҳазаларимиз билан ўртоқлашишдан иборатдир.

* * *

Қорақалпоқ ва туркман адабиётшунослигида бу масалага ёндашув турлича. Баъзи адабиётшунослар (биз уларнинг номларини, китобларини тилга олдик) бундай ўхшашликни «ижодий таъсир» кўриниши деса, бошқа бир гуруҳи «Махтумқулидан эркин таржималар» ёки «Ажиниёз Махтумқу-

ли шеърларини қорақалпоқчалаган» деб ҳисоблайди. Масалан, доцент А. Шихиев ёзади: «Эжинияз шайыр Мақтымқулыдан тек ғана улги алып қоймай, онын қосықларын қарақалпақ тилине аударган шайыр болады»¹.

Ажиниёзнинг Махтумқулига ўхшаш шеърларини «Махтумқулига назира» деган фикр тарафдорлари ҳам бор. Биз ҳам «Кеўил-кеўилден суў ишер...» (1991) китобимизда «Ажиниёз Махтумқулининг баъзи шеърларини қорақалпоқ тилига таржима қилган» деган фикрларга хайрихоҳ эдик. Шоирнинг «Яхши», «Не билсин», «Менгзар» радифли шеърларини Махтумқулининг шу номдаги шеърларига қиёслаб даъвомизни исботлашга урингандик². Кейинги изланишларимиз бу фикримиз мунозарали эканлигини кўрсатди ва биз муаммога бошқачароқ ёндашиш керак экан, деган хулосага келдик. Бу масалада фикримизни ўзгартириб баҳсга аралашувимизга уч омил сабаб бўлди.

Биринчидан, Ажиниёз яшаб ижод этган XIX асрда туркий тиллардан, масалан, туркман тилидан, қолаверса, Махтумқули шеърларидан бошқа бир туркий тилга, айтайлик, қорақалпоқ тилига таржима қилишга эҳтиёж бўлганмикан? Маълумки, XVIII–XIX асрларда Марказий Осиё ҳудудида яшаган ўзбек, қорақалпоқ, туркман, қозоқ, қирғиз халқларининг тиллари ўзаро жуда яқин бўлган. Туркий халқлар адабиётининг тили ҳам, асосан, туркий тил эди. Туркий тилда яратилган асарларни, айниқса, лирика намуналарини шоирлар, аҳолининг саводхон қатлами таржималарсиз ўқиган. Хусусан, Махтумқули шеърларини туркий тилда сўзлашувчи қорақалпоқ ва ўзбек ҳам, қозоқ ва қирғиз ҳам эмин-эркин ўқий олган, тушунган. Ажиниёз ва Бердақ асарлари ҳам бошқа туркий халқларга таржималарсиз етиб борган, уларни ўз даври учун типик бўлган туркий тилда мутолаа қилганлар. Лекин бу фикр тилга олинган шоирлар ўша замонда ўз она тили (қорақалпоқ, ўзбек, туркман, қозоқ, қирғиз в.ҳ.)да ёзмаган деган маънони англатмайди. Ҳар бир туркий миллат ижодкори, аввало, ўз она тили имкониятлари даражасида ёзишга, ўзи мансуб ада-

¹ А. Шихиев. Туркмен ҳам қарақалпақ адабий қатнасығы. «Еркин Қарақалпақстан», 1995., 6 май.

² Қаранг. К. Қурамбаев. «Кеўил-кеўилден суў ишер...», Нөкис, «Қарақалпақстан», 1991., 40–50 бетлар.

биётни, миллий тилни бойитишга ҳаракат қилган. Шу билан бирга, улар барча туркий халқлар тушунадиган тилда ёзишга интиланлар. Шундай экан, бир вақтлар Марказий Осиёда ҳамма туркий халқлар учун умумий саналмиш туркий тилда яратилган у ёки бу асарни яна қорақалпоқ (туркий) тилга таржимаси ҳақида гапириш қанчалик мантиққа яқин? XIX асрда бадий таржима соҳасида кўп ишлар амалга оширилгани тарихдан маълум. Форс-тожик, араб тилларида ёзилган асарларнинг туркий тилларга ўгирилгани ҳақида манбаларда маълумотлар етарли. Лекин, бизнингча, у замонларда бир туркий тилдан иккинчи бир туркий тилга бирор шеърини асарни таржима қилишга зарурат йўқ эди.

Иккинчидан, Махтумқули, Андалиб, Ажиниёз, Мулла-нафас, Бердақ, Камина ва яна ўнлаб туркман ҳамда қорақалпоқ шоирлари борки, улар ўз даврида барча туркий халқларга хос тил ва услубда ижод қилишган. Шу фикрдан келиб чиқсак, баъзи тадқиқотчиларнинг: Ажиниёз Махтумқули шеърларига эркин муносабатда бўлган, баъзи мисраларини аслича, айрим бандларини ўзгартириб қорақалпоқ тилига таржима қилган ёки қорақалпоқчалаган деган фикрлари анча баҳсли. *Учинчидан*, Ажиниёзни Махтумқули шеърларининг том маънодаги профессионал таржимони деб хулоса чиқариш учун мавжуд манбалар камлик қилади.

Яна бир мулоҳаза. Умуман, Ажиниёз бадий таржима билан шуғулланганмикан? Бу ҳам исботга муҳтож жумбоқ. Ажиниёз таржима билан шуғулланган ҳам дейлик, у ҳолда шоир фақат Махтумқули шеърларини таржима қилиш билан чекланиб қолмаган, ўзига яқин бошқа шоирларнинг асарларини ҳам она тилига ўгирган бўлмасмиди? Ҳолбуки, ҳозирга қадар Ажиниёзнинг бошқа адабиётдан бирор асарни қорақалпоқ тилига таржима қилгани ҳақида маълумот учрамайди.

Хулоса. Ажиниёзни Махтумқули шеърларининг таржимони деб ҳисоблаш объектив ҳақиқатга тўғри келмайди, аксинча, бундай фикр шоир асарларининг оригиналлигига соя ташлайди, ўқувчида шубҳа уйғотади. Ҳозир биз келтирмоқчи бўлган мисоллар таржимага эмас, оригинал асарга яқин. Қиёслаб кўринг.

Махтумқули:

*Адам болуп, адам гадрын билмеен,
Ондан ене отлап йөрен мал ягшы.
Сөзлегенде, сөз манысын билмеен,
Ондан ене сөзлемен лал ягшы.
(1 т., 152-бет)*

Ажиниёз:

*Адам улы адам қәдири билмесе,
Оннан дузде отлап жүрген мал жақсы.
Айтқан сөздің мағанасын билмесе,
Ол адамнан тилсиз өсген лал жақсы.
(97-бет)*

Қ. Бойниёзов бу бандни Махтумқулининг «Эл яхши» шеърининг эркин таржимаси деб ҳисобласа, А. Каримов ва К. Мамбетовлар уни Махтумқули шеъри таъсирида ёзилган оригинал асар деган фикрда. А. Муртозаев эса бу тўртликни Махтумқули шеърига Ажиниёз томонидан ёзилган назира дейди.

Бу фикрларга қўшилмаслигимизнинг бир неча сабаби бор. Тўртлик Махтумқули шеърининг биринчи банди бўлиб келади. Ажиниёз шеърни қорақалпоқ тилига ўгирган, деб фараз қилайлик. У ҳолда савол туғилади. Шоир шеърнинг қолган бандларини таржима қилмасдан, нега тушириб қолдирди экан? Ёки шеърнинг бошқа бандларини худди шундай шакл ва мазмунда, аслиятга айнан ўхшатиб таржима қилмади экан? Гап шундаки, Ажиниёз шеърининг мисолга тортилмаган айрим бандлари Махтумқулининг «Эл яхши» шеърининг баъзи бандларига, умуман ўхшамайди. Шеърларнинг ҳажмида ҳам катта фарқ бор. Махтумқули шеъри беш банд бўлса, Ажиниёз шеъри саккиз банд. Яна бир ўзгачалиги. Махтумқулидан таржима деб ҳисобланаётган Ажиниёзнинг «Яхши» радифли шеърининг қуйидаги тўрт мисраси Махтумқулининг «Эл яхши» номли шеърида эмас, балки «Қиммат яхшидир» шеърида учинчи банд бўлиб келади. Бу ерда ҳам ўзгаришлар анчагина. Қиёсланг.

Ажиниёз:

*Туўры жолды таслап қыйсық кеткеннен,
Дос болып досынан гәпин гизнеген,*

*Досқа қылап қылып ялған сөзлеген,
Оннан он бес жасар арбат жақсы.
(98-бет)*

Махтумқули:

*Хайр ишин терк эдип бет иш ызландан,
Дост болуп достуңдан сырың гизлөнден,
Худаны унудып ялан сөзлөнден,
Ләкин лал отурып дыммак ягшыдыр.
(1 т., 112-бет)*

Ажиниёзга бугунги профессионал таржимонларга қўйи-
лаётган талабни қўйиб бўлмайди, албатта. Лекин бари бир
Ажиниёздек истейдодли шоирнинг Махтумқули шеърлари-
ни таржима қилганда мавҳум, мураккаб таржима яратиши
эҳтимолдан анча узоқ.

Сўз юритилаётган мавзуга тегишли яна бир аҳамиятли
масала бор. Махтумқули шеърининг охирги бандида шоир
тахаллуси қўлланилган. Ажиниёзнинг «Яхши» радифли шеъ-
рида бу анъана негадир сақланмаган. Умуман, Ажиниёз-
нинг Махтумқули услубига яқин услубда ёзган баъзи шеъ-
рларида шоир тахаллуси келтирилмайди. Бунинг сабаби
ҳақида ҳам жиддий ўйлаб кўриш керакка ўхшайди.

Қиёсий таҳлилни давом эттириб, фикримизни кенгроқ
шарҳлаш мақсадида яна бир мисолга мурожаат этмоқчимиз.
Бу — Махтумқули ва Ажиниёзнинг «Не билсин» радифли
шеърлари ўртасидаги ўхшашлик масаласи. Шеърларни чоғ-
иштириб ўрганган мутахассисларнинг фикрлари бу масала-
да ҳам ҳар хил. Бир адабиётшунос уни таржима деса, ик-
кинчиси назирага ўхшатади. Ҳар икки қараш ҳам, фикри-
мизча, тўғри эмас. «Не билсин» радифли шеър Махтумқу-
лида иккита. Бири тўрт, иккинчиси, саккиз банд. Иккиси
ҳам таълимий мавзуда. Ажиниёз шеъри эса тўрт банд. Ай-
рим бандлари Махтумқули шеърига жуда яқин, мавзуси, гоёси,
бадий компонентлари, ҳаттоки, бўғинларигача бир хил.

Ажиниёз:

*Бир шопан дэстине туссе бир алмаз,
Шақмаққа харж етер, қәдирын не билсин.
Қаразбан қолына туссе алғыр баз,
Қанатын қайыар, қәдирын не билсин.
(94-бет)*

Бу банд Махтумқулининг «Қадрин небилсин» шеърида куйидаги шакл ва мазмунда:

*Харазбан голуна душсе алгыр баз,
Ганатдан айыرار, гадрын нәбилсин.
Бир чопан элине дегсе бир алмаз,
Чакмак дашы кылар, гадрын нәбилсин.*

(1 т., 108-бет)

Банддаги мисраларнинг ўрни алмашганини ҳисобга олмаганда қолганларида фарқ йўқ. Вазни, қофия ва радифи, бўғини ҳам айнан бир хил.

Ажиниёз «Сайланма»сида «Не билсин», «Яхши», «Бўларми», «Бўлмаса», «Менгзар», «Керак» радифли туркум шеърлар бор. Айримларида Махтумқулининг шундай номдаги дидактик шеърларига шаклий ўхшашлик, мазмун яқинлигини кўриш мумкин. Лекин улар, баъзи адабиётшунослар ёзганидек, Махтумқули шеърларига назира эмас. Чунки шеърлар таркибида шундай бандлар ҳам учрайдики, уларни назира ёки таржима деб ҳисоблаш чалкашликка сабаб бўлади.

Махтумқули:

*Мейлис гирип, мәркәгә бармаян,
Беглик эде билмез, берим бермеен,
Чөлде ачлык мушакгатын гөрмеен,
Өйде ыссыг наның гадрын нәбилсин.*

(1 т., 108-бет)

Ажиниёз:

*Аспанды берк етпес Дабр, Курмийан,
Беглик ете билмес, берим бермиян,
Дузде ашлық, машакатын көрмиян,
Уйде ыссыг нанның қәдириң не билсин.*

(95-бет)

Ажиниёз бандидаги биринчи мисранинг Махтумқулида бошқачароқ эканлигини ҳисобга олмасак, қолган мисралари сўзма-сўз тўғри келади. Махтумқулининг «Қадрин небилсин» шеъри тўққиз, Ажиниёз шеъри тўрт банд. Шеърнинг мисолга тортилмаган бандлари ҳам Махтумқули шеърдан катта фарқ қилмайди. Шу хилдаги яна икки-уч мисол билан танишинг.

Махтумқули:

*Яман хатын ягшы әре,
Совулмаз төхмете меңзер.
(1 т., 196-бет)*

Ажиниёз:

*Жаман қатын жақсы ерге
Таўсылмас дөхметге мегзер.
(87-бет)*

Икки шоирнинг «Бўлмаса» радифли шеърида бир хил мазмундаги мана бундай мисралар ҳам бор:

Ажиниёз:

*Йуреклери ат башы дек батырлар,
Қатынша йоқ ат ярагы болмаса.
(85-бет)*

Махтумқули:

*Йуреклери ат башыдек батырлар,
Хатынча ёк ат-ярагы болмаса.
(1 т., 215-бет)*

Махтумқулининг «Эл яхши» шеърида кўпчиликка ёд бўлиб кетган шундай мисралар бор:

*Ят иллерде мысапырлык чекенден,
Урса, сөксе, хорласа-да ил ягшы.
(1 т., 152-бет)*

Бу қаторлар Ажиниёзнинг «Яхши» радифли шеърининг тўртинчи бандида қуйидаги шакл ва мазмунда учрайди:

*Жат еллерде мусәпирлик шеккеннен,
Урып-сөгип қорласа да ел жақсы.
(97-бет)*

Умуман, ҳар икки шоирнинг «Яхши» радифли туркум шеърларининг мазмуни ҳамда шакли бир-бирига жуда яқин. К. Мамбетов шеърлардаги бундай ўхшашликларни қуйидагича изоҳлайди: «Эжинияз Мақтымқулы поэзиясына бурын қарақалпақ әдебиятында ушыраспайтуғын өзгеше бир

қатнас жасайды. Бир-еки куплет Мақтымқулыдан аударма болып келеди де, қосықтың бууын санын хәм стилин сақлаған ҳалда устаз поэзиясына уқсас болған екинши бир қосықты пайда етеди».

Муаллиф мулоҳазасида бирмунча асос бордек. Ажиниёз устоз шоирлар ижодидан таъсирланганда қорақалпоқ адабиётида учрамайдиган шеърый шаклни қўллаб ўзига хос янгилик яратишга ҳаракат қилган бўлиши эҳтимолга яқин, албатта. Зеро, бу жараён муайян қоидага асосланиб изчил давом эттирилган бўлса, яъни «Махтумқули шеърідан бирикки бандни таржима қилиб» сўнг ўзи ҳам шу шеърға ўхшатиб оригинал бандлар ижод этса, табиийки, бунга ижобий жараён деб қараш мумкин. Ўзбек мумтоз адабиётида бундай тажриба бор ва у «татаббу» усули деб юритилади. Бу усулга кўра, бир шоир томонидан қаламга олинган мазмун ва бадиий шакл бошқа бир шоир томонидан худди шундай усулда давом эттирилади. Лекин бундай усулда ёзилган асарларнинг шакли ўхшаса-да, мазмуни бир хилда такрорланмайди. Ажиниёзнинг юқорида тилга олинган шеърлари бу адабий приём талабига ҳам жавоб бермайди. Бу масалада К.Мамбетов фикрининг баҳсли томони шундаки, Ажиниёзнинг Махтумқулидан таржималарида (агар Ажиниёзни шартли равишда Махтумқули шеърларининг таржимони деб ҳисоблайдиган бўлсак) кетма-кетликка, бандларнинг мантиқий жиҳатдан боғлиқлигига амал қилинмаганини кўра-миз. Ажиниёзнинг ўзидан бирор мисра қўшмасдан Махтумқулидан икки-уч бандни таржима қилганлигига шоир меросидан мисол топиш амри маҳол. «Таржима» ёки «таъсир» ё «назира» деб ҳисоблаётган шеърларда ҳар шоир шеърларининг бандлари, мисралари қоришиқ ҳолда, ҳеч ўзгаришсиз учрайди. Бу ерда қандайдир чалкашлик бор.

Фикрларимизни умумлаштириб айтсак, Махтумқули ва Ажиниёз меросидаги ўхшашликларни таржима деб ҳисоблаш ўринсиз бўлганидек, уларни Ажиниёзнинг Махтумқули шеърларига назиралари деган хулосага келиш ҳам нотўғри. Сабаб, назира бу бошқа бир шоир шеърини шаклан ва мазмунан бир хилда такрорлашни англатмайди. Назирада ҳам назира боғловчининг ўзлиги бўлиши шарт. Қаламга олинган мавзу кенгайтирилиши, ривожлантирилиб янги поэтик образлар, янги мазмун билан бойитилиши лозим.

Энг асосийси, поэтик талқин усули бетакрор. Биз қиёслаган шеърларга мана шу бадий-эстетик принципдан ёндашсак, ҳеч бири назира жанри талабига жавоб бермайди.

Мабодо, шоирлар ижодида бундай ўхшашликлар учрагудек бўлса, адабиётшуносликда баъзан уларни «тақлид» деб аташади. Тақлид ҳеч қачон ижодкорга обрў келтирган эмас, у талантсизликнинг белгиси. Шундай экан, Ажиниёздек истеъдодли шоир Махтумқулига юзаки тақлид қилиши, унинг шеърларини бир хилда такрорлаши мантиққа зид. Ажиниёз таланти, поэтик тафаккури бақувват шоир. Тўғри, Ажиниёз устозлардан, жумладан, Махтумқулидан ўрганди, таъсирланди. Лекин у Махтумқулига қуруқ тақлид қилгани йўқ, ижодий ёндашди. Ажиниёз ўз дунёқараши ва ижодий принципларига, ўзига хос талант йўналишига эга сўз устаси бўлгани учун ҳам XIX аср қорақалпоқ адабиётининг ёрқин сиймоларидан бири сифатида адабиёт тарихида маълум ва машҳурдир.

Махтумқули ва Ажиниёзнинг баъзи шеърларидаги ўхшашликларнинг асл сабабини, бизнингча, адабий таъсир, бадий таржима ёки назирадан эмас, бошқа бир омилдан изланса, мақсадга мувофиқ бўларди. Маълумки, Махтумқули ва Ажиниёзнинг қўлёзмалари, ўз даврида тартиб берилган девонлари мукаммал шаклда бизгача етиб келмаган, катта қисми баёзлардан тўпланган, халфалар, бахшилар ва қиссахонлардан ёзиб олинган. Одатда, бундай ижодкорлар (бахшилар, қиссахонлар назарда тутилаяпти) репертуари бир ёки икки шоир асари, ёхуд икки-уч дostonдангина иборат бўлмаган. Ўйиборли томони шундаки, улар ижодий йўналиши, услуби бир-бирига яқин шоирларнинг шеърларини репертуарларига кўпроқ киритиб ижро этишган. Махтумқули ва Ажиниёз услубий жиҳатдан яқин шоирлар. Гарчи, улар ҳар хил тарихий давр ва шароитда яшаган бўлсалар-да, ҳаёт ҳақиқатини бадий ёритишда, айниқса, дидактик мавзуларни халқона услубда куйлашда, чинакам халқчиллик руҳида шеърлар битишда бир позицияда турганлар, адабиётни халқ манфаатига хизмат қилдиришда жуда фаол бўлишган. Шунинг учун бўлса керак, шоирнинг асарлари ўз даврида, кейин ҳам халқ орасида оммалашиб кетган, қиссахонлар, бахшилар ва халфалар репертуарига тенг даражада кириб борган, ижрочилар уларни қорақалпоқ ёки турк-

ман шоири деб ажратиб ўтирмаган, асарлари барабар ўқилган, барабар куйланган.

Хусусан, Махтумқули Қорақалпоғистон заминидида худди шундай оммавийлик касб этган шоир эди. Халқнинг саводхон қатламигина эмас, оддий одамлар ҳам Махтумқули шеърларини ёд билган. Шоирнинг халқ қалбига яқин термаларини ўз репертуарига киритиб ижро этмаган халқ шоирлари, қиссахонлар ва бахшилар жуда кам бўлган. Қорақалпоғистон халқ шоири Аббоз Добиловнинг куйидаги эътирофи фикримизни тасдиқлаши мумкин: «Махтумқулини туркман ёки қорақалпоқ шоири деб ажратиб ўтирмасдик. Қорақалпоқлар Махтумқулини ўз шоиридек севарди, ҳурмат қиларди. Тўй-базмларда бахшилар даврани қиздириш, тингловчилар диққатини ўзига кўпроқ тортиш учун дастлаб Махтумқулидан термалар куйлашдан бошларди. Бир, бир ярим соат атрофида Махтумқули шеърларини айтишарди. Натижада, халқ уюшиб келарди. Шундан сўнггина дoston ижро этишга киришардилар». ¹ Атоқли шоир Содиқ Нурумбетовнинг фикри Махтумқулининг Қорақалпоғистондаги мавқеи бениҳоя катта эканлигини яна бир бор тасдиқлайди: «Кўпчилик йиғилган жойларда икки-уч соат Махтумқули термалари айтиларди. Махтумқулидан айтсак халқ кўп тўпланарди, одамлар қизиқиб, ҳавас билан эшитарди, баъзан уйга одам сиғмай кетарди, ташқарида туриб тинглашарди. Уйга бир тўйнинг одами йиғиларди, десам муболага эмас». ²

Бу фикрлар ўша даврнинг ҳақиқати. С. Нурумбетов билан А. Добилов Махтумқули шеърларини халқ ўртасида тартиб қилишда беқиёс ҳисса қўшган, ўзлари ҳам Махтумқули йўлида ўнлаб оригинал асарлар ижод этган истеъдодлардир. Махтумқулининг Қорақалпоғистондаги шон-шуҳрати, асарларининг оддий халқ қалбига кириб бориши, бу икки улуг шоир, қиссахон фаолияти билан кўпроқ боғлиқ. Ўзбекистон халқ шоири Миртемирнинг Аббоз Добиловни «Қорақалпоқларнинг Махтумқулиси» деб аташи бежиз эмас эди.

¹ Қаранг. С.Гарриев. Туркмен адабиятынын совет гундогары халыкларынын адабиятлары билен өзара багланышыгынын тарыхындан. Ашгабат, «Ылым», 1967., 38-бет.

² Ўша манба, 37-бет.

Ажиниёз шеърлари ҳам шоир яшаган даврда, кейин ҳам унинг ватанида кенг ёйилиб, халқ қалбига сингиб кетган эди. Бахшилар, қиссахонлар Ажиниёз шеърларини ҳам худди Махтумқули термаларидек илҳом билан ижро этишганига шубҳа йўқ. Баъзан ҳар икки шоирнинг шеърларини бир қиссахон ёки бахши бир даврада, тенг куйлаган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Шундай пайтларда Ажиниёз шеърларини ёд айтаётган ижрочи (қиссахон, бахши ёки маълумот тўпловчи) Махтумқули термаларини ҳам қўшиб юбориб, чалкашликка йўл қўймадимикан? деган тахмин хаёлдан ўтади. Ёки Махтумқули шеърларини куйлаётган ижрочи матнга Ажиниёз термаларини ҳам аралаштириб ижро этмадимикан? Чунки, қиссахон ёки бахшидан ёзиб олаётган шахс ижро пайтида матн қайси шоирга тегишли экани тўғрисида бош қотириб ўтирмайди, қандай эшитса, қогозга шундай туширади. Навбатдаги масъулият ёзиб олинган матнни нашрга тайёрловчилар зиммасида бўлади. Бу ишда асло шош-машошарликка йўл қўйиш мумкин эмас. Матншунослар масалага жиддий ёндашиб, масъулият билан иш кўришлари, етти ўлчаб эмас, керак бўлса етмиш ўлчаб бир кесишлари шарт. Бироқ, назаримизда, Махтумқули ва Ажиниёз шеърларини илк бор тўплаб нашрга тайёрлашда айрим чалкашликларга йўл қўйилган кўринади. Махтумқули шеърларининг баъзи бандлари, байтлари, мисралари Ажиниёз «Танланган асарлар»ида аралашиб юрибди. Ёки Ажиниёз қаламига мансуб айрим шеърий қаторлар, бандлар Махтумқули «Сайланма»сига қўшиб нашр этилган. Бизнингча, бу шеърлар таъсир ҳам, таржима ҳам, назира ҳам эмас, ё Махтумқули ёки Ажиниёзнинг оригинал асари.

Бир хил шакл ва мазмундаги шеърий асарнинг икки шоирга нисбат берилиши у ёки бу халқ адабий жараёнида учрайди. Бундай чалкашликлар, кўпинча қўлёзмалари тўла сақланмаган, шеърлари турли манбалардан тўпланган ёки маълумот берувчилардан ёзиб олинган материаллар асосида нашрга тайёрланган ва чоп этилган ижодкорларнинг «Танланган асарлар»ида учраб туради. Бир мисол. Машрабнинг 1971 йилда Тошкентда босилиб чиққан «Танланган асарлар»ида «Жабру жафога» радифли олти байтлик бир ғазал бор. Худди шу ғазал XVIII асрда яшаб ижод этган туркман шоири Андалибнинг 1976 йилда Ашхободда нашр этилган «Сай-

ланма»сида ҳам деярли ўзгаришсиз келтирилган. Фақат Машраб ғазалининг охириги байти: «Машраб сени деб кечти жаҳондин» деб тугалланса, Андалибда бу байт: «Андалып сен дийип, гечер жанындан» деган қатор билан якунланади. Солиштиринг:

Машраб:

*Кўнглимни бердим бир бевафога,
Куйди юрагим жабру жафога.*

*Эй нозаниним, менга раҳм қил,
Қолдим сени деб юз минг балоға...*

*Машраб сени деб кечти жаҳондин,
Раҳм айламайсан муфлис гадоға.¹*

Андалиб:

*Кўңлуми бердим бир бивепага,
Койди йурегим жебри жепага.*

*Эй нәзениним, маңа раҳым қыл,
Галдым сен дийип, сансыз белаға...*

*Андалып сен дийип, гечер жанындан,
Кылгыл анаят муфлис гедоға.²*

Мақтаада таҳаллус ўзгарган, холос. ўазалларнинг қолган байтлари сўзма-сўз тўғри келади, мазмуни ҳам, вазни ва оҳанги ҳам, қофия қурилиши ҳам бир хил. Шеърларни «назира» деб ҳам, «таржима» деб ҳам бўлмайди. У татаббуга ҳам ўхшамайди. Бу ерда ҳам ўша хато, яъни Машраб ва Андалиб ғазалларини у ёки бу манбадан (баёзлардан, ахборот берувчилардан в.ҳ.) кўчираётганда котиб томонидан юборилган камчилик, қолаверса, шоирлар асарларини нашрга тайёрлашдаги эътиборсизлик оқибатидир.

¹ *Машраб*. Танланган асарлар. Тошкент, Ф. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971., 24-бет. Худди шу ғазал «*Жаҳон адабиёти*» (2009., 9-сон) журналида «Машраб ғазалари» рукнида қайта босилди.

² *Андалып*. Лирика. Ашгабат, «Ылым», 1976., 37-бет.

Афсуски, Махтумқули ва Ажиниёзнинг баъзи «эгизак» шеърлари кўп йиллардан бери китобдан-китобга, нашрдан-нашрга кўчиб келаяпти. Келажакда улар қайси шоир қаламига тегишли эканлиги аниқланиб, бу чалкашлик бартараф этилишини истардик. Агар бу муаммо ҳолисона ечимини топса, илмий-адабий жамоатчилик, Махтумқули ва Ажиниёз шеърляти мухлислари ўртасида кўп йиллардан бери давом этиб келаётган, баъзан асосли, баъзан ўринсиз тортишувларга, шубҳали фикрларга барҳам берилган бўларди. Яна бир мулоҳаза. Бу ўхшаш бандлар, байтлар, мисралар Махтумқули меросидан тушириб қолдирилиб, нашр этилганда ҳам шоирнинг ижодий кўлами ва бадиий салоҳиятига заррача путур етмаганидек, бу «йўқотиш» Ажиниёз лирикасининг салмоғига ҳам ҳеч қандай салбий таъсир кўрсата олмайди. Бу «йўқотиш»лардан қатъий назар, Махтумқули туркман адабиётининг, Ажиниёз эса қорақалпоқ адабиётининг йирик намояндалари бўлиб қолаверишига ҳеч қандай шубҳа йўқ.

МУМТОЗ АДАБИЁТ ТАЪСИРИНИ АНИҚЛАШДАГИ БАЪЗИ ЧАЛКАШЛИКЛАР

Махтумқули ва Ажиниёз шеърларининг типологияси ҳақидаги фикрларимизни давом эттириб, мавзу билан боғлиқ яна бир мунозарали муаммога тўхтаб ўтишни лозим кўрдик. Бу — Ажиниёзнинг аруз вазнида ёзилган шеърларининг яратилишида Шарқ мумтоз адабиётининг таъсирини аниқлаш билан боғлиқ масала. Бу муаммога ёндашувда ҳам олимлар қарашларида муштараклик йўқ.

Маълумки, Ажиниёз Хива мадрасаларида таҳсил олган. Шоирда Шарқ адабиёти билан илк маротаба танишув ҳам шу ердан бошланган. Фирдавсий, Низомий, Жомий, Навоий, Фузулий, Бедил, Махтумқули асарларини ўқишни, шоирлик маҳоратидан илҳомланиб, шарқона шеърий услубда ижод қилишни Ажиниёз шу мадрасадан бошлаган. Шоирнинг лирик меъросида ғазал, мухаммас каби шеърий шаклларнинг пайдо бўлиши, бевосита мадраса таълими билан боғлиқ. Хусусан, «Қиз Ораз», «Керак», «Уйғон», «Бери кел», «Ай алиф», «Кўзларим» каби мухаммасларида Шарқ адабиёти анъаналарининг таъсири бор. Лекин гап ҳозир бу ҳақда эмас. Айрим адабиётшунослар Ажиниёзнинг юқорида тилга олинган мухаммасларининг ижодий тарихини фақат бир шоир таъсирига боғлайди. Жумладан, А. Муртозаев «Шоир муҳаббати» китобида Ажиниёзнинг «Ай алиф» ва «Бери кел» шеърлари Навоий таъсирида ёзилган, деган фикрни илгари суради.¹ Бу фикр қисман тўғри бўлса-да, унинг баҳсли томонлари ҳам бор. Навоий лирик меросида Ажиниёзнинг тилга олинган мухаммасларига ўхшаш шеърий шакллар учрамайди. Тўғри, Алишер Навоий баъзи ҳарфларга алоҳида-алоҳида ғазаллар бағишлаган. Лекин улар том маънодаги «муашшаҳ» эмас. Шундай экан, Навоий ижодида мавжуд

¹ А. Муртазаев. Шайырдың муҳаббаты. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1998., 94-бет

бўлмаган шеърый шаклни Ажиниёз лирикасидан қидириш қанчалик тўғри?

Қорақалпоқ адабиётшунослигида мазкур масала билан боғлиқ бошқа бир қараш ҳам бор. Яъни «Ай алиф», «Бери кел» мухаммаслари XVIII аср охири, XIX асрнинг биринчи ярмида Қўқонда яшаб ижод этган шоир Муҳаммад Шариф — Узлатнинг «Ўлан» шеъри таъсирида ёзилган, деган фикр. Бу мулоҳаза К. Мамбетовнинг «Ажиниёз» монографиясида баён этилади.¹ Бу фикрга қўшилмаслигимизнинг икки сабаби бор. Биринчидан, Ажиниёзнинг Қўқон адабий муҳити билан танишлиги, айнан, Узлат лирикасидан хабардорлиги, асарларини ўқиб таъсирлангани ҳақида ишончли маълумотлар йўқ. Иккинчидан, Ажиниёз Хива мадрасаларида таҳсил олган йилларда Узлат ўша давр адабий муҳитида кенг танилиб, асарлари оммалашган, ўзи устоз даражасига кўтарилиб улгурганмикан? Олимнинг Ажиниёз «Ай алиф» ва «Бери кел» шеърларини Узлат таъсирида ёзган, деб қиёс учун келтирган мисоллари бу даъвони исботлашга ожизлик қилади. Чунки шеърларни солиштириб ўқисангиз, улар ўртасида ички ёки ташқи боғланиш борлиги кўринмайди. Улар жанр ва поэтик талқин, вазн ва қофия жиҳатидан ҳам жиддий фарқланади. Узлат ва Ажиниёздан бир банд келтирамыз.

Узлат:

*Эй — алифдек қоматинг сарви чаман ёр-ёр,
Хол лабинг кунжиди мушки Хўтан ёр-ёр,
Кўнглум аро кирпичинг бўлди тикан ёр-ёр,
Ҳажринг аро тортаман дарду миҳан ёр-ёр.
Ҳай-ҳай ўлан, жон ўлан, ҳурмат аро, ёр-ёр
Мунча мени қўймагил фурқат аро, ёр-ёр.²*

Ажиниёз:

*Ай — алифтек, наз етип, ҳайкелни таққан бери кел,
Бе — буралып, саз етип, қашыны қаққан бери кел,
Те — туташып, от киби, қыя баққан бери кел,*

¹ К. Мамбетов. Эжинияз. Нөкис «Қарақалпақстан», 1994., 101-бет.

² *Ўзбек адабиёти*. Хрестоматия. Беш томлик. 1-китоб. Тошкент, 1966., 257-бет.

*Се — сәнә айтып тилидин паллар аққан бери кел,
Жим — жанымды өртейип, отларға жаққан бери кел.
(31-бет)*

Бандларда умумийликдан кўра, индивидуаллик устун. Узлатнинг «Ўлан» шеъри йигирма тўққиз банд, у халқ кўшиқлари - «ёр-ёр» жанрига мансуб. Ҳар банди олти мисрадан иборат. Шеърнинг бошида: «Ўлан вазн ва қофия, ҳуруфи ҳижо билан ёзилди» деб изоҳ ҳам берилган. «Ҳай-ҳай ўлан, жон ўлан...» мисраси ва қофиядан кейин келади-ган «ёр-ёр» радифи ҳамма бандларнинг охирида бир хилда такрорланади. Ажиниёз шеъри мухаммас (бешлик) бўлиб, олти банддан иборат муашшахга ўхшайди. Гарчи ҳар мисранинг бош ҳарфлари йигиндисидан бирор исм ёки яхлит бир сўз ясалмаган бўлса-да, унда муашшахнинг айрим белгилари мавжуд. Шунга асосланиб Ажиниёзнинг «Бери кел» ва «Ай алиф» мухаммасларини шартли равишда «муашшах» дейиш мумкин. Бироқ у, Узлатнинг «Ўлан» шеъри таъсирида ёзилган эмас.

Яна бир фикр. Айрим адабиётшунослар Ажиниёзнинг «Бери кел» радифдаги шеъри XIX аср туркман адабиёти-нинг атоқли шоири Мулланафаснинг «Бери кел» радифли шеъри таъсирида ёзилган, деб ҳисоблайдилар. Агар адабиёт-шунос Қ.Бойниёзов: «Ол (Эжинияз — К.Қ) Молланепес-тин «Бери кел» лирикасына уқсастырып «Бери кел» қосы-ғын, «Зөҳире-Тайыр» дэстанындагы «Оян» муҳаллесинин қосық өлшеминде өзинин «Оян» шығармасын дөретти»,¹ деб ёзса, А. Каримов китобида бу фикр қуйидаги мазмун-да давом эттирилади: «Эжинияздың «Бери кел» қосығында сөзсиз Молланепестың қосық өлшемлеринен, буўнақ хәм уйқасларынан, сондайақ, қосықтың темасы менен идеясы-нан пайдаланыўшылық ушырайды».²

Бу фикрларга умуман қарши эмасмиз, мулоҳазалар озми-кўпми ҳақиқатга яқин. Шеърларни ўзаро бирлаштириб ту-радиган жиҳатлар кўп. Шаклий ифодалар, поэтик образ-лардан фойдаланиш маҳоратидаги уйғунлик, икки шеър-

¹ Қ. Байниёзов. Қосықтық куши. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1988., 31-бет.

² А.Каримов. Әдебиятымыздың гейпара мәселелери. Нөкис, «Қара-қалпақстан», 1988., 147-бет.

нинг ҳам мусиқий — кўшиқбоблиги, вазнининг енгиллиги ва соддалиги шундай хулосага олиб келади. Муллонафас шеърида шундай бандлар борки, ўқиган кишига илҳом беради, агар у шоир бўлса, бирор нарса ёзиш истагини уйғотишига аминмиз. Шоирнинг қуйидаги бандлари ҳар бир қалам аҳлида ижод завқини уйғотиши шубҳасиз.

*Гел отур гашимга сен, зовкы-жемалың гөрели,
Гул йузуң шөхлесине саз билен сөхбет гуралы,
Дост гадырын билели, душманы отга уралы,
Дунйә бәш гундур, өтер, зовкы сапалар сурели,
Бу ялан дунйә өтер, өтди-ле дован, бәри гел!*

*Кә гулуп бәри бәкып, нәз билен саллана сен,
Көте гащыңы чытып, ҳәр тарапга толгуна сен,
Әлемге шөхле салган турпа ажайып сона сен,
Өз йузуң шөхлесине, белки, өзүң хем яна сен,
Йурегим отга янан аташы-сузан, бәри гел!¹*

Бу жўшқин мисралар Ажиниёзни бефарқ қолдирмаган, албатта. Шоирда шундай мавзу ва поэтик оҳангда бирор шеър ёзиш истагини туғдирганига аниқ. Ажиниёз шеърининг ички мазмунидаги мусиқий жарангдорлик, халқона поэтик хусусиятлар, бошқа-да бадий жиолари Муллонафас шеърини эслатади:

*Зәҳи — зейни кетип, келмекте болдым қашыңа,
Сын — сыядек қашларың, хинжиў тизилмиш шашыңа,
Шын — шәккәрдек ләблериң, паллар қосылмыш ашыңа,
Сад — сапа сурмек ушын, пәрўанадурман башыңа,
Зад — зәр йыглап келдим, пәрўана баққан бери кел.*
(32-бет)

Ажиниёз лирикасига, жумладан, «Кўзларим», «Бери кел», «Ай алиф», «Ўян» ва бошқа баъзи шеърларига Муллонафас озми-кўпми таъсир кўрсатганини қисман тан оламиз. Лекин бу жараённинг адабиётшунослар назаридан четда қолиб келаётган муҳим бир томони бор. Адабий жараён тажрибасидан маълумки, бошқа бир адабиётдан ўрганганда ҳеч бир шоир фақат бир ижодкорнинг таъсири билан чекланмайди,

¹ *Молланепес*. Лирика. Ашгабат, «Туркменистан», 1973., 20-бет.

балки ўнлаб устозлар, юзлаб асарлардан ибрат олади, ўшаларнинг адабий тажрибаларига ҳам таянади. Ўз дунёқарашини, бадиий-эстетик мушоҳадаларига яқинларини кўпроқ ўзлаштиради ва ўзига хос поэтик овозда, бетакрор бадиий услубда талқин этади. Ҳар бир ижодкорнинг оригиналлиги, маҳорати, ўз адабиётидаги мавқеи ҳам шу мезон билан ўлчанади, баҳоланади. Ажиниёз ҳам бундан мустасно эмас. Шундай экан, шоирнинг конкрет бир шеърининг ижодий тарихи ҳақида сўз очилганда уни фақат бир ёки икки шоир, айтайлик, Навоий ва Узлат ёки Махтумқули ва Муллонафас асарининг таъсири билан чегаралаб қўйиш тўғри эмас, масалага кенгроқ доирада қараш керак. Шу нуқтаи назардан, Ажиниёзнинг «Бери кел», «Ай алиф» шеърлари Алишер Навоий ғазаллари ёки Узлатнинг «Ўлан» ёр-ёри таъсирида ёзилганлиги тўғрисидаги фикрларга қўшилолмаимиз. Муллонафас ва Ажиниёзнинг «Бери кел» радифли шеърларидаги ўхшашликларни ҳам фақат Муллонафасга боғлаб қўйиш, фақат масаланинг бир томони. Ажиниёзнинг тилга олинган икки шеърини адабий таъсир аспектида ўрганган олимларнинг тадқиқотларида, нима учундир уларнинг Махтумқулига алоқадорлиги хусусида, деярли ҳеч гап айтилмайди. Тўғри, А. Муртозаев Ажиниёзнинг бу шеърлари, асосан, Навоий ғазаллари таъсирида ёзилган, деган тезисни таъкидлаган ҳолда, уларнинг Махтумқули услубига яқинлиги тўғрисида йўл-йўлакай қайд этиб ўтади, бироқ фикр мисоллар билан исботланмайди.

Ажиниёзнинг «Бери кел», «Ай алиф» мухаммаслари жанри билан ҳам, шакли ва мазмуни бўйича-да Навоий ғазалларидан ёки Узлатнинг «Ўлан» шеърдан анча фарқли. Шеърларнинг поэтик оҳанги Муллонафаснинг «Бери кел» мухаммасига бироз яқин бўлса-да, шаклида катта тафовут борлигини кўрдингиз. Ўйлашимизча, уларда Махтумқули шеърларининг таъсири кучлироқ. Бу фикрни исботлайдиган омиллар бор. XIX асрда Махтумқули шеърлари ҳозирги Қорақалпоғистон ҳудудида машҳурлик қозониб, халқ орасида жуда оммалашиб кетгани тўғрисида китобнинг олдинги саҳифаларида айтган эдик. Шарқ адабиётининг дунёга машҳур бошқа шоирларига нисбатан ҳам Махтумқули қорақалпоқ халқи қалбига кўпроқ сингганди. Шундай экан, Ажиниёз ҳам ўз даври адабий муҳитининг бир вакили си-

фатида Махтумқули асарлари билан танишиб боришга, шеъриятидан илҳомланиб ижод қилганлигига табиий жараён деб қараш керак. Қ. Бойниёзов «Қосықтың куши» («Шеър қудрати») китобида шу масала билан боғлиқ қизиқ бир факт-ни тилга олади. Гарчи, бу маълумот илмий экспедиция материалларидан келиб чиқиб айтилган бўлса-да, Ажиниёз-нинг Махтумқулига муносабатини янада аниқлаштиришда қизиқарли қўшимча манба сифатида диққатимизни тортди ва шу ўринда ундан фойдаланишни мақсадга мувофиқ билдик. Олим ёзади: «Мақтымқулы менен Әжинияз творчествосы арасындағы усындай уқсас идеялық-көркемлик өзгешеликлерди илимий экспедициялардың материаллары да тастыйқлаған еди. Фаррылардың айтыуына қарағанда, Әжинияз былай деген екен: «Бир нәрсе шығарайын десем, дәрриў Мақтымқулының қатарлары есеме түседи. Мақтымқулы барлығын жазғанлықтан, мен өзимше ҳеш нәрсе шығара алмайман»¹.

Бу фикрлар экспедиция материалларида бироз бўрттирилган бўлиши эҳтимол. Ажиниёзнинг Махтумқулига сadoқати ниҳоятда юксак бўлганлиги, балки шу тарзда баён этилгандир. Лекин барибир асл ҳақиқат шундаки, Ажиниёз такрорланмас талант соҳиби. Гарчи, у: «Мақтымқулы барлығын жазғанлықтан, мен өзимше ҳеш нәрсе шығара алмайман» деган бўлса-да, Махтумқули шеърларига, унинг анъаналарига юзаки ёндашмади, ижодий муносабатда бўлди, ҳеч бир шоирга ўхшамайдиган поэтик услубда шеърлар ёзди. Шоирнинг XIX аср қорақалпоқ адабиётининг ёрқин сиймоларидан бири даражасида қадрланишининг бош сабаби ҳам шунда — бетакрор истеъдод соҳиби эканлигида.

Ажиниёзнинг Махтумқули шеъриятига ихлоси ғоят катта бўлганини, шеърларини қорақалпоқ заминида янада кенг-роқ оммалаштириш учун барча воситалардан фойдаланганини яна бир мисол билан далилламоқчимиз. Биласизки, Ажиниёз мадраса таълимини олган, саводли шоир. Шу боисдан у ўз эл-юртида маърифат тарқатиш, мударрис сифатида болаларни ўқитиш, уларни Шарқ мумтоз шеърияти билан таништиришда Хива мадрасаларида олган назарий ва амалий билимларидан фойдаланади. Маълумки, ўтмишда,

¹ Қ. Бойниёзов. Қосықтың куши. Нөкис «Қарақалпақстан», 1977., 83-бет.

хусусан, XVIII–XIX асрлардаги Қўқон, Хива, Бухоро ва бошқа қатор мадрасаларда Шарқ мумтоз адабиётининг буюк шоирлари ва мутафаккирлари — Фирдавсий, Саъдий, Ҳофиз, Низомий, Жомий, Навоий, Фузулий, Бедил, Махтумқулидек сўз усталарининг нодир асарлари дарслик, ўқув қўлланма вазифасини ўтаган. Ҳар бир мадраса мударриси ўз имконияти доирасида қалбига яқин, толиблар ўзлаштириши осонроқ кечадиган ижодкорларнинг асарларидан кўпроқ фойдаланишга ва шу асосда ўқитишга ҳаракат қилганлар. Ажиниёз учун шундай шоирлардан бири, шубҳасиз, устози Махтумқули ва унинг ҳикматларга бой шеърияти эди. Шоирнинг туркийда ижод қилгани, шеърлари тилининг соддалиги, оммабоплиги, у қаламга олган мавзуларнинг халқ дилидаги орзу-умидларга ҳамоҳанглиги таълим жараёнида мударрис Ажиниёзга қўл келганига ишончимиз комил. Ажиниёзнинг мадраса таълими учун қўлланма сифатида Шарқ мумтоз адабиётининг бошқа ижодкорлари асарларидан кўра, айнан Махтумқули шеъриятини танлашининг бош сабаби ҳам шунда бўлса керак. Илмда бу йўналишда ёзилаётган мулоҳазаларда муайян мантиқий асос бор. Жумладан, шу мавзу билан махсус шуғулланган педагог олим А. Пазиловнинг қуйидаги фикрлари Ажиниёзнинг Махтумқули меросига муносабатининг мундарижасини кенгайтиришда аҳамиятга эга, тўғрироғи, янги ёндашувдир: «Эжинияз Мақтымқулы шығармалары менен жақыннан таныс болып ғана қалмастан, оның пикирлерин халыққа таратыўшы, жасларға уйретиўшы устаз. Ол ағартыўшы устаз сыпатында шәкиртлерине Мақтымқулы шығармаларын оқып берип, оны үйреткен ҳам сол шығармаларды өз сөзи менен түсіндиргенде өзиниң топлаған турмыслық тәжирийбелериненде пайдаланған».¹

Муаллиф фикрини мисоллар билан исботлашга ҳаракат қилган. Унинг тахминига кўра, Ажиниёз Махтумқулининг «Эл яхши» шеъри ва ундаги насиҳатга йўғирилган баъзи мисраларни алоҳида ажратиб, уларнинг тарбиявий аҳамияти хусусида болаларга ўз шарҳлари орқали етказиш усуллари ҳақида сўз юритади. А. Пазиловнинг мана бу мулоҳаза-

¹ А. Пазилов. Эжинияздын педагогикалық көз-қарасларында машқалалы сабақ оқытыў мәселелеринин сәўлелениўи. Илим ҳам жәмийет., 2009., 3–4-сан.

лари, чиндан ҳам, ҳар бир ўқувчида қизиқиш уйғотса ажабмас: «Эжинияз сабақ өтип атыр» деп көз алдымызга елеслететуғын болсақ, ол биринши гезекте, Мақтымқулының «Ел жақсы» қосығын өз шәкиртлерине көркемлеп оқып береді. Соңынан шәкиртлериниң ортасында «Адам қәдірин билмейтуғынлар кимлер?» деген сораў таслайды. Бул сораўға жаслар өз бетинше пикирлеп, ойлап, оны Мақтымқулы шығармасы менен салыстырып болып жуўапларын береді».

Тўғри, бу фикрлар, тахминий мулоҳазалар бугунги ўқувчига бироз эриш туюлиши табиий. Сабаби, бу жараёнға муаллиф замонавий таълим тизимига хос тамойиллар асосида ёндашаётгандек, бу ҳолатға худди ўзи гувоҳдек ёки иштирокчидек муносабат билдираётгани, ҳарҳолда фикрнинг ҳаққонийлигига бирмунча шубҳа уйғотади. Аслида, бу тахминий гап. Лекин ҳар қандай тахмин ҳам муайян ҳақиқатға, мантиққа асосланган бўлади. Ажиниёз ижодий тақдирида Махтумқули шеъриятининг аҳамияти алоҳида эканлигини ҳисобға олсак, муаллифнинг бу мулоҳазаси ҳақиқатға яқин. Айниқса, А.Пазиловнинг: «Бизниң түсинигимиз бойынша, шайыр (Эжинияз — К.Қ.)дың жазған «Хәр ким» қосығы Мақтымқулының «Ел жақсы» қосығын шәкиртлерине үйретиў ушын жазылған таярлық жоба, ҳазирги сабақ конспектисиндей түйиледи» деган фикрида етарли даражада илмий асос бор. Бу фикр, нафақат Ажиниёзнинг ушбу шеъри Махтумқулининг у ёки бу шеъри таъсирида ёзилганлигини изоҳлайди, балки мазкур шеърнинг яратилиш тарихи ҳақида ҳам маълум даражада тасаввур беради.

А. Пазиров қўзғаган бу масала хусусида мунозара қилиш, баҳслашиш мумкин. Бироқ, бизнингча, бу муҳим эмас. Муҳими шундаки, мақолада Махтумқули анъаналарининг Ажиниёз ижодида давом эттирилиши билан боғлиқ масаланинг янги бир қирраси, яъни таълим тизими билан боғлиқ жиҳати, янада конкретлаштириб айтсак, «Махтумқули ва Ажиниёз» деган катта илмий мавзунинг ўрганилмаган педагогик йўналиши қисман очиб берилган. Ўйлашимизча, мақоланинг илмий-амалий аҳамиятларидан бири ҳам шунда. Умид қиламизки, келажакда бу мавзу каттароқ ва кенг-роқ доирадаги илмий тадқиқотта таҳлил объекти бўлади, қорақалпоқ заминидаги мадрасаларда Махтумқули асарларини ўқитиш билан боғлиқ жараёнлар атрофлича ўрганила-

ди, фактлар тўпланиб, фундаментал илмий ишлар юзага келади.

Айтилганлардан чиқадиган бош хулоса: Ажиниёз лирикасининг Махтумқулига ҳамоҳанглигининг асосий сабаби шоирнинг Махтумқули маҳоратидан кўп озиқланиб унинг йўлида ижод қилганида. Шоирнинг халқона тил ва услубда ёзилган насиҳат шеърлари Ажиниёз учун маҳорат мактаби вазифасини ўтаган. Шундай экан, «Ай алиф» ва «Бери кел» шеърларининг ёзилишида Махтумқули анъаналарининг таъсири устун деб ҳисоблаймиз. Мисолларни қиёслаб кўрайлик.

Махтумқули:

*Тай — тама бирле көңлуңи небис ёлуна салмагыл,
Зай — зулум эйләп о гун довзахда галып ялмагыл,
Айын — алем дузди кервен, сен хем андан галмагыл,
Гайын — ганы мал-мулкум бакыдыр дийп санмагыл,
Фи — ферегат вагт экен, небсиңни рам этмек герек.*
(2 т., 152-бет)

Ажиниёз:

*Тайы — тақат қалмады көрген заман басқан изиң,
Зай — зулым әйлемесин, шийрин қәлем айтқан сөзиң,
Айны — әлемдек болып, раўшан киби баққан йузиң.
Гайны — гәзеп қылмасын, жселлат киби бақса көзиң,
Фе — пана болған жаҳанда, интизарым бери кел.*
(32-бет)

Бандларнинг ифода шаклида фарқ йўқ. Вазни, бўғини бир. Жанри ҳам мухаммас-муашшах. Лекин шеърларнинг мазмунида катта фарқ бор. Махтумқули шеъри ижтимоий лирикага хос. Шоир дидактик ғояларни илғари суради, инсонни диёнатли, инсофли бўлишга чақиради, нафс бандасига айланиб, мол-дунё орқасидан қувмай, ҳалол яшашга ундайди. Ажиниёз мухаммасида эса севги-садоқат куйланади, лирик қаҳрамоннинг ички туйғулари — маъшуқасининг «ширин каломидан», «нур сочиб турган ёруғ чехрасидан», «шаҳло кўзларининг нигоҳидан» ҳаяжонга тушган ошиқнинг ички тўлғанишлари акс эттирилган. Ажиниёз Махтумқули шеърининг бадиий шаклига эргашган холос, мазмун-

ни такрорламаган, ўз поэтик овозида, лирик йўналишда куйлаган.

Ажиниёзнинг «Ай алиф» мухаммаси ҳам Навоий ва Узлатнинг ёки бошқа бир шоирнинг таъсирида эмас, айнан, Махтумқулининг муашшах-мухаммаслари таъсирида ёзилган. Яна бир мисол. Махтумқули шеърлари орасида «Дарди балоға» радифли бир мухаммас бор. Биринчи банди куйидагича:

*Элиф — овал ибтида, хамдың етир худая,
Би — бош йөрме гулдукда душсең дерди-белага,
Ти — тур хабы-гафлатдан өмруң гелмиш орага,
Си — сакар бар, хәзир бол, «Жим» жәхд эйле ярага,
Хи — хелмиң хорматы чун рехм эт мен биновага.*
(2 т., 112-бет)

» Ажиниёзнинг «Ай алиф» мухаммасидан мана бир бешлик:

*Ай — алип ким, ақ йузиңдур айни өләм әнўарий,
Бе — белиң қытша дилбар, көз ғанаң шахла ўәлий,
Те — тисиңдур дана-дана ләблериңниң палларий,
Се — сорып шийрин ләбиң қанадурман, әй пәрий,
Жым — жемалың көрмегенше, зары гирияң Зийўарий.*
(32-бет)

Эътибор берган бўлсангиз, бандларда кичкина бир ўзгариш бор. Махтумқули бешлигининг охириги мисраси «Хи», Ажиниёз бандининг сўнгги мисраси «Жим» билан бошланган, қолган қаторларда ўзгариш йўқ. Лекин бу жузый фарқ ҳам бандларнинг ташқи ўхшашлигига жиддий таъсир кўрсата олмаган. Чунки, Ажиниёз қўллаган «Жим» Махтумқулида тўртинчи мисранинг ўртароғида келган ва у икки шоирда ҳам бир хил — «жонга жафо қилмаслик», «жонни ўтга солмаслик» маъноларини ифодалашга хизмат этган. Махтумқули ва Ажиниёз мухаммаслари мазмунан фарқ қилади. Ажиниёзнинг «Ай алиф» мухаммаси ишқий лирика намунаси, маъшуқа таърифига бағишланган қўшиқбоб шеър. Унга бастакорлар куй басталаб, хонандалар ижро этиб келаётгани тасодифий эмас.

Фикримизча, Ажиниёз муашшах-мухаммаслар ёзишда Навоий, Узлат ёки Мулланафас тажрибаларидан кўра, кўпроқ Махтумқули анъаналаридан фойдаланган. Тўғри, Ажиниёз Шарқ мумтоз адабиётини яхши билган, айниқса,

Алишер Навоий ғазалиётига маънавий булоқ сифатида му-рожаат этган. Шоирнинг аруз вазнида ёзилган шеърларида Навоийёна талқин, шарқона поэтик образлар яратишда улуг ўзбек шоирига издошлик қорақалпоқ шоири лирикасига жило бериб туради. Лекин Ажиниёз дидактик характерда шеърлар, муашшах-мухаммаслар ёзишда, лирик шаклий из-ланишларда, айниқса, «Бери кел», «Ай алиф» шеърларини битаётганида Махтумқули тажрибасидан ибрат олган, унинг услубига эргашган. Маълумки, бадий асар билан танишиш аслида шаклдан бошланади, кейин мазмунга ўтилади. Ада-бий таъсир ҳам, аввало, шаклда кўринади. Ижодкор муай-ян асарнинг шаклидан илҳомланиб, қўлига қалам олади. Яъни шакл таъсирланган ижодкорнинг у ёки бу жанрдаги асарининг яратилишига туртки берадиган маънавий куч, илҳом қуроли. Шуларга асосланиб айтамызки, Ажиниёз ижоди давомида Махтумқули қўллаган бадий шаклларга кўпроқ издошлик қилган.

* * *

Махтумқули ва Ажиниёзнинг баъзи шеърлари типоло-гияси ҳақидаги кузатишларимизни қуйидагича умумлаш-тирамыз: Ҳар икки шоир ижодини қиёсий адабиётшунос-лик, адабий алоқа ва таъсир йўналишида ўрганилганда, ма-салага жиддийроқ ёндашиш зарур. Ҳар бир шоирнинг ба-дий услуби, ижодий индивидуаллигини аниқлашга ва шу асосда у ёки бу шеър қайси шоирга тегишли эканлигини аниқлаш керак. Зеро, шеърларнинг ижодий тарихини яхши ўрганмай, ташқи, формал ўхшашликларига асосланиб чиқарилган хулоса, илмий ҳақиқатга зид, ўқувчини ҳам адаш-тиради. Махтумқули ва Ажиниёз асарларини нашрга тайёр-ловчилар, матншунослар, қолаверса, тадқиқотчилар бу ма-салада жуда хушёр бўлишларини, китобхон олдидаги масъ-улиятни унутмасликларини истардик.

Шундай қилингандагина, илмий-адабий жамоатчилик, оддий ўқувчилар ўртасидаги тортишувлар ҳам барҳам то-пиб, муаммо холисона ечилган бўларди. Келажакда бу ма-салага худди шундай ёндашилишидан умидвормиз.

МАХТУМҚУЛИ ВА ЗАМОНАВИЙ ҚОРАҚАЛПОҚ ХАЛҚ ШОИРЛАРИ

ҒОЯ УМУМИЙЛИГИ, ТАЛҚИН РАНГ-БАРАНГЛИГИ

XIX асрнинг атоқли шоирлари Кунхўжа, Ажиниёз, Бердақ, Ўтешдан бошланган қорақалпоқ-туркман адабий алоқалари XX асрда Аяпберган Мусаев, Аббоз Добилов, Содиқ Нурумбетовдек халқ шоирлари томонидан давом эттирилди, ривожлантирилди. Агар Махтумқули анъаналари XIX асрда қорақалпоқ элига Кунхўжа, Ажиниёз, Бердақ, Ўтеш каби шоирлар ижоди орқали кириб келган бўлса, XX асрда шоир шеъриятининг қорақалпоқ халқи орасида кенг ёйилиши бевосита А. Мусаев, С.Нурумбетов, А. Добиловлар номи ва ижоди билан боғлиқ. Бу қалам соҳиблари Махтумқули асарларининг Қорақалпоғистондаги фаол тарғиботчилари, шоир анъаналарининг давомчилари бўлиб танилганини мутахассислар яхши билишади. Улар Махтумқули шеърларини халқ орасида куйлаб ўтдилар, ўзлари ҳам Махтумқули йўлида кўплаб термалар ижод этишди. Махтумқули анъаналарини давом эттирган, шеъриятига изчил муносабатда бўлган шундай халқ шоирларидан бири Аяпберген Мусаевдир.

Бир шоирнинг иккинчи бир шоир асарини кўп мутолаа қилиши ва қалбига яқинларини она тилига ўгириш жараёнида ўзида ҳам худди шундай асарлар яратишга илҳом пайдо бўлиши адабий муҳитда учраб турадиган ҳолат. А.Мусаевнинг Махтумқули лирикаси билан танишуви, баъзи шеърларини қорақалпоқчалагани уни Махтумқули анъаналари руҳида ижод қилишга ундайди. А. Мусаев адабий меросида Махтумқулига оҳангдош бир неча шеър бор. Хусусан, «Менгзар», «Қайда», «Янглиди», «Ўғиз», «Ёронлар», «Бўла бошлади» каби шеърларда илгари сурилган ғоя ва дидактик қарашлар ифодаси Махтумқулининг баъзи шеърларини эслатади. А.Мусаевда Махтумқулига эргашиш, аввало, шаклда кўринадди. У Махтумқули шеърларидаги ибратли ғоялардан таъ-

сирланиб, уларни ривожлантиради, XVIII аср ҳаёти муаммоларига XX аср ижтимоий-сиёсий шароити кўзгусидан қарайди, замон ва замин руҳида ёзади. Шоирнинг икки шеъри бу жиҳатдан характерли. Шеърларнинг бири «Ёронлар», иккинчиси «Янглиди» деб аталади. Махтумқулида «Ёронлар» радифли шеър тўққизта. Уларнинг айримларини китобнинг олдинги бўлимларида Кунхўжанинг «Ёронлар» шеърига қиёслагандик. Бердақ ва Ўтеш меросида бундай радифли шеър учратмадик. Ажиниёзда шу радифда бир шеър бор. Кўринадики, «Ёронлар» туркум шеърлар туркман ва қорақалпоқ адабиётида бор. Табиийки, бундай пайтда ким кимдан олган? деган савол пайдо бўлади. Саволни шу тарзда қўйиб, жавоб изласак, мурабба усулини қўллаб ушбу мавзуда энг кўп шеър ёзиб, анъанани бошлаб берган шоир Махтумқули бўлиб чиқади. Шундай экан, қорақалпоқ мумтоз адабиётида «Ёронлар» радифли туркум шеърларнинг пайдо бўлиши Махтумқули номи билан боғлиқ деб хулоса чиқарсак хато бўлмас. А.Мусаев ижодида «Ёронлар» радифли шеър иккита. Бири ўттиз, иккинчиси ўн банд. Биринчи шеър воқеабанд. Оилали бўлишига қарамай бошқа бир қизга уйланмоқчи бўлган Қутлимуроднинг саргузаштлари комик планда ҳикоя қилинади. Шеърда Қутлимурод, хотини Саётхон ҳамда Қурбон образлари мисолида муҳим ахлоқий муаммо кўтарилади. Сюжетнинг изчиллиги, бандларнинг мантиқан ўзаро боғланиб бориши, тугуннинг қизиқарли ривожланиб ечимга келиши — барчаси шеърнинг бадий мукамаллиги белгилари. Юмор билан йўғрилган айрим бандлар таъсирли ва қизиқарли чиққан, воқеани гўё сахнада кўраётгандек бўласиз.

*Қутлымурат бир кун Соркөлден кетип,
Ылғал етип барды уйине жетип,
Барғанда қатыны жағадан тутып
Маккем жағасыннан алды, яранлар.*

*Сөгип, сөзлеп шаппат урды Саятхан,
Ғош жигиттин иси питти таяқтан,
«Бул бәлеге ушырадым қаяқтан», —
Дийип зар йығлайып турды, яранлар.¹*

¹ А. Мусаев. Биринчи май. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1980., 93-бет. Кейинги мисоллар шу нашрдан бўлади. Бети кўрсатилади.

Қутлимурадга ўхшаганлар оиладагина эмас, нопок ишлари туфайли эл-юртда ҳам масхара бўлиши шеърда ҳаётий ёритилган.

*Ҳар жерге лап урып қызды алалмай,
Бурынғыдай толып тасып йуралмай,
Уялып Соркөлге қайтып баралмай,
Соркөлшиге кулки болды, яранлар.*
(94-бет)

Шоир яшаган замонда ўнлаб, балки юзлаб «қутлимурадлар» бўлгандир. Муаллиф бу воқеаларни умумлаштириб, бадий ҳақиқатга айлантирган ва шу орқали даврнинг муҳим ахлоқий масалаларига акс садо берган. Шеър мазмунан Махтумқулининг «Ёронлар» туркум шеърларининг ҳеч бирига ўхшамайди, ғояси ҳам ўзгача. Лекин шеърнинг вазни қофия, радиф, бўгин ўлчовлари Махтумқули шеърларига яқин.

Махтумқули:

*Заман ахыр болды, элхезер эйләң,
Ресул сөзи бир-бир гелди, яранлар!
Галмады адалат бег-у ханларда,
Юрда зулум-сутем долды, яранлар!*
(2 т., 156-бет)

Шеър шундай мазмунда давом этади ва шоирнинг тузумдан норозилиги, маънавий тубан кимсалар қораланиб, кишиларни диёнат ва инсофга чақириқ ғоялари билан якунланади. Қутлимураднинг иккинчи уйланиши билан боғлиқ воқеаларни тасвирлаш учун шоир бирор шеър шаклга эҳтиёж сезган ва Махтумқулининг «Ёронлар» туркум шеърларидан мақсадига мос келадиганини танлаб, янги мазмун учун фойдаланган.

Қофияларнинг оҳангдошлиги, вазни, радифларнинг бир хил сўзлардан таркиб топгани, бўгинлар сонининг бир тартибда жойлаштирилиши, шеърларнинг мурабба усулида ёзилганлиги бизни шу хулосага олиб келди. А.Мусаевнинг «Ёронлар» номли иккинчи шеъри талқинида Махтумқули шеърларига қисман ўхшашлик бор.

Махтумкули:

*Бир заман хош болуп, ганымат йөрүң,
Дунйәниң вепасы болмаз, яранлар!
Гутулган ёк ажал чеңинден, гөрүң,
Жанлы затдан жан гутылмаз, яранлар!*
(2-т., 162-бет)

Махтумкули шеъридаги дунё машаққатларига ён бермасдан, қўлдан келса кўнгилни шод этиб яшашга чақириқ ғояси А.Мусаев шеърида бошқача мазмунда берилади:

*Жўел-қуда хукуми, себеп айланып,
Шарқы пәлек дунья кетти доланып,
Хорезмниң пайтахт журты қозғалып,
Заманың ҳәртурге дөнди, яранлар.*
(106-бет)

А. Мусаев шеърида Хоразм тарихидаги бир неча шахслар тилга олиниб, улар билан боғлиқ қатор воқеалар ҳам эсланади. Шоирнинг Хива хонлиги тарихи билан яхши таниш эканлигини шу факт билан изоҳласа бўлади.

Махтумкули шеърлари орасида «Ичен ялидир» ва «Сўлан ялидир» деган икки шеър мавжуд. «Ичен ялидир» халқ қўшиқлари йўлида ёзилган, мурабба шеър. Иккинчи шеърнинг ифода усули ёзма адабиётдаги бармоқ вазнига яқин. Икки шеър ҳам таълимий мавзуда. Яхшилик билан ёмонлик, ҳамиша ижтимоий ҳаётда тенгсизликни келтириб чиқарувчи ахлоқ қоидалари эканини яхши тушунган Махтумкули бу хислатларнинг одамлар ва жамият учун фойдали ҳамда зарарли томонларини «Ичен ялидир» шеърида мана бундай ёритган:

*Яман ягша ёлдаш болса,
Авылык ичен ялыдыр,
Айрылса билсе, авысы
Ичинден өчен ялыдыр.*
(1 т., 195-бет)

Махтумкулининг «Солан ялидир» шеъри, гарчи, ўн бир бўғинли мурабба бўлса-да, умумий оҳанги билан юқоридagi банднинг мантиқий давомидек туюлади.

*Сахылар шат болар мыхман геленде,
Жахыла ярашар ойнап гуленде,
Адам оглы сегсен яша геленде,
Гөрсеңиз, гызыл гул солан ялыдыр.*

(1 т., 237-бет)

А. Мусаев меросида «Янглиди» радифли бир шеър мавжуд. Унинг шаклий ифодалари Махтумқулининг «Ичен ялидир» шеърига яқин. Бироқ шеърларнинг бир-биридан жиддий фарқ қиладиган томонлари ҳам оз эмас. Айтиб ўтганимиздек, Махтумқули шеъри ахлоқий-таълимий характердаги ижтимоий лирикага хос. А. Мусаев шеъри эса соф ишқий лирик қўшиқ, ўқувчига эстетик завқ бағишлайди. Ёрнинг ташқи гўзаллиги Шарқ мумтоз адабиётига хос анъанавий ўхшатишлар, сифатлашлар, бошқа-да тасвирий воситалар орқали чизилгани шеърнинг бадиийлиги белгиси. Шеърнинг икки бандини диққатингизга ҳавола қиламиз:

*Төрийп етсем бир дилбарны,
Шашлары сумбил яңлыды,
Паҳим әйлесең нәзик бели
Мысалы бир қыл яңлыды...*

*Қасы көзине мунасып,
Шашбаўы белине шоласып,
Жол жүргенде қәдем басып,
Бағ ишинде гул яңлыды.*

(141-бет)

Махтумқули шеъридаги қиёс бироз ўзгачароқ мазмунда, бошқа мақсадга қаратилган. Агар А. Мусаев маъшуқанинг гўзаллигини таърифлаш учун таққослаш усулидан фойдаланса, Махтумқули ахлоқий мавзуни ёритиш ва хулоса чиқариш учун бу усулни қўллайди. Шеърлар бир қарашда, жуда ўхшаш кўринса-да, мазмунда катта фарқ бор.

Агар Махтумқули:

*Мәхекдир — сырыны гизлән,
Акылдыр — иш соңун гөзлән,
Гепин тапып, ягшы сөзлән
Мисли дур сачан ялыдыр —*

(1 т., 196-бет)

деб ёзса, А. Мусаев шеърида бу гоё талқини мана бундай:

*Сөз сөйлесе зейниң ашар,
Дус келгенниң ақлын шашар,
Оқымастан мәни шешер,
Ақылы тимизкар яңлыды.*
(142-бет)

Махтумқули бандда сабр-тоқатли бўлиш, оқибатни ўйлаб иш кўриш, сўз маъносини англаб гапиришнинг аҳамияти тўғрисида фикр юритса, А. Мусаев тўртлигида «сўз сўзлаб одамларнинг зеҳнини очадиган», «ақлини шоширадиган» лирик қаҳрамоннинг гўзаллиги таърифланади. Маълумки, Шарқ мумтоз адабиётида, халқ оғзаки ижодида, ишқий мавзуга бағишлаб ёзилган дostonларнинг бош қаҳрамонлари, айтайлик, Лайли, Ширин, Зулайхо, Шоҳсанам, Саётхон в.х., доимо гўзаллик ва садоқат рамзи бўлиб келган. Бу анъанавий образлардаги гўзаллик белгиларини ўз лирик қаҳрамонлари қиёфасида кўришни истаб асарлар яратган шоирлар мумтоз адабиётда ҳам, замонавий адабиётда ҳам кўп. А. Мусаев ҳам бу анъанадан узоқлашиб кетмади. Шоир «Янглиди» шеърида ёрнинг ташқи портретини чизар экан, бу тавсифлар гўё камлик қилаётгандек туюлади. Маъшуқа гўзаллигини бундан-да ошириб тасвирлаш мақсадида Шарқ адабиётидаги идеал қаҳрамонларга мурожаат этади, ёрнинг гўзаллигини ўшаларга қиёслайди.

*Отырса сазыў-саўбетли,
Қадди бойлары келбетли,
Лайли Зулайха суўретли,
Гул жузлери нур яңлыды.*

Ёки:

*Зулти қара, қасы қәлем,
Бийопасы айтар сәлем,
Бурынғы өткен Шасәнем,
Ғәрип ашық яр яңлыды.*
(142-бет)

А. Мусаевнинг шеърда шарқона образлардан фойдаланиш маҳорати хусусида кенгроқ тўхтаганимизнинг сабаби шундаки, шеърнинг Махтумқули шеъридан фарқини, турк-

ман шоири қўллаган бадиий шаклдан фойдаланиб, оригинал шеър ижод этганлигини таъкидлашдир. А.Мусаев бу анъанани бошқа шеърларида ҳам давом эттирганлигига мисоллар кўп. Шоирнинг 1909 йилда ёзилган «Менгзар» радибли шеърида Махтумқулининг «Гулга менгзар» ва «Отга менгзар» деган шеърларининг таъсирини сездик. Махтумқули шеъриятининг А.Мусаев ижодига таъсирини фақат шаклдан қидириш ногўғри, албатта. Шоирнинг баъзи шеърлари Махтумқули асарлари ғоясига ўхшаш. «Қайда» радибли шеър фикримизга далил. Шеърда шоир идеалига реал ҳаёт қарама-қарши қўйилади. Бу усул муаллифга лирик қаҳрамон идеали билан турмушдаги номутаносибликни, зиддиятни бадиий ёритишга имкон беради. Бой бўлишни истоган, лекин бир тийинга зор, бий бўлишни орзу қилган, бироқ сўзини тинглатишга қулоқ тополмаган, чой ўрнига бол ичишни умид қилган, бироқ бир томчи сувга ташна лирик қаҳрамон руҳиятидаги мана шу зиддият шеърда яхши акс этган.

*Кеўлим айтар, журт сорасам, бий болсам,
Маған өйтип бойсынғандай ел қайда?
Қарун киби журттан озған бай болсам,
Алтын, гумис дунья менен мал қайда?
(90-бет)*

Шеър Махтумқулининг «Не фойда» шеърига жуда ўхшаш, ифода усули ҳам шунга яқин. Лирик қаҳрамоннинг мавжуд шароит билан чиқиша олмаслиги контраст усулида ёритилган. Боғ бўлса-ю булбули бўлмаса, чўл бўлса-ю суви бўлмаса, бой бўлса-ю чиқимсиз бўлса, бундайлардан эл-улусга не фойда? Махтумқули айтмоқчи бўлган фикр шу.

*Кербела чөлунде жөвза мөвч урса,
Бады-баран акан силден не пейда?
Билбил капас ичре гиряна дурса,
Бағларда ачылан гулден не пейда?
(2 т., 22-бет)*

Икки шеърда ҳам насиҳат бор. Агар Махтумқули:

*Пакыр мисгин билен бир ере гитсең,
Ядындан чыкармаз мерхемет этсең,*

*Айдар Магтымгулы, жахандан өтсең,
Огул-гыз, гелинден малдан не пейда? —*

деб ёзса, Аяпберген шоир шеърида бу қарашлар мавжуд ижтимоий шароитга боғланиб конкретлаштирилади, мавзу кенгайтирилади:

*Жигит ат көтермес мийман сийламай,
Сөз сөйлеме, истиң парқын ойламай,
Маңлайдан тер ағып жаның қыйнамай,
Мийнет шекпей табылғыдай нан қайда?
(90-бет)*

А. Мусаевнинг «Худойберган» достонидаги айрим шеърий парчаларда ҳам Махтумқулига яқинлик бор. Достондаги «Айрилдинг», «Найларман», «ўалмағални найларам» радифли шеърий парчалар Махтумқулининг «Айрилма», «Қолди найлайин», «ўалмағални найларам» деган шеърларига ҳар жиҳатдан муштарак. Аяпберган шоир бу шеърларни достон сюжетиға мослаштириб, воқеаларға сингдириб юборган. Достон қаҳрамонларининг муайян шароитдаги ҳолатини, воқеа-ҳодисаларға муносабатини баён этишда шу усулни қўллаган. Достондаги психологик тасвирлар Махтумқули шеърларидаги лирик қаҳрамоннинг туйғулари эмас, достон қаҳрамонларининг ички кечинмаларидир. А. Мусаев асарда сюжетни насрий йўл билан, қаҳрамонларнинг воқеаларға муносабатини шеърий усулда ривожлантириб борар экан, образларнинг руҳий ҳолатини очиб беришда қўл келадиган шеърий шаклларға муҳтожлик сезганда Махтумқулига мурожаат этган ва шоирнинг баъзи шеърларидан фойдаланган, ижодий қайта ишлаб асар ғояси ва воқеаларига уйғунлаштирган. Достонда тасвирланишича, Худойберганнинг севган қизи Хонзодани қалин эвазига бошқа биров олиб кетади. Худойберган қаттиқ изтироб чекади ва Хонзодани излаб кетишға қарор қилади. Дўсту-биродарлари уни йўлдан қайтармоқчи, тақдирға тан беришға кўндирмоқчи бўлади. Шунда у дўстларига қарата дейди:

*— Эй, яранлар, мусулманлар,
Ярымдан қалуб не айләрман?
Биргә йургән қәдирданлар,
Мен андин қалуб не айләрман?*

*Ешите билмей хабарын,
Кимга айтай арзы-ҳалым
Аға бекләр, яр жамалын
Көрмәйин өлсем, не айләрман?
(169-бөт)*

Махтумқули шеърида бу мавзу бироз бошқачароқ
оҳангда.

*Яр-ярдан айырды, мерди илинден,
Деряны гуратды, дагы силинден,
Багы — сервисинден, билбил — гулунден,
Ган йыглайып, жыда болды, нейләйин.
(1 т., 145-бөт)*

Агар Махтумқули шеърида боғбонни боғидан, булбулни гулидан айирган, дарёни сувидан маҳрум этган, ёрни маъшуқасидан жудо қилган адолатсиз тузумнинг адолатсиз ҳукмдорлари, юртни вайрон қилган золимлар ҳақида сўз юритилиб, шоирнинг ҳажв тиғи ўшаларга қаратилган бўлса, А. Мусаев достонидан келтирилган шеърий парчада маъшуқасидан айрилган ошиқнинг дард-ҳасрати ифодаланади. Яна бир фарқи. А. Мусаев шеъри достон сюжетининг зарур ҳалқаларидан бири бўлиб, у қаҳрамон фаолиятининг муҳим қирраларини ёритишга йўналтирилади, воқеалар ривожига таъсир кўрсатади. Шоирнинг Махтумқули йўлида ёзган ва достонда фойдаланилган бошқа шеърлари ҳам худди шу мақсадга хизмат қилади. «Худойберган» халқ достонлари услубида ёзилган. Унда «Шоҳсанам ва ўариб», «Саётхон ва Ҳамро», «Тоҳир ва Зухра» каби достонларнинг таъсири борлиги асарнинг композицион қурилишида ҳам, воқеалар баёнида ҳам, ҳатто фольклорга хос ифода воситаларидан, масалан, сажъ санъатидан фойдаланишда ҳам сезилади. Достонда тасвирланган воқеалар, образларнинг ҳаётийлиги, реал турмушга мослиги билан характерли. Шу маънода, асар нафақат А. Мусаев ижодининг, балки XX аср қорақалпоқ адабиётининг ўзига хос ютуқларидан бири ҳамдир.

Махтумқули ва А. Мусаевнинг яна бир ўхшаш шеъри тўғрисида кенгроқ тўхтаб ўтмоқчимиз. Бу шоирларнинг бир хил номдаги «Даврон топилмас» номли шеърларидир. А. Мусаевнинг мазкур шеърининг ижодий тарихи бўйича XX ас-

рнинг 90-йилларида Қорақалпоғистон матбуотида баъзи мақолалар босилди. М.Жумамуратовнинг «Журеклерге жол тапқан қосықлар»¹, Қ. Бойниязовнинг «Аяпбергеннинг руўхый драмасын дурыс тусиндирейик»² каби мақолаларда шеърнинг ёзиб олиниши тарихига доир янги маълумотлар, янги фактлар эълон қилинди. М.Жумамуратова мақоласига илова қилинган «Топилмас» радибли шеърни у отаси Тилеуберген Жумамуратовдан эшитиб ёд олганини қайд этган бўлса, Қ.Бойниёзов шеърни 1955 йилда Шуманай тумани фуқаролари Бердибек Ишниеъз ўғли ҳамда Ниятулла Давлатназар ўғлидан ёзиб олгани ва газетхонларга тақдим этаётгани хусусида маълумот беради. Вариантлар мазмунан жиддий фарқланмаса-да, ҳажмида анча тафовут бор, Қ. Бойниёзов варианты ўн беш банд.

Қ. Бойниёзов мақоласида ЎзФА Қорақалпоғистон бўлимининг қўлёзмалар фондига асосланиб, қуйидаги маълумот келтирилган: «Уллы ўатандарлық урыстан бурынғы жыллары жазып алынған бир нускада бул қосық «Дәўран табылмас» деп аталады ҳәм ол 36 қатардан ибарат». Демак, ҳозир муомаладаги шеър Қ. Бойниёзов ёзиб олган нусхадан қарийб икки баравар кичик. Ҳар икки мақола муаллифи ҳам негадир шеърнинг илк нусхасидаги сарлавҳани ўзгартириб, «даврон» сўзини тушириб қолдиришни, фақат «топилмас» деб номлашни маъқул кўрган.

Мазкур шеър Махтумқулининг «Даврон топилмас» шеърига шаклан ҳар қанча ўхшаса-да, мазмунан анча фарқли. Шеърнинг ғояси ҳам Махтумқули шеъридан бутунлай бошқа. Шеър А.Мусаевнинг шахсий турмуш тажрибасига асосланиб ёзилган. Қаламга олинган мавзу, тасвирланган воқеа конкрет шахслар тақдири билан боғлиқ. Қ.Бойниёзов берган маълумотга кўра шеърнинг ёзилишига сабаб бўлган ҳолат мана бундай: «Шайырдың қасында қазақ ахуны Тилеўмеҳаммед Тоқтамыс улы (у ҳам А.Мусаев билан қувғинликда юрган, шоирнинг дўсти — К.Қ.)» деген досты да бар еди. Ол да бай баласы сыпатында қуўдалаўға ушырайды. Сол себепли Тилеўмеҳаммед өзиниң ата маканы — Қазақстанға кетпекши болады. Бул дәўирде Голощекин Қазақстанда мил-

¹ «Еркин Қарақалпақстан», 1992., 17 январь,

² «Еркин Қарақалпақстан», 1992., 12 март,

лионлаған адамлардың мал-мулкин конфискациялаған еди хәм неше мынлаған халық ашлықтан қырылып атырған еди. Сол себепли Аяпберген шайыр Тилеўмухаммедке «Қазақстанға барсан, сени усындай жазалаўлар кутип турыпты. Бәрибир бурын сурген даўраның енди табылмайды хәм сениң күсеген арманларын иске аспайды. Соңлықтан қандай қыйыншылықларға дууашакер болсақ да, туўылған, өскен мәканымызды таслап кетпе. Буннан артық жер енди Сизге хәм бизге табылмайды» — деп қосық жазып, Тилеўмухаммед ахунды сапарынан қайтарып алды»¹.

Шеърни бевосита Махтумқули шеъри билан қиёслашдан олдин, ёзилишига туртки бұлған ҳаёттий фактни аниқлаш, ўрганиш, мавзуга тўғри ёндашишнинг ягона ўлчови. Олдин хам айтганимиздек, ҳар бир ижодкор, аввало, ҳаётдан озиқланади, ҳаёт воқеаларидан таъсирланади, бошқа бир шоирнинг адабий тажрибаси ўрганилған материални бадий қолипга солишда «кўмакчи» бўлиши мумкин, холос. Махтумқулининг «Даврон топилмас» шеъридаги умумий ғоя, бадий шакл, шунингдек, шеърдаги ички зиддият гоҳ шиқоят, гоҳ тасдиқ, муқояси, тасвирий ифодалар, лирик қаҳрамоннинг рухий драмалари А. Мусаев учун маънавий таянч бўлған. Махтумқули ёзган эди:

*Догама душ гелен зөгерер гул дек,
Гулуң мөвсуми дек дөвран тапылмаз.
Гахрымның аташы көйдурер кул дек,
Кул орнындан гайдып бостан тапылмаз.
(2 т., 41-бет)*

Махтумқули шеъри бир қарашда, ўгит-насихатга ўхшайди. Шоир вақт, умрнинг қадрига етиш ҳақида насихат қилаётгандек. Аслида, у дунёнинг бевафолигидан, «жони ором оладиган хилват жой топмаганидан», «жоҳиллик дардига дармон топаолмаганидан», қисматидан нолийди. А. Мусаевнинг «Топилмас» шеърида эса бу ғоялар бошқа мазмунда.

*Қулақ сал, қуп тыңла, Тилеўмухаммед,
Сизге, бизге өткен дәўран табылмас.*

¹ «Еркин Қарақалпақстан», 1992., 12 март.

*Ҳаркимниң басына келген бир нәўбет,
Бийпәруа гезбеге мөкан табылмас.*

Яна:

*Қатарда ат-тоның, малың болмаса,
Мәжилисте сөйлерге ҳалың болмаса,
Уйиңде ас пенен наның болмаса,
Атың сорап келер мийман табылмас.*

Аяпберген шоир шеърида ҳам насиҳат бор. Бироқ бу насиҳат конкрет шахсга, яъни ахун Тилеўмухаммедга қаратилган. А. Мусаевнинг мавзуни ёритишдаги ўзига хослиги ва маҳорати шундаки, бир шахс (Тилеўмухаммед) мисолида ўз даврининг қатор муаммоларини, давр зиддиятларини, исломий қадриятларга муносабатни ҳам бадиий гавдалантира олганди.

*Уламалар қалды аяқ астында,
Китап жоқ, Қуран жоқ оның дæстинде,
Шаҳийдатлар жоқ қылмақтың қастында,
Жоқ болды, булардан нышан табылмас.*

XVIII аср шароитида Махтумқули ҳам диннинг таъқиб қилинганидан норози эди. Шоир қўнглига тасалли берадиган, руҳий куч бағишлайдиган исломий таълимотга хайрихоҳлигини шеърларида очиқ айта олди.

*Көңил авлайын дийп уграсам ҳер ян,
Давадыр, дөвүшдир, кәйиш тапар жан,
Айдылмаз несихат, оқалмаз «Қуръан»,
Жана якар эдеп-эркан тапылмаз.*

(2 т., 41-бет)

Икки шоир шеърида умумийликлар, ўхшашликлар, қанчалик кўп бўлмасин, ўзига хосликлари ҳам оз эмас. А. Мусаев шеърига таъсир объекти бўлган давр ҳам, ҳаёт материали ҳам Махтумқули шеъридан ўзгача. Талқин усули ўхшаш бўлса-да, чиқарилган хулоса Махтумқули шеърини такрорламайди. Аяпберган шоир ҳар бир банд, ҳар бир мисрани ижод этар экан, ўз даврига акс садо беришга, замон муаммоларини қаламга олишга ҳаракат қилди, ўз ҳаёт тажрибасига таяниб ёзди.

*Жасымыз елиўден алтысқа жетти,
Қызықлы дөўранлар басыңнан өтти,*

*Бул дунья Қарунга не опа етти,
Ҳақыйқат жол менен имкан табылмас.*

Маълум маънода автобиографик характердаги бу шеър А.Мусаев лирикасининг гўзал намуналаридан бири, адабиётшунос Қ. Бойниёзовнинг сўзлари билан айтсак: «Табылмас» — А. Мусаевтың, ең соңғы жазған қосығы болып, онда 20—30 жылларда өз басынан кеширген турмыс қыйыншылықтары айқын сәўлелениуин тапқан».

* * *

Аяпберген шоирнинг туркман адабиёти билан алоқаси фақат Махтумқули ижодига муносабатдангина иборат эмас. Бу алоқа ва таъсирнинг доираси кенг, шакллари ҳам ҳар хил. У Камина, Андалиб, Мулланафас асарларини ҳам яхши билган, Махтумқули ва Мулланафаснинг баъзи шеърларини қорақалпоқчалаб оммалаштирган. Шоирнинг 1980 йилда нашр этилган «Биринчи май» шеърлар тўпламига Махтумқулининг «Насихат», Мулланафаснинг «Бери кел» радифли икки шеъри унинг таржимасида илова қилинган. А.Мусаевнинг бошқа шеърий китобларида туркман мумтоз адабиётидан таржималари учрамайди. Тўғриси, бир ёки икки шеър таржимаси мисолида у ёки бу мутаржимнинг таржимонлик фаолиятини умумлаштириб бирор илмий хулоса чиқариш мушкул. Шундай бўлса-да, бу хусусда қисман фикр билдириб ўтишни маъқул билдик.

Аввало, Махтумқулидан қилинган таржимага тўхталамиз. Махтумқули «Танланган асарлар»ининг биринчи жилдида «Ёр айлар» деган беш бандлик шеър бор. А. Мусаев шеърнинг фақат уч бандини ўгирган. Афсуски, шеър қачон таржима қилинганлигига китобда изоҳ берилмаган. Асл нусханинг иккинчи ва бешинчи бандлари, негадир, таржима қилинмаган. Тахминимизча, А. Мусаев шеърни таржима қилган пайтда у фақат уч банддан иборат бўлган. Бундай дейишимизга икки сабаб бор. Биринчиси, Махтумқулининг «Ёр айлар» шеъри узоқ вақтлар туркман мумтоз шоири Мағрупийга нисбат бериб келинган. Иккинчидан, шеърнинг айрим бандлари баёзлардан тўпланиб Махтумқули меросига кейин қўшилган. Таржимага кирмай қолган икки банднинг бадий хусусиятлари, мазмуни, ифода шакли А.Муса-

ев таржима қилган бандларга шундай мос ва ҳамоҳангки, уларни ажратиб кўрсатиш қийин. А.Мусаев Махтумқули шеърини қорақалпоқ тилига анча яхши ўгирган. Аслиятнинг мазмуни ҳам, бадиий хусусиятлари ҳам муваффақиятли қорақалпоқчаланган. Бир бандни солиштириб кўрайлик.

Асл нусхада:

*Аклын болса, ягшыларга хемдем бол,
Акмак өзун надан биле яр эйләр!
Хак ашыклар нәзли ярың жемалын
Бир гөрсем дийп, гиже-гундиз зар эйләр!*
(1 т., 208-бет)

Таржимада:

*Ақыл болсаң яқшы билен ҳамдам бол,
Ақмақ өзин надан билен яр әйлер,
Шын ашықтың тәрийп етсең мысалын,
Кеше-кундиз көрсек дийип зар әйлер.*
(187-бет)

Аслият таржимада деярли ўзгаришсиз қолган. Лекин банднинг учинчи мисраси таржимасида аслиятдан узоқлашиш бор. «Нәзли ярың жемалын» сўз бирикмасининг «тәрийп етсең мысалын» шаклида ўгирилиши мисранинг мазмунини мавҳумлаштирган. Яна бир мисол.

Асл нусхада:

*Намарт өз өйунде мерде сөз айдар,
Хақ аңа кәр этмез, танапын дартар,
Гоч йигит мал тапса, ҳуммети артар,
Намарт баядыкча, көңлун дар эйләр.*
(1 т., 209-бет)

Таржимада:

*Муҳаннес уйинде бир мәрти йыртар,
Ҳаққына кәр етмес, танабын тартар,
Қош жигит мал тапса, ҳуммети артар,
Намәрт байып тойса, пейли тар әйлер.*
(187-бет)

Асл нусҳанинг услубий белгилари, қофиялари, радифи таржимада айнан берилган. Шу билан бирга, А. Мусаев матнга ижодий ёндашган, қорақалпоқ тили имкониятларидан фойдаланиб яхши таржима қилган. Асл нусҳадаги «намарт өз өйүнде мерде сөз айдар» мисрасининг «мухеннес уйинде бир мәрти йыртар» мазмунида ўгирилиши ўрнига тушган. Аслиятдаги «көңлун дар эйләр» мисрасининг «пейлин тар эйләр» шаклида таржима қилингани А. Мусаевнинг ҳар мисра, ҳар бир сўзни ўгираётганда унга маъсулият билан ёндашганини кўрсатади.

Мулланафаснинг «Бери кел» шеъри А. Мусаев томонидан бирмунча бошқачароқ услубда ўгирилган. Гап шундаки, шеър А. Мусаевнинг қиссахонлик репертуаридан ўрин олган ва узоқ йиллар шоирнинг ўз ижод маҳсули ҳисобланиб келинган эди. Сўнгги йилларда А. Мусаев ижодининг тадқиқотчилари «Бери кел» Мулланафас қаламига мансуб эканлигини аниқлашди ва у А. Мусаевнинг шеърлар китобида киритилиб шоирнинг таржима асарлари қаторига қўшилди.

Шоир шеърни 1906 йилда қорақалпоқчалагани ҳам китобда қайд этилди. «Бери кел» шеъри Мулланафас ижодида алоҳида аҳамиятга эга. Муҳаббат мавзусидаги бу шеър адабиёт мухлислари қалбини сеҳрлаган хонандалар севиб ижро этадиган лирик қўшиқдир. А. Мусаев шеърни анъанавий таржима усулидан биров чекиниб бошқача шакл ва мазмунда ўгирган. Мулланафас шеъри аруз вазнида битилган ва у мухаммаснинг ўн беш бўғинли улгиси. Шеър қорақалпоқ тилига саккиз бўғинли халқ қўшиқларини эслатадиган шаклга солиб таржима қилинган.

Асл нусҳада:

*Саңа душди назарым, сөйгули жанан бәри гел,
Сачы мушк асли юфар, сунбули-рейхан, бәри гел.
Гул беден, гулгун рең, доны зерафшан, бәри гел,
Ал яңак, кирпичи ок, алма зенехдан, бәри гел!
Жаныңа садка олам, бәри гел, эй жан, бәри гел!"*

Таржимада:

¹ *Молланепес*. Лирика. Ашгабат, «Туркменистан», 1973., 20-бет. Кейинги мисоллар шу нашрдан бўлади, бети кўрсатилади.

*Саңа тушти назерим,
Саўғили ярым, бери кел,
Шашы енди мушки ийсли,
Сумбул райхан, бери кел,
Гул бедендин,
Гул киби раңки роёи
Зар-зарафшан, бери кел
Ал аяқлы зулфине гул,
Алмасы қандан бери кел,
Жаныңа садақа болан,
Бери кел, жан, бери кел.*

(183-бет)

Мухаммаснинг мураббага айлантирилиб таржима қилиниши аслият мазмунига зарар етказмаган. Шеърнинг ҳар мисраси таржимада икки қаторга бўлинган. Баъзан вазн ва оҳанг талаби билан учинчи қаторга ҳам кўчган, учинчи мисра шундай характерда. Қисқаси, асл нусханинг бадий қурилиши таржимада ўзгартирилган. Мутахассисларнинг маълумотларига қараганда, шеър А. Мусаевнинг қиссахонлик репертуаридан ёзиб олинган. Бизнингча, шарқона шеърый шаклда ёзилган мухаммас оддий одамларга осонроқ етиб боришини назарда тутиб, муаллиф уни халқона услубга мослаштириб ижро этган. Бундай усул қиссахонлик тажрибасида бор. Ислом шоир Назар ўғли, Фозил шоир, Эргаш Жуманбулбул ўғли, Пўлкан шоир каби ўзбек халқ шоирлари Махтумқулининг арузда ёзилган айрим ғазал ва мухаммасларини шундай усулда, қиссахонлик йўлида куйлаганлар.

Албатта, гап бу ерда шеър шаклининг таржимада ўзгартирилганида, мисралар сонининг кўпайгани ёки камайганлигида, ўрнининг алмашгани ё бўғинлар сонининг оз ёки кўплигида эмас. Гап шундаки, асл нусхада ифодаланган мазмун, айниқса, шеърнинг миллий руҳи таржимада тўла сақланиши керак. Шу маънода, А. Мусаев бу масъулиятли вазифани муваффақиятли уддалаган деб айта оламиз. Бир қарашда, А. Мусаев мисраларни сўзма-сўз қорақалпоқчалаб қўяқолгандек, бирор ўзгариш ёки қўшимча киритмагандек туюлиши мумкин. Лекин мисралар билан чуқурроқ танишсангиз, кўп ўринларда муаллиф матнга ижодий ёндашгани-

га гувоҳ бўламиз. «Доны зерафшан» сўз бирикмасининг «зари-зерафшан» мазмунида, «алма зенехдан» сўз бирикмасининг «алмасы қандан» шаклида ўгирилиши мақсадга мувофиқ бўлган. Қуйидаги банд таржимасига бирор эътироз билдириш қийин.

Асл нусхада:

*Кә гулуп бәри бакып, нәз билен саллана сен,
Кәте гашыңы чытып, хер тарапга толгуна сен,
Әлемге шөхле салган турпе әжайып сона сен,
Өз йузуң шөхлесине, белки, өзүң хем яна сен,
Йурегим отга якан аташы-сузан, бәри гел!
(20-бет)*

Таржимада:

*Бул палек жабирине,
Әлўана-әлўан дөнесең,
Гаҳы қашыңны шытыбан,
Хәр тәрепке бақасаң,
Әлемге шуғла саласаң
Турпа әжайып сонасаң
Өз юзиң шуғласына
Бәлки өзиң хәм жанасаң,
Жигерим отқа яққан,
Аташы сузан, бери кел!
(184-бет)*

Асл нусхадаги биринчи мисранинг «қайта бичиб қайта тикилган»ини истисно қилсак, қолган тўрт мисра таржима-сида жиддий фарқ йўқ. А. Мусаев аслиятдаги айрим сўзларни таржимада вазн ва оҳанг талабига кўра бирмунча ўзгартирган. Чунончи, «толгунасан» сўзининг «бакасан», «йурегим» сўзининг «жигерим» маъносида таржима қилиниши эътироз туғдирмайди.

Мулланафас мухаммасининг олтинчи банди «Тирмесем, анча галар жанда көп арман, бәри гел» деган қатор билан тамомланади. Мисрада бироз мавҳумлик бор. «Тирмесем» сўзи мисранинг мазмунига унчалик мос эмасдек. Аслида, «тирмесем» туркман тилида «тўпламоқ», «йиғмоқ» деган маънони билдиради, яъни ҳосил йиғмоқ, ёки одамларни

тупламоқ каби. Таржимада бу қатор анча сайқаллаштирилган.

*Көрмесем эрман қыларман,
Жанда эрманым, бери кел!
(184-бет)*

Саккизинчи банднинг иккинчи қаторидаги «ҳер нуктайи — халына» сўз бирикмаси «ак юзинде қалына» деб ўгирилгани жуда ўринли, бадийи. Бундай ибратли мисоллар таржимада кўп. Албатта, таржиманинг ҳамма бандларини аслиятга солиштириб таҳлил қилишнинг имкони йўқ. Бошқа бандларнинг таржималари ҳам асл нусхага мос.

Хулоса шуки, А. Мусаев ўз даврида Махтумқули ва Мулланафас ижодининг фаол тарғиботчиси бўлди. Қийин, мураккаб шароитларда ҳам уларнинг асарларини қорақалпоқ халқи орасида кенг ёйишда, қиссахонлик йўли билан мухлисларга етказишда фаоллик кўрсатди. Ҳар қандай тўсиқ шоирни бу хайрли ишдан қайтара олмади. А. Мусаевнинг бу фаолияти шоир яшаган замонда ҳам, мустақиллик даврида ҳам ижод аҳли учун ибрат бўлиб қолажак.

«ҚОРАҚАЛПОҚЛАРНИНГ МАХТУМҚУЛИСИ»

Қорақалпоқ адабиётининг катта таржимони ва тарғиботчиларидан бири, Ўзбекистон халқ шоири Миртемир Аббоз Добилов истеъдодига тан бериб уни «Қорақалпоқларнинг Махтумқулиси» деб таърифлаган эди. Бу эътирофда заррача бўрттириш ёки муболаға йўқ. Махтумқули Туркманистонда қанчалик машҳур бўлса, А. Добилов ҳам Қорақалпоғистонда шунчалик шухратга беланган халқ шоиридир.

А. Добиловнинг бадиий мукаммал, халқчил, оммабоп асарлар яратиб, ўз адабиётини бойитишда, халқининг ардоқли шоирлари сафидан ўрин эгаллашида қорақалпоқ адабий анъаналарининг роли беқиёс бўлганидек, Махтумқули шеъриятининг ҳам ҳиссаси бор. Бу фикрни шоирнинг ўзи ҳам тадқиқотчилар ҳам тасдиқлайди. Жумладан, Аббоз шоир Махтумқули ижоди билан ёшлик йилларида таниша бошлаганини хотираларида қайд этади. «Махтумқули ғоят улуг шоир, — деб эслайди у. — Мен Махтумқули шеърлари билан ёшлик пайтларимда танишганман. Эсимни танибманки, Махтумқулидан куйлаб, шеърларини эл ичида таратиб юрибман. Махтумқулидан айтганимда шоирнинг буюклигига, шеъриятининг қудратига, маҳоратига тан бердим. Қорақалпоқлар Махтумқулини ўз шоиридек севади, қадрлайди».¹

Китобнинг олдинги бобларидан бирида Аббоз шоирнинг Махтумқули асарларига ихлоси баланд бўлганини тасдиқлайдиган фикрларини келтирган эдик. Махтумқули шеърлари Аббоз шоир учун термалар куйлашда ёки бирор дoston ижро этишда муқаддима вазифасини ўта-

¹ Қаранг. С.Гарриев. Туркмен эдебиятының совет гундогары халкларының әдебиятлары билен багланышыгының тарыхындан. Ашгабат, «Ылым», 1967., 38-бет.

ганини, бу эса даврага мухлис тўплашнинг яхши усулларидан бири бўлганини шоирнинг замондошлари ҳам тилга олади. Юқоридаги фикрлари эса А. Добитовнинг Махтумқулига меҳрининг устуворлигини кўрсатади, шоирнинг Махтумқули йўлида ижод қилган чинакам халқ шоири бўлганига далилдир. Аббоз шоир Махтумқулининг дидактик асарларидаги ғояларни ўз даврига мослаштириб ривожлантирди. Махтумқулига бағишланган бир шеърда шоир устозига ҳурматини мана бундай ифодалаганди.

*Халыққа машхур Туркменистан улының
Тилинен дур шашқан Мақтымқулының
Мазасын көп алдым шийрин тилинің
Китапларын оқып көрип мен жастан¹.*

Мазкур шеърда сохталиқ йўқ, туйғулар самимий ва илҳомбахш, ҳар банди, ҳар бир қаторида ҳам шоирнинг Махтумқулига ихлоси баланд экани, «нур таратиб турадиган ширин тилининг мазаси»дан баҳраманд бўлгани суюниб айтилади.

Туркман шоирининг «сўз маржонлари»ни тузиш ва улардан ўрни-ўрнида фойдаланиш санъатига тан беради, «сўзлар гўё оқ қоғозга терилган ғоздек, бир ҳарф йўқ қўйилган баланду пастдан», дейди Аббоз шоир шеърда. Махтумқули маҳоратига юқори баҳо беради.

Шеърда Махтумқули яшаган замон муаммоларига муносабати ҳам ёритилган. Маълумки, Махтумқули XVIII асрдаги ўз замонидаги адолатсизликлар билан келиша олмаган. Ўтмишнинг оғир турмуши, халқ бошига тушган кулфатлар — зулм ва зўравонликни қоралаш Махтумқули ижтимоий лирикасида етакчи ўринда туради. Шоир ҳар қандай қабихликларни фош қилишда сўз санъати имкониятларидан моҳирлик билан фойдаланган. Махтумқулининг ҳар бир ўткир сўзи гўё душманлар кўксига отилган ўқ эди. А. Добитов шеърда Махтумқулига хос бу дадилликни «сўз маржонларини» териб образли шаклда, рамзлар орқали яхши очиб бера олган:

¹ Аббаз Дабитов. Шығармалары. 3-том. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1974., 64-бет. Кейинги мисоллар шу нашрдан бўлади, бети кўрсатилади.

*Қол қәлемде, тили — сөзде талмаған,
Қанлы дарды көріп тилди жаллаған,
Залымларға сөзи тиймей қалмаған,
Сөз мергени болып талай атысқан.*

Ёки:

*Көп езилип түскен болса ултанға,
Тилдің ушын безеп урып душпанға
Мансандар тажы бар тахта — султанға
Алмастай сөзи торлап урған қайтпастан.*

Махтумқули шеърларининг Қорақалпоғистонда ёйилишида қиссахон ва бахшиларнинг роли алоҳида бўлгани ҳақида олдин ҳам айтгандик. Қўлига сөз олган қиссахон, жировлар орасида Махтумқулининг насиҳат шеърларини билмайдигани, ё унинг термаларини қорақалпоқ оҳангига солиб куйламагани кам топилади. А. Добилов ҳам шу муҳитнинг бир вакили сифатида давраларда қатнашиб, бошқалар қатори Махтумқулидан термалар айтган, эл олқишини қозонган. «Махтумқулига» шеърда Махтумқулидан термалар куйлаган йигирмага яқин қиссахон, бахши ва жировнинг номи тилга олинади, уларнинг ижро маҳорати ҳақида сўз юритилади. Шеърнинг бахши ва жировларга бағишланган бандларини ўқиб шундай хулосага келдикки, Махтумқули ижоди бир қатор қорақалпоқ жиров ва бахшилари учун адабий мактаб бўлган. Шеърда келтирилган маълумотлар Махтумқули асарларининг Қорақалпоғистонда машҳурлик қозонишида бахши ва жировларнинг роли катта бўлганини тасдиқлайдиган илмий-бадий ҳужжат ҳамдир.

*Бақсы болып өтти халқымда Муўса,
Кәне, бақсы болған сондай боп туўса,
Муўсаға ким шәкирт болып жол қуўса,
Сөзи Мақтымқулы, сазы жуғысқан.*

*Халқым ҳайт — мереке, мәжилис қурганда,
Бақсы болған Артық пенен Қурбан да,
Басламасы Мақтымқулы турғанда,
Басқа сөзге жол жоқ, из жағы дәстан.*

*Бердақтың қызы бақсы болды Хурлиман,
Бир еситкен ўақ-ўақ деди жан-жан,*

*Оннан туўған Қабыл улы Қаражан,
Мақтымқулыны айтып өтти тынбастан.
(65-бет)*

Аббоз шоир шеърни қардошлиқ ғояларыға хос банд билан яқунлайди. Бу түртлик шеърнинг бошидан охиригача Махтумқули тимсолида күйланған қорақалпоқ ва туркман дўстлиги ҳақидаги фикрларнинг синтези, мантиқий хулосасидек янғрайди.

*Мақтымқулы себеп, тилге тил қостық,
Қыз алып, қыз берип, елге ел қостық,
Турқменистан менен байладық дослық,
Биз қашишаннан қатнасықлы тууысқан.
(65-бет)*

Мазкур шеър муносабати билан бир мулоҳаза. Чинакам дўстлик мавзусидаги асарлар сўнгги йилларда адабиётларимизда кам ёзилаётгани сир эмас. Тўғри, баландпарвоз, юзаки, юракларда ҳеч қандай ғурур ва ифтихор туйғуларини уйғотмайдиган, шунчаки «зарурат» билан битилган, бу муқаддас мавзунини енгил-елпи тасвирлаган, «номи улуғ, супраси қуруқ» шеърлар бор. Бироқ дўстликнинг ижтимоий-маънавий моҳиятини, аҳамиятини, тарихий илдизларини чуқур таҳлил қилиб берадиган, биродарлигимизнинг мустақамланишига замин бўлган ҳаётий фактларни, мозий маълумотларини шеър асосига қўйиб, бадий талқин орқали, образли шаклда, бугунги китобхонга намойиш этадиган, ибрат қилиб кўрсатадиган, таълимий характерга молик шеърлар, афсуски, жуда кам яратилмоқда. Бундай байналмилал асарлар, айниқса, ҳозир, мустақиллик йилларида, турли минтақаларда миллатлараро низолар, қарама-қаршилиқлар авж олиб бораётган бир шароитда сув билан ҳаводек зарур, ҳаётий эҳтиёж эканлиги барчамизга ўйлайманки, кундек равшан. Шундай экан, бу масалада ижодкорларимиз фаолроқ бўлишларини, халқлар дўстлиги мавзуларида кўпроқ асарлар яратиб дўстлигимизни янада мустақамлашга амалий ҳисса қўшишларини истардик.

Шулар ҳақида ўйлар эканмиз, А. Добилоннинг «Махтумқулига» шеъри, гарчи ўтган асрнинг 50-йилларида ёзилган бўлса-да, у гўё бугун битилгандек, ҳали сиёҳи қуримаган-

дек, туркман ва қорақалпоқ халқлари ҳамда адабиётларининг азалий дўстлик ришталарини янада маҳкамроқ боғлашга хизмат қилаётгандек туюлади. Ва Махтумқули ҳамда А. Добилов тимсолида икки қардош халқ, икки ҳамкор адабиёт тақдири, анъаналари бир-бирига нақадар уйғун ва ҳамоҳанг эканини ҳам ҳис этамиз, фахрланамиз.

А. Добилов, ўзи эътироф этганидек, Махтумқули шеърларини ёшликдан ўқиб ёд олган, «ширин тилининг мазасини кўп татиган», ўзи ҳам Махтумқули йўлида термалар яратган. Шоирнинг «Бўлди», «Билмас», «Яхши», «Келдим» радифли шеърларида Махтумқули асарларини эслатдиган бадиий хусусиятлар кўп. Аббоз шоир иккинчи жаҳон уруши йилларида қизғин ижод этди, ҳарбий мавзуда шеърлар ёзди. «Биз енгамиз», «Номард йигит нега даркор», «Кел» деган шеърлари ўша даврнинг бадиий солномасидир.

*Табакқа қол салдырғанша,
Жалғыз тыйын алдырғанша,
Душпанларға жол бергенше,
Уатан ушын өлген жақсы.*

Яна:

*Мийримсиз болып душпанға,
Ушырып күлин аспанға,
Шық жуқтырмай гулистанға,
Жаўды ныпқырт еткен жақсы.*

(77-бет)

Шеър Махтумқулининг «Яхши» радифли шеърлар туркумига ўхшаб кетади.

*Хош гунуңде хоштаплашып гезмәге,
Барышмага, гелишмәге ят ягшы,
Гамлы гунуң, галмагалың устунде,
Гардаш ягшы, доган ягшы, зад ягшы.*

(2 т., 43-бет)

Махтумқулининг «яхши» туркум шеърлари таълимий характерда. Эзгуликка даъват, олижанобликни улуғлаш, яхшига камол — манманга завол қабилида фикр юритиш, шеърларнинг моҳиятини ташкил этади. Яхшилик билан ёмонликнинг фойдасию зарари ҳақида мушоҳада қилинади, хулосалар чиқарилади. А. Добилов шеъри бирмунча бошқача

мазмун ва оҳангда унда реал воқелик акс этган. Қорақалпоқ халқи ҳаётида иккинчи жаҳон уруши йилларида содир бўлган баъзи ҳолатлар қаламга олинган.

А. Добиловнинг «Баҳодир» достони қорақалпоқ адабиётининг машҳур асарларидан бири. Халқ достонлари услубида ёзилган «Баҳодир»нинг баъзи сюжет шаҳобчаларида, масалан, муаллифнинг таълимий қарашлари акс этган саҳифаларида Махтумқулига ҳамнафаслик бор. Буни биз шоирнинг кўп йиллар қиссахон ва жировлар даврасида бўлиб, халқ достонларини эшитгани ва улар анъаналарига таянгани билан изоҳлаган бўлардик. Бу тажриба, анъана «Баҳодир» достонини яратишда шоирга қўл келган. Достонда мана бундай термалар бор:

*Жапаны шекпеген ашық,
Сапаның қәдирини билмес,
Зимистан көрмеген булбил,
Бәхәрдің қәдирини билмес.*

Мана, яна бир тўртлик:

*Ис буйырса қос жақпаған,
Өзин саяда сақлаған,
Мийнет пенен от жақпаған,
Ас нанның қәдирини билмес.*
(15-бет)

Бандлар Махтумқулининг «Не билсин» ва «Қадрин не билсин» шеърларини эслатаётганини сиз ҳам сезган бўлсангиз керак.

Махтумқули:

*Дынчлығың гадрыны билмез армаян,
Беглик эде билмез, берим бермеен,
Чөлде ачлык мушакгатын гөрмеен,
Өйде ыссыг наның гадрын нә билсин.*
(1 т., 108-бет)

Агар Махтумқули: очликнинг азобини тортмаган одам ноннинг қадрига етмайди деса, А.Добиловда бу фикр бирмунча бошқачароқ оҳангда, яъни, меҳнат билан нон топмаган киши ҳеч қачон ноннинг қадрини билмайди мазмунида берилган.

Махтумқулига хос ахлоқий-таълимий қарашларнинг ижодий таъсири Аббоз шоирнинг бошқа асарларида ҳам бор. Бу мавзу махсус тадқиқотни тақозо этади. Шу боисдан бу ҳақда кенг сўз юритишни маъқул кўрмадик. Адабиётшуносларимиз келажакда бу мавзуга қайтиб унинг янги қирраларини кашф этишларига, «Қорақалпоқларнинг Махтумқулиси», атоқли сўз заргари Аббоз шоирнинг шуҳратига шуҳрат кўшишларига ишонамиз.

МАХТУМҚУЛИ СЎЗЛАРИГА САДОҚАТЛИ ШОИР

XX аср қорақалпоқ адабиётида Махтумқули анъаналарини муваффақиятли давом эттирган навбатдаги сўз санъаткорларидан бири, халқ шоири Содиқ Нурумбетовдир. Содиқ шоир А. Добилов билан замондош, ҳаётда ҳам, ижодда ҳам дўст, ҳамфикр бўлган. Махтумқулига муносабатда ҳам бу икки шоир ҳамкор ва ҳамнафас эди, асарларини Қорақалпоғистонда кенг ёйиш, насихат шеърлари йўлида термалар ижод этиш, бахши ва қиссахонлар билан айтишувларда ҳам қўшқанот бўлганлар. Улар ижоди мана шундай адабий-маданий муҳитда шакллангани учун ҳам адиблар фаолиятида муштаракликлар кўп.

Содиқ шоир шеърларида, эсдаликларида Махтумқулини устоз сифатида Фирдавсий ва Навоий, Жомий ва Фузулий, Бердақ ва Ажиниёзлар қаторида тилга олади. «Қорақалпоқлар Махтумқулидан эшитишни жуда хуш кўради, — деб эслайди С. Нурумбетов Махтумқули ҳақидаги хотираларида. — Ўзим ҳам унинг шеърларини ихлос билан куйлайман. Махтумқули ижодимга ҳам таъсир кўрсатди. Туғишган иним Сидиқ ҳам шоир эди. У ҳам Махтумқули асарларини яхши биларди. Катта-катта давраларда Сидиқ Махтумқули термаларини икки-уч соат куйлаган вақтлари кўп бўларди. Ўзи ҳам Махтумқули таъсирида бир қанча шеърлар ёзганди».¹

Махтумқулининг Қорақалпоғистонда жуда оммалашиб кетганига яна бир далил. Содиқ шоир Махтумқулининг кўп шеърларини ёд билган. Бирор терма ёки дoston айтмоқчи бўлса, Махтумқулидан бир ёки икки банд ёд ўқиб, сўнг бошқа ижрога ўтган. С. Нурумбетов Махтумқулига бағишлаб «Сўзларинг» номли шеър ҳам ёзган. Унда туркман шои-

¹ Қаранг. С.Гарриев. Туркмен эдебиятының совет гундогары халкларынын эдебиятлары билен өзара багланышыгынын тарыхындан. Ашгабат, «Ылым», 1967, 37-бет.

рининг буюклиги, қорақалпоқ китобхонларига ҳам севибли бўлгани, шеърлари қорақалпоқ ижодкорлари учун илҳом чашмаси вазифасини ўтаётгани фахр билан айтилади. Шеърнинг ғоявий йўналиши А. Добилонинг «Махтумқулига» шеърига яқин. Лекин Махтумқулига садоқат туйғулари ифодаси Содиқ шоир талқинида ўзгача, ҳеч бир шоирда учрамайдиган поэтик деталлар, бадиий воситалар орқали мавзу ёритилади.

*Алемге белгили Мақтымқулысан,
Турмыстан кең орын алган сөзлериң,
Туркмен халқының шайыр улысан
Адамға насиҳат болган сөзлериң¹.*

С. Нурумбетов шеърда Махтумқули насиҳатлари муҳлислар қалбига завқ бағишлаши ҳақида сўзлайди. Шеърнинг абадийликка дахлдорлиги сирларини очган Махтумқулининг сўздан фойдаланиш маҳорати ҳақида илҳом билан ёзади. Шеърнинг «Сўзларинг» деб номланиши, ҳар банднинг охириги мисрасида қофиядан кейин радиф сифатида бир хилда такрорланиб келишида катта маъно бор. Махтумқули «маржон сўзлар»дан тузилган шеърлар ёзгани боис туркман, қолаверса, барча халқлар учун ҳам севибли шоирга айлангани, бутун Шарққа машҳур бўлгани фахр билан айтилади. Шеърнинг яна бир эътиборга сазавор жиҳати бор. Муаллиф образлиқдан яхши фойдаланган. Сўзларнинг маржонга, гўзалнинг юзидаги холга қиёсланиши, зарга ўхшатилиши муаллифнинг шоирлик истеъдоди белгисидир.

*Шайырлыққа, шешенликке қарынбай,
Қосықларың сулыў жуздиң қалындай
Халық суйип, ҳурметлеб оқыр жанындай,
Өйткени журектен шыққан сөзлериң.
(334-бет)*

Ҳар бир шеър муайян ҳаёт фактига асосланиб ёзилади. Унда шоир яшаган даврнинг нафаси сезилиб туриши лозим. Шу маънода «Сўзларинг»да ҳаётнинг реал ҳақиқати тасвирланган. Манбаларда ёзилишича, Махтумқулидан терма билмайдиган қорақалпоқ қиссахони, бахшиси ёки жи-

¹ С.Нурумбетов. Шығармалары. 1 том. Нөкис, 1960., 334-бет. Кейинги мисоллар шу нашрдан бўлади, бети кўрсатилади.

рови ҳақиқий ижодкор деб тан олинмаган, халқ орасидаги обрӯси шу мезондан баҳоланган. Шеърда бу фактнинг ба-
дний ифодаси бор.

*Қосықлар айтпаса Мақтымқулыдан,
Оны ҳеш ўақ қалемеген халық мудам
Қыссахан, қосықшы, жыраў, бақсыдан,
Саз бенен айтылған яддан сөзлериң.*

(335-бет)

«Сўзларинг» нинг яна бир фазилатини айтиб ўтиш за-
рур. Шеърнинг бошидан охирига қадар Махтумқули тим-
солида туркман ва қорақалпоқ халқлари дўстлиги образли
шаклда мадҳ этилган.

*Журегиңнен ҳасыл жырлар дөрелген,
Туркмен гилеминдей көркли бөленген,
Ақыл менен таўып алған тереңнен,
Қулаққа жағымлы маржан сөзлериң.*

Яна:

*Қазанлас бурыннан қарақалтақта,
Шығармаңды суйип тыңлар ҳар ўақта,
Ҳурметлеген Әжинияз ҳам Бердақта,
Шайырларға өрнек болған сөзлериң.*

(335-бет)

Содиқ шоирнинг баъзи шеърлари ғоявий-поэтик талқи-
нида Махтумқулига ўхшашлик ҳам бор. «Ёронлар» радифли
шеъри шакли, ифода усулига кўра Махтумқулининг «Ёрон-
лар» туркум шеърларига яқин. С. Нурумбетов шеърида
кўпроқ икки замон, икки давр таққосланади.

*Қаҳарлы қыс киби, заманлар өткен,
Қайғыдан сарғайып адамлар өткен,
Әдилсиз патшалар, не ханлар өткен,
Гедайлар топарын асқан, яранлар.*

(45-бет)

Махтумқулининг «Кечдир, яранлар» шеъри ҳам шунга
яқин услубда ёзилган. Шоир тасаввурида ҳам дунё гўё
икки варақдан иборат. Бири оқ, иккинчиси қора. Бири
бойлар, иккинчиси камбағаллар дунёси. Бу икки дунё одам-
лари ўртасида доимо қарама-қаршилик бўлиб турган. Ўтмиш

хаётининг бу қонунияти ҳақида Махтумқули ўз даврида ёзган эди:

*Бу дунйә дийгениң ики варакдыр,
Ярысы гарадыр, ярасы акдыр,
Бир гиже дуйш гөрдун, эртири ёкдур,
Дунйәниң тымсалы дуйшдур, яранлар!
(2 т., 15-бет)*

С. Нурумбетов шеърида Махтумқулининг «Ёронлар» туркумининг ҳеч бирида учрамайдиган бир мавзу — хотин-қизлар тақдири билан боғлиқ реал ҳақиқат тасвирланган.

*Азап шекти хаял қызлар бурында,
Езилдиң гуң болып байдың қолында,
Шорыдай жумсалып қуллық жолында,
Азатлықты арман қылған, яранлар!
(46-бет)*

Шеърнинг иккинчи қисмида мазмун ўзгаради, қуллик занжиридан қутилиб озодликка чиққан оддий халқ ҳаёти тасвирланади ва шу орқали шоир янги ҳаёт нафасига ҳамоҳанг ўз даври воқеа-ҳодисаларига муносабат билдиради. Хотин-қизлар тақдири билан боғлиқ мавзу шеърда шу аспектда ёритилади.

Махтумқулидан сабоқ олиш анъанаси Содиқ шоирнинг бошқа асарларида ҳам бор. «Насиҳат» шеъри фикримизга мисол. Шеър дидактик мавзуда. «Бўлсин» сўзи шеърнинг радифи. Вазни енгил, осон ўқилади, ифода усули ҳам жуда содда ва жарангли. Шеър Махтумқулининг «Айрилма», «Кетувчи бўлма», «Яхшидир», «Бош бўлманг», «Сухбат яхшидир», «Мард бўлмас» каби шеърларига жавобдек таассурот қолдиради. Шеърда инсоний ахлоққа доир бир неча масалалар тилга олинади. Бир жиҳатдан, унда камтаринлик, дўстга садоқат, одамларга яхшилик, меҳнатсеварлик фазилатлари улуғланса, иккинчидан, диёнатсизлик, фаҳмсизлик қораланади, манманлик ва ялқовлик, иккиюзламачилик фош этилади.

*Дос-яранлар қулақ ассаң
Бийорын ҳеш аяқ баспаң.
Менменлик айлемен ҳаслаң
Адамгерлик исиң болсын.
(302-бет)*

Махтумқулида «Бўлсин» радифли, саккиз бўғинли на-
сиҳат шеър йўқ. Шундай экан, бу шеърнинг Махтумқули
асарларига қандай яқинлиги бор? деган савол туғилиши та-
биий. Бизнингча, С. Нурумбетовнинг «Насиҳат» шеъри Мах-
тумқулининг дидактик шеърларига шакли эмас, ғоявий-
мазмунни яқин. Мана, Махтумқулидан бир тўртлик.

*Акмайын галмаздыр бир акан арык,
Бир тенде адам ки, семиздир арык,
Бар йузи барукдыр, ёк йузи чирик,
Чирик дийп, гаты сөз айдыжы болма!*
(1 т., 113-бет)

Инсон қандай мавқени эгаллаган бўлишидан қатъий на-
зар, уни қадрлаш, камситмаслик, аччиқ сўз айтиб дилини
оғритмаслик, манманликдан юз ўтириш, умуман, инсонни
улуғлаш ҳақидаги ғоялар Махтумқулининг бутун бошли
ижодининг маъно-мазмунига сингдирилган. Албатта, бу
фикр С. Нурумбетов шеърининг мавзуси, мазмунини ай-
нан Махтумқулидан олган деган маънони билдирмайди.
Бундай мавзулар ва ғояларда ўтмиш адабиётида ўнлаб, юз-
лаб асарлар яратилган. Низомий, Саъдий, Навоий, Фузу-
лий, Бедил ва яна бошқа Шарқ мумтоз адабиёти намоянда-
лари бу мавзунини четлаб ўтмаган ва нодир асарлар ижод
қилишган. Ажиниёз ва Бердақ лирикасида ҳам бундай мав-
зудаги шеърлар кўп. Демокчимизки, С. Нурумбетов ус-
тозларининг анъаналарини синтезлаштириб, янги даврга
мослаштириб ривожлантирди. Бу жараёнда бошқа шоирларга
нисбаган, Махтумқули шеърляти Содиқ шоирга яқинроқ эди.

С. Нурумбетовнинг шундай шеърлари борки, бир-икки
мисрасини ўқишингиз билан дарров Махтумқулининг баъ-
зи шеърлари хаёлингиздан ўтади, уларни таққосламаёқ
ўхшашликни ҳис қиламиз. Икки шоирнинг «Бошлади» ном-
ли шеъри шундай характерда. Махтумқули ва С. Нурумбе-
тов турли даврда яшаб ижод этган, ҳар хил адабий муҳит
вакиллари. Улар қаламга олган мавзулар ва ғоялар тасвири-
да фарқ бўлиши табиий. Икки давр, икки хил турмуш ша-
роитини икки шоир икки хил поэтик овозда, бетакрор та-
лант билан ёритгани, уларнинг адабиётлардаги ўрнини бел-
гилайдиган ўлчовдир. С. Нурумбетов ижодига шу ракурс-
дан қараганда унинг Махтумқулига муносабатини белги-

лашда муҳим бир жиҳатни унутмаслик керак. Шоир қандай мавзуда шеър ёзмасин, қайси бадий шаклни қўлламасин Махтумқулига ижодий ёндашди, оригинал асарлар яратиб қорақалпоқ адабиётини бойитди, халқ ва адабиётнинг ифтихорига айланди.

* * *

Китобнинг ушбу бўлимида асарлари ҳақида сўз юритилган халқ шоирлари А. Мусаев, А. Добилов, С. Нурумбетовлар шўро даврида яшади, ижод қилди. Улар ҳам ўз даврининг фарзандлари, шоирлари. Ўз замонидан нафас олиб, даврининг ижтимоий-сиёсий воқеаларига озми-кўпми хизмат қилган, асарлари орқали қўллаб-қувватлаган, шўро сиёсати, мафкураси таъсирида шеърлар ҳам ёзган. Махтумқули йўлида ёзилган баъзи шеърларида ҳам мустабид тузумга хайрихоҳлик мазмунидаги бандлар, мисралар бор. Бироқ шўровий руҳда битта-иккита шеър ёзгани учун улар ижодига беписандлик билан қараш ёки меросидан воз кечиш, ўрганмаслик нотўғри. Бундай ҳаракат Ўзбекистон халқ ёзувчи Шукур Холмирзаев айтганидек: «Бугунги кунда куни кеча яратилган адабиётга панжа орасидан қараш оқибатида, чақалоғини ювинтирган тоғорадаги мағзавага қўшиб боласини ҳам итқитиб юборган нодон она»¹дек гап.

Шундай экан, бу масалага масъулият билан ёндашиш зарур. Таҳлилга жалб қилган халқ шоирлари ижодида, айрим асарларида онда-сонда учрайдиган шўровий атамалар, собиқ тузум мафкурасига хос баъзи унсурлар уларнинг барча асарларини инкор этиш керак, деганни англатмайди. Асарлар орасида катта талант билан ёзилган, ҳеч бир даврда ҳам аҳамиятини йўқотмайдиган шундай нодир адабиёт намуналари борки, улар бугун ҳам маънавиятимиз чашмаларидан бири сифатида фойдаланилиши зарур. Жумладан, А. Мусаев, А. Добилов, С. Нурумбетовнинг Махтумқулига бағишлаб ёки унга эргашиб ёзган шеърлари, ўз давридагина эмас, ҳозир ҳам аҳамиятини йўқотгани йўқ, икки қардош халқ, икки қардош адабиёт дўстлигининг ойдин саҳифаларидан бири сифатида ҳамон мухлислар ардоғида.

¹ Шукур Холмирзаев замондошлари хотирасида. Тошкент, Ф. Фулом номидаги нашриёт матбаа ижодий уйи, 2010., 210-бет.

МУСТАҚИЛЛИК ДАВРИ ҚОРАҚАЛПОҚ ШЕЪРИЯТИДА МАХТУМҚУЛИ АНЪАНАЛАРИ

ШОИР ИЖОДИГА ЭЪТИРОМ РАМЗИ

XX асрнинг иккинчи ярмидаги қорақалпоқ-туркман адабий алоқаларининг самарали ривожланишида, айниқса, Қорақалпоғистонда Махтумқули асарларининг тарғиб қилинишида атоқли шоир Ибройим Юсуповнинг хизматлари алоҳида. Икки қардош адабиёт ҳамкорлиги саҳифалари бу шоир асарлари ва таржималари билан бой, серқирра. Адабий жамоатчилик И. Юсуповни Махтумқули шеърятининг таржимони ва тадқиқотчиси деб билади. У ўтган асрнинг 50-йилларида Махтумқули шеърларини тўплашда, бахшилар ва қиссахонлардан ёзиб олишда кўп меҳнат қилди, шоир ҳақида тўқилган ривоятларни йиғди. Бу изланишлар уни Махтумқули асарларини қорақалпоқ тилига таржима қилишга, илмий ўрганишга даъват этди.

XX асрнинг 50-йилларида И. Юсупов Махтумқули ҳақида «Қорақалпоғистон — Махтумқулининг иккинчи шоирлик Ватани», «Дала Орфейи», «Шоирлар донишманди Махтумқули» мақолаларини эълон қилди ва уларда шоир асарларининг Қорақалпоғистонга кириб келиши тарихи, Шарқ адабиётидаги ўрни, маҳорати ҳақида сўз юритди. Махтумқулининг қорақалпоқ мумтоз адабиётига таъсири ҳақидаги баъзи мулоҳазаларини баён этди. Бу илмий-ижодий изланишлар И. Юсуповни Махтумқулига яқин услубда шеърлар ёзишга ундади. Натижада шоир лирикасида Махтумқулига ўхшатма, назира шаклида битилган туркум шеърлар пайдо бўлди. Масалан, унинг «Намасан», «Ярашар», «Занг қолмас», «Бўлмаса», «Бели бўлмаса», «Ёдимга тушди» шеърлари Махтумқулининг шундай мазмун ва поэтик оҳангдаги шеърлари таъсирида ёзилганлиги шубҳа уйғотмайди.

Шундай асарлар бўладики, бир-икки қаторини ўқишингиз биланоқ бошқа бир шоирга ўхшашликни ҳис қиласиз. И. Юсуповнинг юқорида тилга олинган шеърлари шундай

таассурот қолдиради. Махтумқули йўлида ёзилган бу шеърлар муаллифнинг мушоҳада уфқи кенглиги, фалсафий қарашларнинг теранлиги, насиҳат ғоялари ҳаётбахш ва замонга жўровозлиги, тилининг содда ҳамда раван ўқилиши билан ажралиб туради. Янги замон, давр ҳақиқатини бадиий ифодалашда Махтумқули услуби И. Юсупов учун қўл келган. Махтумқули «Сел қолмас» шеърида ёзган эди:

*Алтмыш башлы, ала гарлы дағлардан,
Думан гөчер, ягмыр гечер, сил галмаз,
Шейде билбил месген тутан бағлардан,
Хазан урар, япрак гачар, гул галмаз.*

(2 т., 32-бет)

И. Юсуповнинг «Занг қолмас» шеъри Махтумқулига жавобдек. Шеърлар шаклан жуда ўхшаш. Иккиси ҳам беш банд. Вазни, қофияси, поэтик оҳанг, бўгин деярли бир хил бўлса-да, мазмун бетақрор. И. Юсупов шеъри замонавий мавзуда. Шоир янги даврга хос умуминсоний қадриятлар ҳақида сўзлайди. Ватанга садоқат, дўстга содиқлик, мардлик, камтаринлик ва олижаноблик, инсоннинг инсонга ҳурмати, муҳаббат ва вафодорлик каби ахлоқий масалалар янги давр, янги ҳаёт талаби асосида ёритилади. Бир вақтлар Махтумқули орзу қилган, лекин амалга ошмай қолган эзгуликлар эндиликда рўёбга чиқиб, янги жамиятнинг етакчи маънавий маърифий мезонларидан бирига айлангани И. Юсуповда ўзгача талқин этилади.

*Жаз қуяшы жайнап кўлген шағларда,
Қара таўдың қабағында тоң қалмас.
Опалы дос, сени кўрген шағларда,
Кўзде қайғы, көкиректе муң қалмас.*

*Ийилген дарақта мол болар мийўа
Пейли кең жигитке кең болар дунья
Кеўлиң сениң шалқып аққан бир дәрья
Тар өйлесең, сол дәрьяда суў қалмас.¹*

Махтумқули шеърига шаклий жиҳатдан яқинлик И. Юсупов шеърининг ҳар бандида эмас, ҳар мисрасида ҳам бор.

¹ И. Юсупов. Танлаўлы шығармаларының 2 томлығы. 1 том. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1992, 59-бет. Кейинги мисолларда бети кўрсатилади.

Фарқи шундаки, шоир мавзуни замонга мослаштириб, бош-қача ёритган.

Агар Махтумқули:

*Шейда билбил месген тутан баглардан,
Хазан урар, япрак гачар, гул галмаз —*

деса, И. Юсуповда бу шикоят оҳанги ўзига хос мазмунда:

*Инсанның инсанға артса ҳурмети,
Гулшанларда ашылмайын гул қалмас.*

Ёки Махтумқулининг:

*Элден гитсе йигитлигиң бахары,
Кувват гачар, дыз эгилер, бил галмаз —*

деган мисраларини И. Юсупов ижодий қайта ишлаб, янги мазмун билан бойитади:

*Кеўил шаңын жуўса мириўбет сели,
Зейинлер ашылып, зәрре кир қалмас.*

И. Юсуповнинг назира усулида ёзилган шеърлари орасида Махтумқулини эслатадиганлари ҳам бор. Масалан, «Бўлмаса» радифли шеър Махтумқулининг «Бели бўлмаса» шеърига шакли билан ҳам, мазмунан ҳам жуда яқин. Махтумқули шеъри дидактик мавзуда, шоир инсонга хос кўп хислатларни рамзда, табиат ҳодисалари, ҳар хил қушларнинг тимсоллари орқали тасвирлайди, хулоса чиқаради.

Махтумқули:

*Нәлери гөржекдир бу шум көңуллер,
Хазан урса, солар ачылан гүллер,
Баг ичре сайрашан шейде билбиллер,
Торгайча ёк, гонар гули болмаса.*

Ёки:

*Гушлар уча билмез гўйрек-ганатсыз,
Ашык яра етмез дады-перятсыз,
Бир бедев ханазад болар сыяксыз,
Гуйругы, кәкили, ялы болмаса.*

(1 т., 216-бет)

Булбул қўнмаган боғ ҳеч қачон файзли бўлмаганидек, қанотсиз қуш ҳар қанча уринмасин, парвозга қодир эмас. Қуйруғи, кокили, ёли бўлмаган бедав, шунчаки бир жонзот, у пойгага ярамайди, дейди Махтумқули юқоридаги бандда. Бу билан шоир инсоннинг ҳаётда бахтли бўлиши унинг ҳам моддий, ҳам маънавий таъминланишига боғлиқ демоқчи. И. Юсуповнинг «Бўлмаса» номли шеърида бу қарашлар ривожлантирилади. Агар Махтумқули шеъридаги насиҳат ғоялари, инсон ҳаёти билан боғлиқ мушоҳадалар мажозий образларда берилса, И. Юсупов одамларда учрайдиган яхшилик ва ёмонлик хислатларига жиддий муносабат билдиради.

*Қус баласи болып илинбес санға,
Булбилдиң хош ҳаўаз сеси болмаса.
Сазды шерткен менен келмес намаға,
Кеўилдиң бир әндийшеси болмаса.*

Яна:

*Әдет қалар бәлким, қәсийет қалмас,
Елге хызмет етпей жигит сыналмас,
Көп жасаған менен ақсақал болмас,
Парасатлы ақыл-еси болмаса.*

(59-бет)

Махтумқулининг «Намасан?» радифли шеъри поэтик фикрларнинг салмоғи, мусиқийлиги, қўшиқбоплиги билан қалбларни мафтун этади. Шунинг учун ҳам у бастакорлар ва хонандалар репертуаридан жой олган. Туркман, ўзбек ва қорақалпоқ санъаткорлари шеърга куй басталаб, ижро этишган ва ҳозир ҳам у хонандалар репертуаридан тушгани йўқ. И. Юсуповнинг бу шеърни қорақалпоқ тилига муваффақиятли ўгиргани нур устига аъло нур бўлди. Таржима тажрибасидан биламизки, бир шоир иккинчи бир шоир асарини ўз она тилига ўгирар экан, кўп ҳолларда асл нусханинг шаклий белгилари, поэтик мазмуни, хоҳласин-хоҳламасин, таржимон хотирасида қолади. Баъзан, шоир-таржимонда ҳам шундай шакл ва мазмунда бирор асар яратиш истагини уйғотади. И. Юсупов Махтумқулининг «Намасан?» шеърини

қорақалпоқ тилига таржима қилаётиб шундай таъсирни ҳис қилади ва унга ўхшатма қилиб саккиз бандлик «Намасан?» радифли шеър ёзади. Шеър шаклий жиҳатдан Махтумқули шеърдан деярли фарқ қилмайди. Қиёсланг.

Махтумқули:

*Гаракчымың, я сейитмың, хожамың,
Я сакымың, я шерапмың, я жаммың,
Я йылы сен, я гундизмиң, гижемиң,
Я Аймы сен, я Гүнми сен, нәме сен?!
(1 т., 20-бет)*

И. Юсупов:

*Жл хасыл малына базар таба алмай,
Сегбир тартқан кәрўанбысаң, несең сен?!
Көкиректе шер болып сыртқа шыға алмай,
Жылап кеткен әрманбысаң, несең, сен?!¹*

Ёки:

*Зергерсиз зермисең, бағмансыз бостан,
Қәлемсиз көкирекке питилген дәстан.
Шөлде ўариб Шасәнемге табысқан.
Гөззал көшки-әйўанбысаң, несең, сен?!¹*

Шеърлардаги шаклий ўхшашлик уларнинг оригинал-лигине инкор этолмайди. Махтумқули қаламга олган мавзуга И. Юсупов ўзича ёндашган, шеърда қўлланилган бадий шаклга замон руҳини уйғунлаштирган, янги замон учун характерли, даврга мос ибратли бир ғояни илгари суради.

*Шадлы дөўран келип, гүллеп диярың,
Зер-зергериң тапты, кәрўан-базарың,
Жаңа әўладларға толып гузарың,
Шешек атқан бостанбысаң, несең сен?!
(149-бет)*

Шеърда Махтумқули шеърят осмонининг ёруғ юлдузи, туркий адабиётнинг забардаст полвони деб таърифланади, шоирлик маҳорати улуғланади.

¹ И. Юсупов. Бүлбил уясы. Қосықлар ҳам поэма. Нөкис, «Билим», 1997, 149-бет. Кейинги мисолларда бети кўрсатилади.

*Ибрайым дер: шын шайырлық жолысан,
Адам кеўлиниң сен солмас гүлисең,
Қосықтық құдайы Мақтымқулысан,
Халқың менен қайта туўған шешенсең!*
(149-бет)

И. Юсупов лирикасида Махтумқули йўлида ёзилган шеърлар кўп. Шоирнинг «Тўйларга улансин тўйи туркманнинг» шеъри шулардан бири. Шеър Махтумқулининг «Туркманнинг» шеърига ўхшатма. Ўз халқининг қайғусида ҳам, шодлигида ҳам бирга бўлган Махтумқули доимо эл-юрт ғами билан яшади. Мазкур шеър ана шу ҳамкорлик ва ҳамдардликнинг бадиий ифодаси. Шеър чинакам миллий руҳга йўғрилган.

*Жайхун биле бахры — Хазар арасы
Чөл устунден өсер ели туркмениң,
Гул-гунчасы — гара гөзум гарасы,
Гара дагдан инер сили туркмениң.*
(1 т., 11-бет)

Шеър И. Юсуповга қатор фазилятлари билан илҳом берган, янги ғоядаги бир асар ёзилишига туртки бўлган. Муаллиф мавзуга XX аср шоири нуқтаи назаридан ёндашади, туркман ҳаётининг янги саҳифалари, турмушидаги афзалликларни, меҳнатини мадҳ этади.

*Сақий нурын шашып ығбал қуяшы
Көзге ыссық гөззал жери туркменниң
Кеўил бостанының шадлы намасын
Сизге алып келдик, ели туркменниң.*

Ёки:

*Небитдағда нефть кәни уласып,
Қара қумда қызғалдақлар гүл ашып,
Ашхабадқа ай-жұлдызлар таласып
Ышқы отындай жанар түни туркменниң.*
(236-бет)

Шеърнинг яна бир ўзига хослиги бор. Қорақалпоқ ва туркман халқлари дўстлиги, тақдирлари туташганлиги

хақидаги фикрлар шеърда характерли деталлар, оригинал поэтик образларда берилади.

*Хорезм, Ташаўыз, қарақалпағы
Қатар қонған бир атаның урнағы
Саяласа бир гүжимниң жапрағы
Суўыма сағалас суўы туркменниң.
(237-бет)*

Шеърда халқлар дўстлиги гоёси Сейилхон, Жайилхон, Гўрўғли, Сапар марам образлари орқали куйланади. Қардошлар ҳақида шеър ёзганда баъзи асарлардагидек баландпарвоз, таъсирсиз ифодаларни қўллагандан кўра, дўстликнинг маъно-моҳияти тўғрисида яхши тасаввур берадиган, унутилмайдиган рамзлар воситасида сўз юритилса, шеърнинг бадий-эстетик салмоғи эътироз туғдирмайди. Махтумқули шеърида шундай бир тўртлик бор:

*Ҳак сыламыш бардыр оның саясы,
Чырпынышар чөлунде нери, маясы,
Рең-берең гул ачар яшыл яйласы,
Гарк болмуш рейхана чөли туркменниң.
(1 т., 11-бет)*

Бир вақтлар Махтумқули илҳом билан қаламга олган бу мавзун И. Юсупов ўзича идрок этади ва замонга мослаштириб ёзади:

*Бурын барса келмес шөли-бәябан,
Бугин бағы-бостан болды саябан,
Поездлар қыйғырып қызыл қыядан,
Алтынға айланды қумы туркменниң.
(238-бет)*

Махтумқули ўз замонидаги туркман табиати гўзаллигидан олган илҳомини шеърый сатрларга жойлаган бўлса, И. Юсупов бугунги туркман ҳаётидан сўз очади, Махтумқули анъаналаридан кўп ҳам узоқлашмасликка, у қўллаган бадий компонентларни айнан беришга, айрим мисраларини («Магтымгулы — сөзлер дили туркмениң») аслидагидек қолдиришга, баъзан туркманча сўзлар («гыйғырып» (чақириб)ни қўллаб, шеърнинг колоритини сақлашга эришади.

Махтумқули:

*Серхош болуп чыкар, жигер дагланмаз,
Дашлары сындырар, ёлы багланмаз,
Гөзум гайра душмез, көңул эгленмез,
Магтымгулы — сөзлер дили туркмениң.*
(1 т., 12-бет)

И. Юсупов:

*Ығбал гули питип қызыл қыяға,
Бахтымыз ашылып күннен зыяда,
Қайтадан қыйғырып келди гояға
Мақтымқулы сөйлер тили түркменнің.*
(236-бет)

Мазкур шеър шүро даврида ёзилган. Бироқ шеърда эски тузум мафкурасининг таъсирини сезмадик. Истеъдод билан ёзилган асарлар ҳеч бир даврда ҳам аҳамиятини йўқотмай авлодларга хизмат қилишда давом этаверишини ушбу шеър мисолида кўриш мумкин.

И. Юсуповнинг Махтумқули йўлида ёзган шеърларида шоир жонли қиёфаси гавдаланаётгандек, китобхон ўтмиш ва ҳозирги замон ҳақида Махтумқули билан мулоқот қилаётгандек сезади ўзини. Шеърлар шоирнинг Махтумқули ижодига беқиёс эҳтиромининг гўзал рамзидир. Шеърларнинг яна бир ибратли томони бор. И. Юсуповдан кейин мустақиллик даври қорақалпоқ адабиётида Махтумқули йўлида шеър ёзиш анъанага айланди. Махтумқулига ўхшатма ёзган шоирларнинг аксарияти тажрибали қаламкашлар. И. Юсуповнинг бу масаладаги ижодий тажрибалари кўп шоирларга қўл келаётгани ва мазкур анъана ҳозирги қорақалпоқ шеърлятида давом этаётгани таҳсинга сазовордир.

МАВЗУ МАСЪУЛИЯТИ ВА ПОЭТИК МАҲОРАТ

XX аср қорақалпоқ адабиётининг машҳур адиблари А. Мусаев, А. Добилов, С. Нурумбетов ва И. Юсуповлар ижодида давом этган Махтумқули анъаналари мустақиллик йилларида янада ривожлантирилди. Махтумқули йўлида туркум шеърлар пайдо бўла бошлади. Шоирман деган қалам-каш борки, Махтумқулига ижодий эргашишни ҳавас қилади. Бу фикрнинг исботига бутунги қорақалпоқ шеъриятдан хоҳлаганча мисол келтира оламиз. Бироқ китобнинг ушбу фасли бу ҳақда атрофлича сўз юритишга имкон бермагани боис, мавзуни санокчи ижодкорлар лирикаси мисолида ёритиш билан чекланамиз.

Мавзу таҳлилига киришишдан олдин бир мулоҳазани айтиб ўтишни лозим топдик. Ҳақиқатдан ҳам, қорақалпоқ адабиётида Махтумқули йўлида ёзган, ижодий «мусобақа» қилган шоирларнинг сони анча, лекин шеърлар бадиий маҳорат бобида ҳар хил савияда. Махтумқули таъсирида қалам тебратганлар орасида номдор адиблар ҳам, ўртача ижодий салоҳиятга эга шоирлар ҳам, шунингдек, ҳали қалами тўла шаклланиб улгурмаган, бироқ матбуотда эълон қилган айрим шеърлари ёки бирор тўпламини нашр қилдиришга улгурган ҳаваскор муаллифлар ҳам бор. Таҳлил жараёнида биз уларни, тўғриси, кўп ҳам саралаб ўтирмадик. Гарчи шеърлар ҳар хил бадиий савияда бўлса-да, уларда бир умумий мақсад — Махтумқулини улуғлаш, шоир шеъриятининг қудратига тан бериш, халқлар ва адабиётлар дўстлигига садоқат каби долзарб мавзулар кўтарилгани бизни кўпроқ қизиқтирди. У катта шоир бўладими, ўртачами, ё бошловчи қалам-кашми, бундан қатъий назар, агар у чин ихлос билан Махтумқулини мадҳ этиб, ёки ундан таъсирланиб бирор асар ёзган бўлса, биз бундай шеърларни ҳам назардан четда қолдирмасликка ҳаракат қиламиз. Камчиликларидан кўра ютуқларини кўпроқ кўрсатишга, очиги, хайрхоҳ бўлишга ури-

намиз. Мавзуга бундай ёндашувимиз, умид қиламизки, катта эътирозларга сабаб бўлмайди.

Қорақалпоқ адабиётида Т. Жумамуратов, Ж. Аймирзаев, И. Юсупов, К. Рахманов, Т. Қабулов, Ж. Избасқанов, У. Пиржанов, А. Ажиниёзов, С. Пиржанов, А. Ўтепбергенов, К. Каримов, Т. Сарсенбоев, Б. Сейтаев ва бошқа шоирларнинг лирикасида Махтумқули образи, шеъриятининг таъсири муайян даражада ўз ифодасини топган. Масалан, Т. Жумамуратовнинг «Туркманнинг», Т. Қабуловнинг «Махтумқулига мурожаат», Ж. Избасқановнинг «Бўлмаса», У. Пиржановнинг «Махтумқули номидан», А. Ажиниёзовнинг «Бўлар», С. Пиржановнинг «Бўлмас», А. Ўтепбергеновнинг «Яхши», «Бўларми», «Намасан?» шеърлари ва «Аллоҳингни унутма», «Аллоҳда ҳам ҳисоб бор» достонлари, лирик асарларида Махтумқули ғоялари янги воқелик билан уйғунлаштириб талқин этилгани, шоир бадиий мероси бугун ҳам барҳаётлигидан, ҳамон халқимиз, китобхонларимиз ва ижодкорлар учун маънавий булоқ вазифасини ўтаётганидан дарак беради. Шеърларнинг янги замон билан жўровоз ўлкамиз бўйлаб таралаётгани, бир жиҳатдан, қалбларга завқ бағишласа, иккинчидан, Махтумқули шеърияти мангуликка дахлдор ўлмас шеърият эканлигини кўрсатади.

* * *

Махтумқули йўлида ёзилган шеърларнинг баъзиларида «турғунлик» йиллари — шўро даврининг адолатсизликлари қораланса, айримларида Орол тақдири, ҳалокати билан боғлиқ ижтимоий муаммолар кўтарилади. Бошқа бир туркумида эса бугунги турмушга хос ахлоқий масалалар ҳақида сўз юритилади. У. Пиржановнинг «Махтумқули номидан...» шеъри шу хилдаги асарлардан бири. У шакли, мавзуга ёндашув усули жиҳатидан ҳам Махтумқулининг «Бошлади» туркум шеърларини эслатади, бироқ уларда жиддий фарқ ҳам бор. Маълумки, Махтумқули XVIII асрдаги нопокликлардан азият чекди, адолатсиз ҳаракатларга норозилик билдириб шеърлар ёзди. У. Пиржанов шеъридаги танқид найзаси мустабид тузумнинг камчиликларини фош қилишга қаратилган. Икки шеърда ҳам танқид қуроли бир хил, лекин танқид объекти бошқа. У. Пиржанов шеърининг қуйидаги

бандлари реал ҳаётда учраб турадиган салбий иллатларни қоралашга қаратилган.

*Гилең сырғыялар аўыз жаласып,
Дачада, курортда пинҳан табысып,
Гә атаққа, гә ҳәмелге таласып
Елге ерси қылық ете баслады...¹*

Яна:

*Бетке тутып аппақ менен пахтаны,
Тоз-тоз етип аўыл менен қаланы.
Соңында пуш болып сүрген дәўраны,
Өз абырайын өзи төге баслады.*

«Тўка бошлади» шеърида Махтумқули XVIII асрдаги зулм, зўравонларни фош этади.

*Гөмулди дерялар, йыкылды даглар,
Етимлер гөзяшын дөке башлады
Оррамсыдан болан харамхор беглер,
Юрды бир янындан йыка башлады.*
(1 т., 171-бет)

У. Пиржанов шеърининг «Махтумқули номидан...» деб аталиши бежиз эмас. Муаллиф ўз даври муаммоларига Махтумқули шеърлари кўзгусидан қарайди, уларни ўзига хос идрок этиб, ўз дунёқараши, ижодий тамойилларига мувофиқлаштиради ва янгича талқин этади, ҳаётга яқинлаштиради. Бу ўзига хослик шеърнинг ҳар мисрасида кўринади. Агар Махтумқули шеърида оддий халқ бошига тушган кулфатларнинг асосий айбдорлари, юртни вайрон қилганлар адолатсиз жамиятнинг амалдорлари деб ҳукм чиқарилса, У. Пиржанов шеърида шўро даврида халқни қийинчиликларга гирифтор этган бир гуруҳ худбин, амалпараст, маънавий тубан кимсалар эканлиги ошкор айтилади. Шеърнинг такрорланмас ўзига хослиги ҳам шунда — Махтумқули қўллаган шеърый шаклни, илгари сурилган ғояларни, соддароқ қилиб айтганда, адабий «қолип»ни янги замонга мослаштириб, ижодий ривожлантирганидадир.

Қорақалпоғистон халқ шоири Тўлибой Қабуловнинг ҳам Махтумқули ижоди мисолида қорақалпоқ-туркман адабий

¹ «Совет Қарақалпақстаны», 1990., 3-март,

алоқаларини ривожлантиришдаги хизматларини унутиб бўлмайди. У ҳам Махтумқули йўлида бир неча шеър ёзган шоир. Муаллифнинг «Махтумқулига мурожаат» шеъри ҳозирги қорақалпоқ шеъриятида Махтумқули анъаналари муваффақиятли давом этаётганига яхши мисол. Махтумқулига ўхшатма, жавоб усулида ёзилган бу шеърда ҳам ҳаётимиз учун муҳим ахлоқий масалалар тилга олинади. Шоир турмушдаги қатор жумбоқларга Махтумқулидан жавоб излайди, бир неча аср илгари шоир лирикасида куйланган инсоний сифатлар бугунги ҳаёт учун ҳам муштарак эканлигини, Махтумқули келажакни башорат қилган ўта донишманд шоир бўлганини, янги ахлоқий тушунчаларга мослаштиради. Мавзуни очишда «Махтумқулига мурожаат»нинг У. Пиржановнинг «Махтумқули номидан» шеъридан фарқи шундаки, Т. Қабулов кўпроқ насиҳат ғояларини, Махтумқули талқинидаги таълимий қарашларни ўз замони ахлоқига пайванд этишга ва шу орқали шеърда давр нафасини олиб киришга эришади, шеърнинг тарбиявий аҳамиятига кўпроқ диққат қаратади.

*Мақтымқулы, мақул гәндур айтқаның,
Жигит-жигит емес йошы болмаса.
Ким биледи, атқа айыл батқаның,
Саўрысын сыйпалар досты болмаса.¹*

Ёки:

*«Досттың да досты бар» деген даналар,
Бул сөзди ҳәр қандай инсан тән алар,
Дуньяның кеңлиги бир пул саналар,
Кеўил қапылғырдың хошы болмаса.*

Солиштиришингиз учун Махтумқулининг «Бўлмаса» туркум шеърларидан баъзи намуналар келтирамиз.

*Қысматың ҳақ билен рызкын асламаз,
Сөз биленлер билен сөзун гизлемез,
Көңул жошса гелмез, тил хем сөзлемез,
Хер йүрекде ышкдан көз хем болмаса.
(«Туз хем болмаса». 1 т., 215-бет)*

¹ Т. Қабулов. Таңламалы қосықлары. Нөкис, «Қарақалпақстан», 2009., 240-бет. Кейинги мисоллар шу нашрдан бўлади, бети кўрсатилади.

Бошқа бир шеърдан яна бир түртлик:

*Магтымгулы, билдиң, мундаг замандыр,
Хәлә суды болса, соңра зыяндыр,
Әр йигидиң ичи долы армандыр
Гара гөз, инче бил яры болмаса.*

(«Бели болмаса». 1 т., 216-бет)

Махтумқулида «Бүлмаса» радифли шеър бешта. Улар, гарчи бир хил радифда бүлса-да, мавзу доираси кенг, ифода усуллари ҳам турлича. Лекин шеърлардаги поэтик оҳанг - ахлоқий-таълимий қарашлардаги умумийлик уларни ўзаро уйғунлаштиради. Шу хусусият, ҳаётий дидактика Т. Қабуловга илҳом берган. Шеърда Махтумқулининг «Бүлмаса» радифли барча насихат шеърларининг таъсири бордек кўринади. Яна бир фикр. «Махтумқулига мурожаат» мазмунан шоирнинг «Бүлмаса» радифли шеърларининг ҳеч бирига ўхшамайди. Мардлик, дўстга садоқат, ваъдага вафо, хиёнатни қоралаш ва бошқа-да ахлоқий қоидаларга муносабат, уларни ё тасдиқлаш ёки инкор этиш ғоялари Махтумқули шеърида етакчи. Т. Қабулов бу мавзуларга янгича ёндашади, шеърга истиқлолнинг ҳаётий масалаларини сингдиради.

*Ҳазир заман ғарезсизлик заманы,
Ҳаммениң көкиреги таныр наманы.
Ким биледи кеўилдеги наланы,
Зибанга сес берер сазы болмаса?!*

Т. Қабулов шеърда истиқболни куйлайди, Махтумқули армон этган кунлар етиб келишига умид боғлайди.

*Сен сөзлар айтқансан алдыңды болжап,
Бизге несип етип тургандай сол ўақ.
Аралдың дәртине данғыл бир жол тап,
Көлдиң қуты қашар ғазы болмаса.*

Бастакорларнинг шеърга куй басталагани, уни хонандалар шу кунларда ҳам ижро этиб келаётгани унинг тарбиявий аҳамияти, қадр-қимматидан дарак беради.¹ Ушбу шеър қорақалпоқ-туркман, туркман-қорақалпоқ адабий ало-

¹ Т. Қабулов. Ең жақсы намаға жаным садаға. Нөкис, «Қарақалпақстан», 2006., 271–272-бетлар

қалари китобига мазмунли саҳифалардан бири бўлиб қўшилди.

Замонавий қорақалпоқ шеъриятида улкан истеъдод билан қалам тебратган шоирлардан яна бири Аскербой Ажиниёзов эди. Унинг лирик меросида халқ оғзаки ижоди, қорақалпоқ ёзма адабиёти манбалари, шунингдек, жаҳон адабиёти анъаналаридан таъсирланиб ёзилган асарлар ҳам оз эмас. Масалан, Махтумкули ижоди ҳам А. Ажиниёзов учун ҳаётий масалаларга муносабат билдиришда, эзгуликларни улуғлаб, жаҳолатни қоралаб шеърлар битишда ўзига хос таянч бўлганига баъзи шеърлари мисол бўла олади. Шоирнинг «Бўлар» шеъри шарқона адабий анъаналарга, айниқса, Махтумкулининг насиҳат шеърларига ижодий эргашишнинг яхши кўриниши. Шеърда яхшилик билан ёмонлик, камтаринлик билан манманлик, ҳаққонийлик билан алдамчилик каби ҳаракатларнинг ҳар бир инсон шахсидаги фойдасию зарари рамзларда кўрсатиб берилади.

*Адам танымаса ақты-қараны
Мәзи қуўыс гәўде — тири жан болар.
Жигит халықтан тутса араны,
«Жалғыз аттың шаңы шықпас», хор болар.¹*

Банднинг ифода шакли содда, фикрлар тиниқ, образли. «Ёлғиз отнинг чанги чиқмас — Чанги чиқса-да, донғи чиқмас» халқ мақолининг банд мазмунига уйғунлаштирилгани ва чиқарилган хулоса, ҳар бир ишда аҳиллик, ҳамжиҳатлик, кўпчилик билан бирга қадам ташлаш комилликка эришишнинг тўғри йўлидир, деган ғоя шеърга сингдирилган. Шоир одамлардаги яхши ёки ёмон хислатларни муқояса қилиб хулоса чиқариш учун шеърда таққослаш усулини қўллайди. Қарама-қарши туйғуларни янада таъсирлироқ бериш мақсадида оригинал, бир ўқишдаёқ ўқувчи хотирида қоладиган қуйма сатрлар ижод этади.

*Жағымпазлар зыяпатқа шақырса,
Тентек төрде шалғаяқлап жатырса,
Если жигит есик бетте отырса.
Есик жапсар болар, жапсар — төр болар.*

¹ *Жаслар хаўазы*. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1987., 66-бет.

Махтумқулида «Бўлар» радифли шеър олтита. Барчаси бармоқ вазнида ёзилган. Мавзулари дидактик характерда. Яхшилик тарафида туриб ёмонликка тош отиш, яхшиликдан завқланиб, жоҳилликни лаънатлаш, камбағални қўллаб, чиқимсизларни қоралаш ғоялари ҳар бир шеър ичидан қизил ип бўлиб ўтади. Икки қутб орасидаги зиддият оддий баён қилинмайди, балки рамзий маънода, поэтик деталларда, таъсирли мисраларда ёритилади. Махтумқулининг «Ёт бўлар» шеърида мана бундай тўртлик бор:

*Гарып аяк ялаң, кәндир гушакдыр,
Бир мәреке барса, орны ашакдыр,
Гарыплар ат мунуп, депсе — эшекдыр,
Довлетлилер эшек мунсе, ат болар.*
(1 т., 178-бем)

Банднинг шаклий қурилиши, қўлланилган қиёсий усул, поэтик образлар ва чиқарилган хулоса А. Ажиниёзовнинг юқоридаги бандини ёдга солади. Лекин Махтумқули бандини А. Ажиниёзов кўр-кўрона такрорлаган эмас. Биринчидан, қорақалпоқ шоири шеърида ҳаёт материали янги, даврга мос. Иккинчидан, шеърнинг лирик қаҳрамонлари «ғариблар», «давлати беҳисоб бойлар» эмас, балки шоирнинг замондошлари: «лаганбардорлар», «тўрини бермайдиган тентаклар» билан фахм фаросатли «йигитлар». Муаллиф характер хусусияти бир-бирига зид одамлар ҳақида, ижобий ва салбий хислатлари тўғрисида сўз юритади, ҳукм чиқаради. Янги воқелик одамларига хос белгиларни ё тасдиқлаш ёки инкор қилиб шеър ёзиш учун А. Ажиниёзов бадиий шаклга эҳтиёж сезган ва бу зарурат уни Махтумқулига мурожаат этишга ундаган. Шеърнинг яратилиш жараёнига шу жиҳатдан қарасак, унинг оригиналиги янада яққолроқ намоён бўлади.

У. Дониёровнинг Махтумқули йўлида ёзилган икки шеъри: «Бўларсан», «Бошлади» ҳақида ҳам, умуман, ижобий фикрдамиз. Муаллиф икки шеърда ҳам Махтумқули ижодига қизиқишини, насиҳат шеърларига ихлосини самимий туйғуларда ифода этишга уринган. Шеърларнинг умумий мазмунида, ҳар бир бандда Махтумқулига жўр-овозлик бор.

*Жан достың кеўлине хәргиз дақ салма,
Мал достың бергенин көп деп хеш алма,
«Хаслы жаман менен отырма-турма»,
Сонда бир ел суйген дана боларсаң.¹*

Муаллифнинг «Жан достың жолына қойғыл басыңды», «Туўры, ҳадал болсын, сөйлеген сөзин» ёки «Нәмәртке ис түссе мүтәжин питпес», «Дәме қылма хаслы жаман адамнан», «Бир-биреўден ҳурмет кете баслады» каби қаторлари тарбиявий аҳамиятга эга ва уларнинг яратилишида Махтумқули насиҳатларнинг таъсири бор, албатта. Бироқ муаллифнинг бу уринишлари, юқорида тилга олинган шоирларнинг шеърлари даражасида пухта чиқмаганлигини қайд этишга мажбурмиз. Ният яхши, мавзу ҳам долзарб. Лекин поэтик талқин анча бўш. Янги фикрлар йўқ, ҳисоби. Тасвирлар жўн, образли мушоҳада етишмайди. Ҳар икки шеър ҳам Махтумқулининг у ёки бу шеърининг такроридек туюлди бизга.² Мана, бир мисол.

*Нәмәртлерге жуз сарғайтып қарама,
Кеўли қараларға хәргиз жолама,
Жан достыңды әмелсиз деп қорлама,
Сонда өзиң шын азамат боларсаң.*

(66-бет)

Очиғи, бу бандни янги шеър деб кўрсатиш қийин. Махтумқули бу гапларни бундан салкам уч аср олдин айтганди.

*Тама кылып, саргартмагын йузуңни,
Хер намарда хайып эйлеме сөзиңни.*

(1 т., 202-бет)

Худди шу шеърнинг охирироғида яна ўқиймиз:

*Көңли гара билен болмаңлар улпет,
Ёкар андан дурли-дурли кесапат.*

Бундай ўхшашлик адабий таъсир белгиси эмас, балки Махтумқулига юзаки тақлид, холос. Боз устига, банднинг тўртинчи «Сонда өзиң шын азамат боларсаң» мисрасини

¹ Қус жалы. Поэзия, проза, әдебияттаныў. Топлам. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1989., 65-бет.

ўқишимиз билан беихтиёр хаёлимизга Бердақ шоирнинг мана бу мисралари келди:

*Сыйласаң ғарип-жетимди,
Шын азамат боладурсаң.¹*

Шеърда «Дым орынсыз сөз айтпағыл ҳыш ўақта», «Достынды орынлы, сыртынан мақта» ёки «Мэрт жигитлер жасы ўлкенин қапа етпес», «Аўлақ болың дослар, жаман қыялдан», «Мэрт пенен қатнассаң болар ағайын» каби ахборот характеридаги таъсирсиз мисралар борки, уларни чинакам талант билан ёзилган деб бўлмайди. Поэтик образлиқдан холи бундай «яланғоч» шеърлар ўқувчига завқ, илҳом бермайди, балки эстетик дидини заифлаштиради.

Истардикки, ижодкорларимиз мавзуга масъулият билан ёндашсалар, Махтумқулига издошликда ҳар бир қалам соҳиби ўз имконияти даражасида шоирни Қорақалпоғистонда тарғиб қилса, фақат мавзунинг муҳимлиги ва долзарблигига урғу қилавермасдан, поэтик маҳорат масъулиятини ҳам унутмасдан қалам тебратсалар, нур устига аъло нур бўларди. Ҳозирги қорақалпоқ шеърлятида бу масъулиятли вазифани меъёрида бажариб келаётган истеъдодлар кўп. Китобнинг галдаги фаслида Махтумқули анъаналарига содиқ фаол ижод қилаётган шундай талантли шоирлардан бири ҳақида сўз юритамиз.

¹ Бердақ. Танламалы шығармалары. Нөкис. «Қарақалпақстан», 1987., 87-бет.

МАХТУМҚУЛИГА ИХЛОСМАНД ШОИР

Ҳозирги қорақалпоқ шеърятининг таниқли шоирларидан бири, Махтумқули ижодининг том маънодаги муҳлиси ва тарғиботчиси Абулқосим Ўтепбергеновнинг Махтумқули анъаналарини давом эттиришдаги фаолияти хусусида сўз бошлашдан олдин бир фикрни муқаддима ўрнида айтиб ўтсам, ўйлайманки, ортиқчалик қилмас. Мен қорақалпоқ адабиёти, жумладан, қорақалпоқ шеърятини имкон қадар кузатиб, ўқиб бораман. Хусусан, А.Ўтепбергенов ижоди бошқаларга нисбатан менга яхши таниш. Унинг ижодини мукаммал биладан деб айта олмайман. Асарларига тақризлар, баъзи китобларига «Сўз боши»лар ҳам ёздим, ижоди бўйича радио-телевидениеда ҳам чиқишлар қилганим эсимда.

Сабаб ижодкор менинг тасаввуримда қорақалпоқ адабиётида, айниқса, шеърятда фаол қаламкашлардан бири. Абулқосим ҳозиргача йигирмага яқин бадиий китоблар нашр эттирди. Унинг «Томчилар», «Булоқлар», «Дунё бир ажойиб жойдур», «Сир сандиги очилмаган сирли жаҳон мендадур», «Кимга кенгдур, кимга тордур бу дунё», «Агар кўнглимни шод этса...», «Аллоҳнинг унутма», «Аллоҳда ҳам ҳисоб бор», «Шарқ наволари», «Салман эшон туҳмат қурбони», «Эй, инсон», «Халқдан дономан деб ўйлама» ва бошқа шеърый тўпламлари, «Дўзах ичида» романи, «Ёш томошабинлар» театрида сахналаштирилган «Аросат майдони» драмаси ва бошқа мен тилга олмаган катта-кичик асарларини ҳозирги замон қорақалпоқ адабиётига қўшилган ҳисса деб ҳисоблайман.

Шоир узоқ йиллик ижодий меҳнатини жамлаб, саралаб кўп жилдлик «сайланма» нашр эттиришга киришгани ва дастлабки икки жилдини ўқувчиларга ҳавола қилгани унинг адабиёт майдонидаги яна бир муваффақияти эканини қайд этаман. Албатта, ижодкорнинг обрў-эътибори, адабиётдаги

салоҳияти чоп эттирган китоблари, асарларининг сони ёки ҳажми билан ўлчанмайди, бадиий маҳоратига қараб баҳоланади. Бу масалада бошқа мезон йўқ. А. Ўтепбергенонинг ҳозирга қадар эълон қилган шеърӣй ва насрий асарларининг ҳар бири катта бадиий кашфиёт бўлмаса-да, бугунги китобхон учун қизиқиб ўқиладиган, тарбиявий аҳамиятга эга эканлиги кўпчиликка маълум деб ўйлайман. Бу фақат каминанинг эътирофи эмас, менгача ҳам бундай фикр таниқли ёзувчилар, шоирлар ва олимлар томонидан ҳам айтилди. Дунё адабиётининг машҳур ёзувчиларидан бири Чингиз Айтматов Марказий Осиё халқлари маданияти форуми кунларига бағишланиб Тошкентдаги «Туркистон» саройида ўтказилган бир шеърӣят кечасида сўз олиб, беш қардош республикадан келган шоирлар ўз шеърларидан намуналар ўқиб берганида, адиб улар орасидан икки шоирнинг номини алоҳида ажратиб шундай деган эди: «Мана, биз ҳозир бир-биридан гўзал шеърларни эшитдик.

Адабиётнинг бир жонкуяри ва ихлосманди сифатида менга Иқбол Мирзо билан Абулқосим Ўтепбергенонинг шеърлари жуда маъқул бўлди. Бу шоирларнинг шеърлари ҳозирги замон жаҳон адабиётининг юксак талабларига жавоб беради».¹

Жаҳонга машҳур адибнинг фикрлари кимнингдир кўнгли учун айтилмаган, албатта. Эътирофнинг негизида ҳақиқӣй шеърӣятга ҳурмат, талантларни қўллаб-қувватлашдек теран маъно ётибди.

А. Ўтепбергенон ижодига хайрихоҳлар, асарларига яхши баҳо бериб, мақолалар, тақризлар, китобларига сўз бошилар ёзган таниқли олимлар, адиблар қорақалпоқ адабиёти ва адабиётшунослигида ҳам оз эмас. Ўзбекистон Қаҳрамони, атоқли ёзувчи Т. Қайпбергенон, филология фанлари докторлари Қ. Мақсетов, Қ. Бойниёзов, К. Мамбетовлар, шунингдек, филология фанлари номзоди Қ. Турдӣбоев мақолалари ва китобларида А. Ўтепбергенон ижодини ижобӣй баҳоладилар, баъзи асарлари, жумладан, «Аллоҳнингни унутма», «Аллоҳда ҳам ҳисоб бор» дostonлари шоирнинг, қолаверса, қорақалпоқ адабиёти учун ҳам янгилик бўлганини тан олиб ёздилар. «Аллоҳнингни унутма» ўзбек ўқувчилари-

¹ «Тоғ юлдузи», 1998., 13 октябрь.

ни ҳам бефарқ қолдирмади, дostonдан парчалар Тўлепберген Қайпбергенов сўзбошиси билан ўзбек тилига ўгирилиб Республикамизнинг нуфузли газеталаридан бирида босилди. Уларни таниқли шоира Қутлибека Раҳимбоева ўзбек тилига маҳорат билан таржима қилганди.¹ Т. Қайпбергенов сўзбошисида мана бундай жумлалар бор: «Бугун мустақил Ўзбекистон адабиёти каби қорақалпоқ адабиёти ҳам янги босқичда ривожланаяпти. Ана шу жараёнда фаол иштирок этаётган ижодкорлардан бири — Абулқосим Ўтепбергеновдир. Бизнинг юртимиз: қозоқ, қирғиз, туркман, қорақалпоқ ва ўзбек маданияти кўҳна тарих заминига жуда чуқур илдиз отгандир. Абулқосим мана шу илдизларни бир-бирига боғлаш мақсадида изланмоқда, меҳнат қилмоқда».

Атоқли адиб фикрларини давом эттириб, «Аллоҳингни унутма» мана шу изланишларнинг ижобий самараси бўлганини таъкидлайди. Достон мустақиллик даври қорақалпоқ адабиётига, хусусан, шеъриятига, янги руҳ, янги ғоялар олиб кирган, халқимиз маънавиятига хизмат қиладиган яхши асарлардан бири сифатида тилга олинади. Тўлепберген Қайпбергеновнинг бундан қарийб ўн беш йил олдин дostonга берган баҳоси бугун ҳаётда амалий исботини топди. Достон қўлма-қўл ўқилди, китобхонларнинг маънавий камолотига ижобий таъсир кўрсатди десам, ўйлайманки, фикримга қўшиларсиз.

А. Ўтепбергеновнинг ҳозирги замон қорақалпоқ шеърояти олдидаги яна бир хизматини алоҳида тилга олиб ўтишни истайман. Мустақиллик йилларида Шарқ мумтоз адабиётининг улуғ сиймолари ижодини чуқур ўрганиб, анъаналарини муваффақиятли давом эттирган, туркум-туркум мухаммаслар, ғазаллар, назиралар ёзган бирор қорақалпоқ шоири борлиги, тўғриси, менга маълум эмас. Албатта, бу жанрларда бир вақтлар қалам тебратган, ҳозирда ҳам бу шеърый шаклларни қўллаб онда-сонда асарлар ёзиб юрган ижодкорлар бор, уларнинг баъзилари тўпламлар нашр эттирганидан ҳам хабардорман. Лекин уларнинг ҳеч бири, менимча, сон ва сифат жиҳатидан А. Ўтепбергеновдан илгарилаб кетди, деб айта олмайман. Икки китобдан иборат «Аллоҳингни унутма» ва «Аллоҳда ҳам ҳисоб бор» дoston-

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1996 й., 23 август.

лари мустақиллик даври қорақалпоқ адабиёти, айниқса, шеърияти янги йўналишлар, жанрлар, шакл ва мазмун билан бойиб бораётганига мисол бўла олади.

Демоқчиманки, бу асарларнинг ҳар бири бирор илмий изланишга объект бўлиши мумкин, мақолалар кўринишида, ёки махсус, каттароқ ҳажмдаги тадқиқот йўналишида, таҳлил қилинса, айтиш мумкин бўларди. Афсуски, ҳозирча адабиётшуносларимиз бу масалада сукут сақлаб келмоқда. Шундай экан, мен китобнинг ушбу бўлимида Махтумқули ва ҳозирги қорақалпоқ шеърияти ҳақида сўз юритар эканман, А. Ўтепбергенов ижодига кенгроқ тўхташга, шоирнинг Махтумқули йўлида ёзган асарларини батафсилроқ таҳлил қилишга жазм этдим. Зора, бу уринишим Чингиз Айтматовдай буюк ёзувчи эътирофига сазавор бўлган Абулқосим Ўтепбергенов ижодининг баъзи қирралари тўғрисида бирмунча кенгроқ маълумот бериб, адабиётшуносликдаги мавжуд кемтикни озгина бўлса-да, тўлдира олса, айтиш мумкин бўларди.

Шоир ғоялари янги талқинда

Абулқосим Ўтепбергенов замонавий қорақалпоқ шеъриятида Шарқ мумтоз адабиёти анъаналарига ижодий эргашиб, баъзан «Жайхун», баъзан «Абулқосим» тахаллусларида яхши асарлар ёзиш билан ўқувчилар ҳурматини қозониб келаётган талантлардан бири. У Низомий, Аҳмад Яссавий, Ҳофиз Шерозий, Умар Ҳайём, Насимий, Навоий, Фузулий, Машраб, Махтумқули, Огаҳий, Ажиниёз ва Бердақ ижодини мукаммал билади. Салафлардан маҳорат сирларини ўрганиб аруз вазнида ғазаллар, мухаммаслар яратиш шоир лирикасида алоҳида босқич бўлди. Бу билан Абулқосим Шарқ мумтоз адабиётининг илғор анъаналарини ҳозирги қорақалпоқ адабий муҳитига анча яқинлаштирди.

Шарқ адабиётининг номдор шоирлари орасида Махтумқули Фироғий шеърияти А. Ўтепбергенов учун ҳар жиҳатдан яқин ва илҳомбахш шеърят бўлганини муаллифнинг ўзи ҳам тан олади. Бугина эмас. Абулқосим ҳозирги қорақалпоқ адабиётининг бошқа вакилларига қараганда туркман адабиётига кўпроқ яқин. У туркман тилини, адабиёти-

ни мукаммал билади. Бу адабиётдан бир неча шеърый ва насрий асарларни қорақалпоқ тилига ўгирди. «Туркман халқ эртаклари» китоби, Б. Сейтақовнинг «Қиз солиғи» повести, А. Маммедовнинг «Кўнглим ойнаси» шеърлар тўплами А. Ўтепбергенев таржимасида қорақалпоқ ўқувчиларига тақдим этилди.

Унинг шеърларидан намуналар ҳам туркман тилига ўгирилиб Туркменистонда босилди. Хуллас, А. Ўтепбергенев қорақалпоқ-туркман адабий алоқаларининг Қорақалпоғистондаги фаол тарғиботчиларидан бири. Шундай экан, шоирнинг туркман адабиётига, Махтумқули бадий меросига яқин бўлиши ва анъаналарини давом эттиришига табиий жараён деб қараш керак.

Махтумқули шеърияти Абулқосим учун ижодда таянч, дидактик шеърлар ёзишда улги бўлди. Унинг «Яхши», «Бўлмас», «Менгзар», «Кўринг», «Намасан?», «Бир кун бўлсада тириклик яхши», «Билинар», «Ўтиб боради» шеърлари Махтумқули йўлида шеър ёзишнинг яхши намуналаридир. Абулқосим ҳам Махтумқули шеъриятига муносабатда, бошқа шоирлар сингари, ўз ижодий принципларига таянди, туркман шоирига тақлид қилмади. Ҳар бир мавзу ва ғоя талқинига ўзича ёндашди, реал воқеликни ўзига хос идрок этди, ўзига хос услуб ва поэтик усулларда, қорақалпоқ ҳаётига мослаштириб миллий рангда ёритди. Шоирнинг «Бўларми?» (Махтумқули йўлига) шеъри бу фикрга мисол. Шеър Махтумқулининг «Кўзламасдан бўлурми?» ҳамда «Жонон бўлурми?» шеърларига ўхшатма, жавобдек туюлади. Шеър Орол ҳақида. Денгизнинг ҳалокати сабаб лирик қаҳрамонда туғилган ички изтироблар, Орол тақдирига ачиниш туйғулари, уни қутқаришга даъват шеърда таъсирли ифодаланган.

*Хош аллияр айтып баратса Арал,
Баўырың дағлап бозламасқа болар ма?
Көзин жаслап қәсте жатса ақ марал
Жүрек-баўырың сызламасқа болар ма?¹*

Ёки:

¹ А. Ўтепбергенев, Танламалы шығармалары. I том., Нөкис, «Қарақалпақстан», 2010., 23-бет. Кейинги мисолларда томи, бети кўрсатилади.

*Дойдақтан майырылса бедеуің жолда,
Турсаң ар-сал болып дизгини қолда,
Әмелге аспаса әрманың сонда,
Мәнзилиңди гөзлемеске болар ма?*

Бандлар Махтумқулининг:

*Бир кәклик алдырса зуръе баласын,
Сайрай-сайрай, гөзлемейин болармы?
Бир билбил йитирсе гызыл ләлесин,
Хасратындан сөзлемейин болармы? —*
(1 т., 57-бет)

түртлиги билан бошланадиган «Бұларми?» радифли шеърини ёдга салади. Шеърдаги поэтик деталларда ҳам яқинлик бор. Боласини йўқотган каклик, албатта, уни қидириб топишга ошиқади, қизил гулидан айрилган булбул, бошқа боғ (гул) излашга мажбур. А. Ўтепбергенов бу қиёсни бироз бошқачароқ шакл ва мазмунда, Оролни қутқариш чораларини излаш фонида қўллайди ва дейди: оти шикастланиб ярим йўлда қолган чавандоз манзилга етиб олиш чорасини кўриши лозим. Шеърда замондошларга мурожаат оҳанги кучли. Қўл қовуштириб ўтирмасдан Оролни қутқариш чораларини излашга даъват Абулқосимнинг шеърида ҳайқирқдек эшитилади. Тўғри, ҳар икки шеърдаги таққослаш усули, поэтик деталлар: биринчи шеърдаги какликнинг боласини излашга мажбурлиги, булбулнинг гул қидириб кетиши, иккинчи шеърда эса оти яраланиб ярим йўлда қолган чавандознинг манзилга етиш учун чора топишга киришиши лозимлиги ҳақидаги фикрлар бир қарашда, тасодифий ўхшашлик бўлиб кўринади. Бироқ шеърнинг «Махтумқули йўлида» деб номланганини инобатга олсак, бу яқинлик тасодиф эмас.

Махтумқули ижодида шундай шеърлар борки, ўқиган сари яна ўқигингиз келаверади. Мавзулари, ғоялари, айниқса, ҳаётий, насиҳатбоб фикрлар сизни ўзига ром этади. Шоирнинг ахлоқий қарашлари нақадар замонавий, таъсир кучи қудратли эканига тан берасиз ва бу насиҳатлар мустақиллик даврида ҳам ҳар бир шахснинг комил инсон бўлиб шаклланишида манба сифатида хизмат қилаётганига гувоҳ бўласиз.

Бундай илҳомбахш шеърлар нафақат оддий китобхонларга завқ беради, балки қаламкашларни ҳам ижодга руҳлантиради. Махтумқулининг «Бўлмаса», «Кўринг», «Намасан», «Бошлади», «Яхши», «Бўлманг», «Айрилма», «Меҳмондир», «Бўларсан» ва ҳ., юзлаб шеърлари борки, улар шоир шеъриятининг бадиият бобидаги кашфиётлари, ҳозирги даврда улардан завқланмаган, ўхшатмалар ёзиб, назиралар боғлашни ҳавас қилмаган қаламкашлар жуда кам. А.Ўтепбергенов Махтумқули йўлида шеърлар ёзишда шундай ижодкорларнинг олдинги сафида туради. Унинг «Бўлмас» шеъри Махтумқулига ижодий эргашишнинг яхши намунаси. Махтумқулида «Бўлмас» радифли шеър еттита ва улар ҳар хил мавзуда, шаклий ифодалари ҳам турлича. Фақат гоё, ўғит-насиҳатлар таққини муштарак. Махтумқулининг шеърларидан намуналар келтирамиз:

*Башыңа геленин бендеден билме,
Эгер адам болсаң, бихуда елме,
Ягшылара эриш, кейнинден галма,
Бу ёлда даг билен хергиз чөл болмаз.*
(«Эл болмаз», 2 т., 131-бет)

Ёки:

*Магтымгулы хергиз тапмады аман,
Тил яманы тыгдан, теберден яман,
Яман тил янында зэхри чох йылан
Чакса-да бир чыбын чаканча болмаз.*
(«Яканча болмаз», 1 т., 202-бет)

Махтумқули «Бўлмас» радифли туркум шеърларида, бир жиҳатдан, инсонни ахлоқан поклайдиган фазилатларни қўллаб-қувватласа, иккинчидан, одамларни маънавий тубанлик ботқоғига булғайдиган иллатларни танқид қиладди. Бу усул, инсон ахлоқига зид ҳар қандай жаҳолатга эзгуликни қарши қўйиш, муаллифга шеърларда ички конфликт яратишга имкон берган. Яхшилик ва ёмонлик дунёси одамлари характериға хос хислатлар ҳамда уларнинг жамият ҳаётиға ижобий ёки салбий таъсири шу асосда очилган.

А. Ўтепбергеновнинг ўн бир бандлик «Бўлмас» радифли шеърида бу мавзунинг талқини бироз бошқача. Шеърнинг ички мазмунида ҳам коллизия, зиддият бор. Лекин бу психологик конфликт Махтумқулининг «Бўлмас» туркум шеърларидагидек икки ахлоқий тушунчанинг ўзаро «кураши»-дан фарқ қилади.

Биринчидан, шеърнинг мавзу доираси Махтумқули шеърларига нисбатан кенг эмас, ихчам. Иккинчидан, шеърда бир шахс¹— йигитнинг мардлиги, ор-номуси, вафо-садоқати, эл-юртига фидойилиги, меҳнатсеварлиги ҳақида сўз юритилади. Учунчидан, шеърнинг лирик қаҳрамони (шоир) йигитнинг яхши-ёмон хислатларини таърифлашда, унга «танбеҳ» беришда жуда фаол. Шеърнинг яна бир ўзгачалиги — шоир «йигит» образи орқали ҳозирги ҳаётимиз, ахлоқимиз учун зарур масалаларни кўтарган.

*Жигит болса ели-халқын ойласа,
Көптиң мәпи, мийнет ислеп тоймаса,
Ерлик ҳуждан, намыс-арын жоймаса,
Жигиттиң барлығын жигит деп болмас.¹*

Яна бир тўртлик:

*Мейли ойнап-кулсин, сөз ертпей изге,
Қыянет ислемай, шөп салмай көзге,
Жолдасы болмаса жақсыдан өзге
Жигиттиң барлығын жигит деп болмас.*

Шоир идеалидаги йигит ўзгаларга ҳақини бериб қўймайдиган, «арслондай» қўрқмас, «Алпомиш» дек ор-номусли «Қўблондай» ботир, ҳайратланарли ишлар қилишга қодир инсон. Ҳақиқий йигитлик мақомига даъвогар ҳар қандай шахс мана шу фазилатлар соҳиби бўлсагина мақсадига эришади, акс ҳолда, «бошига қалпоқ кийиб, мўйлов товлаб» юрган, «оқ билан қоранинг фарқини ажрата олмайдиган»-лар ҳеч қачон чин маънодаги йигитлик мартабасига эришиши мумкин эмас, дейди шоир шеърда. Бу ҳаётий ҳақиқат мажозий поэтик тимсолларда берилган. Шеър шу хусусияти билан ҳам давримизга ҳамнафас.

¹ Ө. Өтепбергенов. Танламалы шығармалары. 2 том., Нөкис, «Қарақалпақстан», 2011., 74-бет.

А. Ўтепбергеновнинг «Яхши», «Кўринг» шеърлари билан Махтумқулининг «Кўринг», «Яхши» радифли шеърларида ҳам умумийликлар кўп. Ҳаёт материалига икки шоирнинг икки хил муносабати шеърларнинг ўзига хослигини таъминлаган. Ҳар бир ижодкор ўз давридан нафас олади, яхши-ёмон воқеаларга асарлари орқали муносабат билдиради: ё қўллайди ёки рад қилади. Махтумқули бутун фаолияти давомида шу принципга таяниб яшадди, ижод қилди. Шоирнинг ҳар бир шеъри у яшаган замоннинг кўзгуси. Унинг «Кўринг» ва «Яхши» радифли шеърларидаги мавзу, ғоя, аввало, XVIII аср учун характерли, даврнинг бадиий ифодаси, шу билан бирга, авлодлар учун сабоқ ҳамдир. Махтумқулининг маҳорати шундаки, у шеърларидаги маъно-мазмунни, ғояларни умуминсоний манфаатларга хизмат қиладиган қадрият даражасига кўтариб бера олди. Шоир шеъриятининг қудрати, барҳаётлиги ва замонавийлиги шунда. Махтумқулининг қуйидаги сатрларини ҳозирги куннинг китобхони, ижодкори, хонандаю созандасига илҳом бермайди, деб ким айта олади?

*Узак ёла гидип гелер болсаңыз,
Мерданалык гылжын чалар болсаңыз,
Бир бедеви сайлап алар болсаңыз,
Сынасын, саграсын геришин гөрүң!...*

Яна:

*...Харыдар болсаңыз гыза, гелине,
Эдебин, экрамын отуршын гөрүң!
...Бирев билен ашна болай дийсеңиз,
Овал ыкрарында дурушын гөрүң!
(1 т., 160-бет)*

Мисралардаги ўғитлар ҳар бир инсон учун тарбиявий аҳамиятга эга ахлоқий нормалар эканлигини шарҳлашга зарурат бўлмаса керак. Мазкур шеърнинг поэтик унсурлари, шаклий белгилари А. Ўтепбергеновга «Кўринг» радифли бағишлов шеър ёзишда улги бўлган. Шеър Ўзбекистон Қаҳрамони Алланияз Ўтениязов ҳақида. Халқимиз А. Ўтениязовни ўз манфаатидан кўра ўзгалар манфаатини ўйла-

ган ва кўп хайрли ишларни амалга оширган, кам таъминланган оилаларга ўз ҳисобидан бир неча уйлар қуриб берган, мактаблар солган, боғ яратиб меваларини хайр-саховат йўли билан эл-юртга улаштирган сахий инсон сифатида яхши танийди, ҳурмат қилади. Шеър реал фактга асосланиб ёзилгани, марказига аниқ бир шахс фаолияти қўйилгани боис, у мазмунан Махтумқули шеърига мутлақо ўхшамайди.

*Таўсылмас кўш берди Алла өзиңе,
Халықтан басқа көринбеди көзиңе,
Өтирик-өсек қоспай ҳәрғиз сөзиңе,
Ердиң ел ышқында күйиўин көриң.*

*Бир өзиң-ақ қырықтан аслам жай салып,
Ғәриптиң-қәсердиң кеўлин алып,
Жақсылық деп мудам өртенип, жанып
Бәйгиде алдында келиўин көриң.*

(2 т., 81-бет)

А. Ўтепбергенов шеъри муайян сюжетга қурилгани, меҳнат инсонни улуғлайди деган ғоя конкрет инсон тақдири мисолида илгари сурилгани муаллифнинг ютуғи саналади. Мавзуга бундай ёндашиш, меҳнат одамларини қадрлаш, улар билан фахрланиш, бошқаларга ибрат қилиб кўрсатиш шеърнинг ижтимоий-тарбиявий аҳамиятини белгилайди.

*Енди мине бағ дөретиң атырсаң,
Өлшеп-шенеп болмас қандай ақылсаң,
Бүгин мине қаҳармансаң, батырсаң,
Қаҳарманның көз-көз етиўин көриң.*

(82-бет)

А. Ўтепбергенов лирикасида «Яхши» радифли икки шеър бор. Бири «Эй, инсон», иккинчиси «Бир кун бўлса-да, тириклик яхши». Икки шеър ҳам таълимий мавзуда. Ва уларда ҳам Махтумқули анъаналарининг давоми бор. Абулқосимнинг шеърлари кўпроқ поэтик жиҳатдан Махтумқулига оҳангдош.

*Ең биринши мөминликтиң белгиси,
Инсанийлық сыпаты ҳам үлгиси,*

*Шарасыз, мәдарсыз қалғанда киси,
Жәрдем қолын созып келгениң жақсы.¹*

Ёки:

*Бир күн қурық таслар әжел атлы зат,
Бес күнлик дүньяда ислемей апат,
Айтсам ада болмас бәрин атпа-ат,
Урыссыз, жәнжелсиз жүргениң жақсы.*

Дидактика, насихат бадий адабиётнинг муқаддас, ҳеч қачон эскирмайдиган, фақат шакли ва мазмуни замонга мослашиб борадиган, ҳамма даврлар учун долзарб ва керакли мавзулардан бири. Адабиётда ўтмишда ҳам, ҳозирда ҳам, бу мавзуда бирор асар ёзмаган ёки шунга интилмаган шоир, ёзувчи кам.

Дидактик қарашлар авлодлардан авлодларга ўтиб сайқаллашиб, кенгайиб, ранг-баранглашиб истиқлол даврига етиб келди ва ҳар бир қалам эгаси янги замон талабларига жавобан, жамиятдаги ижтимоий муаммолар, масалан, инсон фаолияти билан боғлиқ ахлоқий қоидаларнинг ҳар бир шахс тақдиридаги, қолаверса, бутун жамият ҳаётидаги роли ва аҳамиятини кўрсатиб асарлар яратмоқда. А. Ўтепбергенов шеъри шу олижаноб мақсадга қаратилган. Шеърдаги «Кеўилди кеўилге бергениң жақсы», «Хызметин ислесен саўапдур гүлли, ата-анаң ҳаққын билгениң жақсы», «Көзди алартырып, турынып женди, Жүриўди ар дейип билгениң жақсы» каби сатрларда одамийликка чақириқ янграб туради. Ва бу мисралар беихтиёр Махтумқулининг қуйидаги ҳикматларини ҳаёлимизга олиб келади.

*Хайр ишин терк эдиң, бет иш ызландан,
Дост болуп, достуңдан сырың гизләнден,
Худаны унудып, ялан сөзләнден –
Ләкин, лал отурып, дыммак ягшыдыр.
(1 т., 112-бет)*

Ёки:

*Магтымгулы, диер сөзум даг ашмаз,
Намарт адам ёлдашына гарашмаз*

¹ Ә. Өтепбергенов. Эй, инсан. Нөкис, «Қарақалпақстан», 2007., 9-бет.

Ясхана еринде гулмек ярашмаз.

Тоюң межлисинде гулен ягшыдыр.

(1 т., 193-бет)

Махтумкулида «Яхши» радифли шеър олтита. Шеърлар Махтумкули лирикасининг гултожи. Шоирнинг «Би-махал салынган бозук көпруден, Жәхеннем устунде сырат ягшыдыр», «Огры әрден, бир догры ит ягшыдыр!» ёки «Эй яранлар, бир базарсыз шәхерден, Ондан ки бир гувлап ятан чөл ягшы», «Беге — берим, шаха — әделат ягшы» в.х. дурдона мисралар афоризмларга айланиб кетган. Ёоят маъноли ва таъсирчан бундай шеърлар қандай шоир бўлса-да, қалбини асир этмай қўймайди. А. Ётепбергеновнинг «Яхши» радифли шеърлари ҳам шу илҳомнинг меваси эмасмикан?

Ўрни келганда бир мулоҳаза. А. Ётепбергенов шеърларини фақат Махтумкулининг «Яхши» туркум шеърлари таъсирига боғлаб қўйиш унчалик тўғри бўлмас. Адабий таъсирни фақат бир шоир асари доирасида таҳлил қилиш, миллий адабий муҳитни ҳисобга олмаслик хато. Таъсир жараёнига кенгроқ доирада қараш лозим. Ижодкор аввало, ўзи мансуб адабий муҳитдан озикланади, адабиёти анъаналарини ижодий ўзлаштиради. Ўзи яшаб турган ҳаётдан, адабий жараёндан нафас олади. А. Ётепбергеновнинг (бошқа шоирларнинг ҳам) Махтумкули анъаналарини давом эттириши масаласига ҳам шу ракурсдан қараш керак. Таҳлил давомида биз масаланинг шу жиҳатига кўпроқ эътибор қаратишга уриндик.

Тўғри, қорақалпоқ адабиётида «Бўлмас», «Кўринг», «Яхши» радифли шеър ёзган шоирлар кўп. Кунхўжа, Ажиниёз, Бердақ, Умар ва Ётеш ижодида ҳам, А. Мусаев, А. Добилов ва С. Нурумбетов меросида ҳам ёки И. Юсупов лирикасида ҳам шундай радифдаги шеърлар бир эмас, бир неча. Китобнинг олдинги бобларида уларнинг баъзиларини таъсир ва ўзига хослик йўналишида назардан ўтказдик. Қорақалпоқ халқ дostonларида ҳам бундай радифли шеърый парчалар оз эмас.

Айтмоқчимизки, А. Ётепбергенов тилга олинган шеърларини ёзишда фақат Махтумкули таъсири билан кифояланиб қолмади, қорақалпоқ адабиёти тажрибаларига, анъа-

наларига ҳам мурожаат этди, улардан ҳам илҳомланди. Барчасини синтезлаштириб, талант йўналишига мослаб ўзи «қайта бичиб, қайта тикди». Шунинг учун ҳам шеърлар мазмуни, поэтик хусусиятлари билан бир-биридан фарқ қилади.

А. Ўтепбергеновнинг шеърлари орасида «Намасан?» радибли тўққиз бандлик бир шеър бор. Шеърнинг номи тилга олинishi билан беихтиёр Махтумқулининг «Намасан?» шеъри эсга келади. Абулқосимнинг шеъри Махтумқулининг «Намасан?» шеъри йўлида ёзилган. Икки шеър шаклан, поэтик оҳанги билан жуда ўхшаш бўлса-да, мазмунида жиддий фарқ бор. Тасвир объекти ҳам бошқа. А. Ўтепбергенов шеъри шоир ва драматург Кенгесбой Раҳмоновга фахрий унвон берилиши муносабати билан ёзилган, яъни календарбоб шеър. Муаллифнинг «Кўринг» шеъридагидек, бу шеър ҳам реал шахс ҳақида, унда адабиётнинг бир неча жанрларида асарлар ёзиб, қорақалпоқ адабиётида улкан мартабага эришган ижодкорнинг истеъдод қирралари хусусида сўз юритилади. Агар Махтумқули шеърида лирик қаҳрамоннинг руҳий ҳолати, ёр гўзаллигидан ҳайратга тушиш онлари бадий ифодаларда, қиёс усулида берилса, А. Ўтепбергенов эътиборини реал инсон тасвирига қаратади, шеър қаҳрамонининг адабий фаолияти ва характериға хос хусусиятларни поэтик деталларда ёритади.

*Бирде шайыр болып йошып баратсаң,
Бирде журналист боп ушып баратсаң,
Драмаңа дуйым-жүртты қаратқан,
Әрмансаң ба, арзыўсаң ба несең, сен?*

Яна:

*Бул атақты сен қашшан-ақ алғансаң,
Туўылғаннан халық шайыры болғансаң,
Көктеги қол жетпес арзыў, әрмансаң,
Сағымсаң ба, бағымсаң ба несең, сен?*

Адабиётда бағишлов шеърлар кўп. Аксарияти бадий далилланмаган, замини бўш, юзаки мақтовларға қурилгани сир эмас. Абулқосимнинг ушбу бағишлови бундай камчи-

¹ Ә. Ўтепбергенов. Тандамалы шығармалары. 2 том. 85-бет.

ликдан холи. Муаллиф шеърда қаҳрамон шахсиятини анча таъсирли, самимий, қалб ҳарорати билан яхши характерлаган. Шоирона ҳаяжон, эътироф шеърга алоҳида жило бериб туради. Икки шеърдаги услубий яқинлик (қиёслаш) бир-бирини тўлдиради.

Лекин ҳар бир шоир мавзуга ўзича ёндашади, бири иккинчисини такрорламайди. Агар Махтумқули бу бадий шаклдан ёрни таърифлаш учун фойдаланса, А. Ўтепбергенов бу «қолип»ни реал образ фаолиятини ёритиш мақсадида қўллайди. Махтумқули шеърда танланган сўзлар, иборалар шу даражада таъсирли ва ибратлики, улар ҳар қандай шоирга ҳам завқ, ҳам илҳом беради.

*Асла сени гөрмемишем, дилдарым!
Гумрымы сен, билбилми сен, нәме сен?!
Гамгын көңлүм хыялыңда алдарам,
Баг ичинде гулгулми сен, нәме сен?!*

Ёки:

*Я мушкми сен, я көкунар анбармың,
Айда билмен, я чархмы сен, ченбермиң,
Я дерямың, я мөвчми сен, ленбермиң,
Я гирдапмын, я бургунмың, нәме сен?!
(1 т., 20-бет)*

Махтумқули шеърининг қурилиши — қофияланиш тартиби, радиф қўллаш усули ўзига хос, яъни маънони кучайтириш, мусиқий оҳангдорликни ошириш, маъшуқа гўзаллигини янада бўрттириб тасвирлаш учун сўз маржонларини изчил тарзда, кетма-кет, сўроқ оҳангида бир-бирига уйғунлаштириб шундай терганки, шоирнинг топқирлигига қойил қоласиз.

Шеърдаги: «Я сақымың, я шерапмың, я жаммын, Я йылмы сен, я гундизмиң, гижемиң»; Ёки: «Алтынмы сен, кумуш ми сен, зер ми сен, Я якутмың, я мержанмың, дурми сен, Я Аймы сен, я Гунми сен, нәме сен?!» каби мисралар Махтумқулининг сўз санъатидан фойдаланиш маҳоратидан дарак беради. Шу фазилати билан ҳам шеър кўпчиликнинг қалбини сеҳрлайди. Шоирнинг бу шеърига акс садо берилиши фактини ҳозирги қорақалпоқ шеъриятида ижобий ҳолат, бир шоир ижодининг иккинчи бир шоир лирикасига

ижодий таъсирини тасдиқлайдиган ибратли мисол сифатида қараймиз. Абулқосимнинг қуйидаги тўртлигида Махтумқулига жўровозликнинг гўзал намунасини кўрдик.

*Көктен сыңсып ушқан үйрекле, ғазба?
Жулдызсаң ба, қуяшсаң ба, несең сен?
Кеуйл қууанышы дуўтары ма, сазба?
Кестесең бе, нағышсаң ба, несең сен?
(2 т., 85-бет)*

Муаллиф шеърнинг ҳар бандидаги фикрни, худди Махтумқулидек, сўроқ мазмундаги мисра билан якунлаб боради. Танланган сўзлар ҳам мантиқан изчил ва ҳар бири шеърнинг жарангдорлигини кучайтириш билан бирга, лирик қаҳрамон табиатига хос ёқимли туйғуларни ҳам таъсирли ифодалашга хизмат этади. Шеърдаги «Парнассаң ба, арзйўсаң ба несең сен? Бахытсаң ба, тахытсаң ба несең сен?, Арна саң ба, дэрясаң ба, несең сен?» каби қаторлар; ёки «Сабырсаң ба, шыдамсаң ба, несең сен?, Қарыўсаң ба, қуўатсаң ба, несең сен?» каби мисралар А. Ўтепбергеновнинг Махтумқулига ижодий эргашишдаги ўзига хослиги ва талантининг намоёйишидир.

Бир неча йил олдин атоқли шоир И. Юсупов ҳам «Намасан?» радифли шеър ёзган эди. Шеърни таъсир ва ўзига хослик йўналишида Махтумқули шеърига қиёслаб баъзи фикрларни аввал айтгандик. Ҳозир бу шеърни яна тилга олишдан мақсад шуки, у кўп хусусиятлари билан А. Ўтепбергенов шеърини ёдга солади. Икки шоир ҳам «Намасан?» шеърини ёзаётганда Махтумқулига эргашган, унинг шаклидан фойдаланган А. Ўтепбергенов, тахминимизча, Махтумқулидан таъсирлангани ҳолда, И. Юсуповнинг «Намасан?» шеърини ҳам унутмаган. Лекин ҳар икки манба Абулқосимга оригинал шеър яратиш учун ҳалақит бермаган. Агар шеърларни ёнма-ён қўйиб ўқисангиз, фарқини дарров ажратасиз. Шакли ўхшаш бўлса-да, мазмун бутунлай ўзгача. И. Юсупов шеърининг мавзуси умумийроқ. «Қосықтың қудайы Мақтымқулы» ватанини таърифлаш, ютуқларини ҳайрат ва қардошлиқ туйғулари билан куйлаш шеърнинг ғоявий мазмунини ташкил этади. А. Ўтепбергенов шеърида эса олдин айтилганидек, тасвир объекти ҳам, ҳаёт матери-

али ҳам бошқа. Абулқосимнинг «Намасан?» шеъри, майли у Махтумқули йўлида ёзилдими ёки И. Юсупов тажрибасига таянилганми, булардан қатъи назар, у ҳеч бир шоирни так-
рорламайди.

Умуман, А. Ўтепбергенов тилга олинган, таҳлилга тор-
тилмаган бошқа шеърларида Махтумқули анъаналарини
ижодий давом эттирди, ўз услубига таяниб ўзига хос по-
этик руҳда ижод қилди, Махтумқулига ёки бошқа бирор
шоирга кўр-кўрона эргашмади. Тўғри, А. Ўтепбергеновнинг
баъзи шеърлари Махтумқулига тақлиддек кўринади. Шеър-
ларни шаклига қараб эмас, маъно-мазмунини, гоёвий мақсад
нуқтаи назаридан қиёслаб ўқисангиз, фарқи яққол намоён
бўладики, уларни асло тақлид деб бўлмайти. Таъсир билан
тақлид бир-бирига зид тушунчалар. Тақлид ҳеч қачон у
ёки бу ижодкор тақдирида ижобий роль ўйнамайди, балки
ижодкорни ўзлигидан маҳрум қилади. Атоқли қозоқ адиби
Мухтор Авезов ўз вақтида таҳлил жараёнида таъсир билан
тақлидни ажратиш кўрсата билмаслик чалкашликни, қўпол
хатони келтириб чиқариши мумкинлиги ҳақида шундай ёз-
ган эди. «Адабий таъсир — бу оддий нарса эмас, фақат унга
юзаки қарайдиганлар, таъсир ва тақлидни чалкаштириб, уни
қўл билан тутиш ва кўрсатиш мумкин деб ўйлайдилар.
Ижодий таъсир ёзувчи юрагининг энг чуқур жойидан ўтиб,
туб-тубига жойлашади, унинг иккинчи табиатига айланади
ва қандайдир ўзига хослик билан намоён бўладики, бу ҳар
доим ҳам қарашлари ўткир бўлмаган кишиларга англаши-
лавермайди».¹

Махтумқули шеърларининг А. Ўтепбергенов лирикаси-
га таъсири масаласига шу мезондан қаралса, бизнингча, тўғри
ёндашув бўлади. Махтумқулининг таъсири А. Ўтепбергенов
«юрагининг энг чуқур жойидан ўтиб, туб-тубига жойлаш-
ган, унинг иккинчи табиатига айланган». Ва «ўзига хослик
билан алоҳида намоён бўлган». Агар эътибор берган бўлсан-
гиз, таҳлилда «ўзига хослик» сўзига алоҳида урғу бериб ке-
ляппиз.

А. Ўтепбергенов шеърларининг бошқаларга ўхшамаган
бадий хусусиятларини кўрсатишга уриндик. Ва амин
бўлдики, Абулқосим Махтумқули анъаналарини ўз мил-

¹ Қаранг. «Ўзбек тили ва адабиёти». 1984., 4-сон.

лий адабиёти тажрибаларига уйғунлаштириб ривожлантираётган оригинал шеърлар ёзиб ҳозирги қорақалпоқ шеърляти тараққиётига ҳисса қўшиб келаётган ижодкорлардан бири.

* * *

А. Ўтепбергеновнинг қайси бир шеърйй тўпламини ва-
рақлаб кўрманг, Махтумқули йўлида ёзилган икки-уч
шеърга дуч келамиз. Шоир эзгуликларни улуглаб насиҳат
шеър ёзадими ёки инсонга тўғри келмайдиган иллатларга
норозилик билдириб қўлга қалам оладими, ё одамлар са-
ломатлиги учун зарарли ҳаракатларга қарши бўладими, бу
мавзуларни ёритиш учун бадий шаклга эҳтиёж сезгандек
бўлса, Махтумқулига мурожаат этади. Диққатимизни ми-
солга қаратамиз.

Махтумқули шеърлари орасида «Носкаш», «Чилимкаш»,
«Нос отувчи», «Чилим», «Чилим чекмагил», «Бунда чилим-
каш» деган ҳажвий шеърлар бор. Улар нос ва чилимнинг
зарари, салбий оқибатлари ҳақида. Нос ва чилим инсон са-
ломатлигига хавф туғдиради, жамият ҳаётида ҳам бу иллат-
нинг зиёни катта, гиёҳвандликка берилганларнинг охирати
ҳам барбод бўлади, дўзах ўтида куйдирилади, деб ёзади
Махтумқули «Носкаш» шеърида:

*Наскеш ики жаҳанда болмаз асла шадыман,
Бурнудан зердаб иле сасыг сув акмыш хер заман,
Мәхнети тартар, билиңлер, бең, чилимден нас яман,
Нас чекмеклик хас ямандыр зынаю гыбат — ялан,
Йуз делил, сед мекр иле рыакәре болган, наскеш.
(1 т., 183-бет)*

«Нос отувчи» шеърида бу фикрлар носкашларга нисба-
тан янада шиддатлироқ эшитилади, шоирнинг танқид най-
заси мўлжалга аниқ тегади:

*Теммәки дийп хер ишиге ёртар сен,
Чала овуп, уч мысгалдан тартар сен,
Бир сумгурип, янбашыңа суртер сен,
Харам болар уст-у башың нас атан.
(1 т., 182-бет)*

Ёки:

*Хер адамы гөрсең, гизлеп гачар сен,
Бурныңдан дем гелмез, агзың ачар сен,
Кейпи гелсе, огул-гыздан гечер сен,
Хайран болар оба-гоңшың, нас атан.*
(1 т., 183-бет)

Махтумқулининг чилим ва чилимкашлар ҳақидаги фикрлари жиддий танқидий руҳда. Чилим инсоннинг «қуввати-ни кеткизиб, кучдан қолдирадиган, ақлдан оздирадиган, қўлоғини шол қилиб, халқ ичра хор қиладиган», «аждаҳодек ўз домига тортиб ялмаб-ютадиган» офат эканлигидан шоир авлодларни огоҳлантиради ва бу иллатдан узоқ юришни маслаҳат беради. Бу таълимий қарашларнинг ўзига хос талқинини А.Ўтепбергенов шеъриятида ҳам кўрдик. Шоир лирикасида бу мавзу тез-тез тилга олинади, носкашлик ва чилимнинг салбий оқибатлари қораланади. Муаллиф мавзуни кенг ёритиш учун ўттиздан ортиқ банд ижод этган. Махтумқули шеърларида тилга олинмаган мавзунинг янги қирралари очилган, янги поэтик ифодадар қўлланилган. Энг асосийси, мавзуга кундалик ҳаёт талабидан ёндашилган. Муаллиф шеъридаги «носкашлар», «чилимкашлар» Махтумқули замонининг эмас, бугуннинг «чилимкашлар»и, «носкашлар»и, гиёҳвандлик ботқоғига ботиб ҳаётини, оиласини барбод қилган баъзи реал шахслар.

*Гейбир мақсым насбай да атады,
Саўап излеп көп гунаға батады,
Намазға насбай үйлесеме ҳеш?
Хадалға харамды қалай қатады?*
(2 т., 35-бет)

Ёки:

*Қатыннан айрыл десе айырыласаң,
Насбайдан айрылсаң, майрыласаң,
Бир кўни шақшаң себил қалып, өзиң,
Ўах! Дейип қанаттан қайырыласаң.*

Шеър Махтумқулининг нос ва носкашлар ҳақидаги шеърларига ўхшатма. Унда Махтумқули фикрлари янги давр, янги дунёқараш, янги ғоявий-эстетик принциплар

асосида ривожлантирилади. Баъзан эса Махтумқули шеърининг мисралари айнан келтирилиб, фикр янада мустаҳкамланади.

*Мақтымқулы айтқан яңлы бәтсең сен,
Кекиредей қаразаққум, отсаң сен,
Қандай нәмәрт, қандай иплас нәрсесең?
Кейпи келсе уғыл-қыздан кешсең сен.*

Куйидаги бандда ҳам муҳим бир ғояни таъкидлаб айтиш учун Махтумқули мисраларидан фойдаланилган.

*Көзиңди жасартып, мийриң қандырап,
Келсе қумар ийманыңды жандырап,
Мақтымқулы айтқан яңлы патассан,
Тағам жесең табағыңды толтырап.*
(36-бет)

Умуман, икки тарихий давр ва ҳар хил ижтимоий шароитда яшаб ижод қилган шоирлар гиёҳвандлик балосига қарши курашда бир хил қарашда бўлган, адабиётдан фойдаланувчи қурол сифатида фойдаланган.

А. Ўтепбергенов бирор ҳаётий материалга мурожаат этар экан, мавзунини ёритиш учун ўз адабиёти миллий анъаналари қаторида Махтумқули ижодидаги тажрибаларни ҳам ҳисобга олади. Қайси мавзуда шеър ёзмасин, қандай бадий шаклни қўлламасин, мушоҳада уфқининг бир бурчагида Махтумқули шеърини нур таратиб, илҳом бериб туради. Абулқосимнинг Махтумқули номи тилга олинмаган насиҳат шеъри жуда кам. Агар у бир шеърида:

*Мақтымқулы бәрҳа нәсият етти,
Қарун жер қарына тартылып кетти,
Соннан өткен бай бармеди дуньяда,
Ақыры, дуньясы басына жетти. —*
(26-бет)

деб саҳийликни унутиб, ҳасисликни касб қилиб бойиған шахслар устидан ҳукм чиқарса, «Ажиниёзга» бағишловида яна ёзади:

*Муғаллимиң Мақтымқулы болған соң,
Кеўил сарайына нурлар толған соң,*

*Әлемди сөз бенен жаулап алған соң,
Қосықта қол жетпес бахтым өзиң сен
(76-бет)*

А. Ұтепбергенов «Олтиликлар»ининг бирида мана бундай мисралар ҳам бор:

*Мақтымқулы айтқан «Дослар, яранлар»,
Қуғанба хаммеден өтер бул дүнья.
Шара табалмады өткен уәлийлер,
Хаммениң басына жетер бул дүнья.
(2 т., 45-бет)*

Бундай мисолларни шоир ижодидан яна келтириш мумкин. Албатта, гап фақат мисолда эмас. Гап шундаки, Махтумкули лирикаси, айниқса, насиҳат шеърлари поэтикаси, ҳаётбахш мавзулари, ғоялари А.Ұтепбергенов учун илҳом булоғи, бадий маҳоратини чиниқтиришда тажриба мактаби бўлди. Шу хилдаги чашмалардан озикланган шоиргина барчанинг кўнглига яқин шеър ярата олади. Абулқосим бу масалада омадли ижодкорлардан.

* * *

А. Ұтепбергенов Махтумкули ғазалларига мухаммаслар боғлаб, назиралар ҳам ёзди. Ҳозирги қорақалпоқ шеъриятида Махтумкулидан таъсирланиб қалам тебратган шоирлар кўп. Шоирга бағишловлар, ўхшатмалар ёзганлар ҳам анча-мунча бор. Лекин ҳозирга қадар ҳеч бир қорақалпоқ шоири Махтумкулининг бирор ғазалига мухаммас боғлагани факти маълум эмас. Демак, бу масалада А. Ұтепбергенов бугунги қорақалпоқ шеъриятида Махтумкули анъаналарини давом эттираётганларнинг олдинги қаторида туришга ҳақли. Ҳазал, назира, мухаммас шеърини шакллар Шарқ мумтоз шеъриятининг мураккаб жанрларидан саналади. Бирор номдор шоирнинг ғазалига мухаммас боғлаш учун муаллиф ижодий тайёргарлик босқичини ўтамас экан, муваффақият қозона олмайди. Ижодий мусобақанинг бир шакли бўлган бу жанрларда Абулқосим асарлар ёзиб анча тажриба тўплаган шоир. Унинг мумтоз шоирлар ғазалларига «Жайхун» ёки «Абулқосим» тахаллуси билан боғлаган мухаммаслари, ёзган назиралари фикримиз исботи. Махтумкули ғазалига

боғлаган икки мухаммаси шоирнинг мумтоз адабиёт анъаналарини, жанрларнинг назарий қоидаларини, шарқона шеърий санъатга хос унсурларни пухта ўзлаштириб олганини кўрсатади.

Маълумки, Махтумқули меросининг маълум бир қисми аруз вазнида битилган ғазаллар, назиралар ва мухаммаслардан иборат. Шоир XVIII аср туркман ёзма адабиётини шарқона шеърий шакллар, янги жанрлар билан бойитди. Унинг «Сиртимиз», «Эй дўст», «Ошиқ бўлмишам», «Бордир», «Бўлдим», «Керакмас», «Туркман биноси», «Айт», «Кўнгил», «Келдим» радифли мухаммаслари, ғазаллари, Шарқ мумтоз адабиёти анъаналарига ижодий ёндашув ва янги талқиннинг гўзал намуналаридир. А.Ўтепбергенов мухаммас боғлаш учун Махтумқулининг «Сиртимиз», «Туркман биноси» ғазалларини танлайди, ўз даврининг ҳаётий масалаларини, туркман шоири қарашларига уйғунлаштиради, ғазалнинг шаклий элементларини сақлаган ҳолда, уни янги маъно, янги тасвирий воситалар билан кенгайтиради. Лирик қаҳрамон кечинмалари талқини ўзига хос, Махтумқулининг такрори эмас.

Икки мухаммас тўғрисида атрофлича фикр юритишдан кўра, фақат уларнинг охириги бандини келтириш билан чекланишни маъқул билдик. Ўйлашимизча, шу икки банднинг ўзиёқ Абулқосимнинг мухаммас боғлаш маҳорати қай даражада эканлигига гувоҳлик бера олади.

*Бишқы жолында жүрген сорлы,
дийўана көзи жаслымыз,
Мәжнун, Фархатдан бермаған,
шынжырма-шынжыр нәслимиз.
Жәйхун айтшы, даўдан сыра айрылды ма бир басымыз.
Сондай сорлы бул Пырағы,
өтти жигитлик наслымыз,
Күнде жүз мың налыш етсем шара жоқ көз жасымызға.
(1 т., 95-бет)*

Мана, «Туркман биноси» ғазалига боғланган мухаммаснинг мақтааси:

*Жәйхун жеделденип шықтың, жүрттан бурын бир дара,
Және ҳам жақынласып келер устаз бенен ара.*

*Ҳазир өйне пайыты тезде оннан нажат сора,
Айтады Мақтымқулы, жоқдур кеўлимде бир қара,
Ҳақ ҳам сыйлап, етер нәзер, бардур оның саясы.
(1 т., 96-бет)*

Мухаммасларда шоирлар қўллаган «сўз маржон»ларининг ўзаро мувофиқлиги, қофиядош сўзларнинг оҳангдошлиги, вазн мослиги, мавзуни очишга қаратилган бошқа-да поэтик ифодалар, асосийси, ғоя давом эттирилиб, янги қарашлар, янги кечинмалар билан бойитилгани, Махтумқулига ижодий ёндашувнинг ижобий самарасидир. Ва бу тажриба, ҳозирги қорақалпоқ шеъриятида Шарқ мумтоз адабиётига, айтилик, Махтумқули лирикасига муайян шеърый шаклда муносабат билдиришда бошқа шоирларга улги бўлса ажабмас.

«Аллоҳингни унутма» достонида Махтумқули образи

А. Ўтепбергенов Махтумқули анъаналарини фақат лирик шеърларидаги эмас, лиро-эпик асарларида ҳам давом эттирди. Янги жамият, янги маънавий-ахлоқий концепцияларни ёритишда Махтумқулига мурожаат этди, янги ғояларни тарғиб қилишда туркман шоири меросидаги мустақиллик замонига ҳамоҳанг жиҳатлардан илҳом олди, уларни асари руҳига сингдиришга эришди. Махтумқулининг ҳам шахс, ҳам ижодкор сифатидаги тимсоли муаллиф учун муайян ғояларни ифодалашга ёрдам берди. Шоирнинг «Аллоҳингни унутма», «Аллоҳда ҳам ҳисоб бор» достонларида бу изланишнинг яхши самарасини кўрдик.

Икки достон ҳам қорақалпоқ адабиётида, шакл ва мазмун эътибори билан янги йўналишни бошлаб берган асар деб ишонч билан айта оламан. Достонлар реал турмушнинг маънавий-ахлоқий муаммоларини — эзгулик билан жаҳолат, яхшилик билан ёмонлик, донолик билан нодонлик, камтаринлик билан худбинлик, садоқат билан хиёнат ўртасидаги азалий курашнинг баъзи томонларини, илдизларини, оқибатларини ҳаётий мисолларда реал тасвирлаб берди. Ушбу мавзуларни, ғояларни очишда Махтумқули асарлари муаллифга руҳий куч бағишлади, қўллаб-қувватлаб турди,

дадил қалам тебратишга ундади. Достондаги айрим сюжет чизиқларида муаллиф Махтумқулининг шахсияти, қисмати билан боғлиқ баъзи фактлардан фойдаланди, бадиий сюжетга айлантириб асарнинг умумий ғоясига мослаштирди ва акс эттирди. Бир мисол. Илмий-адабий манбаларда ёзилишича, Эрон шоҳи Махтумқулини сарой шоирига айлантирмоқчи бўлиб уринган. Бироқ шоир шоҳга хизмат қилишни истамаган.

Подшо қароридан қайтмайди ва Махтумқулини мажбуран бўлса-да саройга олиб келишни буюради. Шоирнинг ватандошлари, дўстлари уни душман қўлига тушишини хоҳламайди, яширади. Бироқ навкарлар бари бир шоирни ушлаб, саройга олиб кетади. Шоҳ Махтумқулига ҳар хил ваъдалар бериб уни ўз измига солиш учун қанчалик уринмасин, ниятига етолмайди, шоҳ Махтумқулини зиндонга ташлашга буйруқ беради.

А. Ўтепбергенов достонда бу ихчам реал воқеа негизда бир сюжет яратади ва шу орқали ватанпарварлик ва халқчиллик, шоир ва халқ, халқ ва шоир тақдирининг туташлиги билан боғлиқ муҳим бир ғояни илгари суради ва бу фикр оддий халқнинг Махтумқулига муносабати, эъзозлаши мисолида бадиий далилланади. Халқ тилидан берилган қуйидаги мисралар достоннинг таъсирчанлигини кучайтиради: «Шайырды бермеймиз өлсек те жаўға, Мейли сала берсин басларға ғаўға», «Шайырым — намысым, шайырым — жаным», «Мақтымқулы ушын өлемиз, бирақ шайырды бермеймиз». Достонда Махтумқулининг халқ қалбидан чуқур жой олгани, ҳурмат қозонган оддий халқ эътирофи сифатида ифодаланади.

*Биз шайырды шах орнында көремиз,
Хәр сөзин қурандай дур деп билемиз,
Мақтымқулы яңлы шайырды бизлер,
Жаўға берсек онда көр болсын көзлер...¹*

Махтумқулининг халқига муносабати ҳам достонда таъсирли шеърӣ сатрларда акс этган. Ҳар қандай қалтис вазиятларда ҳам шоир ўз тақдирини халқ тақдиридан холи

¹ Ө. Өтепбергенов. Алланды умытпа. Дөстан. Нөкис. «Қарақалпақстан», 1997., 141-бет. Кейинги мисоллар шу манбадан бўлади, бети кўрсатилади.

тасаввур этишни истамайдиган ўта инсонларвар шахс бўлганлигини кўрсатиш учун муаллиф яна бир эпизод яратади. Махтумқули душманлар томонидан асир олинади. У энди саройга олиб кетилиши керак. Шоирнинг бу вазиятдаги ҳолати шоир ва халқ тақдири бирлиги ғояси шу нуқтада бирлашади.

— *Хош болың халайық, хош болың халқым.
Мениң сизге айтар қәсемим, антым.
Егер басым турса ийнимде мениң,
Сизлер бар болсаңыз кейнимде мениң,
Хызмет етпеймен, Султанға шахқа,
Сыйынарман текте бир қәдир ҳаққа!...
Мениң ең биринши тирегим алла!
Кейинги тирегим халқым сен қолла!
Сен барда батырман, шайырман уллы,
Сөзимди қәстерлеп, еткенсең қунлы.
Даңқым әлем ара жеткерген өзиң,
Белимнің қууаты сен қарар көзим,
Сенсиз алтын сарай не дәркар маған?...
(145-бет)*

Парчада Махтумқули шахсига доир, характер қирраларини очадиган қаторлар, умуман, халқпарвар шоирга хос хислатлар жамланганки, бундай талқиннинг уфқи ва аҳамияти, назаримизда, фақат Махтумқули билан чегараламайди, балки умуминсоний аҳамият ҳам касб этади.

Тарихдан биламизки, баъзи подшолар ва хонлар истеъдодли шоирларни ҳукмронлиги остида сақлаб, саройга хизмат қилдириш учун уринганлар, кўнмаганларини жазолаган. Тақдирини оддий халқ билан боғлаган том маънодаги истеъдодлар ҳеч қачон, ҳеч бир даврда ҳам бундай илтифотларга тобе бўлмаган. Умрларининг охиригача халқи дарди билан яшаб, халқи учун ижод қилиб ўтганлар. Узоқ ва яқин мумтоз адабиётимиз тарихида бунга мисоллар кўп. Махтумқули эътиқоди мустаҳкам шундай ижодкорлардан бири эди.

Шоир қисмати билан боғлиқ бу воқеа билан танишар эканмиз, беихтиёр адабиётимиз тарихида шу хилда тақдир чангалига тушиб кўп азият чеккан қалам соҳибларини ҳам эслаймиз ва А.Ўтепбергенов мавзунини ёритиш-

да бу тарихий ҳақиқатни ҳам ҳисобга олганига гувоҳ бўламиз.

«Аллоҳингни унутма» достонининг композицияси ўзига хос, анъанавий достонларга ўхшамайди, алоҳида-алоҳида бандлардан қурилган бўлиб, ҳар бир банд ўн мисрадан иборат. Махтумқулининг Эрон подшоҳи томонидан асир олиниши тафсилотига достоннинг қарийб етмиш банди, яъни етти юз мисра бағишланган. Бандлар, гарчи мустақилдек кўринса-да, композицион бутунлик сақланган, бир-бирини мантиқан боғлаб, тўлдириб боради, воқеалар баёнида узилиш ёки мавзудан четлашиш йўқ. Баъзи бандларда гарчи лирик чекинишлар бўлса-да, бу тасвирлар ҳам Махтумқулидаги ирода ва эътиқодни, ишончни таъкидлаб кўрсатишга қаратилган.

Муаллифнинг яна бир ютуғи шундаки, асарда фақат воқеа тафсилоти берилмайди, балки мавжуд вазиятда Махтумқули психологиясида содир бўлган ўзгаришлар, изтироблар ҳам қоришиқ тасвирланади, шу усул билан ўқувчида қаҳрамондаги ҳолатларга муносабат уйғотилади. Махтумқули қамоққа олинади. У зиндонда. Шоир қалбидаги зиддиятли кечинмаларни муаллиф шундай беради:

*« — Жәлилей, жаббар-эй, өзиң билерсең,
Бендемен не қылсаң өзиң қыларсан...
Азат едим, бенде болып отырдым,
Кәремиңе сыйынып пена келтирдым,
Шерменде асыйман, бенделигимнен,
Өлим аңсат болды, зенделигимнен.
Рәҳим еткил әрман қойма жанымда,
Әўел-ақыр, дос-душпанның жанында...»*

(151-бет)

Достоннинг Махтумқулига бағишланган қисмларида бир ўзига ҳослик бор. Бу — Махтумқули шеърларидан достон сюжетида фойдаланиш билан боғлиқ жараён. Бу соҳада адабиётда муайян тажриба тўпланганини биламиз. Бирор шоир ҳақида бадий асар яратилгудек бўлса, образ характери очиш, маълум бир вазиятни, шароитни изоҳлаш мақсадида унинг асарларидан сюжетга боғлаб келтиради. Асарга қўшилган шеърый парча умумий воқеа руҳига мос, асар ғоясини

очишга хизмат қилиши шарт. Шундагина у бадий асар учун керакли ҳалқалардан бирига айланади. Китобнинг «Махтумқули ҳақида ўзбек романи» бобида асар муаллифи бу усулни муваффақиятли қўлагани хусусида сўз юритгандик.

А.Ўтепбергенов ҳам дostonда бу тажрибадан фойдаланиб, Махтумқулининг ватанпарварлик руҳидаги шеъридан мавзуга мос бир бандни танлаб, сюжетга киритган. Махтумқули дўстлари томонидан зиндондан озод қилинади. Узоқ муддатлик айрилиқдан сўнг элига қайтиб келади, ватанни тарк этиш оғир эканлиги ҳақида ватандошларига қарата дейди:

*Кел, эй кеўлим саған нәсиҳат қылай,
Ўатанды тәрк етип кетиўши болма.
Өзиңнен төмен бир ғайри нәмәрттиң,
Хызметинде қуллық етиўши болма.
(157-бет)*

Тўртлик Махтумқулининг «Кетувчи бўлма» шеърининг дастлабки банди бўлиб, биринчидан, у қорақалпоқ тилига яхши ўгирилган, иккинчидан, банд муаллиф ифодаламақчи бўлган ғояга жуда мос. Махтумқули шеърларидан дoston мазмунига монанд, ғоясини очишга хизмат қила оладиган матнни тўғри танлаш ҳам маҳорат белгиси.

Махтумқули шахси билан боғлиқ сюжет яратишда муаллиф яна бир мақсадни кўзлаган. Ҳар бир халқ, миллат ўз шоирини қадрлаши, у билан фахрланиши, лозим бўлиб қолса, уни ҳар хил бало-қазолардан асраши, унинг ҳимояси учун кўксини қалқон қилиши зарур деган фикр туркман халқининг Махтумқулига муносабати мисолида айтилган. Махтумқули қисмати билан боғлиқ тугуннинг ечимидан кейин муаллиф айнан мана шу ибратли ғояни ифодалашга алоҳида эътибор қаратади, ўз халқининг фахри ва ғурурига айланган, турли миллатга мансуб дунёга машҳур ёзувчилар ва шоирлар тимсолида уларнинг ўз халқи билан бирлиги, тақдирларининг туташлиги ҳақида сўз юритади. Расул Ҳамзатов, Чингиз Айтматов, Ўлжас Сулаймановлар мана шундай тақдир соҳиблари бўлганлигини мисол келтириб, ўз халқи адабиётига шу кўзгудан назар ташлайди.

*Билсең «зәр қәдириң зәргер биледи»,
Халық шайырды зер орнында көреди,
Ол ушын ел-халқы өлиўге тайын...
Сени де көп жерге танытқан шайыр,
Оларды мақтаўға кеўлим майыл.
Бахытқа Төлепберген, Ибрайым бар,
Халқымыз көксинде намыс пенен ар.
Оларсыз мийўасыз дарақпыз, гөрмиз...
(158-бет)*

Хуллас, реал воқеага асосланган бу сюжет А. Ўтепбергеновга достоннинг етакчи ғояларидан бирини очиш учун бадийи восита вазифасини бажарган. У барча хусусиятлари: мавзуси, ғояси, сюжетнинг ривожланиш босқичларидаги изчиллик, композицияси, воқеанинг ўзаро боғланиб, кетма-кет ривожланиши, марказда конкрет шахс — Махтумқули тақдири туриши, унинг характерини очиш учун қўлланилган тасвирий воситалар в.х.я хлит воқеага қурилган, мустақил ихчам воқеабанд шеърый асарни эслатади. Бироқ у ҳозирги шаклида ҳам достоннинг умумий ғоявий мазмунига мос, алоҳидалиги мутлақо сезилмайди, тўлиқ «организм»нинг бир аъзосидек таассурот қолдиради. Бу ҳам муаллифнинг бадийи сюжет яратишдаги маҳоратининг бир қирраси.

А. Ўтепбергенов Махтумқули шеъриятига чин ихлос қўйиб маънавий озиқланган, шоирга жавоб тарзида ҳар хил жанрларда, турли адабий шаклларда асарлар ёзиб устози анъаналарини муваффақиятли давом эттириб келаётган ҳозирги қорақалпоқ шеъриятининг фидоий ва илғор вакиллари-дан биридир. Бироқ бу мақтов гаплардан шоирнинг ижоди бекаму кўст, ҳар бир асари бадийи кашфиёт, қорақалпоқ лирикасининг чўққилари экан-да, деб хулоса чиқармаслигингиз керак. Камчиликсиз асар бўлмайди. Ҳар бир ижодкор фаолиятида учраганидек, Абулқосимнинг асарлари ҳам нуқсонлардан бутунлай холи эмас. Бармоқ вазнида ёзилган шеърларими, ёки арузда битилган газал, назира, мухаммаслари, ё достонлари бўладими, бадийи заифликлар бор. Баъзан шоир ижодий эргашиш масаласида салафлардан узоқлаб кета олмайди, такрорларга, баъзан тақлидга йўл қўяди. Бу нуқсон муаллифнинг Махтумқули шеърларига муноса-

батда ҳам кўринади. Масалан, Махтумқули «Ёр айлар» шеърида яхши-ёмон одамлар ҳақида ёзган эди:

*Аклың болса, ягшиларга хемдем бол,
Акмак өзин надан биле яр эйлер!
(1 т., 208-бет)*

А. Ўтепбергеновда ҳам шунга яқин мана бундай тўртлик бор:

*Жақсы менен жолдас болсаң,
Жақсы-жақсы тус көрерсең,
Жаман менен жолдас болсаң,
Қыйлы-қыйлы ис көрерсең.¹*

Бу тўрт мисра Махтумқули байтининг мазмунидан катта фарқ қилмайди. Боз устига, муаллифнинг яхши одам билан ёмон одамни қийслаш учун қўллаган ифодалари ҳам яхши чиқмаган. Ёки бошқа бир мисол. Абулқосимнинг шеърларида Қорун беҳисоб бойлик тимсоли сифатида кўп тилга олинади. Бир шеърида:

*Қарун жер қарына тартылып кетти,
Соннан өткен бай бармеди дуньяда —
(24-бет)*

деб ёзса, яна бир шеърида Қорун ҳақида ўқиймиз:

*Байлықта Қаруннан адам өтпеген,
Олда қара жер астына көмилди.
(41-бет)*

Бундай такрорлар ҳарҳолда шоир лирикасининг безаги бўлолмайди. А. Ўтепбергенов Махтумқули асарларидан таъсирланиб бир қанча муваффақиятли шеърлар ёзган бўлса-да, баъзи мавзулар талқинида бадий санъатлардан фойдаланишда ижодий ўзига хосликка эриша олмаган. Абулқосимнинг шеърлари орасида «Дунёсан» ва «Бу дунё» деган икки шеър бор.

Махтумқулида «Дунё» радифли шеър саккизта. Албатта, гап шеърларнинг бир хил номланишида эмас. Ёзма адабиёт

¹ Ө. Өтепбергенов. Сыр сандығы ашылмаған, сырлы жәхан менде-дур. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1994., 32-бет.

тарихи, халқ оғзаки ижоди, ҳозирги давр шеъриятидан ҳам бир хил номланадиган шеърларга ўнлаб, ҳатто юзлаб мисоллар келтирса бўлади. Қорақалпоқ фольклоридан мавзуга доир фақат бир мисол келтирамиз. «Алпомиш» достонининг Хўжамберген Ниязов (Ўғиз жиров) дан таниқли фольклоршунос олим Қалли Айимбетов ёзиб олган вариантнинг мана, икки банди:

*Дуньясаң, дуньясаң, ақырың паныйсаң,
Кимлерден қалмаған толы дуньясаң.
Мен айырылдым Алпамыстай баладан;
Басыма айралық салған дуньясаң...
Кимлер гәда болды, малдан айырылып,
Кимлер шейит болды, жаннан айырылып,
Мен жылайман Алпамыстан айырылып,
Басыма айралық салған дуньясаң...¹*

Бандлар Махтумқулининг «Дунё» радифли туркум шеърларини, А. Ўтепбергенонинг тилга олинган икки шеърининг ғоявий-бадий хусусиятларини эслатади. Бу билан биз шоирлар шеърларини шу икки банддан таъсирлариб ёзган, демоқчи эмасмиз.

Адабий жараёнда бундай тасодифий ўхшашликлар учраб туради. Шундай экан, бу таъсир эмас, тасодифий ўхшашлик бўлиши ҳам мумкин. Агар ҳеч бир асар бирор сабаб, ижодий «туртки»сиз ёзилмаслиги мантиқига асослансак, бу муштаракликлар тасодифий эмасдек. Айниқса, Абулқосим дунё муаммолари ҳақида шеър ёзаётганда ўз адабиёти анъаналарига таянгани ҳолда, Махтумқулидан ҳам сабоқ олган, деб ўйлаймиз.

Икки шоир шеъридан айрим бандларни муқояса қилиб кўрсак, бу фикр янада ойдинлашади. Махтумқулининг «Ўтар бу дунё» шеъридан бир банд:

*Хош гал имди, яр-у достлар, яранлар,
Гуванма, хеммеден өтер бу дунйә.
Чәре тапмадылар өтен велилер,
Барчаның башыга етер бу дунйә.
(1 т., 161-бет)*

¹ Қарақалпақ фольклори. Көп томлық. 1-8 томлар. Нөкис, «Қарақалпақстан», 2007., 68-бет.

А. Ўтепбергеновнинг икки шеърида «дунё» икки хил маънода келади. Бирода олам, жаҳон, иккинчисида, мол-дунё маъносида. Демак, икки шеър бир атама билан номланган бўлса-да, икки хил мазмунга эга. Лекин шеърларнинг ички мазмунида уйғунлик бор, мантиқан ўзаро боғланади.

Қиёсланг:

*Шийрин, Фархад пенен табысқан ялңы,
Сондай ләززетли, ялған дуньясаң.
Гастелло от болып ышқыңда жанды,
Ышқыңда көп жанды қыйған дуньясаң.
(52-бет)*

Ёки:

*Көзи бир қысым топыраққа толады,
Гулиң қазан урып бир кун солады,
«Алла бир кун аманатын алады»,
Демейди-аў, енеғар дәли бул дунья.
(56-бет)*

А. Ўтепбергенов шеърларни шаклан анъанавий усулда ёзган бўлса-да, мазмун тамоман янги, замонавий. Шоир янги ҳаёт материалини, замондошларига хос фазилатларни ҳам, иллатларни ҳам ё тасдиқлаш ёки рад этиш учун «дунё» рамзидан яхши фойдаланган. «Дунё»ни поэтик образ даражасига кўтариб, реал воқелик муаммоларини ёритиш учун бадийий восита сифатида қўллагани шеърларнинг ўзига хослигидир.

А. Ўтепбергенов шеърларида кўтарилган мавзуларнинг ҳозирги маънавий ҳаётимиз учун долзарблигини, тарбиявий аҳамиятини, шу хилдаги асарларга эҳтиёж катта эканлигини, умуман, ижобий баҳолаган ҳолда, уларнинг баъзи нуқсонлари борлигини ҳам айтиб ўтмоқчимиз. Шоирнинг «Бу дунё» шеърида қуйидаги тўртлик бор.

*Ышқына мәс етип ойнатып,
Есап-сансыз лағлы-маржан жыйнатып,
Кейин атар заңғар тасада жатып,
Соныңдай опасыз лолы бул дунья.
(55-бет)*

Махтумкули ўз даврида дунёнинг ёлғончилиги, бевафолигидан нолиб, уни алдамчи лўлига ўхшатиб ёзган эди:

*Муханнеси эйләп илиң солтаны,
Тапшырдың голуна малы, дунйә, хей!
Исгендери кылып жахан мерданы,
Ахыры өлдурдиң, лолы дунйә, хей!*
(2 т., 105-бет)

А. Ўтепбергенов шеърида ҳам дунёнинг лўлига қиёсланиши тасодифий ўхшашлик бўлиши ҳам мумкин. Лекин бари бир бу ўхшашликни оқлаб бўлмайди, чунки у банднинг оригиналлигига ҳалақит берган. Такрор айтамик, бундай жузъий нуқсонлар А.Ўтепбергенов шеърларининг умумий баҳосини пасайтиришга қодир эмас.

* * *

«Махтумкули анъаналари ҳозирги қорақалпоқ шеъриятида» мавзусида айтилган фикрларнинг хулосаси сифатида бир нуқтаи назарга эътиборингизни қаратмоқчимиз. Махтумкулининг ранг-баранг шеърияти, ҳеч бир даврда, ҳар қандай ижтимоий-тарихий шароитда ҳам тарбиявий аҳамиятини йўқотмай келаётган, бугунги ҳаётимиз учун ниҳоятда зарур, ҳикматларга бой поэтик мероси ҳамма қорақалпоқ ижодкорларини руҳлантириб, қаламига илҳом бериб келди. Ва бу жараён қорақалпоқ шеърияти тараққиётининг ҳамма босқичларида давом этди, кучайса кучайдики, асло сусаймади.

Мустақиллик йилларида Махтумкули шеъриятига ёндашувнинг янги имкониятлари пайдо бўлди, янги қирралари очилди. Айни кунларда ҳам шоир асарларини тарғиб қилишга хизмат қиладиган барча воситалар ишга солинаётгани бизни қувонтиради. Бундай тадбирлар нафақат Махтумкули асарларининг Қорақалпоғистондаги шуҳратини оширади, шунингдек, қорақалпоқ-туркман адабий алоқалари китобини янги материаллар билан бойитади, мундарижасини кенгайтиради. Бу эса мустақиллик даври мафкурасининг ижодкорларимиз олдида қўяётган вазифаларига ҳамоҳангдир.

МАХТУМҚУЛИ ШЕЪРЛАРИ ҚОРАҚАЛПОҚЧА ТАРЖИМАЛАРДА

«Махтумқули ва қорақалпоқ адабиёти» деган катта мавзунинг муҳим қирраларидан бирини шоир асарларининг қорақалпоқ тилига таржималари ташкил этади. Махтумқули шеърлари таржималарининг қорақалпоқ тилида расман китоб шаклида нашр этилиши катта тарихга эга бўлмаса-да, бу жараён қорақалпоқ-туркман адабий алоқаларининг зарурий ҳалқасики, бу хусусда тадқиқот олиб бориш ҳеч қачон долзарблигини йўқотмайди. Иккинчидан, Махтумқулининг қорақалпоқ тилида нашр этилган китобларининг ҳеч бири ҳозирга қадар тадқиқот объекти бўлган эмас. Шу боис, биз мавзуга бироз кенгроқ, таржималарнинг ютуқ ва камчиликлари тўғрисида батафсилроқ тўхташга қарор қилдик.

Махтумқули асарларининг XX асрнинг бошларида ҳозирги Қорақалпоғистон ҳудудига кириб келганлиги тўғрисида ўша даврнинг матбуотида ёзилган маълумотлар тасдиқлайди. Масалан, И.А. Беляев «Туркистон ведемости» газетасининг 1904 йил, 1 июнь сонида босилган «Қизикарли қўлёзма» номли мақоласида ёзади: «Махтумқули асарлари Каспий бўйи вилоятидаги туркманлар орасидагина эмас, ҳатто Орол денгизи бўйларида яшаётган қорақалпоқлар ўртасида ҳам кенг маълум бўлиб, севиб ўқилган».¹ Бундан бошқа-да, А. Вамбери, А.Н. Самайлович, Н.П. Остроумов, Е.Э. Бертельс каби шарқшунослар ва туркологларнинг баъзи мақолаларида ҳозирги Марказий Осиёда, жумладан, Қорақалпоғистонда Махтумқули асарлари маълум бўлганлиги тўғрисида фикрлар мавжуд.

Педагог-тадқиқотчи Ж. Шомуродов бир мақоласида тарихчи олим Х. Есбергеновнинг: «Махтумқули Қўнғирот шаҳ-

¹ Қаранг. Магтымгулы. Мақалалар йыгындысы. Ашгабат, Туркмен давлат неширияти, 1960., 11-бет.

рида бир неча марта бўлиб маҳаллий шоирлар, қиссахонлар билан учрашган. Уларнинг ижросидаги дostonлар билан бир қаторда Шарқ мумтоз адабиётининг вакиллари асарларини тинглаган» деган мулоҳазаларидан келиб чиқиб, Давлатёрбекнинг ҳаёти ва ижодига доир янги маълумотлар билан бу фикрни тўлдиради.¹ Тадқиқотчилар келтирган фактлар, бизнингча, Махтумқулининг Қўнғиротда бўлганлигини қисман тасдиқлайди. Ва бу мулоҳаза Махтумқули асарларининг Қорақалпоғистонга кириб келиши тарихи бевосита шоирнинг Қўнғиротда бўлиши билан боғлиқ, деб тахмин қилишга асос беради. Қ. Мақсетов: «Махтумқулы шығармалары қарақалпақлар арасына шайырдың тири ўақтынан баслап усы кунге шекем жазба ҳәм аўызша түрде тараған»² деб ёзадики, ўйлашимизча, бу фикр ҳам бежиз айтилмаган.

Махтумқули асарларининг Қорақалпоғистонга ёйилиши, котиблар томонидан ёзиб олиниши ва қўлёзмалар шаклида илмий-тадқиқот институтларининг фондларида сақланаётгани ҳақида айни кунларда ҳам матбуотда фикрлар айтилаётгани факти туркман шоири ҳаётбахш шеъриятига қизиқиш ҳеч қачон пасаймаганидан дарак беради. Академик Ҳ.Ҳамидовнинг шу масала билан боғлиқ яқинда эълон қилган бир мақоласи фикримизни тасдиқлайди. Махтумқули асарларининг Қорақалпоғистонда ёзиб олиниши тарихи, араб алифбосида кўчирилган ўнга яқин қўлёзма нусхаларнинг Н. Довқораев номидаги Тил ва адабиёт институти фондида сақланаётгани, ёзиб олувчилар тўғрисида мақолада маълумотлар келтирилгани қорақалпоқ махтумқулишунослиги учун муҳим факт деб ўйлаймиз³.

Биз Махтумқули асарларининг Қорақалпоғистонда дастлаб пайдо бўлиши билан боғлиқ баъзи манбаларни, фактларнигина йўл-йўлакай тилга олдик. Ҳолбуки, бу масала кенг қўламдаги илмий изланишни тақозо этадиган, анча йиллардан бери тадқиқотчиларини кутаётган адабиётшунос-

¹ Ж. Шомуродов. Махтумқули Қўнғиротда бўлганми? «Аму тонги», 1996., 19 январь,

² К. Мақсетов. Қарақалпақ әдебиятының тууысқан халықлар әдебиятлары менен байланысы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1987 ж., 184-бет.

³ Х. Ҳамидов. О рукописях сочинений Махтумкули, записанных в Каракалпакстане. «Вести Каракалпакстана», 10 ноября, 2009 г.

ликнинг долзарб мавзуларидан бири. Қорақалпоқ-туркман адабиёти ва адабиётшунослиги учун жуда керак бўлган бу материаллар келажақда ўрганилади ва илмий ишлар ёзилади деган ниятдамиз.

* * *

Махтумқули асарларини ҳозирги қорақалпоқ адабий тилига таржима қилиш, махсус китоб шаклида босиб чиқариш ишларига XX асрнинг иккинчи ярмида киришилди. Унга қадар шоир шеърлари қиссахонлар, бахши-жировлар репертуарида куйланиб келинган. Ҳар бир қиссахон ёки бахши-жиров Махтумқули шеърларини ўзича қорақалпоқ-чалаштириб ижро этгани ҳақида илмий манбаларда, бахши-жировларнинг хотираларида маълумотлар учрайди. Ерполат, Муса, Туримбет, Нурабулла, Қурбонбой ва бошқа бахши-жировлар Махтумқули шеърларини қиссахонлик йўлига солиб мароқ билан ижро этганлар.

XIX асрдаги қорақалпоқ ёзма адабиётининг атоқли намояндалари Кунхўжа, Ажиниёз, Бердақ, Умар, Ўтеш каби шоирлар, кейинроқ Сарибой ва Гулмурот шоирлар ҳам, А. Мусаев, С. Нурумбетов, А.Добилов каби халқ шоирлари ҳам Махтумқули асарларини асл нусхаларида, туркман тилида ўқиган ва тушунган, айримлари қиссахонлик йўлида солиб куйлаб ўтишган. Демак, XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг биринчи ва иккинчи ўн йилликларида Махтумқули шеърлари Қорақалпоғистонга таржима билан эмас, бахши-жировларнинг ижролари орқали кириб кела бошлаган. Бундай дейишимизга сабаб, у даврларда шоир асарларини ҳозирги қорақалпоқ адабий тилига таржима қилишга унчалик зарурат бўлмаган, шеърларини қорақалпоқ жирови ҳам, ўзбек бахшиси ҳам бемалол ўқиб тушунган. Шоир асарлари тилининг қорақалпоқ ва ўзбек тилларига яқинлиги ижро пайтида бахши-жировларга қўл келган, эмин-эркин куйлаган. Бу масала юзасидан фикр юритган Қ. Мақсеговнинг қуйидаги мулоҳазасида жон бор: «Жазбаларда да, аўызша атқарыўларда да туркмен тилиниң өзгешеликлери сақланса да, өзбекке де, қарақалпаққа да тусиникли бир ортақ жазба улгиде дөретилгени көринип турады. Мақтымқулы шығармалары Хорезм өзбеклери ҳам қарақалпақлар арасында сол тиллерге азмаз бейим-

лестиргени болмаса, туп нусқасында айтылып, оқылып журген».¹

Хархолда Қорақалпоғистонда Махтумқули ижодига қизиқиш, асарлари қорақалпоқ тилига таржима қилинмасдан анча илгари ҳам катта бўлган, ҳатто шоир бугунгидан ҳам машхурроқ эди, десак тўғрироқ бўлар. Лекин бари бир ўтган асрнинг 50-йиллари иккинчи ярмида қорақалпоқ китобхонларни Махтумқули шеърлари билан таништириш эҳтиёж пайдо бўлди. Ва 1959 йилда шоир шеърлари бир гуруҳ таржимонлар томонидан қорақалпоқ тилига ўгирилиб «Танламалы қосықлар» номи билан 10 минг нусхада, илк маротаба китоб шаклида босиб чиқарилди. Тўпламга Г. Есемуратовнинг «Туркман халқининг катта шоири» деган сўзбошиси илова қилинган. Китобга шоирнинг 98 шеъри таржима қилиб киритилган. Таржималар А. Добилов, Ж. Аймирзаев, Б. Қайипназаров, Б. Исмаилов, Ж. Сейитназаров, Г. Есемуратов, У. Хўжаниёзов, Д. Айтмуратов, Қ. Дўсанов ва бошқалар томонидан амалга оширилган.

«Танланган шеърлар»ни шоир мухлислари, илмий-адабий жамоатчилик томонидан илиқ кутиб олди. Баъзи мақолаларда таржималарнинг бадиий салоҳияти кенг таҳлил қилиниб фикр айтилмаган бўлса-да, у ижобий баҳога муносиб таржима асари сифатида қайд этилди. Масалан, профессор Қ.Мақсетов «Махтумқули Қорақалпоғистонда» номли тақриз-мақоласида шоир асарларининг қорақалпоқ тилида нашр этилиши адабий жараёнда муҳим воқеа, қорақалпоқ-туркман адабий алоқаларини ривожлантиришга қўшилган муносиб ҳисса эканлиги таъкидланади.² Бироқ ушбу тақриз-мақолада ҳам, бошқа бирон илмий манбаларда ҳам мазкур таржиманинг сифати ҳақида билдирилган бирор жўяли фикрга дуч келмадик. Бу ҳақда Туркменистон матбуотида ҳам бирор маълумот берилгани бизга қоронғи. Шунга қараганда, шеърларнинг қорақалпоқча таржималари муайян тадқиқотга объект бўлмаган кўринади. Лекин биз ҳам бу масалани ҳозир кўтариш ниятида эмасмиз. Сабаби, биринчидан, мавзу анча эскирди, Махтумқули шеърларининг янги таржималари пайдо бўлди. Иккинчидан, Махтумқули тар-

¹ Қ.Мақсетов. Қарақалпақ әдебиятының тууысқан халықлар әдебиятлары менен байланысы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1976., 186-бет.

² «Әмиўдарья», 1987., 6-сан.

жимонларининг сони ўндан ошади. Ўн мутаржимнинг таржимонлик фаолияти, ютуқ ва камчиликларини умумлаштириб бирор хулосавий фикр айтиш амри маҳол. Шу масъулиятни унутмаган ҳолда бу масалани четлаб ўтиб, фақат Махтумқулининг 1984 йилда нашр этилган янги таржималари хусусида сўз юритишни мақсадга мувофиқ ҳисобладик.

* * *

1984 йилда Махтумқулининг шеърлар тўплами таржимада иккинчи марта катта нусхада босиб чиқарилди. Китоб шоирнинг қорақалпоқ тилида олдин нашр этилган тўпламидан ҳажман икки баравар катта. Шеърларни таниқли шоир Ибройим Юсупов ва Узоқбой Пиржонов таржима қилган. Китобга И.Юсупов «Шоирлар донишманди Махтумқули» деган каттагина сўзбоши ёзган. Тўплам Махтумқули шеърляти ҳақида қорақалпоқ китобхонига нисбатан яхши тасаввур беради, шоир лирикасининг энг гўзал, унинг номини абадийликка муҳрлаган, мухлисларга ёд бўлиб кетган шеърлари таржима учун танланган.

Дастлаб И. Юсупов таржималари ҳақида. Китобдаги таржималарнинг етмиш тўрттаси И. Юсуповга тегишли. Маълумки, И. Юсупов туркман адабиётини, туркман тилини, Махтумқулининг ижод сирларини муфассал ўрганган, шоир услубида шеърлар ёзиб ижодий кучини синаган шоир. Буларнинг барчаси шоирнинг таржимонлик фаолиятида ижобий самара бермай қолмади, албатта. Шу масала билан боғлиқ бир мулоҳаза. Кейинги йилларда тасодифий таржимонлар кўпайиб кетди. Ҳатто шоирлик ёки ёзувчиликдан беҳабар «ижодкор»ларнинг таржима билан шугулланаётгани ташвишли ҳол. Шундай талантсиз таржимонларнинг фаоллиги сабаб, сўнгги йилларда бир неча сифатсиз таржима китоблари босилди. Шулар ҳақида ўйлаганда, И. Юсуповнинг ижодий изланишлари, малака орттириш учун қилган саъй-ҳаракатлари, тўплаган тажрибалари кўз олдимизга келади ва бошқа таржимонлар ҳам иккинчи бир адабиёт намунасини ўз она тилига ўгиришда худди шундай таржима машаққатларини енгиб, кейин бу ишга киришса экан, дегимиз келади. Ўзга бир адабиётнинг нодир асарини она тилига таржима қилиш учун таржимонда маънавий ҳуқуқ ҳам

бўлишини тақозо этади. И. Юсупов ана шу мартабага аллақачон эришган таниқли шоир-таржимондир.

И. Юсуповнинг Махтумқули адабий услубини теран идрок этгани, шеърини сирларини ўзлаштиргани таржиманинг ютуғига асос бўлган омилдир. Асл нусханинг поэтик руҳини, ғоявий негизи, талқиндаги ўзига хосликни, миллий хусусиятларини ҳис қилиб таржимон яхши ўгирган. Махтумқулининг «Бўларсан», «Эл яхши», «На билсин», «Суҳбат яхшидир», «Сел қолмас», «Замон бўлмади» шеърларининг таржималари жозибали, таъсирли чиққан. «Даврон топилмас» шеъридан бир бандни таржимага қиёслаб кўрайлик.

Асл нусхада :

*Довама душ гелен гөгерер гул дек,
Гулуң мөвсуми дек дөвран тапылмаз.
Гахрымың аташы көйдурер кул дек,
Кул орнундан гайдып бостан тапылмаз.
(2 т., 41-бет)*

Таржимада :

*Алғысты көп алған көгерер гүлдей,
Гүлдиң мәўсиминдей дәўран табылмас.
Қарғысты көп алған үгилер күлдей,
Кул орнынан қайтып бостан табылмас.¹*

Оригиналнинг мазмунини таржимада тўла акс этган: вазни, қофияси, бўғин ўлчови асл нусхага мос. Аслиятда тушунилиши қийин сўзлар кўпроқ. Туркман тилининг грамматик қоидаларидан хабарсиз таржимон «довама душ гелен», «гахрымың аташы» каби сўз бирикмаларининг маъносини тезда англаб етолмайди. И. Юсупов бу сўзларнинг қорақалпоқ тилидаги вариантларини шоирона мушоҳада билан топа олган.

Таржимон шеърини асарнинг шаклий белгиларини: ритмини, музикий оҳанги ва қурилишини, мантикий изчиллигини бериш билангина чекланиб қолмаслиги лозим. У шеърдаги жамики поэтик образлар туркумини, бадий бўёқ-

¹ Мақтымқулы. Қосықлар. Нөкис. «Қарақалпақстан», 1984, 15-бет. Кейинги мисоллар шу манбадан бўлади, бети кўрсатиллади.

лар, эҳтирослар тўлқинини, ранг-баранг ифодаларнинг таъсир кучини, фикр билан туйғулар уйғунлигини аслиятдагидек бериши зарур. Бунинг учун таржимон шеърнинг «қалби»га, шоирнинг руҳий оламига сингиб кетиши, зарур бўлса маълум муддат шоир шахсиятига айланиши керак. Бу жиҳатдан И.Юсуповнинг таржимонлик тажрибаси, маҳорати ибратли. Махтумқулининг «Тузи бўлмаса», «Кетувчи бўлма», «Яхши», «Бош бўлма», «Диёнат яхши», «Керак», «Тошни синдирар», «Кўринг» шеърлари шоир лирикасининг гўзал саҳифалари. Юксак инсоний ахлоқни тарғиб қилувчи, эзгуликларни улуғлаб, разолатни қоралаган бундай шеърларни таржима қилиш учун шоирлик ва таржимонлик тажрибадан ташқари, шеърларнинг маъно-моҳиятига яширинган фалсафий қарашларни, миллий туйғуларни мушоҳада қилиб таҳлил эта оладиган илмий салоҳият ҳам керак. Бир вақтлар И.Юсуповнинг Махтумқули ижодини илмий асосда ўргангани таржимонлик фаолиятида унга ёрдам берди, шеърлардаги фалсафий теранликни, дидактик қарашлардаги ўзига хосликни асл нусхага мослаштириб бера олди. «Тошни синдирар» шеърининг таржимаси фикримизга далил.

Асл нусхада:

*Ыкбалың оянса, дөвлет яр болса,
Дага азы урсаң, дашы сындырар;
Тәлейиң терс гелсе, багтың шор болса,
Палуда» диен аш диши сындырар.*
(2 т., 53-бет)

Таржимада :

*Ығбалың оянса, дәўлет яр болса,
Таўға азыў урсаң, тасты сындырар.
Талайың терис келип, дәўлетиң тайса
Гүриштиң усағы ҳам тисти сындырар.*
(16-бет)

Таржимада айрим мисралар «қайта бичиб, қайта тикилган» бўлса-да, банднинг мазмунини ўзгармаган, қорақалпоқ китобхонига бироз соддалаштирилиб етказилган.

Шеърини таржимада «қурбонлар» бўлиши табиий. Таржима жараёнида рўй берадиган йўқотишлар қай даражада,

қандай шаклда содир бўлади. Ҳамма гап шунда. Бу эса таржимон танлаган усулга, агар у ижодкор бўлса шоир-таржимонлик маҳоратига боғлиқ. Таржима тажрибасида асосан, икки тамойил кўп қўлланилади. Биринчиси, таржимон ўз ижодий имкониятига эрк бериб, асарни бутунлай янгидан яратиши (бу тажриба таржимашуносликда унчалик маъқуланмайди), иккинчиси, шеърда баъзи унсурларнигина ўзгартириб, асл нусханинг барча бадиий компонентларини ўзида сақлаб, колоритини бузмасдан таржима қилиш. И. Юсупов Махтумқули шеърларини қорақалпоқ тилига ўгиришда, иккинчи усулни танлаган. У шеър бандларидаги мазмун ва руҳни, оҳангни, сўз ва ибораларнинг шаклини, миллий бўёқларини аслидагидек қолдириб таржима қилиш йўлидан борган. Шоирнинг «Навбат берилмаган ерда», «Англамас», «Не билсин», «Моли бўлмаса», «Кўринар», «Бўлар», «Намасан?» шеърларини таржимон худди шу усулда қорақалпоқчалаган. Махтумқули шеърларининг поэтик гўзаллигини, маъно жиҳоларини, шаклий ўзига хослигини, миллий руҳини шоирона дид билан жуда чиройли ўтирган. Масалан, «Намасан?» шеърининг қорақалпоқча таржимаси ҳам аслиятдан қолишмайли.

*Алтынми сен, кумушими сен, зерми сен,
Я аршми сен, я курсми сен, ерми сен,
Я якутмың, я мерженмин, дурми сен,
Я чырагмың, я рөвшенмиң, наме сен?!
(1 т., 20-бет)*

Таржимада:

*Алтынбысаң, гүмисписең, зермисең,
Аршы-гурси аспанбысаң, жермисең,
Ҳинжи-маржан, гәүһармысаң, дүрмисең,
Я шамшырақ, рәүшанбысаң, несең сен?
(91-бет)*

Бир қарашда, таржимон туб нусханинг бандларини сўзмасўз, мисрама-мисра қорақалпоқчалаб қўя қолгандек туюлади. Лекин таржимани аслиятга чуқурроқ қиёсласангиз, И. Юсуповнинг сўз танлаш, ўрнида ишлатишдаги маҳоратини сезасиз. Банднинг оҳанги, поэтик гўзаллиги, Махтумқулининг тасвирий воситалардан фойдаланиш санъати туб

нусахага мослиги биринчи ва иккинчи мисралар таржимасида кўпроқ кўзга ташланади. И. Юсупов Махтумқулининг мазкур шеърини шоирлик тажрибасини ишга солиб яхши ўгирганини яна бир факт тасдиқлайди. Шоир «Намасан?»-ни таржима қилаётганда шеърдан жиддий таъсирланган. Бу унда шундай поэтик шаклда шеър ёзиш истагини уйғотади. Саккиз банддан иборат «Намасан?» радифли шеър шу илҳомнинг натижаси. Шеърни Махтумқулига ўхшатма, ижодий таъсирнинг реал кўриниши сифатида китобнинг олдинги бобида таҳлил қилгандик.

И. Юсупов таржималарининг ҳаммаси бир хил бадий савияда эмас. Баъзи шеърларнинг таржималари анча бўш, фикрлар мавҳум. Махтумқулининг шоирлик маҳорати баъзан таржималарда саёзлашиб қолган. «Туркманнинг» радифли шеърнинг таржимасида шундай характердаги камчилик борлигини сездик.

Асл нусахада :

*Гапыл галмаз, дөвүш гуни хар болмаз,
Гаргыша, назара гирифтар болмаз,
Билбилден айрылып, солуп, саралмаз,
Дайым анбар сачар гули туркмениң.
(1 т., 12-бет)*

Таржимада :

*Саўаш кўни оннан ҳеш ким зор болмас,
Туўрылығын бузып, бийықрар болмас,
Булбил қўслар шөменлерге зар болмас,
Мудам әтир шашар гули түркменниң.
(31-бет)*

Туб нусханинг мазмуни таржимада бироз хиралашган. Учинчи мисранинг таржимаси банднинг бошқа мисраларига мантиқан боғланмайди. Аслиятдаги булбул бевосита туркман халқи тақдири билан боғлаб талқин қилинган. Таржимада, умуман, булбул ҳақида сўз юритилади-ю, халқ тақдирига ишора йўқ. Яна шу шеърдаги «Кукейип барк урар анбарың ысы» мисрасининг қорақалпоқ тилига «Әнўар шашларында жупардың ийиси» деб таржима қилиниши ҳам нотўғри. Чунки, «кукейип барк урар» сўзи ҳеч қачон «Әнўар

шашлар» маъносини беролмайди. «Кукетмек» туркман тилида ўткир ҳид тарқатмоқ, бурқситиб тутун чиқармоқ деган маъноларни билдиради.

И. Юсупов сўзма-сўз таржимада қатор ютуқларга эришган бўлса-да, баъзи шеърлар таржимасида бу усул кутилган натижани бермаган. Чунончи, «Кетар», «Айлар» радифли шеърлардаги айрим сўзларнинг асл нусхада қандай бўлса таржимада ҳам айнан қолдирилгани ўзини оқламаган. Баъзи шеърларнинг қисқартириб таржима қилганини маъқуллаб бўлмайди. Ўринсиз қисқартиришлар шеърларнинг ғоявий – бадий хусусиятларининг заифлашишига, миллийликдан чекинишга, шоир услубининг бузилишига сабаб бўлган. Масалан, «Кетувчи бўлма» шеъридан саккиз банд, «Бош бўлманг» шеъридан икки банд, «Туркманнинг» шеъридан эса бир банд ҳ.к. таржима қилинмаган. Махтумқулидек даҳо шоир шеърларининг қисқартириб таржима қилиниши тарафдори эмасмиз.

Махтумқули шеърларининг бир қисми Узоқбой Пиржанов томонидан таржима қилинган. Бу таржимон ҳам Махтумқули шеърларини аслиятга мослаб ўгиришга астойдил уринган. Асл нусханинг поэтик хусусиятлари, услуби ўзгачаликлари шеърлардаги миллий белгилар ҳам меъёрида қорақалпоқчаланган. «Бўларсан», «Армоним қолди», «Зар бўлмас», «Йиғларман», «Қолмас», «Мубтало қилди», «Кўрилсин энди» шеърларининг таржималари ижобий баҳога муносиб. Шеърларнинг мавзуси, ғояси, дидактик қарашлардаги фалсафий умумлашмалар таржимада ҳам яхши акс этган. «Кўрилсин энди» шеърининг таржимаси фикримизни тасдиқлаши мумкин.

Асл нусхада:

*Горка-горка уфлас ягдая душдук,
Такдыр нәме болса гөрүлсин имди;
Пикир газанында гайнадык, бишдик,
Дегме, ол жош уруп йөрүлсин имди.
(1 т., 156-бет)*

Таржимада:

*Қорқа-қорқа ақырында гүм болдық,
Тәғдирде не болса көрилсин энди.*

*Пикир қазанында қайнадық, нистик,
Тамырда қызған қан төгілсин енди.
(166-бет)*

Оригиналдағы шакл ва мазмун мутоносиблиги таржима-да тўла сақланган. Айрим мисралар сўзма-сўз ағдарилган бўлса-да, баъзи қаторлар таржимасига ижодий ёндашилган, банднинг мазмуни силлиқлашган. Асл нусханинг услубий хусусиятлари ўзгармаган, қофия ва радиф қурилиши, бўғин ўлчови ҳам таржимада айнан берилган. Айниқса, тўртинчи мисранинг таржимаси яхши чиққан. У.Пиржановнинг туркман тилини теран ҳис қилиб таржимага киришганини «Гўзалсан», «Уйғонмас», «Дард бўлди», «Ярашмас», «Айладинг», «Жони бўлмаса», «Найлайин», «Бўйларингга» радифли шеърларнинг таржималари тасдиқлайди. Ҳар бир банд ва мисрани аслиятга мувофиқлаштириб ўгириш, шеърнинг «ичига» кириш учун аслият тилини билиш камлик қилади. Таржимонда шоирона мушоҳада, юксак бадий-эстетик салоҳият ҳам бўлиши лозим. Шеър шоирона қалб, ўқувчига бадий-эстетик дид берадиган воситалардан кўпроқ фойдаланиб таржима қилинса, шунча яхши. Махтумқулининг «Дард бўлди» шеърининг таржимаси ҳар томонлама мақтовга лойиқ. Бир бандни солиштириб кўрайлик.

Асл нусхада:

*Менлик билен этдим ишимни зая,
Ыкбалым эшегин батырдым лая,
Я бир мерде йыкыл, я-да худая,
Бенде иши баш тутмады, арт болды...
(1 т., 47-бет)*

Таржимада:

*Билип турип еттим исимди зая,
Ығбал тулпарыны батырдым ылайға,
Я бир мәртке дос ет, яки қудайға
Бенде иси келиспеди арт болды...
(111-бет)*

Махтумқули тўртлигидаги шикоят оҳанги таржимада ҳам худди шу мазмунда. Таржимон қаторларнинг интонацион хусусиятларини таржимада ҳам аслидагидек берган. Хусу-

сан, банднинг биринчи ва иккинчи мисраларининг таржимаси ҳеч қандай эътироз туғдирмайди. «Ығбалым эшеги» сўз бирикмасининг «ығбалым тулпары» деб таржима қилингани «эшак»нинг «тулпор»га «айлантирилиши» банднинг маъносини янада сайқаллаштирган, шеърга поэтик жило берган.

У.Пиржанов таржималарида ҳам заифликлар етарли. «Ёрнинг яхшиси», «Нозли дилдор», «Амана келар», «Қолди», «Турмас» деган шеърларнинг таржималарида жиддий камчиликлар учрайди. «Ёрнинг яхшиси» номли шеърнинг иккинчи бандида мана бундай мисралар бор:

*Дурна, газ месгенин умман әйледиң,
Хиндиге бағиш әйлеп ериң яғшысын.*

Таржимада:

*Тырнакөз мәсгәнин умман әйледиң,
Хиндиге бағыш әйлеп жердиң яқшысын.*

Туб нусхада икки қуш — турна ва ғоз ҳақида, улар маконининг катталиги тўғрисида фикр юритилади. Таржимада эса ҳар икки қуш номи тушуниш қийин бўлган «тырнакөз» сўзи билан алмаштирилган. Яна шу шеърдаги:

*Ақыл кесер, көңул галкар хер бапта,
Барс-гөвхери бент әйледиң махтапда —*

деган мисраларнинг қорақалпоқ тилига қуйидагича ўгирилгани нотўғри:

*Ақыл кесер, көңил гезер ҳәр бапта,
Дүр-гәўҳарды бәнт әйледиң гилт-қулыпқа.*

«Барс» туркман тилида йиртқич ҳайвон дегани. Мутаржим бу сўзни «дур» деб таржима қилган. «Барс»нинг «дур-гавҳар»га қандай алоқаси бўлиши мумкин? Худди шундай камчилик «Амана келар» шеъри таржимасида ҳам мавжуд.

*Рустем, Зал дәлмиди дунйәни алан?
Мердана-мерт болуп, дөвушлер кылан.
Рафык дәлми сөвер хемрасы болан?
Намыссыз йигитлер, гүмана гелер.*

(1 т., 141-бет)

Таржимада:

*Рустем не болды дуньяны алган?
Мәртлерге мәрт болып дауалар қылған,
Жақсы жолдасына қыянет қылған,
Намыссыз жигитлер гүмана келер.*
(92-бет)

Таржима анча бұш. Биринчи мисрадаги афсонавий қахрамон Золнинг таржимада «йўқолиб» кетиши мисранинг мазмунини чалкаштирган. Махтумқулида «дөвушлер кылан» деган сўз «жанг қилган» деган маънода келади. Таржимон уни «дауалар қылған» деб беради. Учинчи мисранинг таржимаси эса асл нусхага умуман яқинлашмайди. У. Пиржанов бу мисранинг мазмунини тушунмаган шекилли, банд мисраларига зид бошқа бир қатор ижод этган. Бундай камчиликлар, афсуски, бошқа шеърлар таржимасида ҳам тез-тез учрайди.

Ҳар икки таржимонга бир эътирозимиз бор. Китобда бир шеърнинг бир-биридан фарқ қиладиган икки таржимасига дуч келдик. Тўғри, бир шеърни икки таржимон ўғириши мумкин. Таржима тажрибасида бундай факт учрайди. Лекин бир муқова ичида, бир даврда, бир шеърнинг бир хил таржимасининг берилиши, бизнингча, ижобий ҳолат эмас. Норозилик туғдирадиган томони яна шундаки, таржималар бири иккинчисидан фарқ қилмайди. Солиштириб кўринг:

И. Юсупов таржимаси:

*Бәлент таулар, бийикпен деп буўсанба,
Ериген бир шанақ зердей боларсаң.
Терең дәрья, айбатыңа қуўанба,
Ұақтың жетсе, қара жердей боларсаң.*
(17-бет)

У. Пиржанов таржимаси:

*Бәлент таулар, бийик пен деп буўсанба,
Ериген бир уўыс зердей боларсаң.
Терең дәрья, айбатыңа қуўанба,
Ұақтың жетсе, қурып жердей боларсаң.*
(107-бет)

Иккинчи мисрадаги «гудазда» сўзининг икки хил: («шанақ», «уўйс») ўгирилганини истисно қилсак, қолган мисралар сувнинг икки томчисидек ўхшаш. Шундай экан, бу «эгизак» таржималарни китобга киритиш шартмиди? Шу хилдаги яна бир мисол:

У. Пиржанов таржимаси:

*Иzzет, ҳурмет, тәме етпегил,
Сени сыйламаған жерде.
Ақыл болсаң сөз айтпағыл,
Нәўбет берилмеген жерде.
(136-бет)*

И. Юсупов таржимаси:

*Иzzет, ҳурмет, дәмәтпегил,
Танып-билинбеген жерде.
Ақыл болсаң сөз айтпағыл,
Нәўбет берилмеген жерде.
(23-бет)*

Бундай мисолларни яна келтириш мумкин. Назаримизда, таржимонлар бир-биридан беҳабар таржимага киришган кўринади. Ҳеч бўлмаганда таржима нашрга тайёрланаётганда мутаржимлар ҳамкорлик қилиб бу нуқсоннинг олдини олиши, таржималарнинг бирини тушириб қолдириши зарур эди. Бу «эгизак» таржималарга китоб муҳаррири ҳам нима учундир аҳамият бермаган, ўтказиб юборган. Махтумқули таржималарининг қайта нашрларида бу мулоҳазамиз инобатга олинса, мақсадга мувофиқ бўларди.

Таржимонларга яна бир истагимиз бор. Махтумқули мумтоз шеърининг бир қатор жанрларида ижод қилди: ғазал, мухаммас, мусаддас, назиралар ҳам ёзди. Шоир меросида диалог усулида битилган яхши шеърлар ҳам кўп. Лекин таржимонлар шоирнинг фақат бармоқ усулида ёзилган шеърларинигина қорақалпоқчага ўгирган, таржималар орасида аруз вазнида ёзилган мумтоз шеърят намуналари йўқ. Китоб билан танишган мухлисларда: Махтумқули фақат бармоқ вазнида ёзган экан-да, деган бир ёқлама фикр туғилиши мумкин. Келажакда Махтумқули ихлосмандларини шо-

ирнинг арузда ёзилган асарлари билан ҳам таништириш зарур деб ҳисоблаймиз.

Таржималар бўйича кўрсатилган камчиликлар, билдирилган истақ-таклифларга қарамасдан Махтумқули шеърларининг қорақалпоқ тилида нашр этилиши ўз вақтида адабий ҳаётда катта янгилик, шоир мухлисларига ўзига хос совға бўлди, қорақалпоқ таржима адабиётини бойитди, қорақалпоқ-туркман адабий алоқаларини янада ривожлантиришга ҳисса бўлиб қўшилди. Бу таржима асар шу кунларда халқларимиз, адабиётларимиз дўстлигининг элчиси вазифасини ўтамоқда. Ўзаро бадий таржимадан кўзланган бош мақсад ҳам шу.

Махтумқули шеърларининг қорақалпоқ тилида нашр этилганига ўттиз йилдан ошди. Шу муддат ичида у бир марта ҳам қайта босилмади. Китобхонларда Махтумқули шеъриятига қизиқиш ўттиз йил олдин қандай бўлса, ҳозир ҳам шундай. Умид қиламизки, келажакда шоир мухлисларининг эҳтиёжи инobatга олиниб Махтумқули асарларини қайта нашр қилишга киришилади, таржимонларнинг сафи кенгайтирилиб олдинги таржима китобларининг мундарижаси Махтумқулининг янги таржималари билан бойитилади.

МУНДАРИЖА

Муаллифдан.....	3
Мавзунинг ўрганилиш тарихига бир назар.....	6

ЎЗБЕК АДАБИЁТИДА МАХТУМҚУЛИ АНЪАНАЛАРИ

Навоийдан илҳомланган Махтумқули.....	17
Махтумқули Фироғий халқ шоирлари ва хонандалар репертуарида.....	38
Шоир сиймоси ва аънавалари ўзбек шеърлятида.....	56
Ўзбек драматургиясида Махтумқули образи.....	76
Махтумқули ҳақида ўзбек романи.....	90
Комилжон Отаниёзов Махтумқулидан куйлаганда.....	118
Шоир шеърлятининг ўзбекча таржималари ҳақида.....	143
Махтумқули ўзбек адабиётшунослари нигоҳида.....	183

ХІХ АСР ҚОРАҚАЛПОҚ ШЕЪРЛЯТИДА МАХТУМҚУЛИ АНЪАНАЛАРИ

«Махтумқулини ўқиганда...».....	202
Махтумқулидек олдиндан кўра олган шоир.....	216
Ўтеш шоир лирикасида аънава ва маҳорат.....	223
Шакли ўхшаш, маъноси янги шеърлар.....	231
Назира ҳам, таъсир ҳам, таржима ҳам эмас.....	240
Мумтоз адабиёт таъсирини аниқлашдаги айрим чалкашликлар.....	253

МАХТУМҚУЛИ ВА ЗАМОНАВИЙ ҚОРАҚАЛПОҚ ШОИРЛАРИ

Ғоя умумийлиги, талқин ранг-баранглиги.....	264
«Қорақалпоқларнинг Махтумқулиси».....	282

Махтумқули сўзларига садоқатли шоир.....	289
--	-----

МУСТАҚИЛЛИК ДАВРИ ҚОРАҚАЛПОҚ ШЕЪРИЯТИДА МАХТУМҚУЛИ АНЪАНАЛАРИ

Шоир ижодига эҳтиром рамзи.....	295
Мавзу масъулияти ва поэтик маҳорат.....	303
Махтумқулига ихлосманд шоир.....	312
Шоир ғоялари янги талқинда.....	315
«Аллоҳингни унутма» достонида	
Махтумқули образи.....	333
Махтумқули шеърлари қорақалпоқча таржималарда.....	343

КАРИМБОЙ ҚУРАМБОЕВ

**МАХТУМҚУЛИ –
ИЛҲОМ ЧАШМАСИ**

*Муҳаррир А. Бобониёзов
Бадий муҳаррир Ш. Хўжаев
Техник муҳаррир Е. Толочко*

Босишга рухсат этилди 24. 10. 2011. Бичими 84x108^{1/32}. Таъмс
ТАД гарнитураси. Офсет қоғози. Шартли б.т.22,5. Нашр б.т.
22,95. Адади 1000 нусхада. Буюртма № 83.

Лицензия А1 № 182. (2010, 8 декабрь) Манзил: Чилонзор
тумани, Чилонзор кўчаси, 1-уй.

«ТАФАККУР» нашриёти. Тошкент, Чилонзор тумани,
Чилонзор кўчаси, 1-уй. E-mail: maktub@tafakkur.uz.

«ТАФАККУР» нашриёти босмахонасида босилди. Тошкент,
Чилонзор тумани, Чилонзор кўчаси, 1-уй.

Каримбой Курамбоев – адабиётшунос, филология фанлари доктори, профессор, Қорақалпоғистон Республикасида хизмат кўратган фан арбоби, Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон Ёзувчилари уюшмаси аъзоси. Олим асосан, ўзбек, туркман ва қорақалпоқ адабий жараёни, уларнинг ўзаро алоқалари ҳамда таъсири, таржимашунослик масалалари билан шуғулланади. Ҳозирга қадар унинг ушбу мавзуларга доир ундан ортиқ монографиялари, ўқув қўлланмалари, уч юзга яқин адабий-таъқидий мақолалари, Ўзбекистон, Туркменистон ва Қорақалпоғистон республикаларининг газета ва журналларида, илмий тўпламларида туркман, ўзбек, қорақалпоқ ва рус тилларида chop этилган.

К. Курамбоев ҳозирги вақтда Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти профессори сифатида ёшларга таълим-тарбия бермоқда.

ISBN 978-9943-24-031-5

9 789943 240315